BIBLIOTECA ISTORICĂ

III

DIMITRIE CANTEMIR

VIAȚA ȘI OPERA

P. P. PANAITESCU

270958
B.C.U. - IASI

IV 15245

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICI POPULARE ROMÎNE
1 9 5 8

Portretul lui D. Cantemir.

INTRODUCERE

Dimitrie Cantemir, atît în viaţa sa politică, precum şi în opera sa, este o personalitate complexă. Fiu de domn, se găseşte în luptă împotriva aristocraţiei moldoveneşti; crescut la Constantinopol, devine reprezentantul ridicării ţării pentru independenţa sa faţă de Imperiul Otoman. În scrieri începe ca un mistic şi sfîrşeşte ca un om de ştiinţă. Aceasta nu trebuie considerată ca o contrazicere, ci trebuie explicată prin împrejurările şi cauzele sociale şi politice care au influenţat gîndirea şi acţiunea lui. Din nefericire, istoricii şi istoricii literari care s-au ocupat pînă acum cu viaţa şi opera lui Dimitrie Cantemir s-au mulţumit să aşeze această mare personalitate pe fresca istoriei, fără a o analiza, ferindu-se să arate şi slăbiciunile lui omeneşti, nevrînd să coboare statuia de pe piedestal, cu explicaţii şi cu recunoaşterea influenţelor exercitate asupra lui. Numai că Dimitrie Cantemir nu a fost o statuie, ci un om viu în mijlocul societăţii în care a trăit.

Putem afirma că adevăratul Dimitrie Cantemir rămăsese pînă acum necunoscut. Nimeni nu a arătat atitudinea sa antiboierească, lupta lui pentru desfiinţarea statului aristocratic în Moldova şi înlocuirea lui cu un stat centralizat domnesc, deşi aceasta este principala idee politică ce-l călăuzeşte în mai toate operele lui. Istoricii au închis ochii, cei vechi în chip voit, în faţa evidenţei, care răsare din scrierile lui. De asemenea legătura, sau mai bine-zis colaborarea lui Dimitrie Cantemir cu societatea şi cîrmuirea rusească în epoca reformelor lui Petru cel Mare, nu a fost decît foarte puţin pusă în lumină. Mulţi istorici burghezi au considerat pe Dimitrie Cantemir în Rusia ca un fel de prizonier, în orice caz un izolat, care de plictiseală scrie opere istorico-geografice, fără nici o contingenţă cu mediul în care trăieşte. Nimeni nu a observat, un fapt aşa de săritor în ochi, că Dimitrie Cantemir a fost unul din miniştrii ţarului Petru, deci unul din cîrmuitorii imperiului şi a sperat chiar ca unul din urmaşii lui să ajungă moştenitor al tronului ţarilor. Nu s-a făcut o cercetare amănunţită a problemei pasionante din punctul de vedere al istoriei culturii, al complexului de legături între opera lui Cantemir şi trăsăturile principale ale culturii ruseşti în epoca reformelor. Nimeni nu a cercetat pînă acum domnia lui Dimitrie Cantemir în Moldova în privinţa politicii interne, care se dovedeşte a fi în acord cu lupta sa împotriva oligarhiei boiereşti şi pentru formarea unui stat domnesc centralizat.

Lungile analize ale operelor lui Cantemir în lucrările lui Iorga şi Minea abia coboară în adîncime dincolo de expunerea subiectului şi nu cercetează ideile călăuzitoare. O analiză asupra *Hronicului romîno-moldo-vlahilor* din punctul de

vedere al noutății informației de izvoare (din care unele de mare preț pentru istoria noastră medievală, rămase pierdute de la Cantemir încoace) nu s-a făcut, precum nu s-a făcut o cercetare asupra concepțiilor lui Cantemir despre continuitatea romînilor în Dacia și despre alte probleme esențiale ale Evului Mediu romînesc.

Despre caracterul umanist al operei lui Cantemir, despre conceptul de civilizație, despre legătura lui cu cultura veche romînească și despre deosebirile față de această cultură, s-a scris prea puțin și în genere cu interpretări total greșite.

Nici măcar o cronologie exactă a operelor lui Cantemir nu avem, deși fără ea nu putem să ne dăm seama de evoluția gîndirii și creației sale.

La toate aceste probleme și la altele, care s-au ivit în cursul cercetării noastre, am căutat să răspundem prin cartea de față. Nu socotim că am izbutit să le rezolvăm pe toate în chip definitiv, dar prin punerea problemelor și prin soluțiile pe care le-am propus, socotim că am făcut un pas înainte în drumul cunoașterii celei mai mari personalități culturale romînești din epoca feudalismului.

În privința informației, am folosit izvoare inedite, manuscrisele lui Cantemir, copiate pentru Academia R.P.R., documente privitoare la familia lui, la domnia lui în Moldova, precum și izvoare publicate, dar nefolosite pentru biografia lui Cantemir, în special studii și acte publicate în vechile reviste rusești și în unele reviste germane, ca și în cărți publicate în diferite țări în veacul al XVIII-lea, rămase pînă acum necunoscute.

Lucrarea noastră are un dublu aspect: este o operă de informație și o operă de interpretare. În privința informației, am căutat să prezentăm în chip metodic opera și viața lui Cantemir, cronologic, cu datele necesare, cu amănunte istorice și bibliografice, în așa fel ca pentru istorici și istorici literari să dăm o carte de referințe, în care să se găsească toate faptele principale și ideile călăuzitoare prezentate în ordine.

Pe de altă parte, am încercat să dăm o interpretare a activității politice a lui Dimitrie Cantemir și a scrierilor sale, pe baza materialismului istoric, punînd opera lui în legătură, pe de o parte, cu viața lui, pe de alta cu împrejurările sociale și economice care o explică. Nu ne-am mulțumit să prezentăm faptele în chip pragmatic, ci am căutat peste tot să dăm o interpretare a lor și să stabilim interdependența dintre ele.

Mai înainte de toate am considerat pe Dimitrie Cantemir ca pe un om viu, cu slăbiciunile lui, dar și cu marile lui merite, care-l ridică peste veacuri. Nu am șovăit să arătăm greșelile științifice și chiar cele morale în activitatea lui Cantemir, pentru că nu am vrut să-i ridicăm un monument, ci să scriem o carte despre un om care a trăit, a luptat și a suferit, a urît și a iubit și mai ales a trăit întotdeauna în mijlocul societății.

Ca metodă, am împărțit viața lui Cantemir în trei perioade, ce ni s-au părut că marchează mai bine evoluția gîndirii și creației lui. În fiecare din aceste perioade am studiat întîi viața lui, apoi opera din răstimpul respectiv, cu scopul de a le lega mai strîns una de alta, de a explica viața prin ideile călăuzitoare ale scriitorului și de a explica scrierile prin împrejurările vieții lui în acea vreme. Pe lîngă aceasta, întotdeauna în capitolele închinate cercetării biografice ne-am referit la opere și în cele în care studiem opera, ne-am bazat și pe datele biografice.

Am recunoscut întotdeauna aportul real şi ştiinţific al numeroşilor înaintaşi, care ne-au precedat în studiul vieţii şi operei lui Cantemir, dar nu am pregetat să arătăm ideile şi concepţiile lor greşite. Am prezentat într-un capitol introductiv situaţia cercetărilor anterioare despre D. Cantemir şi ideile principale ale cercetătorilor mai vechi asupra subiectului.

Ne adresăm, atît cercetătorilor specialişti, care vor găsi în această carte citatele şi materialul nou de informaţie, cît şi marelui public cult, care are datoria să cunoască pe un mare înaintaş al culturii romîneşti şi al luptei pentru independenţa ţării, al relaţiilor romîno-ruse şi al contactului culturii romîneşti cu cultura europeană.

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

I. DIMITRIE CANTEMIR ÎN ISTORIOGRAFIA ROMÎNĂ

Nu se poate spune că viaţa şi opera lui Dimitrie Cantemir nu au fost cercetate şi puse în lumină de vechea istoriografie romînească: operele sale au fost publicate şi traduse de mai multe ori, numeroase tomuri erudite şi de popularizare au apărut pe rînd, cuprinzînd biografia şi critica operelor lui. Ceea ce însă cu drept cuvînt poate fi socotit ca o lipsă a acestei istoriografii este că nu a adîncit studiul scrierilor şi al politicii lui Cantemir, mulţumindu-se cu o cercetare extensivă, aşa de uşoară din pricina numărului mare de pagini al lucrărilor învăţatului domn şi scriitor. Cele mai multe din studiile privitoare la autorul *Descrierii Moldovei* se mărginesc la rezumarea pe larg a conţinutului fiecărei scrieri a lui, cu comentarii şi critice asupra faptelor politice cuprinse în ele.

Începînd de la izvoarele operelor lui Cantemir şi acelea despre Cantemir, viaţa şi activitatea lui, se văd aceste lipsuri ale vechii istoriografii, care nu a comparat textele lui Cantemir cu izvoarele citate, neputînd astfel constata ceea ce este nou şi ceea ce este împrumutat, perpetuînd păreri greşite ca aceea despre *Etiopicele* lui Eliodor, pretinsul model al *Istoriei Ieroglifice*, necunoscînd influenţa geografiei lui Cluverius asupra *Descrierii Moldovei*. Izvoarele ruseşti privitoare la viaţa şi activitatea lui Cantemir în timpul şederii sale în Rusia sînt aproape cu totul ignorate de cei mai mulţi istorici.

Dar principala critică ce trebuie făcută vechii istoriografii în privinţa scrierilor închinate de ea lui Dimitrie Cantemir este lipsa unei valorificări a operei sale şi a activităţii sale politice: nu s-a încercat o periodizare a activităţii sale, care ar fi pus în lumină evoluţia gîndirii şi formaţiei spirituale a lui Cantemir, de la o concepţie mistică la una ştiinţifică. Activitatea lui nu este pusă în cadrul vremii, a mediului social şi cultural în care a trăit, sau mai bine-zis al diferitelor medii în care a trăit succesiv. În special, în chip voit, s-a negat total influenţa rusească asupra operei lui, îmbinarea activităţii lui Cantemir cu momentul aşa de interesant al reformelor lui Petru cel Mare. În această privinţă, istoricii burghezi s-au situat pe poziţia negării totale, afirmînd că Dimitrie Cantemir a trăit şi a lucrat în Rusia ca un izolat, străin de societatea rusească, de care nu voia să ştie nimic. Aceeaşi atitudine ostilă şi în acelaşi timp naivă o întîlnim în privinţa alianţei politice a lui Dimitrie Cantemir cu Rusia, care este socotită ca inexplicabilă sau pornind numai de la socoteli meschine de moment şi oportunitate.

Pe de altă parte, nici un istoric burghez nu a văzut, s-ar părea că nu a vrut să vadă, atitudinea vădit ostilă a lui Cantemir în scrierile sale împotriva boierimii

și favorabilă țărănimii. Întreg cuprinsul social, adesea de polemică socială, al operei lui Cantemir, este cu totul lăsat în umbră și ignorat.

În exemplificarea acestor afirmații ne vom mărgini la acei istorici care au încadrat personalitatea lui Dimitrie Cantemir în scrieri generale, de valoare, pentru vremea lor: istorii ale romînilor sau ale literaturii romîne, precum și la studiile de mare amploare asupra lui Dimitrie Cantemir, ca monografii și biografii.

A. D. Xenopol în *Istoria romînilor din Dacia Traiană*, obișnuit să pună probleme și să caute cauzele fenomenelor istorice, își pune și întrebarea, de ce s-a aliat Cantemir cu Rusia. De la început observă că, pe cînd pe vremea lui Ștefan cel Mare, moldovenii erau prietenii rușilor, acum, în vremea lui D. Cantemir, se ajunge ca „rolurile să se schimbe așa de-a totului tot, ca prietenii de altă dată să se întîlnească ca stăpînul cu robul. Așa stătuse romînii față cu rușii pe timpul lui Ștefan cel Mare, așa se înfățișau ei acuma pe timpul lui Cantemir“ [1]. Despre afirmația lui Cantemir că el „crezu mai de cuviință a suferi împreună cu Hristos, decît a spera bogățiile cele înșelătoare ale Egiptului“ (adică a pierdut domnia trecînd de partea rușilor creștini), Xenopol spune că aceste afirmații le face „spre a îndreptăți trădarea lui“. Cantemir era un spirit profetic, care văzuse „chiar de la începutul decăderii poporului turcesc... un povîrniș pe care el nu se va mai putea opri“. Așadar el a crezut că rușii vor fi învingători și de aceea a trecut de partea lor, din prudență, spre a fi cu cel mai tare. În politică, prudența, firește, este recomandabilă, cînd este în joc soarta unei țări, dar politica înaltă se călăuzește după anume idei, nu numai după oportunism. Era mai simplu a recunoaște faptul că Dimitrie Cantemir, văzînd asuprirea politică și economică a turcilor, a sperat că va putea dezrobi Moldova și a crezut că a găsit un moment favorabil în războiul ruso-turc din 1711, deci că ideea dezrobirii țării de sub jugul otoman era nutrită de Cantemir, ca de toți romînii, și aștepta numai un prilej potrivit spre a se manifesta. Dar aceste lucruri firești, Xenopol nu le spune.

În capitolul închinat culturii din același volum, Xenopol vorbește despre *Divanul lumii cu înțeleptul* și de *Hronicul* lui Cantemir, nu despre *Descrierea Moldovei*, care este ignorată. Cu dreptate spune că *Hronicul* a fost scris spre „a întări în romîni nervul vieții lor“, dar despre *Istoria Ieroglifică* afirmă că „ea rămîne pentru noi în mare parte neînțeleasă“ [2]. În acest capitol, nu găsim nimic despre contactul lui Cantemir cu Rusia reformelor, nimic despre ideile sociale ale lui, aproape nimic despre concepția lui de istoric și filozof.

N. Iorga a scris de mai multe ori despre Dimitrie Cantemir, în *Istoria literaturii romînești*; el consacră nu mai puțin de 150 de pagini operei lui Cantemir [3]. Din nefericire, majoritatea acestor pagini cuprind rezumatul faptelor politice descrise în operele lui, cu confruntarea lor cu alte izvoare ale vremii, ceea ce nu poate fi esențial într-o lucrare de sinteză. Operele sînt prezentate într-o ordine ciudată, care exclude orice încercare de a vedea o evoluție ascendentă în producerea lor: întîi se vorbește de *Hronic*, ultima lui operă, apoi de cele dintîi, apoi urmează *Istoria Imperiului Otoman* și la urmă *Descrierea Moldovei*. N. Iorga nu a încercat

[1] A. D. Xenopol, *Istoria romînilor din Dacia Traiană*, ediția a III-a, vol. VIII, p. 98—99, 108—109.

[2] *Ibidem*.

[3] N. Iorga, *Istoria literaturii romînești*, ediția a II-a, II, București, 1926, p. 310—458.

să descurce cronologia operelor lui Cantemir, socotind că *Istoria Imperiului Otoman* a fost redactată în mare parte la Constantinopol, lăsînd a înțelege că *Hronicul* a fost conceput înainte de plecarea în Rusia. Foarte puține observații pun în valoare opera lui Cantemir și caută s-o explice: nici un cuvînt despre atitudinea lui socială, despre influența mediului cultural din Rusia, chiar și despre principalele lui concepții istorice. O anume atitudine de dispreț față de scriitor se poate observa în această istorie a literaturii romîne. Bineînțeles, opera lui Cantemir, chiar în cadrul vremii sale, poate și trebuie să fie supusă la critici, dar nu înțelegem de ce operele de tinerețe ale lui Cantemir ar fi toate „niște compilații ilegibile" (p. 311), de ce prefața la *Logică* „n-are nici un sens", de ce *Divanul* în care se strecoară atîtea idei interesante, ar fi „o compilație greoaie, rău scrisă și fără scop" (p. 313), și chiar *Descrierea Moldovei* ar fi „o lucrare greșită în esența ei" (p. 454). Chiar alegerea lui Dimitrie Cantemir ca membru al Academiei din Berlin s-a făcut, nu pentru meritele lui, ci pentru că Academia „voia să facă astfel plăcerea țarului" (p. 424). Din *Istoria literaturii romînești* a lui Iorga, provin și o serie de afirmații greșite, repetate după aceea de atîtea ori: că *Etiopicele* lui Heliodor ar fi modelul *Istoriei Ieroglifice*, că ideea evoluției, creșterii și decadenței statelor, care s-ar afla în *Istoria Imperiului Otoman*, ar fi influențat pe Montesquieu (ceea ce măcar și cronologic, este o imposibilitate) că *Viața lui Constantin Cantemir* ar fi un fragment din *Hronic*.

N. Iorga a revenit de mai multe ori asupra lui D. Cantemir. Într-un studiu publicat în 1924 în revista „Cultura", el dă o schiță-sinteză, intitulată, *Dimitrie Cantemir: cu prilejul comemorării lui* [1], în care se află idei noi față de expunerea din istoria literaturii. Autorul arată cu dreptate spiritul romînesc, popular care se vădește în scrierile lui. În ce privește influența grecească, arată că Ieremia Cacavelas, profesorul lui Cantemir, era un grec din Creta, unde cultura greacă avea „tradiții de mai mare libertate și spontaneitate. Într-un trapezuntin era altă vlagă națională și culturală decît în grecul bastard al Stambulului turcesc" (să nu uităm ca Trapezuntul era pe atunci tot turcesc). Socotim că N. Iorga n-a spus despre influența grecească tocmai ceea ce este esențial: cultura greacă în Moldova și Țara Romînească nu a fost neogreacă, ci clasică; prin această influență s-a introdus la noi în genere și la Dimitrie Cantemir în special, cunoașterea culturii clasice antice, numai prin ea și prin influențe, nu așa de vaste, ale școlilor latine din Polonia, se poate vorbi despre un umanism romînesc.

În *Istoria romînilor*, apărută la 1938, N. Iorga vorbind de războiul prin care Cantemir a încercat să elibereze Moldova de sub jugul turcesc, cu ajutorul Rusiei lui Petru cel Mare, afirmă că „pentru ei (moldovenii), ca și pentru frații de peste Milcov, acesta nu era un război național" (citește: popular). Vom dovedi că adevărul stă tocmai dimpotrivă, dar ne întrebăm deocamdată cum putea să nu fie popular un război împotriva turcilor, după veacuri de asuprire: erau romînii complet descurajați și decăzuți sufletește? [2]. În același volum, vorbind de opera lui Cantemir în Rusia, autorul neagă orice putință de colaborare intelectuală. El se afla „în retragerea sa silnică într-o Rusie, al cării neajuns de cultură și defect de viață socială îl simția și un Neculce" [3]. Desigur că Rusia țarilor

[1] N. Iorga, *Dimitrie Cantemir: cu prilejul comemorării lui*, în „Cultura", I, 1924, p. 2—11.

[2] Idem, *Istoria romînilor*, VI, București, 1938, p. 478.

[3] *Ibidem*, p. 499.

în veacul al XVIII-lea nu era bazată pe dreptatea socială, dar nici Moldova nu ieşise din orînduirea feudală, şi un domn al ei nu putea face comparaţii defavorabile Rusiei.

G. Pascu, în volumul *Viaţa şi operele lui Dimitrie Cantemir* [1], prezintă cam schematic, după izvoare, viaţa şi opera autorului *Descrierii Moldovei*, dar aprecierile sînt în general juste: astfel caracterizarea lui Cantemir ca primul savant romîn de valoare europeană şi singurul orientalist romîn (p. 16), despre valoarea filozofică a *Divanului* (p. 33), despre aprecierea *Descrierii Moldovei* ca o carte care dă în primul rînd o icoană socială a Moldovei, subliniindu-se şi atitudinea antiturcă a scrierii (p. 48—52), despre cele două temelii ideologice ale *Hronicului*: ideea romanităţii şi a continuităţii, precum şi despre „canoanele", principiile de critică istorică pe care se întemeiază această scriere (p. 76—80). Totuşi, nici G. Pascu nu pomeneşte nimic despre atitudinea antiboierească a lui Cantemir, nici de legătura lui cu Rusia reformelor lui Petru. Opera nu este încadrată în realitatea socială a vremii, nici nu explică tendinţele politice ale celor mai multe scrieri, de pildă ale *Descrierii Moldovei*.

Ştefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, are meritul de a fi pus la îndemîna cercetătorilor o serie de documente ruseşti inedite, privitoare la acţiunea politică a lui Cantemir în Rusia şi de a fi folosit întîia oară o serie de scrieri ruseşti privitoare la D. Cantemir [2]. Totuşi, multe din cele mai importante publicaţii curente de izvoare şi studii ruseşti privitoare la D. Cantemir i-au scăpat din vedere, interpretarea faptelor este timidă, autorul neîndrăznind să se atingă de părerile oficiale ale istoriografiei, deşi avea la îndemînă izvoare care puteau să deschidă drumul spre o interpretare adevărată. Dar mai ales, vorbind de Dimitrie Cantemir în Rusia, autorul nu recunoaşte nici o interdependenţă între cultura şi societatea rusească din vremea lui Petru cel Mare şi opera lui Cantemir. Pentru el, fostul domn al Moldovei, „a rămas un geniu exotic în Rusia", „rămîne strein de reformele lui Petru cel Mare, el nu face nici un fel de legătură cu Rusia de atunci ...El nici nu-şi manifestă dorinţa de a participa la viaţa rusă" (deşi a fost unul din miniştrii lui Petru!). Opera sa este total nepotrivită cu „spiritul practic, utilitarist al reformelor lui Petru cel Mare" şi aceasta îl face „să nu-şi găsească loc în viaţa socială rusă" (p. 50). În realitate, toate scrierile lui Cantemir din această epocă: *Istoria Imperiului Otoman*, *Descrierea Moldovei*, *Hronicul*, erau necesare societăţii şi conducerii politice ruseşti, care nu pierdea din vedere tot ceea ce privea cunoaşterea Europei de răsărit. Ele sînt scrise în spiritul „practic", drept ştiinţific, al reformelor din Rusia şi nu în spiritul bizantin şi mistic al primelor lucrări ale acestui scriitor [3].

Ilie Minea în *Despre Dimitrie Cantemir* [4] — este o lucrare care a apărut tot în cadrul comemorării bicentenarului morţii domnului-autor şi sub acelaşi semn al unor lucrări, care refuză să recunoască influenţa mediului din Rusia reformelor şi să adîncească critic şi în cadrul social opera lui. Scrierea lui Minea, care se întinde pe 422 de pagini, este o analiză încîlcită a cuprinsului lucrărilor lui Cantemir cu comentarii asupra evenimentelor politice, dar fără a recurge măcar

[1] G. Pascu, *Viaţa şi operele lui D. Cantemir*, Bucureşti, 1924.
[2] Şt. Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, *Acad. Rom. Mem. Secţ. Lit.*, ser. III, II, 1924.
[3] Vezi şi recenzia critică a scrierii lui Şt. Ciobanu de P. P. Panaitescu, în „Dacoromania", IV-2, Cluj, 1927, p. 1238—1251.
[4] I. Minea, *Despre Dimitrie Cantemir*, Iaşi, 1926, 422 p.

la compararea textelor cu izvoarele folosite de Cantemir. *Istoria Imperiului Otoman* este datată greşit din 1698, deci din perioada şederii la Constantinopol, pe baza unei greşeli de traducere, din traducerea românească a acestei lucrări. *Istoria Imperiului Otoman* ar fi o lucrare hibridă, scrisă în spirit turcofil şi corectată în note mai tîrziu, în spirit antiturc (în realitate textele reproduse din cronicile turceşti sînt controlate în note critice de autor). Prolegomenele din *Hronic* ar fi adause ulterior, cînd în realitate sînt discuţii critice, care nu intră în cadrul cronologic al lucrării, şi de aceea adause separat la început. Şi această biografie nu vorbeşte nimic despre atitudinea socială şi politică a lui Cantemir în *Istoria Ieroglifică* şi în *Descrierea Moldovei*, care nu e analizată din punctul de vedere al istoriei vechilor instituţii ale Moldovei. Pentru că instituţiile sînt partea cea mai grea a istoriei, deşi fac parte din preocupările principale ale lui Cantemir, studiul lor a fost lăsat la o parte de istoricii burghezi, care s-au mărginit să scrie sute de pagini despre amănuntele istoriei politice şi anecdotice [1].

Comemorarea bicentenarului lui Cantemir a dat naştere şi la alte lucrări, toate destul de superficiale şi animate de un spirit pseudopatriotic. Între altele, vom menţiona numai afirmaţia emisă cu acest prilej că „Dezrobirea şi *întregirea neamului* era singurul scop, pentru care Dimitrie Cantemir părăsi toate onorurile şi îndemînările (sic), trecînd cu toate oastea sa de partea creştinilor... cum mărturiseşte el însuşi în «Descrierea Moldovei»“ [2]. Întregirea neamului, adică unitatea politică a neamului într-un singur stat, este o idee politică, ea nu apare la noi înainte de veacul al XIX-lea şi n-o găsim la Dimitrie Cantemir, oricît am căuta-o în *Descrierea Moldovei* şi în altă carte a lui. El a afirmat unitatea etnică şi de origine a poporului român, dar nu a putut trage, în perioada feudală, concluzia unităţii politice de stat naţional [3].

Sextil Puşcariu în *Istoria literaturii române. Epoca veche* [4], rezerva operei lui D. Cantemir 22 de pagini (plus bibliografia critică). Este o expunere îngrijită şi clară, în care, pe lîngă unele aprecieri drepte, nu lipsesc obişnuitele omiteri de fapte esenţiale: atitudinea autorului în problemele sociale, legăturile cu mediul cultural al Rusiei, atitudinea tendenţioasă a lui Cantemir faţă de vechile instituţii ale Moldovei şi susţinerea unui punct de vedere monarhic. Şi Puşcariu crede că la 1711, Cantemir şi-a schimbat atitudinea faţă de turci, ceea ce constituie o trădare, datorită convingerii că turcii sînt în decadenţă, nu însă speranţei de mult nutrită, a unei politici principiale de eliberare de sub jugul turcesc. Socotim de asemenea că judecata lui Puşcariu că „lui (Cantemir) îi lipseşte înţelegerea pentru firea limbei poporului său“, este exagerată, iar sancţiunea după care *Istoria ieroglifică* „nu a putut rămînea în literatura noastră“ este nedreaptă.

Acestea sînt principalele lucrări privitoare la Dimitrie Cantemir, apărute în istoriografia burgheză şi cum s-a văzut, ele sînt departe de a împlini nevoia lumii noastre de azi de a cunoaşte pe Dimitrie Cantemir, această figură mare

---

[1] Vezi şi recenzia critică a scrierii lui I. Minea de P. P. Panaitescu, în „Anuarul Institutului de istorie naţională din Cluj“, V, 1930, p. 537—541.

[2] Ioan I. Nistor, *Pomenirea lui Dimitrie Cantemir voevod, Acad. Rom. Mem. Sect. Ist.*, ser. III, tom. II, 1924, p. 24 (244).

[3] În acecaşi cuvîntare comemorativă găsim afirmaţia că „În 1722, el (Dimitrie Cantemir) înfiinţă Academia rusească din Petrograd“ (p. 23). Academia rusească din Petersburg (nu Petrograd) a fost înfiinţată la 1726, de Petru cel Mare, după moartea lui Dimitrie Cantemir.

[4] Sextil Puşcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ediţia a II-a, Sibiu, 1930, p. 161—182.

și tulburătoare a istoriei noastre de la sfîrșitul perioadei feudale, în cadrul vremii sale, cu înțelegerea clară a concepțiilor sale politice, sociale și de istoric.

În zilele noastre au apărut mai multe studii, reduse însă ca întindere, în care se încearcă o nouă înțelegere a lui Dimitrie Cantemir. Astfel, amintim studiul lui Gh. Haupt, *Studiu asupra naturii monarhiilor. Un document inedit al lui D. Cantemir* [1], în care se publică în traducere o scriere inedită a lui Cantemir, cu o interesantă introducere privind și unele aspecte mai generale ale legăturilor lui Cantemir cu cultura rusească.

C. I. Gulian, *Dimitrie Cantemir, un mare patriot și cărturar* [2], stăruie mai ales asupra gîndirii filozofice a lui D. Cantemir, cu totul neglijată pînă acum, iar Victor Cheresteșiu, *Marele învățat, om politic și luptător activ pentru prietenia romîno-rusă, Dimitrie Cantemir* [3], pune în special accentul pe unitatea ce există între opera literar-istorică a lui Dimitrie Cantemir și acțiunea sa politică.

NOTĂ DESPRE CEA MAI VECHE BIOGRAFIE A LUI DIMITRIE CANTEMIR

Cea mai veche biografie a lui Dimitrie Cantemir este lucrarea latină: *Vita principis Demetrii Cantemiri*, o scurtă biografie cu indicarea operelor sale manuscrise. Această lucrare se află alături de copiile manuscrise ale operelor lui Cantemir în hîrtiile rămase în Rusia de la familia Cantemir [4]. Autorul acestei lucrări anonime este probabil T. S. Bayer, profesorul lui Antioh Cantemir, german stabilit în Rusia, mort la 1738 [5]. În adevăr, Antioh Cantemir i-a trimis spre corectare și copiere manuscrisele tatălui său; Bayer a revăzut *Istoria Imperiului Otoman*, pe care urma s-o publice după originalul latin [6]. Bayer este autorul prelucrării vieții lui Constantin Cantemir, pe care o scrisese Dimitrie, prelucrare publicată după moartea lui Bayer, la Moscova, în 1783 [7]. Pregătind publicarea operelor lui D. Cantemir, Bayer a scris, probabil, această biografie după indicațiile găsite în manuscrisele ce le avea la îndemînă și după informațiile date de Antioh Cantemir. Într-o scrisoare din anul 1730 a lui Antioh Cantemir către Bayer se vede că acesta din urmă lucra la corectarea operelor lui Dimitrie. Antioh îi dă amănunte asupra vieții tatălui său și-i făgăduiește portretul lui [8]. Atunci, desigur, a scris Bayer viața învățatului domn moldovean.

Peste cîțiva ani, Antioh este trimis ca sol al țarinei Ana la Londra și acolo pune să se traducă în englezește *Istoria imperiului otoman*, însoțită de viața tatălui său (1734). Această formă a biografiei lui Dimitrie Cantemir este traducerea engleză a lucrării latine, amintite mai sus, dar cu multe amplificări datorite, fără îndoială, lui Antioh Cantemir. Redacția și traducerea sînt ale traducătorului în englezește a *Istoriei otomane*, N. Tyndal [9]. După ediția engleză a fost tradusă *Viața lui Dimitrie Cantemir* în franțuzește și nemțește, fără schimbări în edițiile în aceste limbi ale *Istoriei Imperiului Otoman*.

---

[1] În revista „Studii", anul IV, 1951, I, p. 210—222.

[2] În revista „Lupta de clasă", seria a V-a, anul XXXIII, septembrie 1953, nr. 9, p. 65—76.

[3] În revista „Studii", anul VI, 1953, 4, p. 75—89.

[4] Cf. ms. latin al Acad. R.P.R. (nr. 76) cu operele lui D. Cantemir copiate în Rusia, f. 411—413, textul latin publicat în *Operele* lui D. Cantemir, ediția Acad. Rom., VII, p. 3—5.

[5] În introducerea la T. S. Bayer, *Istoriia a jizni i délah cneazea Constantina Cantemira*, Moscova, 1783, p. XXI.

[6] Scrisoarea lui Antioh Cantemir către Bayer publicată de I. Bianu în „Revista Nouă", IV, 1891, p. 408—412.

[7] T. S. Bayer, *op. cit.*

[8] Scrisoarea citată a lui Antioh Cantemir.

[9] D. Cantemir, *The history of the growth and decay of the Othman Empire*, Londra, 1734, p. 456—460: *The life of Demetrius Cantemir prince of Moldavia.*

În ruseşte această viaţă, *amplificată a doua oară*, a fost intercalată în istoria familiei Cantemir, care se află în anexele *Vieţii lui Constantin Cantemir* de T. S. Bayer, amintită şi mai sus, tipărită la Moscova în 1783[1]. Deşi o notă arată că acest capitol privitor la Dimitrie Cantemir este tradus după ediţia franceză a *Istoriei Otomane*, ceea ce este exact pentru cea mai mare parte a lucrării, totuşi avem de a face cu o a doua amplificare a biografiei lui Dimitrie vodă, în special cu amănunte privitor la scurta lui domnie. Autorul acestor amplificări nu poate fi Bayer, căci el murise demult la 1783, iar istoria familiei Cantemir este dusă pînă la această dată şi adausă de editor fără indicarea autorului. Alături de istoria familiei Cantemir, se dau în aceeaşi carte amănunte despre celelalte familii boiereşti moldovene, adăpostite în Rusia o dată cu domnul pribeag. Este posibil ca unul din membrii acestor familii să fi ştiut să dea amănunte asupra Cantemireştilor şi a oamenilor lor de încredere din boierime. În acest caz, sîntem îndreptăţiţi să presupunem ca autor al istoriei Cantemireştilor şi al adaosurilor la biografia lui Dimitrie Cantemir pe N. Bantîş Kamenski, boier moldovean din familia mamei lui Dimitrie Cantemir, istoric în limba rusă[2]. În adevăr, la 1821, se publică opera lui N. Bantîş Kamenski, *Faptele celor mai însemnaţi generali şi miniştri ai lui Petru cel Mare*[3], în care biografia lui Dimitrie Cantemir este identică, vorbă cu vorbă, cu cea din anexele lucrării postume a lui Bayer. După aceea, biografia lui D. Cantemir apare la fel în traducerea franceză a lucrării lui N. Bantîş Kamenski, apărută la Paris în 1829[4] şi în dicţionarul biografic al fiului său Dimitrie, apărut în ruseşte în 1836[5].

O lucrare întemeiată în parte pe aceeaşi biografie este viaţa lui Antioh Cantemir în limba franceză, care se află în fruntea ediţiei franceze a *Satirelor* acestuia[6]. Biografia lui Antioh Cantemir cuprinde şi viaţa tatălui său, după biografia lui din anexele *Istoriei Imperiului Otoman* şi după amănunte extrase din scrierile sale. Autorul vieţii lui Antioh Cantemir este traducătorul anonim al *Satirelor* în franţuzeşte: „*La vie du prince Cantemir et la traduction que je donne de ses Satyres sont ... un hommage que je rends à l'amitié dont il m'a toujours honoré*“[7]. Unii eruditi ruşi atribuie greşit traducerea *Satirelor* şi *Viaţa lui Antioh* în franţuzeşte abatelui Venuti[8], dar istoricul N. Alexandrenko a arătat că adevăratul traducător este abatele Guasco[9]. De altfel, ceea ce rezolvă definitiv problema, este exemplarul traducerii *Satirelor*, în posesia noastră, care poartă însemnarea autografă: „*ex dono auchtori, labbé de guasco, pr(écepteur?) du roy de l'éléction*“. Prefaţa la *Satire* e datată din anul 1745, cînd probabil s-a scris şi *Viaţa lui Antioh Cantemir*.

În colecţia Hurmuzachi (*Documente*, Supliment I—3, p. 11—13), este publicat ca „un raport francez nedatat“, un *Mémoire sur la famiile Cantémir*, care nu este altceva decît biografia lui Antioh Cantemir de abatele Guasco, cu unele prescurtări, restul fiind o reproducere, cuvînt cu cuvînt.

---

[1] T. S. Bayer, *op. cit.*, p. 274—316.

[2] Presupunerea a fost făcută de Şt. Ciobanu, *D. Cantemir în Rusia*, p. 76.

[3] N. Bantîş Kamenski, *Deianiia znamenitîh polkovodţve i ministrov Petra Velikago*, Moscova, 1821.

[4] N. Bantysz Kamenski, *Illustrations de la Russie ou galerie des personnages des plus remarquables de cet empire sous la règne de Pierre le Grand*, Paris, 1829, p. 379—390. Traducerea romînească, după ed. rusă de V. Gervescu, *Dimitrie Cantemir domnul Moldovei*, Bucureşti, 1902.

[5] D. Bantîş Kamenski, *Slovar dostopamiatnîh liudei russkoi zemli*, III, Moscova, 1836, p. 34—42.

[6] *Satyres du prince Cantemir ... avec l'histoire de sa vie*, Londra, 1750. Viaţa lui Antioh are o paginaţie deosebită (I—CCXXVIII), cu titlul: *Vie du prince Antiochus Cantemir.*

[7] *Ibidem*, p. 4 (Introducere).

[8] A. Stoivnin, *Kneaz Antioh Cantemir v Parije*, în „Véstnih Evropî“, tom. 86, 1880, p. 818.

[9] N. Alexandrenko, *K biografii kneazea A. D. Cantemira*, Varşovia, 1896, p. 10—13.

II. MOLDOVA ÎN VREMEA LUI DIMITRIE CANTEMIR

Situaţia economică a Moldovei în vremea lui Dimitrie Cantemir, cu aspectele sale de sărăcie crescîndă, situaţia socială cu formarea unei oligarhii boiereşti atotputernice înlăuntru, situaţia politică dominată de creşterea neîntreruptă a apăsării turceşti şi în acelaşi timp de apariţia hotărîtoare pentru ţările romîne a rivalităţii politice austro-ruseşti, se oglindesc din plin în opera domnului scriitor.

Viaţa economică a Moldovei, ca şi a Ţării Romîneşti, se înrăutăţeşte în primul rînd din cauza exploatării produselor ţării de către Imperiul Otoman, a imenselor cantităţi de bani şi de produse luate anual de turci din Moldova, pentru îmbogăţirea demnitarilor otomani şi pentru aprovizionarea capitalei şi a armatei turceşti. Monopolul turcesc asupra comerţului grînelor, aproape total, ca şi asupra mierii, şi parţial asupra vitelor, împiedică şi în orice caz întîrzie apariţia fenomenelor capitaliste în societatea feudală romînească [1]. Prin acest monopol, produsele ţării se vindeau cu preţ stabilit la Poartă, pe bază de monopol, aşa că rezultatul era sărăcirea treptată a ţării. Pe de altă parte, sarcinile crescînde ale ţării faţă de pretenţiile turceşti, în special în timpul războaielor cu austriecii, veneţienii, polonii şi apoi cu ruşii, aduceau o fiscalitate excesivă asupra claselor ţărăneşti, atît asupra răzeşilor şi celorlalte pături de oameni liberi, cît şi asupra ţăranilor dependenţi, vecinii. Vechea fiscalitate domnească întemeiată pe dijme în natură, se transformase aproape total în dări în bani cu totul de nesuferit pentru ţărănime, care nu lua decît o parte redusă la comerţul intern şi extern.

Sînt şi alte cauze ale decăderii economice a ţărilor romîne în a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi la începutul secolului următor. Fapt este că producţia domeniilor boiereşti, bazată pe munca servilă, nu era rentabilă şi nu se putea compara cu aceea din ţările în care şerbii fuseseră liberaţi. Lipsa unor oraşe cu viaţă meşteşugărească însemnată în Moldova şi Ţara Romînească, era o piedică în dezvoltarea economică a acestor ţări în epoca de care ne ocupăm [2].

Ca şi în Polonia, în Ungaria, în Germania de răsărit, feudalismul nou, sub forma unei ridicări a moşierilor, unei noi aglomerări de domenii mari în mîna unui număr redus de boieri, se constată şi în ţările romîne în secolele XVII-

---

[1] Vezi lucrarea în manuscris a lui M. Berza, *Sarcinile materiale ale ţărilor romîne faţă de Poarta Otomană.*

[2] P. P. Panaitescu, *Comunele medievale în principatele romîne*, în *Interpretări romîneşti*, Bucureşti, 1947, p. 161—218.

XVIII. După o primă perioadă, în secolele XIV-XV (pînă la mijlocul acestui din urmă veac), în care se constată existența unor mari domenii feudale cu imunitate, urmează o vreme de întărire a autorității centrale, desfacerea imunităților și destrămarea marilor domenii. Dar în veacul al XVII-lea, sărăcia și criza economică a țării aduce ridicarea unui mic număr de boieri, boieri mari noi, ridicați din vechea mică boierime militară, care profită de decăderea generală. Este vorba de acei boieri care ocupă dregătorii la curtea domnului și care după sistemul în vigoare atunci, au parte la veniturile statului, luînd fiecare venitul unui ținut și fiind răspunzători de strîngerea unor anume dări [1]. Această formă specifică a feudalismului moldovenesc (întrucîtva deosebită de cea din Țara Românească) ajută la ridicarea unor familii boierești, care adună în mîna lor un mare număr de moșii risipite pe toată întinderea țării. Astfel, în Moldova sînt familiile : Costin, Ruset, Costache, Cantacuzino, Buhuș, Prăjescu [2]. Nu mai e vorba de domenii unitare cu imunitate, ci de o aristocrație de moșieri, care urmărea cîștig bănesc din exploatarea moșiilor lor. Această aristocrație avea și conducerea efectivă politică a țării.

Alături de ea stătea mica boierime, adesea foarte puțin deosebită de răzeșii țărani. Mica boierime moldovenească lupta împotriva boierimii mari, care încerca prin toate mijloacele să acapareze micile ei stăpîniri de pămînt. O caracteristică a acestei mici boierimi este spiritul de aventură: neputînd avea venituri suficiente pentru o viață mai înstărită din pămîntul ce-l stăpîneau, acești boieri mici încep să ia parte la o serie de răscoale interne (răscoala lui Hîncu și Durac, la 1671), lupte de eliberare contra turcilor, alături de cazaci (la 1683 expediția lui Kunicki, hatmanul cazac, cu micii boieri moldoveni : Savin Zmucilă, Bantîș, Bainschi și alții) [3], precum și în țări străine. Astfel, Constantin Cantemir, care făcea parte din aceeași pătură socială, ia parte la luptele polonilor cu suedezii în Polonia [4].

Soarta și ideile lui Dimitrie Cantemir sînt mult legate de această boierime mică moldovenească din a doua jumătate a veacului al XVII-lea.

Țărănimea dependentă, vecinii din Moldova, sînt tot mai asupriți și mai decăzuți din drepturile lor. Putem spune că ultimele decenii ale secolului al XVII-lea reprezintă sfîrșitul unei perioade din istoria aservirii țăranilor la noi și începutul alteia. În Moldova se termină atunci lupta țăranilor pentru a-și păstra dreptul de strămutare. Ei sînt definitiv legați de glie, după desființarea sistemului de „ani de prescripție", a „fugii" țăranilor, care după cîțiva ani de la strămutarea lor, dacă nu erau găsiți și reclamați, puteau deveni oameni liberi. Acum această nădejde le era interzisă. Pe de altă parte, se răspîndește, deși nu se generalizează încă, sistemul legăturii personale a șerbului de stăpîn, în sensul că stăpînul nu mai era obligat să-l socotească legat de moșie și de parcela pe care o cultiva ereditar, ci-l putea vinde și transfera după plac [5]. Urmează acum o perioadă în care în locul serviciilor de curte, muncile agricole sînt principala sarcină a țăranilor dependenți, pînă se ajunge la stabilirea de către stăpînire a

[1] Vezi Miron Costin, *Poemă în versuri despre Moldova și Țara Românească*, ed. P. P. Panaitescu, *Acad. Rom. Mem. Secț. Ist.*, tom. X, 1929, p. 115—118 (lista dregătoriilor cu veniturile ținuturilor aferente, în 1684).

[2] R. Rosetti, *Pămîntul, sătenii și stăpînii în Moldova*, București, 1907, p. 237—256.

[3] N. Iorga, *Istoria românilor*, VI, p. 275, 351.

[4] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. N. Iorga, București, 1923, p. 4—5.

[5] Vezi P. P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare al țăranilor în țările române*, în *Studii și cercetări de istorie medie*, Ed. Acad. R.P.R., vol. I, p. 63—122.

zilelor de muncă agricolă datorite de vecini [1]. Din cauza acestei înrăutăţiri a stării ţăranilor, epoca în care a trăit Dimitrie Cantemir este o vreme de tensiune a luptei de clasă, de răscoale ţărăneşti, de ridicare a micii boierimi, a curtenilor împotriva boierimii mari.

Formarea unei noi pături sociale feudale de boieri, mari latifundiari, care stăpîneau viaţa economică, are ca urmare ridicarea aceleiaşi pături la puterea politică, la cîrmuirea ţării. Numai că această cîrmuire nu s-a exercitat făţiş, ci oarecum indirect. Din mai multe pricini, lesne de înţeles, marii boieri, cei ce aveau cele mai întinse şi numeroase moşii şi ocupau dregătoriile cele mai însemnate ale curţii domneşti, nu s-au ridicat întotdeauna la demnitatea domnească, lăsînd pe alţii să îmbrace hainele de paradă, şi guvernînd din umbra lor. Astfel în Ţara Romînească, de la o vreme lupta s-a dat pentru stăpînire numai între două familii, Bălenii şi Cantacuzinii ; cei dintîi au guvernat în umbra lui Grigore Ghica, cei din urmă, la început prin bietul Antonie din Popeşti, apoi după domnia directă a lui Şerban Cantacuzino, prin omul de încredere, ruda lor prin femei, Constantin Brîncoveanu. Oricît s-ar părea de strălucită domnia lui Constantin Brîncoveanu, el era în realitate un stăpînitor fără putere în faţa Cantacuzinilor, care erau stăpînii adevăraţi. În Moldova, Ruseteştii au cîrmuit sub diferiţi domni ; Constantin Cantemir, pe care fiul său Dimitrie a vrut să-l arate ca un mare monarh, a fost o unealtă docilă şi fără putere în mîinile lor, asemenea şi Constantin Duca, Mihai Racoviţă şi alţii. Singur Dimitrie Cantemir, întemeiat pe ideea modernă a autorităţii centrale a monarhiei, a încercat să se împotrivească guvernării marii boierimi în Moldova şi a Ruseteştilor în particular. Dar, în afară de acest episod, care pînă acum a fost prea puţin înţeles şi explicat în semnificaţia lui adîncă, se poate spune că în general ambele principate ajunseseră sub cîrmuirea a cîtorva familii bogate şi în special a două dintre ele : Cantacuzinii şi Ruseteştii [2]. Aceste familii exercitau o cruntă exploatare a veniturilor ţării prin concesionarea dărilor şi veniturilor judeţelor, exploatare biciuită de Dimitrie Cantemir în *Istoria Ieroglifică*.

De fapt lupta între marea boierime feudală care căuta să stăpînească ţara şi domnia, care voia să instaureze o autoritate centrală, se terminase în favoarea celei dintîi, la noi ca în Polonia, spre deosebire de Europa apuseană şi de Rusia, unde se stabiliseră aşa-numitele „monarhii absolute". Acest rezultat se datoreşte lipsei unor forţe sociale puternice care să fi putut sprijini domnia împotriva boierimii : clasa orăşenească sau „pomestnicii", slujitorii colonizaţi, au lipsit sau au fost foarte slabe în Ţara Romînească şi Moldova. La noi, boierimea, după o epocă de întărire relativă a puterii domneşti în secolul al XV-lea (a doua jumătate) şi în al XVI-lea, izbutise să înfrîngă pe domn. În epoca de care ne ocupăm, boierimea înlăturase vechile dinastii domnitoare, atît în Moldova, cît şi în Ţara Romînească. Alegerea domnilor de către boieri se făcea după un program boieresc bine cugetat, de a împiedica instaurarea oricărei ereditaţi la tron : astfel Miron Barnovschi a fost ales domn în Moldova, „boierii şi ţara vădzîndu pre Barnovschii hatmanul om de ţară şi *fără de cuconi*" [3]. Gheorghe Ştefan putea pretinde la domnia Moldovei, căci era „unul ca acela care, neavînd cuconi, de atunceşi luasă gîndu spre domnie" [4]. Se ajunsese chiar la nişte „pacte conventa"

[1] P. P. Panaitescu, *op.* şi *loc. cit.*
[2] Cf. N. Iorga, *Istoria romînilor*, VI, p. 420.
[3] Miron Costin, *Letopiseţul Moldovei*, ed. 1944, p. 73.
[4] *Ibidem*, p. 130.

ca în Polonia, legături şi condiţii ce se puneau domnului de către boieri înainte de domnie. „Striga cu toţii să fie Lupul vornicul (domn), însă îi da şi legături, *ce va lua den ţară*, ce s-ari lega pentru dări, atunce la acel ales, mai multu să nu ia din ţară“ [1]. Cum vom vedea mai jos, *Descrierea Moldovei* cuprinde o pledoarie pentru dreptul ereditar al dinastiei domneşti şi în tratatul încheiat de Dimitrie Cantemir cu Rusia se prevede acest drept pentru familia lui, cu toate protestele vehemente ale boierilor mari [2].

De fapt numirea domnilor depindea numai de Poarta Otomană, de la care ea trebuia cumpărată. Dimitrie Cantemir în *Descrierea Moldovei* spune că de la aşa-zisa „rebeliune“ a lui Miron Barnovschi (1633), domnii Moldovei au fost mai mult străini, care cumpără domnia pe bani de la Poarta Otomană [3]. Această afirmaţie este mult exagerată şi urmărea scopul de a arăta că prin Cantemireşti se revenea la domniile băştinaşe. În realitate se făcea, în cele mai multe cazuri, o alegere : însuşi Constantin Cantemir fusese ales de boieri precum şi Mihai Racoviţă, a cărui alegere o descrie Dimitrie Cantemir în *Istoria Ieroglifică*, dar această alegere devenise o *recomandare* către Poartă, care putea să n-o primească (astfel a fost cazul cu prima domnie a lui Dimitrie Cantemir, care nu a fost întărită de turci). Şi în Ţara Romînească, Constantin Brîncoveanu fusese ales şi recomandat Porţii, dar în toate cazurile recomandarea trebuia cumpărată pe bani.

În legătură cu aceasta se pune problema „domniilor fanariote“, sau a aşa-zisei „epoci fanariote“. Socotim că N. Iorga a izbutit să demonstreze că de fapt nu a existat o epocă fanariotă, în sensul că cele mai multe familii ale domnilor care au domnit în ţările romîne în acea vreme erau sau romîneşti (Racoviţă, Calimachi), sau nu erau din Fanar şi domniseră şi înainte de această vreme în Moldova şi Ţara Romînească : Ghiculeştii ; sau greceşti, dar înrudite prin sînge cu boierimea romînească : Mavrocordaţii. Şi mai mult decît aceste consideraţii asupra persoanei şi originii stăpînitorilor, este un fapt că aşa-zisa epocă a fanarioţilor nu a însemnat o schimbare structurală a organizării ţării, nici a relaţiilor ei faţă de Poartă, cel mult o înrăutăţire a condiţiilor de asuprire (pînă la 1774), dar tot pe panta pe care o porniseră de mai înainte relaţiile cu Poarta suzerană [4].

Singurele fapte care sînt deosebitoare pentru această epocă, sînt, pe de o parte, numirile directe ale domnilor de către Poartă, fără a mai ţine seamă de recomandările, de fapt alegerea, boierilor, pe de alta, o politică de rezistenţă faţă de boieri şi de autoritate a domnilor, sprijiniţi, nu pe o clasă socială nouă, ci pe protecţia dinafară a Porţii, care voia să aibă în ţările romîne un singur stăpîn responsabil, nu zece sau cincizeci. Nu vorbim aici de schimbarea treptată care se produce în societatea noastră de la feudalism la capitalism în această epocă, ea nu se datoreşte bineînţeles „fanarioţilor“ şi regimului lor politic, ci schimbărilor economice, care se produc numai în a doua perioadă a domniei aşa-zişilor fanarioţi, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Ea nu ne priveşte direct în înfăţişarea vieţii şi operei lui D. Cantemir.

Vrem numai să subliniem că în timpul activităţii lui Cantemir, în vremea lui, se începe aşa-numita perioadă fanariotă, care în realitate a însemnat o înfrîn-

---

[1] Miron Costin, *op. cit.*, p. 83.

[2] Vezi mai jos, capitolele XII şi XVIII (Alianţa lui Dimitrie Cantemir cu Rusia şi *Descrierea Moldovei*).

[3] D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 48.

[4] N. Iorga, *Istoria romînilor*, VII, p. 5—14, şi idem, *Au fost Moldova şi Ţara Romînească provincii supuse fanarioţilor?*, în *Acad. Rom. Mem. Secţ. Ist.*, ser. III, 1937, XVIII.

gere pentru atotputernicia boierească pe teren politic, înfrîngere pentru care, cu alte mijloace, a militat ca doctrinar politic și Dimitrie Cantemir.

Dacă în domeniul politicii interne vremea lui Dimitrie Cantemir reprezintă o cotitură în domeniul luptei pentru autoritatea centrală și împotriva atotputerniciei boierești, în domeniul politicii externe, de asemenea sîntem într-un moment în care raportul de forțe în răsăritul Europei se schimbă, configurația politică a acestei părți a continentului ia un aspect nou, după o perioadă de aproape două secole, pe care am putea-o numi staționară. După căderea Ungariei, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, numai Polonia, dintre puterile europene creștine, rămîne vecină cu țările romîne, restul granițelor noastre fiind învăluite de stăpînirile turcești. După asediul Vienei, Austria (1683) înaintează repede spre sud-est și prin pacea de la Carlovit dobîndește definitiv Transilvania, devenind vecină cu Moldova și Țara Romînească. Pe de altă parte, Rusia, deși nu ajunge încă vecină cu Moldova, patronajul pe care-l exercită asupra Poloniei după războiul nordic și izbînda de la Poltava (1709), îi îngăduie să folosească teritoriul Poloniei în chip liber. Rusia, sub domnia lui Petru cel Mare, devine o mare putere europeană, de care trebuie să se țină seamă în toate împrejurările politice ale răsăritului și în genere în așa-numitul pe atunci „echilibru european", adică a raportului de forțe între state.

Așadar, de unde pînă la vremea lui Dimitrie Cantemir principalul sprijin în care puteau nădăjdui romînii pentru eliberarea lor de sub jugul turcesc era Polonia (Austria fără îndoială juca un rol în această politică, dar numai sporadic și de departe), acum Polonia decade ca putere mare și locul său în politica Europei răsăritene îl iau Rusia și Austria. Rezultă de aici că gînditorii politici de la noi și cei care aveau un rol activ în cîrmuirea țărilor romîne, trebuiau să se adapteze la noua stare de lucruri, străină de perspectivele pe care le avuseseră pînă atunci. Dimitrie Cantemir care era și gînditor politic și a avut și un rol în cîrmuire, a văzut ultima izbucnire a energiei politice polone, în vremea regelui Ioan III Sobieski și după aceea, ridicarea neașteptată a Rusiei, precum și contactul direct al țărilor romîne cu Austria. În politica externă, el se află în mijlocul unei lumi noi, neexperimentate de înaintașii lui și față de care trebuia să se adapteze cu cugetarea politică și cu fapta.

Decăderea Imperiului Otoman, care alături de ridicarea Austriei și Rusici este principalul fapt politic al istoriei Europei răsăritene în vremea lui Dimitrie Cantemir, este un fenomen pe care el l-a cunoscut dinlăuntru, l-a studiat cu atenție și pasiune, l-a relevat cu răsunet Europei în scrierile sale. Putem spune că Dimitrie Cantemir, din motive de dragoste de țară, a fost vestitorul slăbirii și decadenței Imperiului Otoman, la care înaintașii săi romîni nu se gîndiseră încă.

III. LITERATURA ROMÎNĂ PÎNĂ LA DIMIRTIE CANTEMIR

În veacul al XVII-lea literatura romînă, ţinînd seama de condiţiile orînduirii feudale şi de cele politice şi economice, atinge un nivel înalt. Literatura romînă veche oglindeşte, în ideile sale, situaţia socială şi politică a vremii ; putem vorbi în această epocă de gînditori politici şi sociali romîni, nu numai de înregistrarea analitică a faptelor istorice şi repetarea tipicului bisericesc. Dimitrie Cantemir a avut predecesori, el se formează şi se ridică din mijlocul unei şcoli literare.

Principalele fapte politice şi sociale care se oglindesc în literatura romînă din veacul al XVII-lea, în special în scrierile cronicarilor moldoveni, sînt cele expuse în capitolul precedent : decăderea ţărilor romîne şi exploatarea lor de către Poarta Otomană, care trezeşte o reacţie de ură şi rezistenţă în vechea literatură, cu evocarea vremilor de glorie a luptelor unui Ştefan cel Mare şi Mihai Viteazul. Apoi ridicarea boierimii, a noii boierimi, atotputernice, creează o conştiinţă de clasă, o mîndrie trufaşă, bazată pe faptele războinice şi eroice. Boierimea nouă, care nu ştia slavoneşte, stă la temelia dezvoltării literaturii în limba romînă şi a şcolii cronicarilor, şcoală de istorici boieri. În problema politică internă a luptei boierimii pentru putere împotriva încercărilor de centralizare ale puterii domneşti, cronicarii iau partea boierimii, ei susţin principiul medieval şi feudal al statului boieresc.

În sfîrşit, se oglindeşte în literatură un contact mai larg între ţările romîne : cele trei domnii romîneşti, Ţara Romînească, Moldova şi Transilvania, nu mai sînt izolate în semiautarhia lor, un curent de viaţă comună le străbate, prin legături economice, culturale, politice tot mai strînse. Oamenii de carte l-au simţit, ei văd acum lămurit că odată, demult, aceste ţări au fost o singură ţară, că poporul romîn este un singur popor, care se trage din romanii colonişti, săpaţi în piatră pe monumentele antice. Acest adevăr al unităţii neamului, al originii comune, ei îl proclamă cu mîndrie, cu nădejde în viitor. Acel care a văzut mai larg, mai complet, unitatea romînilor şi originea lor romanică a fost Dimitrie Cantemir, dar a avut predecesori, care l-au îndrumat pe această cale : Miron şi Nicolae Costin, Constantin stolnicul Cantacuzino.

Contactul între ţările romîne se întregeşte cu cel al altor ţări vecine cu Imperiul Otoman, aceasta înseamnă legături comerciale şi sociale cu grecii, stăpînii vieţii economice a Imperiului, apoi cu Polonia, vecină şi cu ruşii (ucrainienii) din sînul regatului polon. În domeniul culturii, aceste legături se traduc

prin influenţele greceşti şi latine-apusene în cultura noastră. Influenţa grecească este dintre cele două cea mai durabilă, cea mai adîncă. Ea este, nu o influenţă neogreacă, ci elinică, influenţă a limbii şi literaturii clasice antice. Prin şcolile greceşti, prin profesorii greci, care în secolul al XVII-lea vin în Moldova şi Ţara Romînească, s-a introdus umanismul — cunoştinţa clasicismului — în ţările romîne. Un Nicolae Milescu, un Constantin Cantacuzino datoresc mult din formarea lor ca oameni de cultură acestei influenţe clasice greceşti, iar Dimitrie Cantemir şi mai mult decît dînşii.

Umanismul latin a pătruns la noi pe mai multe căi : cea mai însemnată a fost aceea a şcolilor iezuite polone, unde au învăţat un Ureche şi Miron Costin [1], altă cale a fost Universitatea din Padova, unde a studiat Constantin Cantacuzino. Universitatea din Padova a stat în strînse legături cu Şcoala înaltă a patriarhiei din Constantinopol, de fapt o universitate, în care au studiat atît Nicolae Milescu [2], cît şi Dimitrie Cantemir. Pe lîngă aceasta, să nu uităm că şcoala superioară domnească de la Iaşi, în începuturile ei, sub Vasile Lupu, a fost o şcoală latină, cu profesori ruşi de la Kiev, veniţi de la colegiul latin din Kiev al lui Petru Movilă [3]. Numai în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, ambele şcoli superioare domneşti din Bucureşti şi Iaşi devin şcoli greceşti.

Se poate vorbi fără îndoială de cuceririle culturii romîneşti în veacul al XVII-lea. Prima şi cea mai însemnată este izbînda limbii romîne în literatură. Este adevărat că primele traduceri şi texte romîneşti sînt mai vechi decît secolul al XVII-lea, dar pînă la începutul acestui secol se mai poate vorbi de predominarea limbii slavone. Abia în secolul al XVII-lea, avem primele scrieri istorice romîneşti, abia în acest secol apar cărţile populare în romîneşte [4] şi abia la sfîrşitul secolului, biserica ortodoxă introduce, în urma istoriografiei, a pravilelor de legi şi a literaturii cărţilor populare, limba romînă ca limbă oficială a liturghiei, prin apariţia primei liturghii (a lui Dosoftei) în romîneşte, la 1679 şi apoi a Bibliei în romîneşte la 1688. Biserica mai conservatoare şi tradiţionalistă urma după imboldul dat de literatura laică, care se afla în mîna boierilor.

Apariţia literaturii în limba romînă a pus în acest veac problema unei limbi literare romîneşti, problemă care pe vremea aceea, în toată lumea, nu se confunda cu aceea a ridicării limbii poporului la rang de limbă literară. Limba literară era socotită o limbă „mai subţire" şi mai savantă decît limba poporului, dar tocmai de aceea devine o limbă artificială. Scriitorii romîni laici, care au văzut nevoia de a renunţa la stilul bisericesc, slavonizant, s-au adresat în parte limbii latine, adoptînd elemente de topică latină, ca Miron Costin, în parte limbii greceşti (D. Cantemir, Constantin Cantacuzino). Totuşi, poate fără voia lor, dar neavînd alt instrument de exprimare, o parte dintre boierii scriitori se adresează limbii poporului pe care o folosesc în operele lor (Ureche, Neculce, Dosoftei).

Era firesc ca alcătuirea unei limbi literare romîneşti să tragă după sine şi începuturile versificaţiei romîneşti [5], cu *Psaltirea* în versuri a lui Dosoftei şi cu

---

[1] P. P. Panaitescu, *Influenţa polonă în opera lui Ureche şi Miron Costin*, în *Acad. Rom. Mem. Sect. Ist.*, ser. IV, 1925, p. 4—7.

[2] P. P. Panaitescu, *Nicolas spathar Milescu*, Paris, 1926, p. 41—44.

[3] P. P. Panaitescu, *L'influence de Pierre Moghila dans les principautés roumaines*, Paris, 1926, p. 61—68.

[4] N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura romînească*, 2 volume, Bucureşti, 1929, 1938.

[5] I. N. Apostolescu, *L'ancienne versification roumaine*, Paris, 1909.

Viața lumii și celelalte versuri ale lui Miron Costin. Influența versificației polone la Dosoftei nu poate însă acoperi structura populară a versurilor sale [1].

Tiparul romînesc în Moldova și Țara Romînească, tipar care dă la iveală nu numai cărți bisericești, ci și cărți de legi, primele versuri romînești, încercări istorice (versurile istorice ale lui Miron Costin despre originea neamului, scurta cronică versificată a lui Dosoftei), reprezintă o coborîre a literaturii în mase mai largi ca înainte [2].

Dintre toate manifestările literaturii romîne în secolul al XVII-lea, cea mai însemnată este desigur școala cronicarilor. Această școală, profund originală în aspectul ei, apare ca un fapt nou în acest secol, de vreme ce în secolele precedente istoriografia era îmbrăcată în haină slavonă și aparținea, sub forma cronicilor oficiale, numai domniei, pe cînd acum ea este aproape exclusiv, atît în Moldova, cît și în Țara Romînească, opera boierimii și reflectă ideile și interesele ei. Acest fapt se explică prin ridicarea boierimii la putere, de care am vorbit mai sus.

Grigore Ureche este cel dintîi din seria cronicarilor moldoveni cunoscuți, serie care se leagă prin ideile lor, prin continuarea operelor lor pînă la Dimitrie Cantemir inclusiv. Principala trăsătură a cronicii sale este lupta pentru ridicarea vitejiei moldovenești, a patriotismului decăzut din vremea lui, pentru a scutura jugul turcesc. Opera sa pune în fața ochilor cititorului din veacul al XVII-lea epoca de glorie a lui Ștefan, cînd Moldova era independentă, și această imagine, înnobilată de cronicar chiar cu prețul unor schimbări aduse adevărului istoric, așa cum îl află în izvoarele sale, este menită să fie un îndemn pentru societatea din vremea sa.

Ureche crede în boierime, crede că această clasă este menită să cîrmuiască țara, ea singură, și în luptă pentru autoritate cu domnia, ia atitudinea cea veche a feudalilor, care văd în domn unul dintre ai lor, care trebuie să cîrmuiască după sfatul lor și mai ales după interesele lor.

Ideea unității poporului romîn, a originilor comune romane, apar încă slab la Ureche, dar sînt totuși atinse. De asemenea preocupările de a crea o limbă literară laică se văd la Ureche, în încercarea lui de a alcătui un stil lucrat, construit, fără a ajunge încă la modele latine [3].

Față de Ureche, continuătorul lui, Miron Costin, prezintă aspecte noi dar și continuarea ideilor și concepțiilor înaintașului său. Și la Miron Costin există aceeași ură adîncă împotriva stăpînirii străine turcești, numai că la dînsul găsim mai puțină încredere în forțele vii ale poporului și mai multă nădejde în sprijinul din afară, în special în cel polonez. Aceeași mîndrie boierească, dar cu mai multă înțelegere pentru suferințele poporului, găsim și la Miron Costin; și el crede în fericirea unui stat boieresc, împotriva absolutismului domnesc. Dar la autorul *Vieții lumii*, problema originilor comune ale poporului romîn capătă o deosebită amploare, el scrie o lucrare specială : *De neamul moldovenilor*, pentru a demonstra

[1] Introducerea lui I. Bianu, la Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, București, 1887.

[2] Vezi mai nou despre tipografie G. Strempel, *Sprijinul acordat de Rusia tiparului romînesc în secolul al XVII-lea*, în „Studii și cercetări de bibliologie", I, 1955, p. 15—42.

[3] Vezi introducerea la Gr. Ureche, *Letopisețul țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1955 și I. Verdeș, *Ideile social-politice ale cronicarilor din secolele XVII—XVIII*, în volumul *Din istoria filozofiei în Romînia*, I, 1955, Ed. Acad. R.P.R., p. 11—16 și Gr. Scorpan, *Reflectarea poziției de clasă a boierimii în stilul cronicii lui Grigore Ureche*, „Comunicări", 1—2, 1950, Acad. R.P.R., Filiala Iași, p. 390—428.

această origine. Mica scriere a lui Miron Costin, cea dintîi scriere a unui romîn despre originile neamului, stă fără îndoială la baza concepției *Hronicului* lui Cantemir.

Pentru întîia oară, la fel ca în Europa apuseană, un scriitor romîn, Miron Costin, încearcă să formeze un stil literar romînesc cu ajutorul limbii latine. El este încă discret în adoptarea influențelor latine, este respectuos față de tradiția limbii romîne, armonios în îmbinarea ei cu înrîurirea clasică. Încercarea lui va fi dusă mai departe și exagerată de Dimitrie Cantemir.

S-a discutat asupra umanismului lui Miron Costin; acest umanism nu este umanismul pur (al secolului al XVI-lea), ci umanismul iezuit din secolul al XVII-lea, legat de formă și nu de libertatea gîndirii și a criticii. Umanismul tîrziu, iezuit, se întemeiază pe erudiția în domeniul clasicismului și pe respectarea autorităților stabilite. Miron Costin este un umanist de tip iezuit, un boier, mare latifundiar, și nu un burghez ca umaniștii apuseni din secolul al XVI-lea. Totuși, cu aceste rezerve, clasicismul la Miron Costin a însemnat un fapt nou în cultura noastră, măcar ca un dublu îndemn pentru lărgirea orizontului istoric feudal, la cercetarea istoriei neamului întreg, și pentru crearea unui stil literar nou.

Mai trebuie să adăugăm la caracterizarea operei lui Miron Costin, ca premergător al lui Dimitrie Cantemir, că în *Cronica polonă* în proză, el este un geograf, descriind rîurile și orașele Moldovei, organizarea politică, despărțirea în ținuturi, administrația țării [1].

Nicolae Costin, fiul lui Miron, este un mare erudit: el încearcă să dezvăluie din tomurile erudiției apusene și răsăritene, pe un plan larg, originile neamului și scrie o istorie completă a Moldovei. Planul său va fi reluat, cu mai multe și mai clare idei conducătoare, de Dimitrie Cantemir [2].

Între premergătorii lui Cantemir nu putem socoti și pe Ioan Neculce, de vreme ce deși contemporan și colaborator politic al lui Dimitrie Cantemir, Neculce scrie cronica lui după moartea acestuia. În orice caz, deși superior ca literat celorlalți cronicari, Neculce este mai sărac ca idei și concepție istorică; cu el începe strîmtarea orizontului istoriografiei moldovene, caracteristică pentru veacul al XVIII-lea. Neculce, ca și Ureche și Miron Costin, este un mare boier, un feudal, opus reformelor centralizării domnești și favorabile țărănimii, încercate de Mavrocordați. În această privință, el se deosebește lămurit de gîndirea lui Dimitrie Cantemir, așa cum o vom desprinde mai jos din opera lui și din activitatea lui politică [3].

Este caracteristic faptul că Nicolae Costin a dedicat una din cele două versiuni ale *Letopisețului Moldovei* (cea din urmă) unui domn al țării, care era probabil Nicolae Mavrocordat, domn autoritar și convins partizan al unei autorități centrale, opuse anarhiei nobiliare [4]. Așadar Nicolae Costin rupe cu șirul cronicarilor boieri și scrie o cronică oficială dedicată domnului. Prin aceasta el se apropie de Dimitrie Cantemir, care, cum vom vedea, a căutat să susțină domnia autoritară și centralizată pentru Moldova.

---

[1] Pentru Miron Costin, *Introducerea* la Miron Costin, *Opere*, ediția P. P. Panaitescu, E.S.P.L.A., (sub tipar) și I. Verdeș, *op. cit.*, p. 17—22.

[2] I. St. Petre, *Nicolae Costin, Viața și opera*, București, 1939, p. 267—274.

[3] Vezi *Introducerea* la Ion Neculce, *Letopisețul țării Moldovei*, E.S.P.L.A., ediția I. Iordan, București, 1955 și Șerban Cioculescu, *La bicentenarul lui Neculce*, în „Revista Fundațiilor regale", XII, 1945, p. 331—345.

[4] Nicolae Costin, *Letopisețul țării Moldovei*, ediția I. St. Petre, București, 1943.

Se mai poate adăuga un punct de asemănare între Nicolae Costin și Dimitrie Cantemir: tendința acestui cronicar moldovean de a așeza istoria Moldovei în cadrul istoriei universale. Lungile pasaje din cronica lui Nicolae Costin despre cavalerii teutoni (crijeci), despre alegerea regelui Poloniei, despre istoria Ungariei și a Transilvaniei, nu sînt simple digresiuni de erudit; el are convingerea că nu se poate înțelege istoria politică a Moldovei dacă nu se dau explicații asupra popoarelor, statelor, împrejurărilor politice străine, cu care Moldova a intrat în contact, direct sau indirect. De la istoria feudală, izolată, trecem la istoria țării, ca un capitol de istorie universală. Dimitrie Cantemir în *Hronic* va proceda la fel, numai că la el nu predomină forma digresiunilor așezate la locurile potrivite, ci nexul cauzal, care leagă istoria romînilor de istoria universală, este mult mai organic decît la Nicolae Costin.

Opera lui Dimitrie Cantemir este legată de opera scriitorilor moldoveni, dar și în Țara Romînească constatăm în școala cronicarilor de acolo aproape aceleași aspecte ideologice ca la cronicarii moldoveni. Și aci, în veacul al XVII-lea, avem cronici romînești, care înlocuiesc cronicile slavone din veacul precedent (aceste cronici muntene-slave nu s-au păstrat, dar existența lor este ușor de recunoscut în compilațiile de cronici din secolul al XVII-lea care le-au folosit). De asemenea, ca și în Moldova, cronicarii munteni sînt boieri, care scriu nu pentru domn ci pentru ideile și interesele clasei lor. Precum se știe, ni s-au păstrat chiar cele două cronici ale familiilor boierești adverse, rivale pentru putere, cronica Cantacuzinească [1] și cea a Bălenilor [2]. Amîndouă cronicile au un pronunțat caracter de mîndrie boierească, vorbesc de boieri ca de o clasă superioară cu drepturi consfințite. Ca și Ureche, acești cronicari nu au decît o idee foarte vagă, legendară, despre originile neamului; ceea ce îi interesează este statul feudal muntean în limitele lui strîmte.

Dar precum în Moldova, Costineștii au lărgit orizontul istoric al lui Ureche, așa și în Țara Romînească, după cronicile amintite a urmat opera lui Constantin stolnicul Cantacuzino. Scrierile lui Constantin stolnicul n-au fost încă deplin explicate și cercetate. De observat că și el a încercat să lămurească originile neamului, ca și Miron și Nicolae Costin, ca Dimitrie Cantemir, după dînsul; și el a fost mîndru de originile romane și a socotit aceasta, ca un demn umanist, o dovadă de noblețe a poporului nostru. Și el a arătat că muntenii, moldovenii și ardelenii sînt același popor, că se trag din aceeași obîrșie și a vrut să arăte și străinilor meritele neamului nostru (cum le arătase și Miron Costin în limba polonă). Și el a vrut să scrie un letopiseț complet de la început pînă în zilele lui și nu a apucat să-l termine, cum nu apucase să-l termine nici Nicolae Costin și cum nu va putea să-l termine nici Dimitrie Cantemir [3]. Dimitrie Cantemir nu a cunoscut cronica stolnicului, dar a lucrat în aceeași ambianță culturală, a simțit aceleași nevoi, care erau ale păturii învățate a poporului nostru de atunci, de aci apropierea de idei, de planuri între dînșii. Se știe de altfel că stolnicul era rudă prin alianță cu Dimitrie Cantemir (unchiul soției sale).

---

[1] *Istoria Țării Romînești*, ed. G. Ioanid, II, București, 1859.

[2] *Istoriile domnilor Țării Romînești*, atribuite lui Constantin căpitanul Filipescu, ediția N. Iorga, București, 1902.

[3] Constantin stolnicul Cantacuzino, *Istoria Țării Romînești*, ediția N. Cartojan și D. Simionescu (Clasicii romîni comentați), Craiova, 1945; vezi și R. Ortiz și N. Cartojan, *Lo stolnic Cantacuzino. Un grande erudito romeno a Padova*, București, 1943.

Sînt şi alte puncte de apropiere între Dimitrie Cantemir şi Constantin stolnicul Cantacuzino: stolnicul a desenat cea dintîi hartă a Ţării Romîneşti (tipărită la Padova în 1700), pe cînd Dimitrie Cantemir a desenat prima hartă a Moldovei ca anexă a *Descrierii Moldovei*. Chiar ideea lui Cantemir din *Istoria Imperiului Otoman* despre „creşterea şi descreşterea" statelor, se regăseşte şi la stolnicul Constantin Cantacuzino: „Însă iaste a să mai şti că toate lucrurile cîte sînt în lume au şi aceste trei stepene (trepte) după ce să fac, adecăte urcarea, starea şi pogorîrea, au cum le zic alţii adaogerea, starea şi pogorîrea... Daci dară aşa toate fiind, iată şi domniilor, crăiilor, împărăţiilor, avuţiilor, măriilor şi tuturor celorlalte cîte sînt, aşa să întîmplă şi le vin" [1].

Dimitrie Cantemir face parte integrantă din vechea noastră literatură: ideile, planurile, tendinţele pe care le-a rezumat mai sus în scrierile cronicarilor din veacul al XVII-lea le regăsim, desigur mai complete, mai amplificate, dar în definitiv aceleaşi, şi la dînsul. Chiar în cazul cînd el ia o altă atitudine decît aceea a cronicarilor boieri faţă de unele probleme sociale şi politice ale ţării, ca, de pildă, relaţiile dintre boieri şi ţărani şi dintre boieri şi domnie, Dimitrie Cantemir discută probleme care fuseseră puse de istoriografi cronicarilor dinainte de dînsul. El nu este un străin, un desţărat şi un „călător" în ţara lui, ci continuatorul marelui curent de cultură romînească în mijlocul căruia a crescut şi s-a format.

[1] Constantin stolnicul Cantacuzino, *Istoriia Ţării Rumîneşti*, ed. citată, p. 85.

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY

IV. FAMILIA LUI DIMITRIE CANTEMIR. CONSTANTIN VODĂ CANTEMIR DOMN AL MOLDOVEI

Înaintaşii lui Dimitrie Cantemir erau oameni de jos, răzeşi săraci de pe valea Elanului în Fălciu. O recunoscuse într-o vreme el însuşi înainte de a-şi schimba părerea asupra felului cum nobleţea neamului trebuie să apară în ochii lumii. În *Istoria Ieroglifică*, Dimitrie Cantemir spune despre tatăl său, Constantin vodă: „era din părinţă oae"; ceea ce după tîlcul ascuns al cărţii înseamnă: „*din oameni buni, proşti, din stepene de jos*" (stepenă, adică treaptă) [1]. De aceeaşi părere sînt şi toţi cronicarii Moldovei. Neculce spune: „Acest Cantemir vodă au fost de oameni proşti de la ţinutul Fălciiului" [2], la fel şi cronica racoviţeană [3]. Amiras şi Muste îl numesc *pămîntean* [4], ceea ce în limba moldovenească a vremii însemna *ţăran*, muncitor al pămîntului. Miron Costin în letopiseţul său distingea trei trepte sociale: boierii, slujitorii (oştenii) şi pămîntenii: „pementeanul de hrana pămîntului pre feciorul său destoinic poftește să-l vadză" [5].

Dar mai tîrziu, într-o vreme cînd se gîndea la domnia ereditară a neamului său în Moldova, cu ajutorul Rusiei, Dimitrie Cantemir s-a ruşinat de originea de jos a familiei şi şi-a alcătuit o genealogie care îl făcea să descindă din hanii tătari, din însuşi Tamerlan, spaima Orientului. În *Istoria Imperiului Otoman*, Dimitrie, uitînd cele ce spusese în *Istoria Ieroglifică*, vorbeşte de familia sa odinioară celebră prin nobleţea şi averile ei: „Tradiţia spune despre Cantemireşti, că se trag din marele cuceritor al Asiei, Timur Lenk" [6]. În *Viaţa lui Constantin Cantemir*, fiul său arată că strămoşii săi tătari au venit din Crimeia şi s-au creştinat sub Ştefan cel Mare [7]. Asemenea Bayer în prelucrarea aceleiaşi scrieri despre Constantin vodă, alcătuieşte o genealogie completă de la Tamerlan pînă la Dimitrie Cantemir [8]. Voltaire care credea pe Cantemireşti greci, scria cu

---

[1] D. Cantemir, *Istoria Ieroglifică*, ediţia Acad. Rom. (*Opere*), Bucureşti, p. 232 şi 401.

[2] I. Neculce, *Letopiseţul ţării Moldovei*, ediţia I. Iordan, Bucureşti, 1955, p. 172.

[3] *Letopiseţul ţării Moldovei*, ed. C. Giurescu, Bucureşti, 1913, p. 80.

[4] M. Kogălniceanu, *Letopiseţele Moldovei*, ediţia a II-a, III, p. 28 şi 108.

[5] Miron Costin, *Letopiseţul ţării Moldovei*, ediţia P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1944, p. 100—101.

[6] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, trad. I. Hodoş, II, p. 539, nota şi text latin (ms. latin 72, Dimitrie Cantemir la Acad. R.P.R., p. 367).

[7] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ediţia N. Iorga, Bucureşti, 1923, p. 3.

[8] T. S. Bayer, *Istoriia o jizni i delah... Constantina Cantemira*, Moscova, 1783, p. 16—26.

ironie lui Antioh Cantemir, autorul satirelor: „aşi fi bănuit mai degrabă că sînteţi din neamul lui Pericle, decît din al lui Tamerlan“ [1].

Este foarte probabil că numele Cantemir nu era un nume de familie, înaintaşii lui Constantin vodă nu se numeau aşa; tatăl său i-a dat acest nume în amintirea lui Cantemir paşa, celebrul oştean tătar de la începutul veacului al XVII-lea împotriva căruia luptaseră codrenii din Fălciu [2]. Cînd Cantemir, care nu se numea decît Cantemir, ajunge domn, el îşi ia nume nou, Constantin, mai potrivit pentru un domn, decît un nume tătăresc [3].

Tot aşa de fantezistă ca şi originea nobilă tătărească a familiei este şi pretinsul privilegiu de danie al lui Ştefan cel Mare dat lui Teodor Cantemir, înaintaşul lui Dimitrie din veacul al XV-lea, căruia îi dă trei sate şi dregătoria de căpitan de codru (care nu exista pe vremea lui Ştefan cel Mare). Privilegiul „publicat“ în *Descrierea Moldovei* este de la prima vedere un fals izvorît din pioase sentimente pentru strămoşi, dar din nefericire totuşi un fals [4]. Chiar numele celor cinci ascendenţi ai lui Teodor, tatăl lui Constantin Vodă, pe care-i găsim în *Viaţa lui Constantin Cantemir*, scrisă de fiul său [5], constituie o genealogie îndoielnică, de vreme ce nu se potriveşte nici cu nota genealogică din *Istoria Imperiului Otoman*, unde apare ca înaintaş un Szafhaz Cantemir [6].

Ceea ce se poate spune cu siguranţă, fapt controlat cu acte, este originea familiei din satul Siliştenii pe malul Elanului în ţinutul Fălciu, sat astăzi dispărut [7]. Erau oameni foarte săraci, altfel nu se explică de ce Constantin Cantemir nu ştia carte, nu avusese mijloacele şi vreme liberă pentru aşa ceva în tinereţe: „om prost, mai de gios, că nici carte nu ştia“, zice Neculce [8]. Şi, de asemenea, faptul că a plecat tînăr din ţară şi s-a tocmit ca mercenar în oştile polone, înseamnă că în Moldova nu avea cu ce se hrăni, nu avea adică pămînt, afară de o răzăşie în devălmăşie la Silişteni.

Constantin Cantemir s-a născut, afirmă Dimitrie, la 1612 [9]; încă înainte de 1648 îl aflăm ca mercenar în Polonia, în luptele împotriva cazacilor, apoi împotriva suedezilor (1655—1660). Într-o scrisoare inedită din timpul domniei, Constantin vodă se numeşte pe sine adresîndu-se lui Stanislav Lubomirski „vechea slugă a răposatului părintele domniei tale“ [10]. Gheorghe Lubomirski, tatăl lui Stanislav, fusese unul din cei mai însemnaţi generali şi oameni politici ai Poloniei, care a contribuit la mîntuirea ţării de suedezi şi a fost apoi conducătorul răscoalei

---

[1] S. Zotta, *Despre neamul Cantemireştilor*, Iaşi, 1930, p. 23.

[2] *Ibidem*, p. 8.

[3] I. Neculce, *op. cit.*, ed. cit., p. 172; „Şi titulusul lui nu scriea Cantemir voevoda, ce numai Constantin voevoda“.

[4] D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 107; Bayer (*op. cit.*, p. 22) face pe Teodor pîrcălab de Chilia şi Ismail.

[5] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. cit., p. 3.

[6] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin., Acad. R.P.R., p. 367, în trad. I. Hodoş, este greşit transcris Sava Cantemir.

[7] S. Zotta, *op. cit.*, p. 3.

[8] I. Neculce, *op. cit.*, p. 168.

[9] Data nu este sigură, pentru că toate datele din D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii* (data 1612, în ediţia Iorga, p. 3) sînt greşit transmise de manuscris. T. S. Bayer dă data 1627 (*op. cit.*, p. 24 nota). În *Istoria Ieroglifică*, Dimitrie Cantemir spune că tatăl său a murit „încă în puterile sale fiind“, ceea ce nu se potriveşte cu vîrsta de 81 ani (p. 235). Totuşi, I. Neculce, *op. cit.*, p. 168, spune că la urcarea în scaun Cantemir era „ca de şaptăzăci de ani“ (la 1685).

[10] Manuscrisul Bibliotecii Krasinski, Varşovia, nr. 285, p. 27—28 (1688, ianuarie 29).

nobilimii împotriva regelui Ioan Cazimir (1664—1666). După pacea de la Oliva (1660), Constantin Cantemir vine în Țara Romînească, sub domnia lui Grigore Ghica, care-l numește *ceauș spătăresc*, slujbă militară. În această calitate ia parte la luptele împotriva lui Rákoczi în Ardeal [1] și la lupta de la Neuhäusel (1663) de partea turcilor împotriva austriecilor. După trecerea lui Grigore Ghica de partea imperialilor, Constantin Cantemir vine în Moldova și Istratie Dabija (1661—1665) îl numește *ispravnic de codru*, adică comandant al oștilor locale de apărare împotriva tătarilor, la granițele Bugeacului, în Codrul Tigheciului, ținutul de unde era originar [2]. În 1669 îl aflăm pe Cantemir cu dregătoria de *armaș* [3]; un an mai tîrziu, el se căsătorește cu Ana Bantîș, cu care are pe cei doi fii ai săi, Antioh și Dimitrie. Mama lui Dimitrie Cantemir (a treia soție a lui Constantin Cantemir) se trăgea dintr-o familie de boiernași, la origine negustori „Anița soțul lui Constantin vodă" și frații ei amintesc într-un act din 1689 de „strămoșul lor Vicol negustător de Lăpușna" [4].

După ce se distinge în mai multe lupte cu polonii, salvînd în 1672 haremul sultanului, precum și în luptele interne (răscoala lui Hîncu și Durac), Cantemir ajunge *serdar*, comandant al oștilor din răsăritul Moldovei, apoi, păstrînd și gradul de serdar, mare *clucer*, o dregătorie mică ce nu da dreptul la ședrea în divan [5]. Dar ceea ce denotă o schimbare însemnată în situația bătrînului oștean, este îmbogățirea lui: el începe să cumpere pămînt, anume tot în Fălciu, de unde-și trăgea obîrșia. Actele de cumpărare ale lui Cantemir serdarul și apoi ale domnului ni s-au păstrat: de la 1672 și pînă la urcarea în scaun în 1685, el cumpără de la răzeși părți din nouă sate fălciene, între care și la Silișteni, satul său natal. Ca domn urma să continue cumpărăturile, și ajunge în cele din urmă, înainte de moarte, stăpîn în unsprezece sate fălciene (dar nu satele întregi) [6], ceea ce constituia o avere frumoasă, dar care nu se putea compara cu aceea a marilor latifundiari ai vremii. Moșiile urmau să treacă în stăpînirea fiului său mai mare, Antioh vodă [7]. După ce funcționează scurt timp în calitate de *capuchehaia* la Poartă, ca unul ce știa bine turcește și tătărește, serdarul Cantemir ia parte la asediul Vienei, alături de Gheorghe Duca vodă și de turci (1683), trece apoi în Țara Romînească la Șerban Cantacuzino, care-l ia sub protecția lui, ceea ce a contribuit nu puțin la urcarea în scaun a lui Constantin vodă. În domnia predecesorului său în Moldova, Dimitrie Cantacuzino, Cantemir se distinge în lupta împotriva detașamentelor polone și prin conflictele cu domnul țării [8]. În sfîrșit, la 1685, iunie 15, ajunge domn al Moldovei luînd numele de Constantin.

Imaginea pe care o dă Dimitrie Cantemir în biografia tatălui său despre domnia acestuia, domnie autoritară și cu autoritate morală a unui om puternic,

---

[1] Miron Costin, *Letopisețul țării Moldovei*, ediția P. P. Panaitescu, p. 217.

[2] Toate amănuntele după D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. cit., p. 3—10.

[3] G. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, III—2, p. 87.

[4] B. P. Hasdeu, *Magnum Etymologicum*, III, col. 2472—2473 (sub Bantîș). Această familie trecînd în Rusia cu D. Cantemir, dă naștere familiei Bantîș-Kamenski.

[5] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. cit., p. 12—24.

[6] G. Ghibănescu, *Istoria unei moșii*, în „Arhiva", Iași, I, 1889, p. 385—417, 556—574; T. Codrescu. *Uricariul*, XXIII, p. 176—188; G. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, VII, p. XX—XXVI.

[7] G. Ghibănescu, *Istoria unei moșii*, în „Arhiva", I, 1889, p. 557—558 și idem, *Surete și izvoade*, VII, p. XXVI.

[8] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. cit., p. 22—31.

bun oștean, temut de toți, abil cîrmuitor și mai ales stăpînitor absolut, este tendențioasă și văzută prin prisma măritoare a dragostei filiale. Constantin Cantemir a fost un domn slab, condus de boierii mari. A fost ales prin voința boierilor, dar acel care a inspirat pe boierii moldoveni a fost Șerban Cantacuzino, domnul Țării Romînești: „cu multă nevoință au silit Șerban vodă de i-au scos domnia", scrie un cronicar [1], iar altul adaugă: „cu mijlocirea lui Șerban vodă au stătut domn" [2]. Boierii au primit pe candidatul lui Șerban vodă, deși nu era boier de divan, nici mare moșier, și nici măcar nu știa carte, pentru că voiau un instrument în mîinile lor. Neculce se exprimă foarte lămurit în această privință: „Au socotit cu toții pre Constantin Cantemir cliuceriul, fiind om bătrîn, ca de șaptedzăci de ani și om prost, mai de gios, că nice carte nu știa, socotind boierii că l-or purta pre cum le va fi voia lor. Și de va fi rău, încă nu va trăi mult, că era bătrîn. *Că alții mai de cinste și mai de neam nu priimia să fie domn*" [3].

Cronicarii, care erau cu toții boieri, îl laudă pe Constantin vodă, pentru că era om al lor: „Și era om viteaz și cu sfat" [4]. „Bisericile cu rugă păziia și cu sfat bun întemeiat... cu puțină mînie întăi, apoi iertător" [5] (pe Miron Costin însă nu l-a iertat).

Domnia boierilor, a anumitor case de boieri, se vede foarte limpede în istoria lui Constantin Cantemir. Ridicarea lui în scaun n-a fost fără condiții; el a fost silit să jure lui Șerban vodă, care-l pusese domn, că va omorî pe Ruseteşti (Cupăreşti), dușmanii domnului muntean [6]. Gavriliță Costache, conducătorul facțiunii boierești moldovene, care sprijinea pe noul domn și pe care se sprijinea el, l-a silit să jure: „au mai giurat Cantemir și lui Gavriliță: luund domnia Cantemir, să nu să atingă sabia lui de dînsu sau de vreun ficior a lui" [7]. În partea întîi a domniei lui Cantemir, familia Costache a domnit și a cîrmuit: „Și din toți boierii era mai ales la acest domn Gavriliță vornicul și ficiorii lui. El era boieriu și chivernisia precum îi era voia... și nu putea să dzică nime nimică de frica lui Gavriliță. *Și domnul deși știia, răbda*" [8].

Dar după moartea primului „majordom", cîrmuirea trece în mîna altuia, Iordache Ruset, cel pe care făgăduise lui Șerban să-l omoare. Acum, după moartea lui Gavriliță cel bătrîn, Iordache Ruset vistiernicul, are „cheia țării în mînă", cum spune Neculce [9]. Iordache Ruset ca vistiernic lua dări grele pe țară; „și Cantemir vodă carte nu știia, sama (socoteala) nime nu-i lua" (lui Iordache). Lățcărache (fiul lui Iordache), „tot trimitea la sute de pungi de lua, ni c-o pricină, ni cu alta" [10]. Cronicarul Racoviţean spune și el că „era toate trebile țării și a domniei în seama lui Iordache viestiernicul și a lui Bogdan hatmanul, ginerele lui Cantemir vodă" [11].

---

[1] Pseudo-Nicolae Costin, *Letopisețul Moldovei*, în M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, ediția a II-a, II, p. 37.
[2] Nicolae Muste, *Letopisețul; ibidem*, III, p. 24.
[3] I. Neculce, *Letopisețul țării Moldovei*, ed. I. Iordan, p. 168.
[4] Pseudo-Nicolae Costin, ed. cit., II, p. 25.
[5] *Letopisețul țării Moldovei*, ed. C. Giurescu, București, 1913, p. 81.
[6] I. Neculce, *op. cit.*, p. 168.
[7] *Ibidem*, p. 169.
[8] *Ibidem*, p. 173.
[9] *Ibidem*, p. 177.
[10] *Ibidem*, p. 178.
[11] *Letopisețul țării Moldovei*, ed. cit., p. 81.

Cînd Iordache Ruset ajunge stăpîn în Moldova, se strică prietenia cu Șerban vodă Cantacuzino din Țara Romînească și începe o luptă aprigă de denunțuri la Poartă și de intrigi între cei doi domni vecini, continuată și în domnia lui Constantin Brîncoveanu (de la 1688), „Cantemir vodă și Cupăreștii (Rusetești) s-au mai apucat și de alt dant asupra muntenilor și muntenii asupra lor“ [1]. Dimitrie Cantemir, în viața lui Constantin vodă, spune că pricina rupturii între munteni și moldoveni stă în aceea că Șerban voia o ridicare a romînilor împotriva turcilor, iar domnul moldovean, mai înțelept, se temea de o aventură necugetată, înainte de vreme. Recunoaște însă că „s-au mai adaus și alte pricini de supărare: Șerban își știa dușmani pe Rusetești, pentru vechile dușmănii dintre Rusetești și Cantacuzinești“ [2]. Aceasta a fost de fapt principala cauză a conflictului între munteni și moldoveni în vremea aceasta și chiar după moartea lui Constantin Cantemir. Cantacuzinii moldoveni, împreună cu alți boieri, fugiră în Țara Romînească „că nu mai puteau birui de răul lui Iordachi visternicul“ [3]. Iordache și Bogdan hatmanul „schivernisea și mînca țara, cum le era voia“ [4].

În aceste condiții, Cantemir bătrînul se pare că a încercat o mișcare de dezrobire de sub tutelă. Pentru aceasta, s-a adresat boierimii mici, din mijlocul căreia se ridicase, punînd în slujbe și aducînd la curte oameni de jos din Codrul Tigheciului, de la Fălciul lui. „Că era boierii de la o vreme prea supărați de Cantemir vodă, că era la curte boierinași, tot ficiori de mojici codreni *(din Codrul Tigheciului)* și gălățeni. Și dzicea Cantemir vodă că domnul face neamurile, domnul le stînge. Și-i era urîți ficiorii cei de boier, să nu-i vadză într-ochi, de pe cum îi era natura lui... cînd ieșia la țară cu slujbe, boierinașii făcea multe năcazuri casălor celor mari a boierilor“ [5]. Cînd ajunge domn Antioh Cantemir „boierinașii tătîne său, lui Cantemir vodă, vrea să se bucure de domniia fiiului stăpînu-său“ [6]. Erau deci o seamă de boieri mici, care formau clientela lui Constantin Cantemir. Acest fapt este important pentru înțelegerea ideilor politice ale lui Dimitrie Cantemir, cum vom vedea mai jos, în analiza operei și politicii sale.

Totuși, Constantin vodă n-a izbutit să se dezbare de Rusetești, a putut cel mult lovi în alți boieri, dar nu în cei mai puternici. „Dece boierii pe acea vreme nu puteau suferi să fie călcați de acei doi boieri (Iordache Ruset și Lupu Bogdan) și de mojicii acelorlalți mai mici de curte“ (deci și de boierii mici, numiți de cronicar: mojici) [7].

Constantin vodă a domnit în împrejurări grele, războiul ligii creștine împotriva turcilor și în special al Poloniei se dădea pe teritoriul Moldovei; în tot timpul domniei lui o parte a Moldovei de nord a fost ocupată de poloni, care făceau incursiuni în restul țării. Mereu se dau lupte cu diferite detașamente polone, lupte din care Dimitrie Cantemir caută să facă un titlu de glorie militară pentru părintele său [8]. Fapt este că domnul Moldovei, Constantin Cantemir, a fost un adversar al polonilor și a încercat să se opună cu armele pătrunderii lor în Moldova. Cum spune și Neculce, vorbind de Antioh Cantemir, care s-a împăcat cu

---

[1] I. Neculce, *op. cit.*, p. 187.
[2] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. cit., p. 51.
[3] I. Neculce, *op. cit.*, p. 188.
[4] *Ibidem*, p. 184.
[5] *Ibidem*, p. 184—185.
[6] *Ibidem*, p. 203.
[7] *Ibidem*, p. 184—185.
[8] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. cit., p. 25, 27, 36.

polonii: „nu feci ca tată-său Cantemir, să să puie împotriva unei crăii cu o mînă de oameni slabi“ [1]. Motivul principal al opunerii lui Cantemir împotriva polonilor a fost, se pare, politica de cotropire a regelui Ioan Sobieski. Ca rege ales, voia să asigure domnia în Polonia a fiului său (Iacob Sobieski), alcătuindu-i un domeniu ereditar în Moldova, în care şi moşiile boierilor ar fi încăput în parte măcar pe mîna nobilimii polone. Această politică a lui Sobieski este recunoscută de istoriografia polonă de azi [2].

Dușmănia lui Constantin vodă față de Sobieski își are ecoul în scrierile fiului său, în *Viața lui Constantin Cantemir* și în *Istoria Imperiului Otoman*. Situația lui Dimitrie Cantemir față de aceste împrejurări, în care tatăl său stătuse de partea turcilor, era delicată pentru el, care în împrejurări asemănătoare trecuse de partea dușmanilor Imperiului Otoman. El se mulțumește să atace cu violență pe regele polon, să arate cum a batjocorit pe Constantin vodă, venind la Iași și cîntînd un cîntec romînesc compus de dînsul:

Constantini
fugi bini.
Nici ai masă,
nice casă,
nice dragă giupînească [3].

Povestirea lui Dimitrie despre expediția lui Sobieski în Moldova este plină de calomnii: nu numai polonii s-au purtat ca niște sălbateci, s-au ținut de beții, „regele (Poloniei) își spurcă numele prin prădăciuni și sacrilegii“ [4], dar chiar faptul delicat pentru domnul Moldovei al trecerii de partea lui Sobieski a lui Dosoftei mitropolitul Moldovei, cunoscutul cărturar, care l-a urmat în retragerea sa și a murit în exilul său voluntar, este denaturată. Dimitrie Cantemir spune că mitropolitul a fost luat cu forța de poloni și că plîngea, cerînd iertare [5]. Această prezentare a lucrurilor este inexactă, dovadă nu numai jurnalul regelui Sobieski, care arată felul sărbătoresc cum a fost primit în Iași de mitropolit și de tot clerul [6], dar mai ales somațiile lui Constantin Cantemir, trimise cu asprime mitropolitului fugar, să se întoarcă înapoi, însoțite de somația pe același ton a patriarhului de Ierusalim [7]. Dosoftei nevoind să se întoarcă, era deci liber să o facă, a fost afurisit de patriarhii ortodocși, ca unul ce și-a părăsit scaunul și iertat abia după moarte, la cererea lui Constantin Brîncoveanu [8]. Dimitrie Cantemir nu voia însă să recunoască plecarea șefului bisericii cu regele creștin, pe cînd tatăl său era în tabăra turcească. O parte dintre boieri de asemenea trecuseră la poloni, în frunte cu Ilie Moțoc, și se întoarseră cu dînșii în Polonia [9]. Fapt este că regele, adresîndu-se boierilor peste capul domnului, își atrăgea și prin aceasta bănuielile lui.

---

[1] I. Neculce, *op. cit.*, p. 204.
[2] *Historia Polski*, Academia Polonă de Științe, I—2, Varșovia, 1955 p. 590.
[3] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, p. 47.
[4] Idem, *Istoria Imperiului Otoman*, II, p. 541 și ms. latin, p. 308.
[5] Idem, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. cit., p. 48.
[6] C. Chowaniec, *Wyprawa Sobieskiego do Moldawji w 1686 r.* (Expediția lui Sobieski în Moldova în anul 1686), Varșovia, 1932, p. 130.
[7] G. Popovici, *Index Zolkieviensis*, în „Candela“, III, 1885, p. 98—101.
[8] Hurmuzachi, *Documente*, XIV—1, p. 289—290.
[9] Acad. R.P.R., copiile I. Bogdan, mapa III, nr. 140, jalba lui Ilie Moțoc.

Învingătorul de la Viena nu avu în Moldova același succes ca în Austria, și fu silit de turci, tătari și de mica oaste a lui Cantemir să se retragă. Dar importanța pe care o lega Sobieski de stăpînirea Moldovei se vede din aceea că în 1691, el pornește o a doua expediție în Moldova, care s-a terminat cu tot așa de puțină izbîndă ca și cea dintîi. În această expediție se așază și episodul apărării cetății Neamțului, de cei cîțiva plăieși, episod amintit și de Dimitrie Cantemir [1].

Sînt caracteristice pentru politica șovăielnică și oportunistă a lui Constantin Cantemir cele două scrisori în limba polonă ale lui, adresate regelui Sobieski, cu prilejul celei de-a doua expediții în Moldova. Ambele scrisori sînt originale, cu iscălitura și pecetea lui Constantin Cantemir, amîndouă date la Tutora, în aceeași zi, 2 octombrie 1691, adresate regelui Sobieski [2]. Prima dintre scrisori este probabil aceea care trebuia arătată turcilor, în tabăra cărora se afla domnul. În această scrisoare, Cantemir spune regelui că nu poate primi protecția lui, căci are stăpîni, care vor ști să-l apere. În curînd Sobieski va vedea oștile tătărești; Veterani, comandantul oștilor austriece, cu care amenințase regele, e departe; singurul rezultat al expediției va fi pustiirea țării. A doua scrisoare are cu totul alt ton, e scrisoarea tainică ce reprezenta gîndurile adevărate ale domnului, căreia cea dintîi îi slujea de paravan: „Sforțările mările tale pentru eliberarea acestei nenorocite țări de sub jugul cel greu ne sînt cunoscute tuturor, precum și aceia că întotdeauna măria ta ai privit cu ochi de părinte pe toți cei ce s-au adăpostit sub ocrotirea măriei tale... Cine ar fi acela care nu ar dori libertatea? ...Dar supunem înțeleptei judecăți a măriei tale greutățile noastre: afară de fiul pe care-l am la Stambul, doi fii, toată casa și casele boierilor au fost duse cu firman mai jos de Fălciu; toți locuitorii ar trebui să cadă în robie, eu însumi sînt în mijlocul oardei tătărești". El crede că în această situație nu va putea fi ținut de rău, dacă nu va trece de partea Poloniei. Îi cere să-i fie milă de această țară: „Poate măria ta, ca domn înțelept, vei găsi mijloace pentru liberarea noastră, nu acest mijloc care aduce pieirea țării... căci peste ea atîrnă sabia stăpînului nostru". Dimitrie Cantemir a cunoscut aceste scrisori și le-a prelucrat retoric în *Viața lui Constantin Cantemir* și în *Istoria Imperiului Otoman*, adăugînd că tatăl său ar fi scris regelui că în caz de izbîndă polonă ar sacrifica și pe fiul său, ostatec la turci, „pentru creștinătate și pentru libertatea patriei" [3], ceea ce în realitate Constantin vodă nu a spus, pentru că nu era un erou. Dar Cantemir nu era un turcofil, nici nu putea fi cineva cu adevărat dintre moldoveni în acea vreme. El se temea numai de puterea turcilor și mai ales de intențiile cotropitoare ale polonilor. Aceasta se vede bine din tratatul secret încheiat de dînsul cu austriecii la 15 februarie 1690, între cele două expediții ale lui Sobieski. Acest tratat, datat din Sibiu, prevede că austriecii vor elibera Moldova de turci, dar moldovenii vor trece de partea lor numai după ce vor ajunge la Siret și vor fi ocupat Brăila, după ce împăratul va fi stăruit mai înainte pentru eliberarea fiului ostatec al lui Constantin vodă, aflat la turci [4]. În primul proiect de tratat, propus de domnul Moldovei și de sfetnicii lui boieri, se

[1] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, p. 61.

[2] *Manuscrisul Bibilotecii Ossolinski din Liov*, nr. 404, p. 375 și 379.

[3] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, p. 58—59 și *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, Acad. R.P.R., p. 304—307.

[4] C. Giurescu, *Tractatul lui Constantin Cantemir cu austriacii*, în „Convorbiri Literare", XLIV, 1910, p. 274—290. Tratatul la p. 284—287.

prevedea un punct după care împăratul va împiedica încorporarea Moldovei la Polonia, care a fost apoi șters din forma definitivă [1].

Caracteristic pentru situația lui Constantin Cantemir este punctul care prevede că tronul i-se va recunoaște pe viață, dar în privința succesiunii, „stările" (adunarea privilegiaților) își rezervă dreptul unei alegeri libere, pe cînd Dimitrie Cantemir, în tratatul său cu țarul, obține în 1711, domnie ereditară pentru familia sa [2]. De asemenea în tratatul cu Austria se prevede că boierii vor fi scutiți de dări, pentru persoana lor (nu și pentru moșii), avînd aceleași privilegii ca nobilii din țările împăratului, pe cînd în tratatul din 1711 cu Petru cel Mare, se arată că „domnul față de boieri să aibă puterea obișnuită, fără nici o schimbare a drepturilor lor" [3]. Este deosebirea între un tratat încheiat sub un regim de atotputernicie a boierilor, față de celălalt tratat obținut de un domn care încerca să așeze un regim de autoritate centrală.

În momentul cînd Constantin Cantemir încheie tratatul cu austriecii, aceștia erau învingători în Transilvania și se apropiau de Moldova, dar în curînd fură respinși de turci, de munteni și astfel tratatul nu fu aplicat. Îndată după aceea, Cantemir bătrînul încearcă o mediație între ruși și turci, amenințînd pe cei dintîi, dacă nu vor încheia pace. El făcea în aceasta jocul turcilor, pentru a dezbina liga creștină. În noiembrie 1690, în același an în care încheiase tratatul cu Austria, Constantin Cantemir trimite la Moscova pe solul său, căpitanul Ionașco Bilevici, și în instrucțiunile sale, redactate în romînește, domnul amenință pe ruși că dacă nu vor face pace cu Poarta, se va încheia o pace între turci și Polonia, pace îndreptată împotriva Moscovei [4].

Se vede bine că politica de eliberare a țării de sub turci, pe care Dimitrie Cantemir a dus-o cu hotărîre, n-a moștenit-o de la tatăl său, om prudent și nehotărît. Oricît ar fi vrut Dimitrie Cantemir să lege soarta lui politică de aceea a lui Constantin Cantemir, biografia acestuia, scrisă de Dimitrie, rămîne o pledoarie care nu convinge. Mai degrabă, dacă este să căutăm tradiții politice pentru actul lui Dimitrie Cantemir, putem să-l legăm de politica lui Șerban Cantacuzino, domnul Țării Romînești, socrul său.

În *Viața lui Constantin Cantemir*, Dimitrie avea să trateze și alt subiect delicat; de astă dată e vorba de un fapt de politică internă din domnia tatălui său: uciderea lui Miron Costin și a fratelui său, Velicico. Uciderea acestor doi boieri, mai ales din cauza faimei de care se bucura Miron Costin în țară și în Polonia, ca scriitor și de asemenea pentru că familia Costin era una din cele mai bogate din țară, a lăsat o impresie tragică și a fost socotită ca o pată care a întunecat amintirea lui Constantin Cantemir. Cronicarii socotesc că cei doi boieri au murit nevinovați. Neculce spune că domnul s-a purtat „ca un tiran" și că „dup-aceea mult se căia de ce au făcut" [5]. „Nu i-au mai scos la divan să le arate vina, să vază lumea", spune cronicarul anonim [6].

---

[1] C. Giurescu, *op. cit.*, p. 282.

[2] *Polnoe Sobranie Zakon*, p. 659—661. Vezi mai jos capitolul XII.

[3] *Ibidem* (articolul VII).

[4] P. P. Panaitescu, *Din relațiile principatelor romîne cu rușii la sfîrșitul veacului al XVII-lea*, în „Revista soc. istorico-arheologice", Chișinău, XVI, 1924, p. 53—57.

[5] I. Neculce, *op. cit.*, p. 185 și 186.

[6] *Letopisețul țării Moldovei*, ed. C. Giurescu, p. 86.

D. Cantemir vorbește pe larg de omorîrea Costineștilor în *Viața lui Constantin Cantemir* [1]. El afirmă că aceștia au fost nerecunoscători față de domn, că au complotat cu Brîncoveanu omorîrea lui Constantin vodă și înlocuirea lui cu Velicico Costin și au chemat pe poloni în țară cu oaste împotriva domnului. Dimitrie Cantemir, care prezenta pe Constantin vodă ca pe un monarh autoritar și puternic, nu putea arunca vina omorului asupra sfetnicilor săi, Ruseteștii, ci a fost nevoit să lase răspunderea întreagă asupra tatălui său. Se pare că în *Istoria Ieroglifică*, Dimitrie Cantemir face aluzie la greșeala tatălui său pentru omorîrea Costineștilor: „așa și Monocheroleopardalis (Constantin Cantemir) de săgeata lutului (slăbiciunea firii) mai denainte de vreme, nerănit și de tîmplăriile țiernii (zavistiia oamenilor) neprăvuit a rămîne n-au putut" [2], deci a făcut și el anume greșeli. În *Vita Constantini Cantemyrii* însă, scrisă mai tîrziu, Dimitrie socoate omorîrea Costineștilor ca o pedeapsă dreaptă. Este însă caracteristic faptul că el, Dimitrie, se pune în afară de cauză, el nu a știut nimic, nu a luat parte la aceste lucruri. Cînd Pătrașco, fiul lui Miron Costin, înnebunit de groază vine noaptea la curte și caută o explicație la tînărul fiu de domn, Dimitrie, acesta îi răspunde (după *Vita Cantemyrii)* că nu știe și nu înțelege nimic despre cele ce le spune, să aștepte să se facă ziuă, să vorbească cu domnul [3]. El se spală pe mîini, ca Pilat din Pont. Și totuși nu era așa; Dimitrie a știut și a participat chiar la executarea lui Velicio Costin. O spune lămurit cronicarul anonim al Moldovei: „scoaseră și pre Velicico vornicul din beciu, de sub casa cea mică și-l duseră la fîntînă, de-i tăiară capul. *Și au stătut acolo de față, pentru credință, fiul său* (al domnului), *Dumitrașco beizade, pînă ce i-au tăiat capul*" [4]. Dimitrie Cantemir avea atunci 18 ani; el nu vrea să-și amintească de acea noapte tragică, declarînd sus și tare că n-a știut nimic, nici o picătură din sîngele Costineștilor nu l-a stropit.

Astăzi, în lumina izvoarelor de care dispunem, e destul de ușor să explicăm cauzele dramei care a pus capăt vieții cronicarului Miron Costin și a fratelui său. Domnia lui Constantin Cantemir era un instrument în mîna unei facțiuni boierești, a Ruseștilor. Costineștii erau cei mai primejdioși rivali ai lor, în fruntea altei facțiuni. Ei erau cei mai bogați boieri ai țării: „Miron Costin, spune Dimitrie Cantemir, ajunsese la atîta cinste pe lîngă domnii din Moldova, la atîtea legături cu alte familii, la atîtea stăpîniri de sate și alte averi, încît nimeni altul aproape dintre moldoveni nu se măsura cu dînsul" [5]. Costineștii erau prieteni și înrudiți cu familia Costachi, a lui Gavriliță primul „majordom" al lui Constantin Cantemir și împreună cu ei unelteau răsturnarea atotputernicului Iordache Ruset vistiernicul [6]. Desigur, între cele două facțiuni boierești erau și deosebiri în privința politicii externe: Costineștii erau partizani ai Poloniei, erau *indigeni*, nobili în Polonia. În schimb Ruseteștii sfătuiseră pe Constantin Cantemir să intre în alianță cu Austria. Miron Costin se împotrivise la semnarea alianței cu Austria și semnase tratatul numai după ce domnul îl amenințase că dacă nu semnează, îi va tăia capul și-a va nimici familia [7].

---

[1] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. cit., p. 55—58, 63, 67—74.

[2] Idem, *Istoria Ieroglifică*, ediția Acad. Rom., (*Opere*, vol. VI), p. 235.

[3] Idem, *Vita Constantini Cantemyrii*, ediția N. Iorga, p. 73.

[4] Pseudo-Nicolae Costin, *Letopisețul Moldovei*, în M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, ediția a II-a, II, p. 39.

[5] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. cit., p. 32.

[6] I. Neculce, *op. cit.*, p. 184.

[7] Ph. d'Avril, în Al. Papiu Ilarian, *Tezaur de monumente*, III, p. 190.

Dar principala vină a Costineştilor a fost încercarea lor de a înlocui pe Ruseteşti de la putere, chiar cu mazilirea lui Constantin vodă, instrumentul lor. „Şi pe Velicico vornicul... era zaviste mare despre Cupăreşti (Ruseteşti) împungîndu-să cu horba (vorba) mai denainte vremi. Şi avea şi siială (frică) de dînsul, căce era mai om decît toţi“ [1]. Şi acelaşi Neculce adăuga: „Pentru binele ce i-au dat ştire Velicico lu Iordachi de au fugit cînd vrea să-l omoare Cantemir vodă, acum i-au mulţămit şi Iordachi visternicul, într-acestă chip ca un grec“ [2]. Deci era clar pentru cronicar că adevăratul autor al omorîrii Costineştilor era Iordache Ruset şi nu domnul. Şi Miron Costin înfrunta pe Iordache Ruset, zicîndu-i: „Vistiernice mai încet cu orînduielile, ci vistiernicului nu-i părea bine“ [3]. Orînduielile erau dările puse pe popor, din care vistiernicul şi ai lui trăgeau mare venit. Este deci lămurit că familia Costineştilor, una din cele mai bogate din Moldova, care ocupase demnităţile principale, se afla în rivalitate cu Ruseteştii, şi din acest conflict specific feudal s-a tras pieirea celor doi fraţi, Miron şi Velicico. A fost o luptă pentru puterea între cele două facţiuni boiereşti mai însemnate din Moldova.

Constantin Cantemir moare la 13 martie 1693, lăsînd doi fii: Antioh şi Dimitrie. „De la Cantemir vodă nescareva avere nu le-au rămas, că ce era venitul mînca alţii, spune Ioan Neculce. Şi copii numai au rămas cu vro 10—15 pungi de bani“ [4]. Sînt cuvinte caracteristice pentru încheierea domniei lui Constantin vodă, care a fost un om sărac şi în domnie, cîrmuit şi supraveghiat de boierii mari.

[1] I. Neculce, *op. cit.*, p. 185.
[2] *Ibidem.*
[3] *Letopiseţul ţării Moldovei*, ediţia C. Giurescu, p. 35.
[4] I. Neculce, *op. cit.*, p. 190.

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY

V. TINEREȚEA ȘI EDUCAȚIA. PRIMA DOMNIE (1673—1700)

Dimitrie Cantemir s-a născut la 26 octombrie 1673 [1], cînd tatăl său era încă boier în Moldova. A fost botezat de domnul țării de atunci, Dimitrie Cantacuzino, al cărui nume îl poartă, și cu acest prilej a căpătat de la domnescul său naș satul Valei Iliei [2], singura moșie pe care a stăpînit-o efectiv în Moldova, pierzînd-o și pe aceasta după moartea tatălui său, cînd a rămas la Constantinopol.

În timpul domniei tatălui său, a stat cîtva timp ca ostatec la Constantinopol, de la 1688 (în al patrulea an al domniei lui Constantin vodă), pînă la 1691, cînd se întoarce în Moldova [3]. Avea acolo, cum vom vedea, legături politice în lumea turcească și în aceea a solilor apuseni, dar mai ales între oamenii de carte, creștini și musulmani. Nu lipseau intrigile politice, într-un rînd a fost bănuit că nu este adevăratul fiu al domnului Moldovei, ci un străin trimis înadins pentru ca domnul să poată avea mînă liberă în politica lui [4]. Altă dată s-a zvonit la Poartă că vrea să fugă de acolo, tot pentru același motiv [5]. După întoarcerea sa în țară, a asistat la omorîrea fraților Costin, în împrejurările pe care le-am amintit, și era la Iași în clipa morții părintelui său, pe cînd fratele mai mare, Antioh, îi luase locul ca ostatec la turci.

Încă înainte de a fi trimis la Constantinopol, Dimitrie Cantemir cunoscuse la Iași pe Șerban Cantacuzino, domnul Țării Romînești, care venise, la 1686, în ajutorul turcilor, și cu ale cărui idei politice urma să aibă multă potrivire. Șerban Cantacuzino, cum se știe și cum spune însuși Dimitrie Cantemir în biografia tatălui său, pregătea eliberarea țării de sub turci („cugeta împotriva turcilor lucruri mari și vrednice de un domn creștin") și anume cu ajutorul Rusiei, cu care încheiase o tainică înțelegere [6]. Venind la Iași, Șerban declară că vede în Dimitrie: „nădejdea faimei părintești", adică de vestit om de arme, și-i făgăduiește de soție pe fiica sa [7].

---

[1] *Vita Principis Demetrii Cantemirii*, în D. Cantemir, Opere, ediția Acad. Rom., tom. VII, București, 1883, p. 3 (numerotație separată). Pentru această biografie vezi mai sus.
[2] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. cit., p. 14.
[3] *Ibidem*, p. 62.
[4] *Ibidem*, p. 62—63.
[5] *Ibidem*, p. 65.
[6] *Ibidem*, p. 34—35, 52—53.
[7] *Ibidem*, p. 53.

Preocupările lui Dimitrie Cantemir în această vreme a tinereţelor sale sînt însă în primul rînd îndreptate spre carte şi învăţătură. Încă de pe atunci cunoştea mai multe limbi şi era o mîngîiere pentru tatăl său, care nu ştia carte. Pînă la ceasurile douăsprezece din noapte, Dimitrie îi citea bătrînului din „istoriile vechi", deci cărţi de istorie, traducea din slavoneşte cu glas tare din cărţile sfinte sau din cuvîntările „prea dulci" ale lui Ioan Gură de Aur [1]. La acea dată, cărţile bisericeşti nu erau încă traduse toate în romîneşte şi, măcar pentru folosinţa tatălui său, Dimitrie Cantemir a luat parte la traducerea lor în limba ţării. Încă de atunci se vede şi predilecţia lui pentru cărţile de istorie, pe cînd boierii dezertau de la curte şi se distrau cu cărţile de joc [2].

Un sol muntean care l-a vizitat la Iaşi spune despre Dimitraşcu: „am văzut un principe, care deşi încă tînăr, este încunjurat de cărţi şi de arme, de unde pot să tragă încheierea că are înclinaţie cître amîndouă" [3].

Constantin vodă avea ambiţia să facă din fiul său un om învăţat şi alesese în acest scop ca educator al acestuia pe un om vestit pe acele vremi, de care se vorbea cu mare admiraţie, nu numai pentru învăţătură, dar şi pentru puterile sale de a prevedea viitorul, dascălul Ieremia Cacavelas. Este neîndoielnic că acest învăţat grec a avut o mare influenţă asupra formaţiei spirituale a lui Dimitrie Cantemir, dar nu se poate spune că ea a fost din cele mai fericite. Cacavelas a aruncat un văl de misticism asupra spiritului clar al lui Cantemir şi acesta a avut mult de luptat după aceea ca să se dezbare de această înrîurire care-i deforma vocaţia intelectuală.

Ieremia Cacavelas era un preot grec, originar din Creta, studiase la Lipsca, unde a fost elevul elenistului Ioan Olearius, a trecut apoi la Viena, unde a făcut studii de teologie. Cunoştea elina, latina şi italiana; s-a preocupat mai ales de chestiuni teologice şi era apreciat ca bun predicator [4]. Venind în Moldova, este numit pe la 1670 profesor de greacă la Şcoala Domnească din acest oraş şi în acelaşi timp este corector al cărţilor greceşti tipărite la Iaşi în tipografia grecească întemeiată acolo de patriarhul Dositei al Ierusalimului [5]. Trece apoi în Ţara Romînească, unde devine favoritul lui Şerban Cantacuzino, mai ales pentru darurile sale de ghicitor. În sfîrşit, probabil după recomandarea acestuia, este angajat ca profesor al copiilor lui Constantin Cantemir şi rămîne ca profesor în Iaşi şi după moartea acestui domn moldovean, pînă la 1700, sub Antioh Cantemir.

Scrierile sale sînt toate în limba greacă bizantină. La 1667, scrie o lucrare teologică, păstrată într-un manuscris la Oxford: *Cercetarea asupra celor cinci deosebiri între biserica grecească şi cea romană* [6]. În Ţara Romînească, la 1679 scrie un cuvînt funebru cu prilejul morţii doamnei Smaragda, fiica lui Şerban Cantacuzino [7]. La curtea acestui domn traduce în 1686, din italieneşte în greceşte, o lucrare anonimă despre asediul Vienei din 1683, la care luase parte patronul său. O interesantă introducere arată că înfrîngerea otomanilor de la Viena a umplut de nădejde inimile tuturor creştinilor, care nu pot suferi „tirania cea

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 68.
[2] *Ibidem*, p. 66.
[3] *Ibidem*.
[4] C. Sathas, Νεοελληνική φιλολογία, Atena, 1868, p. 384—385.
[5] N. G. Dossios, *Studii istorice greco-romîne*, Iaşi, 1901, p. 35.
[6] A. Palmieri, *Theologia dogmatica orthodoxa*, Florenţa, 1911, II, p. 120.
[7] Hurmuzachi, *Documente*, XIII, p. 201—204.

ciinească și diabolică" a turcilor. Șerban vodă este din neam de împărați, deși acum domnește peste o țară mică, este animat de zelul strămoșilor săi, căci a venit vremea ca să nu se mai teamă creștinii. Toți speră de la el mîntuirea, „cum sper și eu și noi toți din neamul cel rătăcitor și robit al grecilor" [1]. Este deci o carte care pregătea lupta cea mare de liberare de sub jugul turcesc, din inițiativa domnului muntean, care se visa împărat bizantin. Este deosebit de interesant că această carte a fost tradusă și comentată în introducere așa cum am văzut, de profesorul lui Dimitrie Cantemir, cel ce urma să se ridice la rîndul său împotriva turcilor pentru libertatea Moldovei.

Tot Ieremia Cacavelas a tradus din latinește în grecește viețile papilor de Platina, traducere dedicată în 1687 lui Constantin Brîncoveanu, pe atunci încă boier [2]. La 1697 se tipărește la Iași „explicarea liturghiei" (Învățarea sfîntă), tradusă din grecește în romînește de același Ieremia Cacavelas [3]. În *Tomul Dragostei* (împotriva catolicilor), scris de patriarhul Dositei de Ierusalim, tipărit la Iași în 1698, se află niște versuri de laudă în grecește, scrise ca „îndreptător la tipografie", cu titlul de „preaînvățatul profesor Ieremia Cacavelas" [4].

Se făcuse vestit mai ales prin tîlcuirea „semnelor" a iepurelui cu două capete la cuhnia domnească din Țara Romînească, ceea ce însemna lupta dintre Cantacuzini și Brîncoveanu [5] și de asemenea prin vindecarea lui Mustafa pașa seraschierul, pe care-l îngriji, dîndu-i să înghită praf de cretă, dar invocînd numele lui Hristos spre marea mînie a adoratorului lui Mahomet, care-l declară nebun [6].

Ca profesor al lui Dimitrie Cantemir la Iași, i se dăduse o sală specială la curtea domnească, unde dădea lecții elevului său. Constantin vodă intra mereu în sală să urmărească progresele odraslei sale și ca să încurajeze studiile [7]. Dimitrie, la dorința tatălui său, trebuie să învețe grecește, latinește și slavonește [8]. Chiar după ce elevul său ajunsese un tînăr format la 1700, în domnia lui Antioh Cantemir, dascălul Ieremia Cacavelas rămîne la curtea domnească, unde se bucură de un respect deosebit. La un banchet dat solului polon, Rafael Lesczynski, la Iași de către Antioh vodă, Ieremia dascălul ședea înaintea tuturor boierilor moldoveni [9].

În această epocă, pînă la 1700, Dimitrie Cantemir scrie trei lucrări sub influența profesorului său: *Divanul lumii cu înțeleptul*, *Imaginea de nedescris a științei sacre* și *Logica*, toate scrieri mistice și destul de obscure ca exprimare. Se poate spune că influența lui Cacavelas asupra lui Cantemir, care se vădește în aceste opere de tinerețe, nu a fost din cele mai fericite, de vreme ce îndată ce se

---

[1] Cacavelas Jeremias, *The siege of Vienna by the turks in 1683 translated from an italian work published anonymous in the year of the siege*, trad. engleză după textul grecesc manuscris, de F. H. Marshall, Cambridge, 1923. Un manuscris al acestei scrieri și la Moscova, *Greceskiia i latinskiia rukopisi bibl. Moskovskago glavnago Arhiva*, în *Sbornik Mosk. Glav. Arhiva Ministerstva Inostran. Del*, VII, Moscova, 1900, p. CLXXXIV.

[2] C. Erbiceanu și A. D. Xenopol, *Serbarea școlară din Iași*, Iași, 1890, p. 397.

[3] I. Bianu și V. Hodoș, *Bibliografia romînească veche*, I, p. 344.

[4] *Ibidem*, p. 369.

[5] C. Giurescu, *Contribuții la studiul cronicelor muntene*, București, 1906, p. 81 și Hurmuzachi, *Documente*, XIII, p. 204—206.

[6] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. N. Iorga, p. 80—81.

[7] Idem, *Metafizica*, trad. N. Locusteanu, București, 1928, p. 17.

[8] Idem, *Vita Constantini Cantemyrii*, p. 92.

[9] P. P. Panaitescu, *Călători poloni în țările romîne*, București, 1930, p. 104.

liberează de sub această influenţă, Dimitrie Cantemir începe să se preocupe de chestiuni istorice şi ştiinţifice, părăsind fondul mistic al cugetării şi forma erudiţiei teologice. De la Cacavelas a putut învăţa Cantemir greceşte şi latineşte, dar nu disciplina gîndirii ştiinţifice, pe care o dobîndeşte mai tîrziu. Misticismul erudit ortodox din secolul al XVII-lea, plin de obscuritate, cu patima citaţiilor potrivite sau nepotrivite din cărţile sfinte, nu mai avea nimic din gîndirea senină asupra vieţii şi sorţii omului. Dovada cea mai bună că spiritul lui Dimitrie Cantemir era îndreptat spre cercetarea adevărului istoric, a studiilor geografice, spre problemele de ştiinţă şi că a fost deviat de la această cale de înrîurirea profesorului său, se vede dintr-un lung pasaj din *Imaginea ştiinţei de nedescris* (aşa-numita Metafizică), în care spune: „Adesea mă încercam cu osîrdie să pictez icoanele diferite ale diferitelor întîmplări ... readuceam în memorie secolele scurse ... portretele zeilor, eroilor, principilor sau împăraţilor renumiţi, de asemenea faimoasele fapte ale războaielor, ale păcii ... (deci istorie), imaginile artelor, ştiinţelor, invenţiunilor mecanice ...ale diferitelor părţi ale pămîntului, ... munţi, cîmpii, oceane, strîmtori, golfuri, insule (deci geografie) ...", dar acum „încetai de a mai scutura documentele vechi şi mă decisei să muncesc numai pentru a zugrăvi imaginea titlului cărţii" [1]. Prin titlul cărţii, D. Cantemir înţelege filozofia şi teologia, care sînt titlul cărţii ştiinţei omeneşti, de vreme ce ca şi un titlu cuprind în esenţă tot cuprinsul ei. Aşadar sub o influenţă străină el renunţă la istorie, geografie şi ştiinţă şi se apucă de teologie şi mistică. Această influenţă era străină şi potrivnică spiritului său, de vreme ce după încetarea influenţei lui Cacavelas, el se întoarce în chip firesc la aceste preocupări, părăsite numai momentan. În aceasta vedem înrîurirea păgubitoare a lui Ieremia Cacavelas asupra lui Dimitrie Cantemir. Dar trecînd la Constantinopol, Dimitrie Cantemir găseşte acolo alţi profesori şi alte concepţii ştiinţifice, întrucîtva deosebite de ale lui Ieremia Cacavelas. De notat însă că tînărul fiu de domn, întorcîndu-se de mai multe ori în ţară, atît în timpul domniei părintelui său, cînd rămînea ostatec la Poartă fratele său, Antioh, cît şi în timpul primei domnii a acestuia (1695—1700), el regăsea în Moldova pe dascălul Ieremia, aşa că înrîurirea acestuia nu era încă înlăturată. Dimpotrivă, atunci scrie Dimitrie Cantemir, *Divanul* şi *Imaginea ştiinţei de nedescris*, ambele lucrări mistice dedicate lui Ieremia Cacavelas.

La Constantinopol erau diferite centre de cultură: unul era patriarhia grecească, păstrătoarea tradiţiei bizantine, pe de altă parte, tot acolo se concentra învăţătura arabo-turcească de caracter oriental. Dimitrie Cantemir recunoaşte că la Constantinopol a început să înveţe latineşte şi turceşte, ceea ce înseamnă că în ţară cu dascălul său învăţase mai ales greceşte [2].

Cea mai însemnată instituţie de cultură din Constantinopol pe acea vreme a fost Academia Patriarhiei Ortodoxe, sau „Marea Şcoală". Această şcoală superioară este de fapt continuarea cu oarecare întreruperi a vechii Universităţi a Bizanţului imperial (Şcoala Ecumenică), pusă acum sub oblăduirea patriarhiei. Această Academie fusese înnoită de patriarhul Chiril Lucaris la 1624 şi pusă sub conducerea lui Theofil Coridaleu, om cu vederi largi, laice, filozof îndrăzneţ, care intră adeseori în conflict cu tradiţionaliştii mistici ai bisericii ortodoxe [3].

[1] D. Cantemir, *Metafizica*, ed. cit., p. 46—47.

[2] Idem, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed cit., p. 62.

[3] Tsourksa, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée*, Bucureşti, 1948, p. 12—13, 18—19 şi M. Gedeon, *Cronica Academiei Patriarhiei* (în limba greacă), Constantinopol, 1883

Profesorii Academiei și învățămîntul ei erau în strînsă legătură cu Universitatea din Padova, unde se pregătiseră acești profesori, și sub influența căreia se ținea atmosfera științifică a învățămîntului de la școala patriarhiei. Anume, dintre disciplinele cultivate la această Academie, pe lîngă studiile clasice greco-latine, se cultivau științe noi, pe care nu le cunoscuse scolastica și le disprețuise învățămîntul teologic medieval; medicina cu Alexandru Mavrocordat, geografia cu Meletie de Arta și Hrisant Notara [1]. Între elevii acestei Academii a fost și Nicolae Milescu, cunoscutul scriitor și explorator în China [2], Constantin Duca, domnul Moldovei, autor al multor scrieri în limba greacă [3] și Dimitrie Cantemir, el însuși.

În *Istoria Imperiului Otoman*, Dimitrie Cantemir a publicat o lungă notă despre Academia din Constantinopol, în care se învăța „enciclopedia filozofiei și mai multe științe, toate în limba greacă antică cea mai curată". El citează în această notă, profesorii mai distinși din vremea lui, care au profesat la Academia patriarhiei, între care: „Iacomi, gramatic distins de la care am învățat pe cînd locuiam la Constantinopol, elementele filozofiei"; Alexandru Mavrocordat, profesor de filozofie, teologie și medicină, care a publicat în Italia o carte despre circulația sîngelui; Antonie și Spandoni, filozofi peripatetici (adică ai filozofiei lui Aristotel, pe care Cantemir a combătut-o); Hrisant Notara (mai tîrziu patriarh de Ierusalim); Meletie de Arta (mai tîrziu mitropolit de Atena), „bărbat foarte priceput în toate științele, mai ales în filozofia lui Van Helmont, adică a lui Thales, pe care ne-a explicat-o și nouă timp de opt luni"; Ilie Miniat, mare predicator etc. [4]. E de notat că Meletie, profesorul lui Cantemir, nu era numai un filozof helmontian, dar și un istoric și geograf de merit. Geografia sa universală apărută mai tîrziu, pe care D. Cantemir nu a putut-o citi, are, cum vom vedea, puncte de apropiere cu *Descrierea Moldovei*, ceea ce arată că și pe acest teren Cantemir a luat lecții de la geograful grec [5]. De asemenea și Hrisant Notara era un geograf distins și a publicat la Paris o Introducere în geografie în greceşte (tipărită la 1716) [6]; ca profesor al lui Cantemir, a putut să-l îndrume în studiile geografice. Cît privește filozofia lui Van Helmont, filozof olandez, predată de Meletie de Arta, aceasta se va vedea în capitolul respectiv, stă la baza influențelor străine din cartea, de altfel destul de originală, a lui Cantemir, *Imaginea științei sacre* (Metafizica). Socotim că se poate spune că influența Academiei din Constantinopol asupra lui Dimitrie Cantemir a însemnat pe lîngă adîncirea studiilor clasice și o limpezire a gîndirii sale, o combatere a influenței mistice a lui Ieremia Cacavelas, precum și un început de îndreptare spre preocupările științifice.

Dar nu numai Academia grecească a putut înrîuri educația fiului de domn moldovean, în timpul ședерii lui la Constantinopol. El însuși spune că încă din tinerețe, venit pe malul Bosforului, intră în contact cu diplomații apuseni, în special cu Chateauneuf, solul francez, și Collier al Olandei [7], căpătînd astfel cunoștințe de politică generală.

[1] C. Tsourkas, *op. cit.*, p. 114 și P. P. Panaitescu, *Contribuții la opera geografică a lui Dimitrie Cantemir*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist.* ser. III, VIII, 1928, p. 3—7.

[2] P. P. Panaitescu, *Nicolae spathar Milescu*, Paris, 1925, p. 42—44.

[3] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, p. 95, trad. Hodoș, p. 136.

[4] *Ibidem*; în toate traducerile publicate acest pasaj este deformat.

[5] Meletie, *Geografia nouă și veche* (în limba greacă), Veneția, 1728 in folio; opera publicată postum a fost scrisă la 1701—1702 (vezi introducerea la ediția citată).

[6] Hrisant Notara, *Introducerea în știința geografică și sferică* (în limba greacă), Paris, 1716 (compusă înainte de 1707).

[7] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, p. 62.

Dar, spre deosebire de cei mai mulți romîni ai vremii, care trecuseră prin Constantinopol, Dimitrie Cantemir pătrunde în mediul musulman, se împrietenește cu turcii învățați, învață limbile orientale: turcă, persană, arabă și studiază: istoria, teologia și folclorul mahomedan, devenind astfel primul nostru orientalist. Cu plăcere amintește în *Istoria Imperiului Otoman* de Isaad effendi, cel prea învățat „căruia numai lui îi datorez tot ce știu din învățătura turcească" [1]. Cronicarul Moldovei spune despre Dimitrie Cantemir în timpul lungii lui șederi la Constantinopol că era „om istet, știind și carte turcească, bine se vestise acum în tot Țarigradul numele lui, de-l chiemau agii la ospețele lor cele turcești, pentru prieteșug ce aveau cu dînșii". Alții zic „știind bine din tambură, îl chiemau agii la ospețe pentru zicături" [2]. El izbutește deci să pătrundă în societatea musulmană, închisă de obicei pentru creștini. Poate astfel cunoaște obiceiurile și datinile turcești, să consulte chiar manuscrisele istorice și religioase în limba arabă, portretele sultanilor, achiziționează chiar manuscrise orientale, pe care le adună în palatul său de pe Bosfor [3]. Se știe că Dimitrie Cantemir a fost și compozitor și a scris un tratat despre muzica turcească în turcește [4]. În mai multe locuri din *Istoria Imperiului Otoman*, Cantemir pomenește de conversațiile cu turci „învățați", de pildă asupra picturii [5].

Desigur că Dimitrie Cantemir s-a aplecat asupra civilizației orientale cu simpatia pe care o are orice om de știință pentru obiectul studiului său, și nu a fost nicidecum influențat de ura fanatică religioasă împotriva religiei musulmane. Ca orientalist, Dimitrie Cantemir cercetează și apreciază cultura și viața Orientului; ca scriitor politic și ca om politic, a fost un adversar al Imperiului Otoman. Aceasta nu constituie o contrazicere, ci trebuie să înțelegem că scriitorul moldovean, devenind cunoscător al Orientului musulman, și-a dat seama, pe de o parte, de slăbiciunea Imperiului Otoman și mai ales de monstruoasa cîrmuire feudală turcească, întemeiată pe asuprire și corupție. Este limpede că ura și lupta lui Cantemir se îndreaptă împotriva cîrmuirii imperiului turcesc și nicidecum împotriva poporului turc, a învățaților și artiștilor din Orient, pe care-i privea cu simpatie, făcînd deosebirea firească între ei și oligarhia coruptă din jurul sultanului.

După prima fază a șederii lui la Constantinopol, Dimitrie Cantemir se întoarce în Moldova la 1691, și doi ani mai tîrziu, murind tatăl său, Constantin vodă, boierii îl aleg pe dînsul domn al Moldovei, la 19 ani.

După încheierea *Vieții lui Constantin Cantemir*, scrisă de fiul său, bătrînul domn, pe patul de moarte, ar fi sfătuit pe boieri să purceadă la alegerea urmașului său, încă înainte de a-și da el sufletul, alegînd sau pe unul din cei doi fii ai lui, sau pe oricare altul, dacă pe aceia i-ar socoti prea tineri. Boierii și dregătorii se adună la vistierie și aleg ca domn pe Dimitrie, pentru că „era mai iubit de popor", decît fratele său. Boierii nădăjduiau că vor avea, pentru întărirea alegerii lor, sprijinul lui Daltaban, pașa de Silistra, prieten al familiei Cantemir.

---

[1] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, p. 14 (trad. rom., p. 39).

[2] Nicolae Costin, *Letopisețul Moldovei*, în M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, II, ediția a II-a, p. 89.

[3] D. Cantemir, *op. cit.*, ms. latin, p. 189 (trad. rom., p. 233).

[4] Despre această scriere muzicală vezi mai jos, capitolul VIII.

[5] D. Cantemir, *op. cit.*, ms. latin, p. 14.

Astfel se duc la domnul muribund și-i dau de veste despre alegerea lor. Constantin vodă moare mulțumit [1].

După Neculce, alegerea s-a făcut după moartea domnului, și anume tot din inițiativa atotputernicului Iordache Ruset, care „s-au agiunsu" cu Bogdan hatmanul (ginerele lui Constantin vodă) să aleagă pe Dimitrie. Este probabil că boierii favoriți ai răposatului sperau să guverneze și sub noul domn, mai ales că era vorba de un tînăr de 19 ani. După hotărîrea pe care au luat-o boierii, socotim că ea a fost luată probabil, cum spune Dimitrie, înainte de moartea lui Constantin, alegerea propriu-zisă are loc conform tradiției: „s-au strîns toată boierimea și mitropolitul și slujitorii (oștenii) la curte ... Atunce au spus a tot nărodul c-au murit Cantemir vodă. Ce slujitorii au și-nceput a striga că altul nu le trebuie să fie domn, fără cît Dumitrașco beizade, ficioru lui Cantemir vodă. Ce boierii și țara nu cuteza să dzică într-alt chip, că se temea de slujitori, ce numai le căuta să priimască și să dzică cum dzic slujitorii" [2]. Așadar a fost o mișcare populară în favoarea tînărului Dimitrie, o mișcare a slujitorilor, oșteni de țară, care-și aminteau că au fost ocrotiți de bătrînul Constantin. Boierii care se împotriveau erau cei din partida Costineștilor și toți adversarii „majordomului", Iordache vistiernicul, dar în fața adeziunii armatei n-au avut ce face.

Deși Dimitrie trimisese cuvinte de pace lui Constantin Brîncoveanu din Țara Romînească și acesta făgăduise că-l va sprijini, domnul muntean, care voia să-și întindă patronajul și asupra Moldovei, obține cu bani, în taină, de la turci, domnia acestei țări pentru Constantin Duca, pe care voia să-l facă ginere [3]. După o domnie care a ținut mai puțin de trei săptămîni (martie—aprilie 1693), Dimitrie Cantemir este ridicat de turci și dus la Constantinopol. Iordache Ruset, simțind primejdia stăpînirii domnului muntean în Moldova, fuge în Polonia, căci ieșise poruncă, ca pe el și pe Bogdan hatmanul „să-i ducă la Poartă, să dea seamă pentru ce au mîncat țara" [4]. Urmau să se întoarcă însă înapoi, mai puternici ca oricînd și nu după prea multă vreme.

Neavînd bani, Cantemireștii nu pot obține de la Poartă domnia și nu se pot împotrivi influenței, sprijinită pe bani sunători, a lui Brîncoveanu. De aceea „nime nu mai gîndea c-or mai ieși ficiorii lui Cantemir la domnie" [5], dușmăniți de puternicul domn muntean și lipsiți de bani.

Întors la Constantinopol, de unde nu lipsise decît doi ani, Dimitrie reia viața lui de studii, pe care episodul politic, așa de scurt, n-o putuse face uitată.

În țară, regimul lui Constantin Duca (1693—1695) a însemnat ridicarea la putere a boierilor adversari ai lui Iordache Ruset ; noul domn era rudă cu Costineștii, sora lui era căsătorită cu Nicolae Costin cronicarul, fiul lui Miron cel decapitat de Constantin Cantemir [6]. Ceilalți boieri mari, afară de cei doi fugiți

---

[1] T. S. Bayer, *Istoriia o žizni i délah Constantina Cantemira*, Moscova, 1783, p. 257—260, a păstrat această povestire cu care se încheie *Viața lui Constantin Cantemir*, în textul *Vieții*, de D. Cantemir, așa cum a rămas în manuscrisul cunoscut azi, lipsește alegerea lui Dimitrie, de altfel se vede bine că acest text este ciuntit la urmă (v. ediția N. Iorga, p. 92), și se termină cu frază în care se arată că boierii s-au dus la visterie, fără a arăta rezultatul consfătuirii lor. Numai Bayer, în prelucrarea lui, a păstrat încheierea necesară a vieții lui Constantin Cantemir, scrisă de fiul său.

[2] I. Neculce, *Letopisețul țării Moldovei*, ediția I. Iordan, București, 1955, p. 189.

[3] D. Cantemir, *Istoria ieroglifică*, ed. cit., p. 344—345; I. Neculce, *op. cit.*, p. 190.

[4] I. Neculce, *loc. cit.*

[5] *Ibidem.*

[6] V. A. Ureche, în introducere la Miron Costin, *Opere complete*, I, p. 175.

în Polonia, se strînseră în jurul noului domn, „că n-avusesă căutari de la Cantemir vodă, pe vina lor, că-l ocăria şi nu vrea să-i slujască, ca unui domn, ce, *pentru ce-i miluia pe cei proşti*»[1]. Dar afară de marea boierime, se strînsese în jurul lui Duca şi o clientelă constantinopolitană de greci înfometaţi, pe care Dimitrie Cantemir în *Istoria Ieroglifică* îi numeşte : păduchi, lipitori şi cîrcei[2]. Criza financiară a Moldovei era în creştere, partea de nord a ţării continua să fie ocupată de poloni. Nevoit să scoată darea văcăritului, pe vaci, Constantin vodă nemulţumi în primul rînd pe boieri, şi cu atît mai mult pentru că se opuse vecinirii în masă a ţăranilor liberi de pe moşiile boierilor[3]. Astfel, după numai doi ani de domnie, Duca este mazilit şi scaunul ţării îl ia Antioh Cantemir, fratele mai mare al lui Dimitrie.

Neculce dă a înţelege că ridicarea lui Antioh se datoreşte numai favorii lui Cerchez Mehmet paşa, marele vizir, care „le-au prins mai bine decît mii de pungi de bani" (Cantemireştilor)[4]. Dar Dimitrie, care cunoştea mai bine lucrurile, mărturiseşte că pungile de bani au fost vărsate turcilor din plin şi cu acest prilej[5]. Proveniența lor nu este îndoielnică, de vreme ce Cantemireştii erau săraci: ele proveneau de la Cupăreşti (Ruseteşti), „că Bogdan şi Iordache din Ţara Leşască nu dormiia"[6]. Interesant este faptul că puternicii boierii moldoveni ar fi voit domnia pentru Dimitrie Cantemir nu pentru Antioh, de vreme ce fratele tînăr era mai deştept şi fusese alesul lor cu doi ani înainte. Dar Dimitrie, tînăr de 22 de ani, simţea crescînd într-însul ambiţii mari: el voia să fie domn al Ţării Romîneşti şi de aceea renunţă la domnia Moldovei, în favoarea fratelui său, deşi această domnie îi era destinată lui[7]. Şi nunţiul papal din Viena ştia că Dimitrie Cantemir fusese numit domn al Moldovei, dar cedase domnia fratelui său mai mare, Antioh[8]. Dimitrie rămîne la Constanţinopol în calitate de capuchehaie, adică reprezentant diplomatic pe lîngă Poartă al fratelui său[9]. Această renunţare la domnie a tînărului fiu de domn, care nu era lipsit de ambiţie, era o dovadă de prudenţă politică în aceste împrejurări externe — caracterizate prin dușmănia lui Brîncoveanu — şi interne prin patronajul apăsător al Ruseteştilor.

Antioh Cantemir, care „nu era prea cărturar", „numai nu era prost", strînse din nou pe „boierinaşii tătîne-său", mica boierime, în jurul său[10]. O încercare a lui de a se împăca cu bogatul domn muntean, Brîncoveanu, nu izbuti căci acesta ceru ca preţ al împăcării capul lui Iordache Ruset[11], şi refuză să dea pe o fată a lui ca soţie domnului Moldovei, pentru că socoteşte pe Cantemireşti, „neam

---

[1] I. Neculce, *op. cit.*, p. 191.
[2] D. Cantemir, *op. cit.*, ed. cit., p. 239.
[3] Pseudo-Nicolae Costin, *Letopiseţul...*, la M. Kogălniceanu, *Letopiseţele Moldovei*, ediţia a II-a, II, p. 40—41.
[4] I. Neculce, *op. cit.*, p. 190.
[5] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 238.
[6] I. Neculce, *op. cit.*, p. 193.
[7] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 239 („iară Inorogul [Dimitrie] din bună voie pentru straje în munţi [la Poartă] rămîind, pre Fil [Antioh] la moştenirea părintească trimeasă").
[8] I. C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului*, II, Bucureşti, 1914, p. 148.
[9] I. Neculce, *op. cit.*, p. 203.
[10] *Ibidem.*
[11] *Ibidem*, p. 204.

prost“ [1]. De aceea domnia Cupăreștilor continuă și în cei cinci ani ai domniei lui Antioh Cantemir (1695—1700).

În această vreme, Dimitrie Cantemir își desăvîrșește educația prin ceea ce nu putea lipsi din experiența unui principe al vremii, prezența la război pe un cîmp de bătaie. El ia parte, bineînțeles în oastea turcească, la asediul cetății Petervaradin și la dezastrul cumplit al oștirilor sultanului la Zenta, unde oastea lui Mustafa II fu sfărîmată de trupele austriace, comandate de Eugeniu de Savoia (10 septembrie 1697) [2]. „De cîte ori îmi amintesc de faptele din acea vreme, o oroare necunoscută pare a mă cuprinde, scrie Dimitrie Cantemir... Am scăpat și eu cum am putut“, adaugă dînsul [3]. Dar această experiență războinică îl făcu mai tîrziu mîndru de priceperea sa militară și la Stănilești, în 1711, el se încumetă chiar să dea sfaturi țarului Petru, arătîndu-i cum este obiceiul turcilor, „că el au vădzut cînd au bătut nemții pre turci la Varadin“ [4].

Urmarea înfrîngerii turcilor a fost încheierea păcii de la Carlovit (26 ianuarie 1699), prin care, cum se știe, Transilvania fu alipită la Austria [5].

Dimitrie Cantemir se poate întoarce atunci în Moldova pentru scurtă vreme și cu acest prilej avu loc la Iași nunta lui cu domnița Casandra, fiica lui Șerban vodă Cantacuzino : „nuntă ... domnească, după obiceiul domnilor“. „Și ședea în Ieși în niște curți a lor, ce le cumpărasă tată său Cantemir vodă de la Gheuculeasa vistierniceasa“ [6]. Această căsătorie era o căsătorie politică. Luînd pe fata lui Șerban vodă, Dimitrie devenea oarecum moștenitorul politic al răposatului domn muntean, al încercărilor sale neizbutite de a libera țara. În același timp, se apropia de munteni și putea pretinde la domnia Țării Romînești, pe care îndată a cerut-o de la turci [7]. Dar, mai ales, devenea cel mai însemnat rival și dușman al lui Constantin Brîncoveanu, dușmănie ce era să țină pînă la moartea acestuia. Domnul Țării Romînești, pentru a salva aparențele, trimise o solie cu daruri la nuntă, dar în taină, în jurnalul său intim, înseamnă cu acest prilej cuvinte murdare la adresa lui Dimitrie Cantemir [8].

În timpul ședерii lui Dimitrie în Moldova îl văzu la Iași solul polon Rafael Lesczynski, care scrie în jurnalul soliei despre „fratele domnului, un bărbat erudit în limba latină și cu educație aleasă, ca și cum ar fi fost educat în Polonia“. În timpul recepției de la curtea din Iași, Dimitrie Cantemir avu diferite discuții cu nobilii poloni din solie „asupra datoriilor prieteniei“ [9] (februarie — martie 1700).

Imediat după aceea, Dimitrie se întoarce la Constantinopol, unde scrie *Imaginea științei sacre* (Metafizica) și în dedicația acestei scrieri se întrevedea nemulțumirea sa. În timpul domniei lui Constantin Duca fusese lipsit și de „averea

---

[1] Pseudo-Nicolae Costin, *Letopisețul...*, la M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, ediția a II-a, II, p. 43.

[2] E. Csuday, *Die Geschichte der Ungarn*, II, 1900, p. 184—185.

[3] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, p. 453, trad. Hodoș, p. 714.

[4] I. Neculce, *op. cit.*, p. 290.

[5] E. Csuday, *op. cit.*, II, p. 186—187.

[6] I. Neculce, *op. cit.*, p. 211—212.

[7] *Ibidem*, p. 216.

[8] Emil Vîrtosu, *Foletul novel. Calendarul lui Constantin vodă Brîncoveanu*, București, 1942, p. 188, vezi și recenzia lui P. P. Panaitescu în „Convorbiri Literare“, LXXVI, 1943, p. 820—821.

[9] P. P. Panaitescu, *Călători poloni în țările romîne*, București, 1930, p. 103 și 115.

părintească", de moşiile cumpărate de Constantin vodă în Fălciu. Acum „ni se restituie averile", dar grijile şi nemulţumirile continuă: „sînt chinuit într-una de griji casnice, sînt copleşit de nevoi domestice în particular şi oficial" şi vorbeşte de „o îndelungată şi turburată agitaţie sufletească şi de ce să ţi le înşir pe toate, spune el lui Cacavelas, cînd la toate te-am avut ca martor ocular" [1]. Se pare că Dimitrie Cantemir avea un motiv ascuns de nemulţumire, pe care deocamdată nu îndrăzneşte să-l spună pe faţă. Dacă ne gîndim la ruptura cu fratele său, Antioh, în a doua domnie şi la atitudinea ironică şi ostilă pe care o are faţă de dînsul, în *Istoria Ieroglifică* [2], ne dăm seamă că nemulţumirea lui Dimitrie era îndreptată împotriva acestuia. De ce era chinuit Dimitrie Cantemir de „griji casnice" ? Nu avea mijloace materiale să facă faţă nevoilor ? Din actele moşiilor din Fălciu aflăm că toate moşiile cumpărate în această regiune de Constantin Cantemir încăpuseră, în timpul domniei lui Antioh, în mîna acestuia, care le-a mai şi lărgit prin alte cumpărături de pămînt [3]. Lipsit de moşiile părinteşti, rămas numai cu casele de la Iaşi, care nu aduceau venit, era firesc ca Dimitrie să fie nemulţumit.

În aceste împrejurări, la 1 septembrie 1700, cîteva luni după plecarea lui Dimitrie la Constantinopol, avu loc mazilirea lui Antioh Cantemir. Constantin Brîncoveanu izbuteşte cu banii lui să readucă pe tronul Moldovei pe ginerele său, Constantin Duca. Iordache Ruset şi Lupu Bogdan sînt nevoiţi să fugă iarăşi în Polonia [4].

La această dată, Dimitrie Cantemir avea 27 de ani. Se ridicase dintr-un neam de oameni de jos ; tatăl său sprijinise pe boierii mici de la ţară, avusese de suferit şi el şi fratele său de patronajul apăsător al lui Iordache Ruset şi al Cupăreştilor, nu izbutise măcar să obţină moşiile părinteşti din Fălciu. Era deci neam de domn, domn el însuşi timp de două săptămîni, dar care nu făcea parte din clasa boierimii, cel puţin nu din marea boierime. Nu avea nici interesele ei de apărat, şi nici nu se simţea legat de această clasă, dimpotrivă, era adversarul ei, gîndul său mergea spre o domnie autoritară, care să înfrîneze boierimea în Moldova. Aceasta se vede limpede în opera lui de istoric.

---

[1] D. Cantemir, *Metafizica*, trad. N. Locusteanu, Bucureşti, 1928, p. 18—19.
[2] Vezi mai jos capitolele IX—X.
[3] G. Ghibănescu, *Istoria unei moşii*, în „Arhiva", I, 1889, p. 394, 557—558.
[4] I. Neculce, *op. cit.*, p. 219.

BCU IAŞI / CENTRU

VI. DIVANUL LUMII CU ÎNȚELEPTUL

Din punctul de vedere al evoluției spirituale a lui Dimitrie Cantemir, putem considera în opera lui trei perioade. Prima, de la cea dintîi scriere a lui, *Divanul lumii cu înțeleptul*, scrisă la 1698, pînă la 1700, cînd scrie așa-numita *Metafizica*, ce intră în aceeași ordine de idei. Această perioadă este vremea cînd scriitorul, tînăr, stă sub influența dascălului Ieremia Cacavelas și în care predomină în spiritul său mistica ortodoxă. În a doua perioadă, de tranziție, Dimitrie Cantemir dă o singură scriere, *Istoria Ieroglifică*, în care, dezbărat de înrîurirea lui Cacavelas, se îndreaptă spre scrierile istorico-politice, dar nu dobîndește încă limpezimea unui om de știință. Această perioadă poate fi mărginită între anii 1700—1711. A treia perioadă, a șederii în Rusia (1711—1723), cînd el scrie principalele sale scrieri științifice: *Istoria Imperiului Otoman*, *Descrierea Moldovei*, *Hronicul*.

Prima scriere a lui Dimitrie Cantemir este intitulată: *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul* [1], scrisă grecește și românește și tipărită în tipografia domnească de la Iași în 1698 august 30, din porunca fratelui autorului, Antioh vodă Cantemir. Cartea cuprinde dedicația autorului către Antioh vodă (datată din Adrianopol), introducerea către cititor și epistola lui Ieremia Cacavelas către Dimitrie Cantemir, în care dascălul grec se numește pe sine „plugariul carele în holda mîntii tale am ostenit“ [2]. Lucrarea este împărțită în trei părți. Prima este un dialog între lume și înțelept, în care înțeleptul învinuiește, iar lumea se laudă și se apără. Partea a doua, în care se părăsește forma dialogului, este o culegere de citate, cele mai multe din Vechiul și Noul Testament, căutînd a dovedi pe puncte, învinuirile aduse lumii de înțelept în partea întîi. Partea a treia este intitulată: *Pentru a preafericitei între lume și între înțelept sau între trup și suflet pace și pentru vremelnica și vecinica pace, legămînt și așezare, așijderea pentru a trecătoarei și viitoarei lumi bună chiverniseală* [3]. Este vorba de un tratat de etică, bazat în cea mai mare parte pe morala ortodoxă.

Tema lucrării nu este originală; ea fusese de mult dezbătută, atît în apus, cît și în răsărit. Lumea, viața, este trecătoare, și nu numai efemeră, dar și corupătoare de suflete curate. Înțeleptul întemeiat pe învățătura bisericii disprețuiește

[1] Am folosit ediția Academiei Române, Dimitrie Cantemir, *Opere*, București, 1888, vol. V.

[2] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 45.

[3] *Ibidem*, p. 181.

lumea, ca un lăcaş vremelnic şi plin de păcate, viaţa nu poate fi scop în sine, ci numai un mijloc pentru dobîndirea învierii, a lumii veşnice spirituale. De aci se pot trage două concluzii : sau cea ascetică, renunţarea la lume sau cea morală propriu-zisă, considerarea lumii şi vieţii ca o încercare şi un mijloc de a dobîndi viaţa veşnică, prin aplicarea unei etici care aduce „împăcarea" în anume condiţii cu viaţa, deci nu retragerea din viaţă, ci primirea ei, şi lupta în mijlocul ei. Ambele soluţii pornesc de la un punct de vedere idealist, dar cel din urmă este superior şi mai apropiat de înţelegerea laică a vieţii.

Problema fusese pusă din antichitate, de stoici de pildă (pe care Cantemir nu-i ignorează), iar în Orient cartea cea mai răspîndită asupra acestei probleme care înglobează întreaga etică este *Dioptra* (Oglinda) lui Filip Solitarul, scriitor ascetic bizantin (secolul XI). Această carte grecească este fără îndoială modelul pe care l-a luat Cantemir în *Divan*[1]. Scrierea a fost tradusă în romîneşte (din slavoneşte) încă din veacul al XVII-lea sub titlul *Dioptra carea se chiamă oglindă sau închipuirea cea deşartă a vieţii omeneşti în lume, de multe dumnezeeşti scripturi şi părinteşti dogmate tocmită*, şi ca titlu general, *Trei dioptre*[2]. Ideea generală este aceeaşi ca a *Divanului* lui Cantemir, opoziţia între înţelepciune, prin care se înţelege viaţa morală ortodoxă, şi lume, personificarea păcatului şi a ispitei păcatului. Lumea este imperfectă, nefiind eternă; înţeleptul caută lumea eternă, căci perfecţiunea se află numai în ce nu e trecător. Demonstraţia tezei în *Dioptra* foloseşte aceleaşi mijloace: citate din scriptură, adecvate argumentelor aduse. Chiar planul *Dioptrei* e la fel cu al *Divanului* lui Cantemir, aceeaşi împărţire în trei părţi: învinuirea lumii, documentarea învinuirii cu citate din scriptură şi sinteza morală. Este exclus ca *Dioptra* — care a circulat în greceşte, a fost tipărită în slavoneşte[3] şi tradusă în romîneşte — să nu fi fost cunoscută de Cantemir, dar el nu a tradus, nici nu a compilat, ci a împrumutat ideea şi planul, tratînd subiectul în chip personal.

Metoda comparativă a textelor literare cu modelele lor luminează întotdeauna precis partea de originalitate a autorului. Comparaţia între *Dioptra* şi *Divanul* lui Cantemir dezvăluie nu numai originalitatea acestuia ca formă literară, dar şi poziţia sa ideologică deosebită faţă de gîndirea autorului pe care l-a luat de model.

Am arătat că prima parte a *Divanului* e prezentată de Cantemir sub forma dialogului între lume şi înţelept, ceea ce nu întîlnim în *Dioptra*, care se mulţumeşte cu forma greoaie a predicii bisericeşti. Dialogul, formă literară evoluată, arată la autor dorinţa unei întruchipări estetice a gîndului său şi nu numai preocupări pur religioase. Dialogul lui Cantemir este viu şi ajunge la o libertate de limbaj popular, pe care n-o întîlnim în *Dioptra* : „dară nu ai istoriile cetit, nici ai

---

[1] Cel dintîi care a făcut apropierea între *Dioptra* şi *Divanul* lui Cantemir, este D. Russo, *Manuscrisele greceşti din Biblioteca Academiei Romîne*, Bucureşti, 1901, p. 10.

[2] Ms. romînesc nr. 2341 al Academiei R.P.R. (din sec. XVII) de la mănăstirea Ghighiu, 256 f. scris de dascălul Staico. Traducătorul în slavoneşte este un părinte Vitalie. Vezi şi alte manuscrise ale *Dioptrei* în romîneşte, în Biblioteca Academiei R.P.R., nr. 273, 2340, 334 (din 1789), 2472 (1688).

[3] K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur*, ediţia a II-a, Leipzig, 1907, p. 741—744; D. Russo, *Studii bizantino-romîne*, Bucureşti, 1907, p. 2—4, 12. Despre Dioptra slavă vezi I. Franko, în Zapiski tovaristva Sevcenko Lvov, XX, 1908, p. 101—154 (Dioptra a fost tipărită de trei ori în slavoneşte: *Evia*, 1612 şi 1642; Mohilev, 1698). Th. Batiuşkov, *Spor duşi s telom v pamiatnikah srednovekovoi literaturî*, St. Petersburg, 1891.

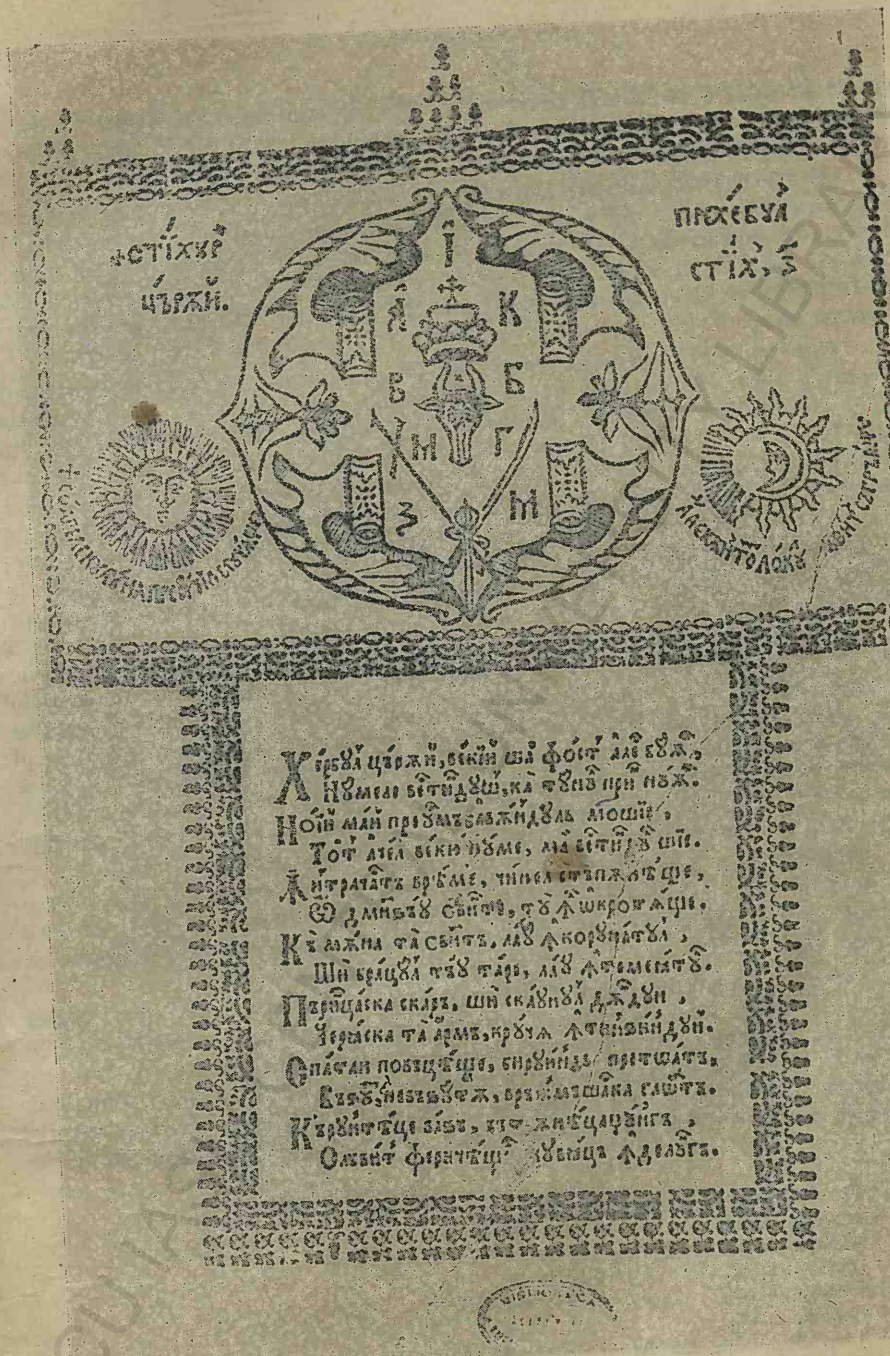

Stema Moldovei, în *Divanul lumii*.

cronicele cercat, ca să ştii şi să înveţi..."? [1], „o, sburatule de minte" [2], „de a tale frumuseţi nu mă nebunesc" [3] „Bre, hei, om necunoscătoriu" [4]. „Ai, ce lătrătoare şi de minciuni spuitoare eşti" [5] „o, prostatecule oame" [6].

E adevărat că dialogul, într-o formă poetică, apare şi în anume reprezentări cu caracter popular din Italia ale luptei sufletului cu trupul (dar e vorba de foarte scurte poeme de 7—8 pagini, în care nu apare înţeleptul, nici lumea, identificate primul cu sufletul, al doilea cu trupul) [7]. În schimb, *Dioptra* este scrisă în întregime în versuri greceşti (bizantine), pe cînd Cantemir, deşi introduce în scrierea sa un număr de versuri, se menţine în general la forma prozei.

Dar cea mai însemnată deosebire, care-l situează pe Dimitrie Cantemir pe o poziţie laică, în contrast cu ascetismul autorului *Dioptriei*, este concluzia generală filozofică a operelor. Pentru Filip Solitarul, călugărul bizantin, din opoziţia lumii cu înţeleptul nu poate reieşi decît o singură concluzie, cea pur ascetică: părăsirea lumii de către înţelept (citeşte: cel ce urmează morala creştină) şi retragerea la mănăstire, unde pentru mîntuirea sufletului trebuie să urmezi o morală ascetică. Dimitrie Cantemir, deşi situat tot pe o poziţie religioasă, ortodoxă, nu admite concluzia ascetică, ci în partea a treia a *Divanului* conchide la o împăcare între înţelept şi lume. Pentru fiul de domn moldovean, un om de credinţă creştină nu trebuie în chip necesar să se retragă din lume, ci pe baza unor criterii morale, poate trăi în lume, trebuie chiar să lupte cu primejdiile morale, să înfrunte şi să stăpînească patimile lumii. El cunoaşte problema morală a păcatului, dar nu fuge de ea, ci caută să-l învingă. Partea a treia a *Divanului* este un tratat de morală, dar nu de asceză. Cunoscînd rolul introspecţiei, al rugăciunii şi mai ales al răbdării ca arme morale, precum şi a înfrînării fizice şi morale, el conchide: „Întru această viaţă ca într-un război să fii păzit" [8], concluzie care se apropie mai mult de a stoicilor antici. De altfel la sfîrşitul lucrării, Dimitrie Cantemir adaugă o anexă: „ale stoicilor porunci zece" [9].

Această inversare a problemei, pe plan laic, opus modelului său, deci o revoltă faţă de litera modelului şi o afirmare a personalităţii autorului, ne face să începem a întrevedea pe adevăratul Cantemir, a cărui personalitate nu se descătuşase încă.

Trecerea principiilor eticii stoicilor la sfîrşitul *Divanului*, nu este singura înrîurire a filozofiei laice în această scriere, care îmbină pe nesimţite citatele sacre cu cele profane. Întîlnim în rîndurile ei numele lui Seneca „măcar că păgîn era" [10], Thales, Platon (Fedru), Valerius Maximus, Epictet, Cicero, Pitagora, precum şi ale unor istorici ca Plutarh, Tacit. Pasajul din Quintus Curtius despre solia sciţilor la Alexandru cel Mare este luat din traducerea aceluiaşi pasaj de

---

[1] D. Cantemir, *Divanul*, p. 51.
[2] *Ibidem*, p. 52.
[3] *Ibidem*, p. 53.
[4] *Ibidem*, p. 57.
[5] *Ibidem*, p. 69.
[6] *Ibidem*, p. 66.
[7] Vezi, de pildă, *La divota representatione dell'anima con il corpo*, Veneţia, cca. 1530 (în versuri, ottava rima), 8 pagini.
[8] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 224.
[9] *Ibidem*, p. 240—241.
[10] *Ibidem*, p. 119.

Miron Costin [1]. Și întrebările „Unde (este) Kyros și Crisos ? Unde este Xerxes și Artaxerxes ?“ amintesc versurile asemănătoare din *Viața lumii* a lui Miron Costin [2]. Este sigur că Dimitrie, tînăr scriitor, citea pe înaintașul său moldovean, al cărui nume nu voia să-l pronunțe din pricina dramei pe care o trăise.

Dar mai surprinzătoare decît folosirea filozofilor și istoricilor antici, decît prezența numelui lui Erasm în rîndurile unei cărți ortodoxe [3], este menționarea lui Andrei Wissowatius, „77 de ponturi ce arată, pre carele strămutarea bunătăților și frîul păcatelor le numește, adecă îndemnarea spre bunătăți și opreala spre păcate“ [4], cu alte cuvinte, regulile de morală în mijlocul vieții, pentru cine nu se leapădă de ea. Acest *Andrei Wissowatius* era un celebru eretic din veacul al XVII-lea. Teolog unitarian (arianist) din Litvania, trăiește între 1608—1678 în Polonia, apoi, din cauza prigoanelor religioase fuge în Olanda. Este autorul unei scrieri în latinește, *Religio rationalis* și ale unor teze împotriva sfintei treimi, care au fost combătute de Leibniz. Dimitrie Cantemir într-o carte cu caracter ortodox nu se sfia deci să folosească interpreți necanonici ai cărților sfinte, ceea ce dovedește libertatea lui de spirit.

Divanul nu este deci în întregimea ființei sale o carte de religie ortodoxă, o carte bisericească, ci e cartea unui romîn al vremii asupra învățăturii bisericii. Dar chiar dacă am ține socoteală numai de latura pur religioasă, încă *Divanul* nu ar fi o carte de disprețuit, „o compilație greoaie, rău scrisă și fără scop“, cum o califică N. Iorga [5]. Mai întîi scopul ei era evident, el își găsește locul în literatura de educație religioasă, care predomină în perioada feudală și se explică prin nevoile spirituale ale societății feudale. Dar nimeni nu a observat pînă acum un fapt evident: *Divanul este prima carte românească originală de gîndire religioasă.* Pînă la *Divanul* lui Cantemir, cărțile religioase la romîni sînt numai traduceri din limbi străine. Afară de *Învățăturile* lui Pseudo-Neagoe, scrise în slavonește, care cuprind părți de literatură religioasă, nu avem alte cărți religioase compuse de romîni, iar în romînește este prima, înainte de *Didahiile* lui Antim Ivireanu.

Așa a privit *Divanul* și Ieremia Cacavelas, care în prefața sa afirmă despre „cartea aceasta...., care *didascalia (învățătura) cu totului tot pravoslavnică are*, care capul și începătura credinței noastre este“. El recunoaște valoarea sa literară „pre cît moldovenescului neam limba a cuprinde poate, cu retoricesc meșterșiug împodobită“, iar autorul este „a pravoslavnicei biserici cu miile dorit odor“ [6].

Așa au privit-o și contemporanii, care au reprodus *Divanul* în compilațiile de scrieri bisericești și religioase [7], dovadă și faptul că scrierea s-a tipărit într-o tipografie care tipărea numai cărți ale bisericii. Ea se încadrează în literatura religioasă a vremii, numai cu distincția că e vorba de o scriere originală din acest gen.

Morala ortodoxă, care nu este romană, ci orientală, se întemeiază pe umilință, pe puterea rugăciunii și pe răbdare. Deși aceste note apar cu prisosință

---

[1] D. Cantemir, *Divanul*, p. 140, Cf. Miron Costin, *Graiul solului tătărăsc*, în *Opere*, ediția P. P. Panaitescu, E.S.P.L.P.A. (sub tipar).
[2] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 61. Cf. Miron Costin, *Viața lumii*, în ed. cit.
[3] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 218.
[4] *Ibidem*, p. 103.
[5] N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, II, București, 1926, p. 313.
[6] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 46.
[7] Cf. manuscrisele Acad. R.P.R. (romînești), nr. 1267, 1329.

în cartea de morală a lui Cantemir, se străvăd în ea accente de mîndrie, care dacă nu sînt antireligioase, totuşi nu se potrivesc cu spiritul fundamental al ortodoxiei: „Nu rob ci stăpîn lumii te-au lăsat pentru aceasta, tu pe dînsa, nu ea pe tine stăpîneşte“ [1].

Este adevărat că autorul în alt loc atenuează această idee de stăpînire prin comparaţia următoare : „Omul împărat este peste toate lucrurile lumii, însă toate în chip de zălog îi sînt date“ [2], idee originală, care foloseşte obiceiurile vieţii economice ale vremii, cînd se puneau moşiile zălog, cu stăpînirea temporară a creditorului, pentru datorii.

Cantemir este pe linia dogmei bisericii, cînd argumentează împotriva lumii, creaţia divinităţii, dar care a fost coruptă de păcat [3], cînd apără spiritualitatea absolută împotriva materiei coruptibile : „Nu cele ce trupul vede, ci cele ce sufletul priveşte, acelora nădăjduieşte“ [4]. El nu se menţine însă peste tot pe această linie ortodoxă, aşa că dascălul său, fie că nu şi-a dat seama, fie că voit a închis ochii, cînd a scris în epistola sa din fruntea *Divanului* că scrierea este „cu totului tot“ pravoslavnică.

Dacă ar fi numai amestecul de profan şi de bisericesc, pe care l-am semnalat mai sus, încă avem dreptul să spunem că *Divanul* nu este o carte propriu-zis bisericească. Morala lui Cantemir, influenţată de stoicism şi de alte lucrări ale eticii antice, oscilează între morala religiei creştine ortodoxe şi între etica filozofică. Cînd în partea a treia a *Divanului*, care tratează despre împăcarea înţeleptului cu lumea, pune ca prim punct al moralei principiul socratic: cunoaşte-te pe tine însuşi şi numai după aceea, ca al doilea punct: cunoaşte pe Dumnezeu, folosind în acest paragraf citatul din Cicero: „sfătuieşte-te pe tine, cine să fii“ [5], dă un caracter individualist eticii sale, de exaltare a personalităţii, nu de umilinţă şi comunitate creştină.

Pe aceeaşi linie este cugetarea metafizică a lui Cantemir: lumea este macrocosmul, omul microcosmul, care cuprinde în mic toate caracterele lumii cu comparaţia care este o figură de stil proprie a lui Cantemir: şi microcosmul şi macrocosmul fiind sfere, „nici peste tot poate unul de altul să se lipească“. Pe un sclip (sferă) nu poate sta un „rotund glonţ“, „Aşa dară firea ta (a lumii) cele pămînteşti, iară a mea cele cereşti caută“ [6].

Chiar cu atenuarea adusă de Cantemir, teoria microcosmului nu se poate încadra în dogmatica creştină. Ea este ca origine din Kabală, şi a fost apoi susţinută de unii filozofi ai Renaşterii, mai ales de Agrippa de Nettesheim (*De occulta philosophia*), care a fost condamnat ca eretic pentru această teorie.

Tot aşa de ciudat va suna în urechile unui creştin ortodox al vremii şi punctul 39 al moralei lui Cantemir: „Alalţi scriitori încă de citit prelesne este şi foloseşte“, foloseşte adică la viaţa omului pe pămînt la împăcarea lui cu lumea. „Alalţi scriitori“ sînt înşiraţi imediat, anume, Cicero, Seneca, Plutarh, Socrate, şi chiar Erasm [7].

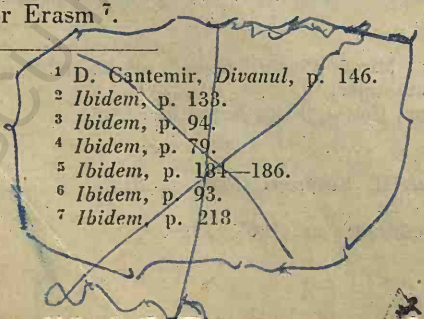

[1] D. Cantemir, *Divanul*, p. 146.
[2] *Ibidem*, p. 138.
[3] *Ibidem*, p. 94.
[4] *Ibidem*, p. 79.
[5] *Ibidem*, p. 184—186.
[6] *Ibidem*, p. 93.
[7] *Ibidem*, p. 213.

Așadar în *Divanul* lui Cantemir, scriere din perioada religioasă a activității lui, aflăm o interesantă încercare de dezrobire din cătușele tradiției bisericești, o încercare de a împăca morala religioasă cu etica filozofică, cu aspirațiile umaniste ale scriitorului.

Dar nu numai aceste note fac din *Divanul* o carte foarte interesantă pentru gîndirea romînească a vremii. În *Divan* se subliniază, încă nedesluşit şi nehotărît, o tendință socială, care va apare în deplină lumină în *Istoria Ieroglifică*, anume adversitatea lui Cantemir față de clasa marii boierimi din Moldova. Am arătat că pe această linie stătuse şi politica lui Constantin Cantemir şi că Dimitrie Cantemir, deşi fiu de domn, nu făcea parte din clasa marilor proprietari de moşii, a feudalilor din Moldova, deoarece nu avea moşii şi nu putea deci fi solidar cu această clasă.

În *Divan* se află o serie de aprecieri împotriva bogaților, care nu ar fi adevărați creştini, care prin bogăția lor, semn de materialitate, se depărtează de aspirațiile spirituale creştine : agonisirea bogăției să se facă numai în cer, înțeleptul nu iubeşte slava şi bogăția, bogatul mîndru nu este prietenul lui Dumnezeu [1].

Toate acestea nu au de la început o semnificație socială pentru felul de a gîndi personal al autorului, de vreme ce această idee este obligatorie în morala creştină. Dar la Cantemir aflăm în *Divan* unele sublinieri ale acestei tendințe morale împotriva bogăției, care îi sînt proprii şi arată că el se gîndeşte la împrejurările contemporane şi ia atitudine față de ele.

Se ştie că feudalismul a interpretat condamnarea bogăției de către biserică în sensul că sînt condamnate numai averile mobile, aurul şi banii, iar cămătăria a fost socotită drept păcat. În schimb, averea imobilă, stăpînirea moşiilor, nu era socotită generatoare de păcat, pentru că stăpînirea unei moşii, pe care aveau drepturi ereditare şi țăranii dependenți, care o lucrau, şi suveranul suprapus feudalului, nu era socotită ca o avere, ci mai degrabă ca o magistratură.

Totuşi Dimitrie Cantemir subliniază că socoteşte necreştină şi păgubitoare sufletului, averea bazată pe pămînt, pe stăpînire de sate, adică de oameni. „Eu poftesc, zice păcătosul, moşii şi moşteniri, adecă sate, țarine şi vii, ca mai mult să mă întăresc şi mai slăvit nume să-mi agonisesc". Întocmai ca boierii bogați din Moldova, care despoaie de ocinele lor, pe răzeşii săraci, aşa face şi păcătosul lui Cantemir : „Du-te, îi spune lumea, la cei ce de lipsă (din cauza sărăciei) moşiile şi satele îşi vînd, şi *acum în mare strînsoare fiind*, cu eftin preț le vei cumpăra". Îi spune adică să profite de „strînsoare", de greutățile birului, ca să ia moşiile celor săraciți. „O, lume, eu poftesc, tîrguri şi cetăți", zice păcătosul, la care lumea îi arată că cel de aproape „sat şi cetate are", deci îl sfătuieşte să-l ucidă „sau îl desrădăcinează şi altul strein nu va încăpea să le cumpere şi măcar de ar şi încăpea (ar avea drept), se va teme de tine... Căci tu eşti vestit de bogat şi de puternic şi aşa neadăugînd prețul, prea lesne în cît de puțin preț le vei dobîndi". Iată dar cum se dobîndesc satele: un boier puternic sperie cu puterea sa pe cei ce în baza dreptului de preempțiune, ca rude şi copărtaşi ar putea cumpăra moşia, el ca om puternic rămîne singur amator şi cumpără satul cu preț de nimic. Aluzia la goana boierilor moldoveni după pămînt şi supuşi este evidentă aci: ei sînt aceia care folosesc orice abuz, sau sărăcia răzeşilor de către fisc sau puterea lor politică spre a-i aservi.

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 64, 106, 118.

Dar Dimitrie Cantemir nu se opreşte aci în zugrăvirea firii boierimii moldovene din vremea lui. După ce a dobîndit moşii, feudalul îmbrăcat în haina păcătosului declară că nu se mulţumeşte cu atît: „După acestea toate şi cinste politicească cer şi poftesc", la care lumea îi răspunde : „Fiete unde între oameni pasă şi ei, precum că bogat eşti ştiindu-te, locul cel de sus şi capul mesei îţi vor arăta şi oricarele văzîndu-te, în picioare sculîndu-se ţi se va închina". Dar bogatul mai vrea „şi mai mare cinste .... şi între stăpîniri să mă învrednicesc". Lumea îi răspunde că aceasta este foarte simplu pentru un om bogat: „Du-te la uşa împărătească sau domnească, *că pentru numele cel vestit al bogăţiei tale şi mai vîrtos cu puterea avuţiei boieria îţi vor da* şi încă cea mai de frunte, pînă încît *cu al banilor agiutoriu şi domnia, şi crăia,* măcar şi împărăţia poate să agoniseşti" [1]. Este prea uşor să citim între rînduri şi să înţelegem aluzia : boierii moldoveni se ridică prin folosirea stării economice critice din ţară, din cauza opresiunii fiscale, acaparînd ocinele răzeşilor. Ca oameni bogaţi, terorizează pe cei mici şi pun mîna pe preţ de nimic pe averile lor de pămînt. După aceia ca moşieri bogaţi le este deschisă calea spre boierii, numai acestora domnii le dau dregătoriile de frunte ale statului feudal. Chiar domnia se cumpără cu bani şi boierii bogaţi au nădejde să ajungă în vîrful scării politice.

Aceşti boieri sînt stigmatizaţi de Cantemir, ei sînt bogaţii pe care îi condamnă biserica. Se vede bine cum autorul *Divanului* a deviat de la învăţătura religioasă pentru a strecura, printr-o abilă precizare a stărilor speciale din Moldova, prin sublinierea felului cum se ridică bogaţii stăpîni de sate şi de boierii, poziţia sa de adversar hotărît al abuzurilor clasei boiereşti din ţară. Această luare de poziţie în problema socială a vremii, pe care o vom vedea dezvoltată şi în alte scrieri ale lui, este partea cea mai preţioasă a *Divanului* lui Cantemir.

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 58—60.

BCU IAŞI / CENTRAL

VII. IMAGINEA ŞTIINŢEI SACRE

A doua lucrare a lui Cantemir rămîne încă pe tărîmul misticii ortodoxe, dar înseamnă totuşi un pas înainte în evoluţia sa de scriitor, ea înseamnă trecerea de la literatura religioasă la filozofie. Această scriere în limba latină este intitulată *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago* (Imaginea ştiinţei sacre, care nu se poate zugrăvi). Acest titlu, care cuprinde o contrazicere voită, arătînd o încercare spre un ţel de perfecţiune, care nu poate fi atins, a fost lăsat la o parte de traducătorul romîn al scrierii; textul latin a rămas inedit [1] şi înlocuit cu acela de *Metafizica* [2], deşi lucrarea cuprinde nu numai o metafizică, ci şi o etică (în partea a şasea).

Lucrarea a fost compusă la Constantinopol, pe cînd Dimitrie Cantemir era reprezentantul fratelui său, Antioh vodă, pe lîngă Poarta Otomană, după căsătoria sa, amintită în textul lucrării şi după a doua întoarcere la Constantinopol din ţară. În martie 1700, Dimitrie Cantemir întîlnise la Iaşi pe solul polon Rafael Lesczynski [3], deci *Imaginea ştiinţei sacre* este terminată în acest an, după martie şi înainte de septembrie, data mazilirii lui Antioh vodă, arătat în domnie în introducerea lucrării.

Dimitrie Cantemir avea atunci 27 de ani, rămăsese tot sub influenţa mistică a dascălului său, Ieremia Cacavelas, pe care-l lăsase în Moldova, dar căruia îi dedică această operă. Aşa de mare era această înrîurire, încît autorul recunoaşte, cum am arătat, că deşi îndemnat de preferinţele sale spre studiile istorice, a renunţat la ele, ca să se poată închina cu totul filozofiei mistice [4]. Totuşi, cum vom vedea imediat, chiar de pe acum se întrevăd unele semne de descătuşare de sub apăsarea spiritului învăţatului grec.

Imaginea ştiinţei sacre era concepută în două tomuri, dar numai cel dintîi a fost scris [5].

Prima parte a scrierii cuprinde ceea ce filozofii mai noi numesc teoria cunoaşterii. Cunoştinţa nu poate deriva, crede Cantemir, ca un fiu al bisericii,

---

[1] O copie a textului latin la Academia R.P.R. ms. latin nr. 74, D. Cantemir, *Scrieri diverse*, f. 239—352 v. şi 367—405 v.

[2] D. Cantemir, *Metafizica*, trad. N. Locusteanu, Biblioteca Universală, Bucureşti, 1928.

[3] Vezi mai sus, p. 45.

[4] D. Cantemir, *Metafizica*, p. 46—47, vezi şi mai sus, p. 40.

[5] *Ibidem*, p. 23 („acest prim volum").

nici de la raţiune, nici de la simţuri. El atacă deopotrivă pe filozofii antici, Aristotel şi Platon, cît şi pe „învăţaţii secolului acesta care proclamă în gura mare că toată ştiinţa omenească porneşte de la simţuri“ [1]. Singurul izvor al cunoştinţei despre lume şi viaţă este revelaţia divină cuprinsă în Biblie, căci raţiunea nu are putere de a cunoaşte, de vreme ce creatura cu mintea ei nu poate cunoaşte pe creator [2]. Aşezîndu-se pe o poziţie pur mistică, autorul vorbeşte de revelaţie ca de o „lumină imaterială“, care poate fi văzută în anume condiţii [3], deci nu e vorba de revelaţia din cărţile sfinte ale bisericii, ci şi de posibilitatea unui contact direct, pe cale mistică, între om şi creator.

În partea a doua, Fizica, în sensul filozofic al cuvîntului — alcătuirea şi originea materiei — cuprinde teoria filozofului flamand van Helmont. Deşi dumnezeu a creat materia, în acelaşi timp se arată că ea derivă de la o formă unitară primitivă, apa. Asupra apei îşi exercită acţiunea aerul, element activ, prin mijlocirea *blasului* (gasului), element invizibil, dar creator şi transformator. Apa se coagulează şi dă diferitele forme ale materiei, care au la bază atomii de diferite specii, pe care Cantemir, după van Helmont, îi numeşte *arhei*, adică elemente originare. Este în acest capitol o încercare nu tocmai izbutită de a împăca această metafizică cu elemente ştiinţifice, de revelaţia din Biblie, cu care în realitate nu se potriveşte, de vreme ce se depărtează de creaţia exclusivă a materiei prin divinitate.

În partea a treia, Progresul creaţiei, Cantemir face încă o concesie punctului de vedere ştiinţific, de vreme ce, împotriva concepţiei teiste a intervenţiei dumnezeirii în orice moment în viaţa creaţiei, el admite un punct de vedere deist: după creaţie urmează o viaţă independentă a creaturii; natura în chip firesc are acţiunea ei, o viaţă independentă [4].

În partea a patra, despre timp, Cantemir rămîne pe aceeaşi linie religioasă, dar emite totuşi o gîndire originală. El respinge teoria anticilor şi a lui Augustin că timpul ar fi mişcare, adică măsura mişcării. După Cantemir, timpul este o noţiune transcendentală, este eternitatea lui Dumnezeu, indiferent de viaţă şi mişcare. Creatorul dăruieşte părţi limitate din eternitate tuturor vieţuitoarelor şi lucrurilor. Astfel timpul este perceptibil, este egal cu durata şi prin aceasta este un atribut al lucrurilor, ca şi forma lor, legat de lucrurile trecătoare [5].

Partea a cincea, intitulată Despre viaţă şi cvadrupla formă a lucrurilor, are însă ca problemă centrală aşa-numita chestiune a universalelor, aşa de mult dezbătută de filozofia medievală. E vorba de cei care socot împreună cu Platon că noţiunea universală are o realitate transcendentală, există deci undeva ca realităţi o formă perfectă a noţiunii, din care noi nu percepem decît forme imperfecte (realiştii, în sensul medieval al cuvîntului), sau dimpotrivă noţiunile universale sînt rezultatul abstracţiei minţii noastre, sînt simple numiri (nominaliştii). Cantemir, cum era de aşteptat, se pronunţă pentru realitatea universalelor, adică se aşază iarăşi pe o poziţie mistică. El nici nu discută nominalismul, deşi se află în opera clasică a lui Aristotel, dar nu şi în Aristotelul scolastic, medieval [6].

---

[1] D. Cantemir, *Metafizica*, p. 49.
[2] *Ibidem*, p. 24—25.
[3] *Ibidem*, p. 23.
[4] *Ibidem*, p. 123.
[5] *Ibidem*, p. 230, 241, 244.
[6] *Ibidem*, p. 272—274.

Partea a șasea și ultima este o introducere în etică. Între teoria grației divine, deci a predestinației și aceea a liberului arbitru, Cantemir ia o poziție intermediară, admițînd un dualism în om, partea divină cu predestinație, care poate fi însă modificată de partea materială, căreia îi este lăsat liberul arbitru.

După cum s-a putut vedea, deși soluțiile lui Cantemir sînt în cea mai mare parte teologice și mistice, el cunoaște și pune în discuție principalele probleme ale filozofiei din vremea lui: teoria cunoașterii, teoria atomilor și a originii materiei, controversa între teism și deism și aceea între așa zișii nominaliști și realiști, problema timpului etc. Ceea ce face foarte greoaie înțelegerea *Imaginii științei sacre* (știința sacră este revelația) nu este atît calitatea abstractă a problemelor dezbătute, cît forma alegorică adoptată de Dimitrie Cantemir. Creatorul este înfățișat sub forma unui bătrîn înțelept, care vorbește creaturii, revelația este o oglindă care se află pe pieptul bătrînului și în care cel inițiat se poate uita, ca să afle originea lucrurilor. Expunerea este prezentată ca o convorbire a bătrînului cu autorul.

Adoptarea acestei forme își are explicația ei, ea reprezintă o mentalitate orientală, ortodoxă. S-a văzut că Dimitrie Cantemir în *Imaginea științei sacre* adoptă pentru rezolvarea problemelor metafizicii și ale eticii din vremea lui o atitudine mistică-religioasă. El cunoaște toate aceste probleme, dar le dă o soluție care se întoarce la teologie. Dar ceea ce formează o latură originală a felului de a vedea al lui Cantemir, este aceea că punctul său de vedere nu este acela al scolasticii, adică al filozofiei medievale, patronată de biserica catolică, dimpotrivă el combate scolastica și pe Aristotel, adoptat și adaptat la teologia catolică. Afară de cîteva lucrări grecești (Coridaleu și alții, învinuiți de influență protestantă) [1], biserica răsăriteană nu avea o filozofie proprie, adică nu-și arătase punctul de vedere asupra problemelor ridicate de filozofie. Aceasta încearcă s-o facă Dimitrie Cantemir în *Imaginea științei sacre*. Bineînțeles că nu putem socoti această scriere ca o luare de atitudine oficială a bisericii Răsăritului, dimpotrivă ea ar putea fi taxată de eretică, în special în cartea a doua despre fizică, împrumutată din van Helmont, dar avem dreptul să spunem că autorul, ortodox fiind, încearcă, fără a izbuti întotdeauna, să arate punctul de vedere al unui ortodox asupra problemelor filozofiei. De aceea și forma alegorică se potrivește cu acest punct de vedere: orientalul este cu spiritul mai concret, mai plastic, decît occidentalul obișnuit de secole cu o educație filozofică și religioasă pur abstractă. Răsăriteanul, ortodoxul, trăiește în forme și imagini cu care îmbracă ideile, fără aceasta el nu le înțelege. Astfel se explică și necesitatea pentru spiritul lui Cantemir, care se afla în acea epocă sub înrîurirea gîndirii mistice orientale, de a adopta această formă alegorică, de basm, pentru filozofia lui. El vede abstracțiunile gîndirii îmbrăcate în forme materiale și luînd aspecte umane.

Față de acest punct de vedere ortodox, care nu trebuie confundat cu cel religios în general, apariția filozofiei lui van Helmont, ca bază a Fizicii lui Cantemir, pare o deviere de la linia inițială a lucrării. Van Helmont Ioan Baptista era un medic și chimist din Bruxelles (1577—1644). Elev al lui Paracelsus, adversar al scolasticii bazată pe învățămîntul lui Aristotel, el pornește de la experiență pentru a cunoaște natura, face adesea observații noi și remarcabile în domeniul științelor naturii. Pe baza experiențelor sale clădește o teorie metafizică,

[1] C. Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans*, București, 1948.

după care materia are ca temelie un element unic, apa, din care se dezvoltă toate: apa element inert, fecundată de *gas* (chiar cuvîntul gas, gaz, este creat de van Helmont, şi a rămas de la el în toate limbile), dă naştere *arheilor* (elemente prime ale vieţuitoarelor şi lucrurilor şi fermenţilor, prin care se înmulţesc speciile). Cu toate experienţele sale ştiinţifice, cu toată teoria sa atomică şi despre unitatea materiei, van Helmont rămîne spiritualist, pornind (ca şi emulul său, Cantemir) de la principiul creaţiei divine a naturii. Lucrarea sa mai însemnată, în care îşi expune teoriile este intitulată, *Ortus medicinae, id est initia physicae inaudita*, publicată postum la Amsterdam, în 1648 şi 1652, precum şi scrierea anterioară, *Doctrina inaudita de causis ... lithiasis*, Colonia, 1644, în care, sub pretextul unei cărţi de medicină, îşi expune teoriile metafizice [1]. În secolul lui Descartes, van Helmont nu este o stea de prima mărime. Ceea ce l-a atras pe Dimitrie Cantemir în opera lui a fost probabil păstrarea rădăcinilor religioase, în vremea experienţelor ştiinţifice. Este posibil ca Ieremia Cacavelas să fi auzit întîi de van Helmont în Germania, unde a studiat, dar filozoful flamand era cunoscut şi la Academia din Constantinopol, unde, după cum spune Dimitrie Cantemir, a audiat filozofia lui van Helmont la Meletie de Arta, istoric şi geograf [2].

Cînd însă comparăm teoriile lui van Helmont cu filozofia lui Cantemir în partea a doua a *Imaginii ştiinţei sacre*, constatăm că tocmai partea mai nouă şi mai preţioasă din opera filozofului de la Bruxelles, anume experienţele referitoare la ştiinţele naturii lipsesc la Cantemir. Scriitorul moldovean înlătură din influenţa lui van Helmont studiul naturii bazat pe experienţă, pentru că i se pare că este o contrazicere între a afirma cunoaşterea bazată numai pe revelaţie şi experienţa ştiinţifică bazată pe simţuri şi pe raţiune. În acest chip, filozofia lui Cantemir reprezintă un pas înapoi faţă de aceea a modelului şi inspiratorului său.

Ca şi în cazul *Divanului lumii cu înţeleptul*, pentru a putea preţui valoarea celei de-a doua lucrări a lui Dimitrie Cantemir, trebuie s-o judecăm în cadrul vremii şi a mediului, adică a literaturii filozofice romîneşti. Pînă la Cantemir, o asemenea lucrare, adică o lucrare de filozofie, scrisă de un romîn nu a existat. Desigur, Cantemir nu s-a ridicat deasupra ideilor credinţei ortodoxe, care este credinţa mediului în care trăia, mai ales că se afla sub influenţa dascălului său mistic, Ieremia Cacavelas. Lucrarea, în acest sens, face parte din prima perioadă a scrierilor lui Cantemir, cînd el nu se dezbărase încă de mistica religioasă; el este încă un scriitor religios, urmînd ca în perioadele următoare să devină treptat un cercetător ştiinţific în domeniul istoriei şi geografiei. Dar, pe de altă parte, indiferent de felul cum sînt rezolvate, punerea problemelor reprezintă pentru istoria culturii un început. Punerea problemelor mari de filozofie, pe care cel dintîi le cunoaşte şi le expune (chiar dacă e vorba de o formă, în parte, alegorică), face din Cantemir un precursor în filozofia romînească. Teoria cunoaşterii, problema universalelor, controversa între liberul arbitru şi predestinaţie, problema

[1] Pentru viaţa şi opera lui J. B. van Helmont, vezi E. Chevreul, *Van Helmont*, în *Journal des savants*, 1850, p. 74—79 şi p. 136—153, şi Paul Nève de Mévergnies *Jean Baptiste van Helmont, philosophe par le jeu*, în Bibliotèque de la Faculté de lettres de l'Université de Liège, LXIX, 1935, recenzie de Maria Holban în „Revue historique du sud-est européen", XIV, 1937, p. 77—82. Lucrările lui van Helmont se află şi la Biblioteca Acad. R.P.R. sub nr. I. 38 077—38 079.

[2] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, Acad. R.P.R., p. 95, trad. Hodoş, p. 136.

atomilor, germenilor lucrurilor, sînt puse pentru prima oară în filozofia românească de dînsul.

Dar nu este numai atît, gîndirea lui Cantemir poate fi socotită în mare parte ca originală și în aceasta stă prețul ei cel mai mare. El datorește anume teorii despre formarea materiei, în special un aspect al teoriei atomice, lui van Helmont, dar acest filozof apusean nu a încercat să clădească un sistem filozofic vast, ci a strecurat teoriile sale între discuții de medicină și științele naturii. Filozofia lui Cantemir este mult mai completă decît aceea a modelului său, este o clădire metafizică, în unele locuri cu contraziceri, dar care pe linia ortodoxă se ține și pune toate problemele mari ale filozofiei. Van Helmont nu încercase să rezolve nici discuția între teism și deism, nici problema universalelor, nici aceea a liberului arbitru.

Soluțiile lui Cantemir pentru problemele puse, deși situate pe linie religioasă, sînt adesea originale și aceasta este deosebit de interesant pentru un începător în ale filozofiei, în cultura noastră și în activitatea lui proprie. În special soluția la definirea *timpului* se deosebește de aceea a filozofilor antici și de a filozofilor vremii. Sf. Augustin în *Confesiuni*, în ultimele trei cărți, se ocupă de problema timpului și acest text latin cu coloratură religioasă a fost cunoscut de Dimitrie Cantemir [1]. Dar felul de a gîndi al filozofului din Africa creștină se deosebește mult de-al lui Cantemir, avînd totuși unele puncte de apropiere. Augustin păstrează definiția antică a timpului: măsura mișcării, „timpul este mijlocul cu care măsurăm mișcarea corpurilor" *Tempus est quod metimur motum corporis)* [2], definiție pe care Cantemir o respinge în *Imaginea științei sacre*, dezvoltînd un punct de vedere static față de cel dinamic al lui Augustin: timpul este o parte ruptă din eternitate, este un atribut al lucrurilor și viețuitoarelor trecătoare, anume durata lor. Augustin se apropie de această definiție, cînd spune: „Nu poate fi timp în afară de creatură" *(Nullum tempus esse posse sine creatura)* [3], dar legat de cea dintîi definiție nu ajunge la ideea că timpul este un atribut al lucrurilor. Este deci probabil că geneza teoriei lui Cantemir despre timp a aflat-o în *Confesiunile* lui Augustin, dar a dezvoltat-o apoi în chip original.

Ce l-a făcut pe Dimitrie Cantemir să scrie această carte? Influențele profesorilor săi, Cacavelas, Meletie de Arta, pot cel mult explica directivele gîndirii unui tînăr, care pe vremea aceea nu se dezbărase de anume înrîuriri străine tendințelor sale spirituale și formațiunii sale sociale. Dar însăși geneza unei opere întinse de filozofie în creația lui Cantemir la această epocă de la sfîrșitul tinereții sale trebuie căutată la Cantemir și nu în afară de dînsul.

În introducerea *Imaginii științei sacre* și în mai multe locuri din text, se vede că autorul ei trecea printr-o criză sufletească. El declară că suferise cu greu lungul exil din Constantinopol, lipsit de vederea patriei „tot așa de îndepărtat ca robia din Egipt", lipsit de rude, prieteni, profesori. Acum, cînd domnia s-a redat fratelui său, curg, totuși, desele necazuri. Are grija (în calitate de capuchehaie) de *„prea nenorocita noastră patrie"*, pentru „ajutorul încordat care trebuia să-l dea Porții", deci exploatarea turcească, ce face domnia amară. El mai adaugă, fără destulă claritate, că e cuprins de „o îndelungată și turburată agitație sufletească" și apoi: „sînt constrîns de lanțul conjugal, sînt chinuit într-una de

[1] D. Cantemir, *Metafizica*, p. 200 și p. 234.
[2] Augustin, *Confessions*, ed. Raumer, Stuttgart, 1856, p. 300 (XI, 24).
[3] *Ibidem*, p. 305 (XI, 30).

griji casnice, sînt copleşit de nevoi domestice“ [1]. El scrie deci într-o stare de adîncă nemulţumire sufletească; sînt lucruri despre care nu poate vorbi acum, socotim că între acestea e conflictul latent cu fratele său. Aluzia nedeslușită la nemulţumirile de familie, precum şi cele ce ştim mai tîrziu din *Istoria Ieroglifică* despre nerecunoştinţa arătată de fratele său. Antioh vodă Cantemir, căruia îi cedase de bună-voie domnia ce-i fusese destinată lui, ne îndreptăţesc această bănuială.

Dimitrie Cantemir, pînă la urmă, a fost un temperament de luptător, dar se poate să fi avut clipe de slăbiciune, de renunţare. O dorinţă momentană de evadare din viaţa politică, care îi aducea dezamăgiri, a dat naştere acestei cărţi, care este un moment de retragere a lui din viaţa socială. Bineînţeles că nu credem în teoria turnului de fildeş; Dimitrie Cantemir nu a fost un izolat care a scris această carte numai pentru dînsul, neţinînd seama de nici o contingenţă socială. El se îndreaptă însă acum către alt mediu, de care nu se despărţise niciodată, oamenii învăţaţi de pe malul Bosforului, cercurile de umanişti din jurul patriarhiei ortodoxe şi a Academiei Greceşti, la care studiase. Şi în acest mediu, care nu uitase vremile de neatîrnare şi de mărire ale Greciei antice şi ale celei bizantine, clocotea dorinţa de liberare de sub jugul turcesc. Pentru ele (în sens larg, pentru intelectualitatea creştină din Imperiul Otoman, în special cea grecească), a scris Cantemir această carte. Putem afirma că lucrarea era aşteptată şi necesară, ca o afirmare filozofică a intelectualităţii bisericii ortodoxe. Această biserică fusese adînc tulburată de învinuirile de erezie, care aduseseră căderea patriarhului Chiril Lucaris, de influenţele catolice şi protestante, care-şi făcuseră loc în rîndurile ierarhilor răsăritului [2]. Precum la mijlocul veacului al XVII-lea, aceeaşi necesitate de a lămuri o atitudine fermă şi doctrinară a bisericii ortodoxe aduseseră ţinerea sinodului de la Iaşi şi apariţia Mărturisirii Ortodoxe a lui Petru Movilă [3], aşa şi acum în ultimul an al veacului, faţă de creşterea influenţelor filozofiei raţionaliste, se cerea o afirmare teoretică a bisericii ortodoxe, a grupului de intelectuali din jurul Academiei de la Constantinopol, cuprinzînd răspunsul ei şi al lor la problemele ridicate atît de filozofia scolastică catolică, cît şi mai ales de şcoala raţionalistă şi de cea empirică din secolul al XVII-lea. Acest răspuns se află, din punct de vedere ortodox, în *Imaginea ştiinţei sacre* a lui Cantemir. Bineînţeles, lucrarea a fost numai o încercare în această direcţie, destinată să întărească poziţia spirituală independentă a conducătorilor bisericii şi intelectualităţii ortodoxe. Acesta le-ar fi ajutat şi din punct de vedere politic, mărindu-le vaza în lumea ortodoxă şi în special în Rusia (de aceea expunerea doctrinară a lui Cantemir a fost scrisă latineşte şi nu greceşte), unde-şi făcuseră loc învinuirile de erezie împotriva ierarhiei de la patriarhia din Constantinopol. Încercarea lui Dimitrie Cantemir n-a fost primită ca un manual filozofic al bisericii patriarhiei, nu putea să fie primită din cauza părţilor laice, de ştiinţă profană şi de interpretare personală a problemelor filozofice ce cuprinde. Socotim că nici Dimitrie Cantemir, care nu era o faţă bisericească, ci un laic, nu putea pretinde aşa ceva şi nici nu a scris cu scopul de a da o lucrare ce ar putea fi consacrată oficial de biserică. El a luat

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 46.

[2] Pentru Chiril Lucaris, E. Osvannikov, *Konstantinopolskii patriiarh Kiril Lukaris*, Novo-Cerkask. 1903 C. Tsourkas, *op. cit.*, p. 30—37.

[3] P. P. Panaitescu, *L'influence de l'œuvre de Pierre Moghila dans les principautés roumaines*, Paris, 1926. p. 68—72. A. Malvy şi M. Viller, *La confession ortodoxe de Pierre Moghila*, Paris, 1927 (introducere).

ca particular apărarea bisericii Răsăritului, cu multe libertăți și atitudini de independență în filozofia lui, și cartea lui rămîne pe linia spirituală a intelectualității ortodoxe din Constantinopolul de atunci, fără a fi o lucrare oficială.

De remarcat că și în această scriere, ca și în *Divanul lumii cu înțeleptul*, se află expresii polemice tari, o atitudine vioaie, lipsită de solemnitate, care formează un contrast straniu cu filozofia teologică: „credeam prosteşte că în această artă țin iepurele de urechi“ [1]; coagularea materiei primitive este comparată cu scoaterea caşului din lapte [2]. El se ridică împotriva „paraziților scolastici și a vătăşeilor dialecticei“ [3] ; a scepticilor care „neagă pînă și zăpada că este albă“ [4] și a filozofilor care „cu vorbe goale au spart urechile surzilor“[5], a lui Aristotel, pe care îndrăzneşte să-l numească, „fiul întunericului, părintele obscurității păgînești“ [6]. Ateii sînt pentru Cantemir bipezi bruți, lipsiți de rațiune [7].

Din toate aceste expresii și forme de stil, vedem că Dimitrie Cantemir se încoresta cu greu în disciplina severă a filozofiei metafizice. El rămîne un spirit vioi și popular, iubitor de imagini, proverbe și invective, ne lasă să prevedem viitoarea descătuşare de mistică și teologie. Autorul este de o curiozitate nesăturată, tot felul de întrebări și probleme se îmbulzesc în scrierea sa, de pildă problema originii limbajului, prima oară tratată în filologia romînă: limba este creată, nu de oameni, ci de Dumnezeu, dovadă că popoarele sălbatice, fără gramatici și filologi, s-au văzut hărăziți cu o limbă proprie. Cu acest prilej, vorbeşte de limbile din Caucaz, ale abăzilor, circazienilor, albanilor, ale tătarilor de dincoace de Tanais (Don) și ale triburilor din America. Limba maternă se învață de la sine, grecii învățați fac greşeli de gramatică și un barbar vorbeşte corect limba lui, deci limba nu este chestiune de civilizație, ci e un dar al lui Dumnezeu [8]. Ca de obicei, Cantemir recurge la soluția mistică, dar iarăși ca de obicei el este singurul la noi care pune astfel de probleme.

Interesul său pentru științele umanistice străbate deci și în lucrarea în care declarase că se leapădă de ele și se va închina numai științei sacre, pe care urma în curînd s-o lase în mare parte în uitare.

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 46.
[2] *Ibidem*, p. 70.
[3] *Ibidem*, p. 141.
[4] *Ibidem*, p. 174.
[5] *Ibidem*, p. 144.
[6] *Ibidem*, p. 202.
[7] *Ibidem*, p. 177.
[8] *Ibidem*, p. 182—188.

VIII. LOGICA ŞI ALTE SCRIERI DIN PRIMA PERIOADĂ

Logica lui Cantemir, intitulată în limba latină *Compendiolum universae logices institutionis* (Prescurtare a sistemului logicei generale) [1], formează al treilea capitol al filozofiei lui Cantemir, după etică *(Divanul lumii cu înţeleptul)* şi după metafizică (cu un capitol de etică), *Imaginea ştiinţei sacre*. *Logica* are mai puţină importanţă ca celelalte două opere filozofice ale aceluiaşi autor, deoarece se pretează mai puţin la o tratare originală şi nici Cantemir nu a avut altă intenţie, decît să dea un manual clar, cu definiţii sobre, destinat, se pare, studiului. În adevăr, fostul domn al Moldovei a avut elevi în timpul şederii lui la Constantinopol; el vorbeşte de doi turci şi de un nobil grec care au fost elevii lui în teoria muzicii [2]. Este posibil, chiar probabil, că a avut elevi şi în alte discipline, de vreme ce faptul că a dat lecţii la Constantinopol este stabilit. Socotim deci, după aspectul său de prescurtare şi expunere metodică cu caracter evident didactic, că *Logica* lui Cantemir este un manual de învăţămînt pentru elevii autorului.

Data alcătuirii acestui manual se poate determina, pe de o parte, prin aceea că ea trebuie să cadă în vremea preocupărilor pur filozofice ale lui Cantemir, înainte ca el să treacă la lucrările de caracter istoric, pe de altă parte, pe baza făgăduielii pe care o face în prefaţa la *Istoria Ieroglifică:* „toată învăţătura Loghicăi pre limba noastră... în curînd de la noi să o nădăjduieşti" [3]. La această dată, cînd scria *Istoria Ieroglifică* (octombrie—decembrie 1705) [4], D. Cantemir se gîndea să traducă în romîneşte *Logica*, pe care o redactase în latineşte. Socotim deci că *Logica* este posterioară *Imaginii ştiinţei sacre*, în care nu aminteşte nimic despre ea, şi anterioară *Istoriei Ieroglifice*, mai probabil de pe la 1701, căci după aceea preocupările politice îl cuprind cu totul pe autor.

În manuscrisele care păstrează în bibliotecile din Moscova textul *Logicei* lui D. Cantemir, ea este însoţită de o altă Logică mai întinsă datorită lui Ieremia Cacavelas, *Institutio logices, ad mentem neotericorum philosophorum*. Lucrarea dascălului grec are în manuscris 219 file faţă de cele 74 ale Logicei lui Cantemir.

---

[1] D. Cantemir, *Opere*, ediţia Acad. Rom., VI, Bucureşti, 1883, p. 409—468.

[2] Idem, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, p. 173—174, trad. I. Hodoş, p. 217—218, nota.

[3] Idem, *Istoria Ieroglifică*, ediţia Acad. Rom. Bucureşti, 1883, p. 6.

[4] Pentru datarea *Istoriei Ieroglifice*, vezi mai jos capitolul X.

Asemănarea titlurilor — *Institutio logices-Compendiolum universae logices institutionis* — şi scopul didactic al lucrării lui Cacavelas (neoterici — trebuie înţeles ca noi învăţăcei) arată că între cele două lucrări trebuie să fie un oarecare raport. Nu putem însă determina ce şi cît datoreşte *Logica* lui Cantemir scrierii de trei ori mai întinse a profesorului său, deoarece Logica lui Cacavelas a rămas inedită şi n-a fost copiată între manuscrisele reproduse pentru biblioteca Academiei Romîne [1].

Socotim însă că Logica lui Cantemir nu poate fi socotită un simplu rezumat al Logicei lui Cacavelas, deoarece autorul o preţuieşte ca o operă originală, care, după părerea sa, ar merita să fie tradusă în romîneşte, alcătuind prima Logică romînească. Se ştie însă că acest proiect nu a putut fi adus la îndeplinire de D. Cantemir.

Profesorul german de filozofie R. Wahle a alcătuit la cererea lui Gr. Tocilescu un referat asupra Logicei lui Cantemir [2], în care a căutat să indice modelele Logicii lui Cantemir, anume *Summulae logicales* de Petrus Hispanus (ca papă numit Ioan XXI, 1276—1277), *Opera minor* de Jacoppo Zabarella din Padova (această carte, Logica lui Zabarella, se află trecută şi în catalogul cărţilor de la Padova ale învăţatului romîn Constantin stolnicul Cantacuzino) [3], Phillip Melanchton, *De dialectica libri quator*, 1520, Ioachim Jungius, *Logica Hamburgensis*, Hamburg, 1635 [4]. Toate aceste scrieri sînt lucrări scolastice şi *Logica* lui Cantemir nu se deosebeşte de logica scolastică (pe temelia lui Aristotel), folosită de învăţămîntul catolic, decît prin simplificare. El nu face legătura între gramatică şi logică, nu dezvoltă la infinit formele de silogism (la Cantemir numai trei), ca scolasticii [5].

În introducerea la *Logică*, D. Cantemir porneşte de la păcatul lui Adam, prin care omul a căzut, pierzînd nu numai divinitatea, dar şi umanitatea cu acea „lumină infusă", de care vorbise şi în *Imaginea ştiinţei sacre*, adică revelaţia. Dar, zice Cantemir, putem ieşi din întunericul păcatului şi al neştiinţei prin filozofie, deci ştiinţa şi în special filozofia ridică şi salvează pe om. Cheia filozofiei este logica, este „portarul" porţilor ştiinţei. Ea a fost lăsată urmaşilor de oamenii înţelepţi [6], este o „comoară a disciplinelor minţii lăsată de antichitate" [7]. Ca şi în celelalte lucrări filozofice ale sale, în introducerea la Logică, D. Cantemir îmbină atitudinea religioasă cu admiraţia faţă de antichitate. El este un creştin, dar în acelaşi timp un umanist. Ideea sa că filozofia şi ştiinţa în general pot mîntui pe om, să-i schimbe soarta, este nobilă şi demnă de subliniat la un om închinat cu curată pasiune pentru ştiinţă în toată viaţa lui [8].

---

[1] Gr. Tocilescu, în *Introducerea* la Dimitrie Cantemir, *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*, ediţia Acad. Rom., Bucureşti, 1901, p. VIII.

[2] Acad. R.P.R. manuscris romînesc, nr. 5148—1 (mapa Tocilescu, fila 232—238). Despre referatul d-rului R. Wahle; vezi şi I. Verdeş, *Despre micul manual de logică generală al lui Dimitrie Cantemir*, „Cercetări filozofice", III, nr. 3, 1955, p. 121—122.

[3] N. Cartojan şi R. Ortiz, *Lo stolnic Cantacuzino, un grande erudito romeno a Padova*, Bucureşti, 1943, p. 54 şi nota.

[4] Vezi comparaţia la I. Verdeş, *op. cit.*, p. 122—123.

[5] I. Verdeş, *op. cit.*, p. 123—124.

[6] D. Cantemir, *Compendiolum universae logices institutionis*, ed. cit., p. 411—412.

[7] *Ibidem*, p. 413.

[8] Despre valoarea *Logicii* lui Cantemir cf. şi N. Bagdasar, *D. Cantemir*, în *Istoria filozofiei moderne*, V, Bucureşti, 1941, p. 18—19.

Alături de *Logică* şi cronologiceşte şi ca ordine de idei, putem pune altă lucrare a lui D. Cantemir, intitulată *Ioannis Baptistae van Helmont Physices universalis doctrina*. Este, de fapt, vorba de o culegere de extrase din opera lui Van Helmont (care cuprinde în manuscris nu mai puţin de 820 de pagini) [1], anume acele părţi din opera filozofului flamand care privesc *fisica* (adică teoria despre originea naturii). Această lucrare nefiind originală a lui Cantemir, nu a fost publicată între operele sale, afară de tabla de materii [2], precum şi prezentarea autorului, van Helmont, făcută de D. Cantemir [3]. Socotind pe semne că opera lui van Helmont merită să fie cunoscută şi de romîni, D. Cantemir a scris lauda aceasta, intitulată *Laudă către izvoditoriu şi către virtuţia învăţăturii lui*, nu numai în latineşte, dar şi în romîneşte, însoţind lauda lui cu portretele celor doi van Helmont (tatăl şi fiul, amîndoi filozofi), desenate de dînsul [4].

Este evident că Dimitrie Cantemir şi-a făcut extrasele din opera lui J. B. van Helmont în vederea folosirii lor în operele sale filozofice, în special în *Imaginea ştiinţei sacre*, deci sîntem în drept să datăm aceste extrase împreună cu lauda filozofului flamand din aceeaşi epocă în care a scris la Constantinopol *Imaginea ştiinţei sacre*, adică în jurul anului 1700. Faptul că în „Lauda" introductivă, opera este prezentată cititorilor romîni în limba lor arată că Dimitrie Cantemir avea de gînd să traducă părţile alese de dînsul din scrierile lui van Helmont în romîneşte, ceea ce nu a mai apucat să facă.

„Lauda" lui van Helmont, adică introducerea la opera lui, cuprinde un entuziasm tineresc, dar exagerat şi nemeritat, pentru acest filozof. După ce declară că van Helmont a dărîmat pe Aristotel şi-l compară cu sfîntul Ioan Botezătorul (al cărui nume îl purta: Ioan Baptista), îl declară inspirat de divinitate [5] şi chiar atrage atenţia cititorului să nu se înspăimînte de noutatea extraordinară a acestei opere [6], astăzi cu totul uitate. Motivul care-l face să închine atîta admiraţie filozofiei lui van Helmont este convingerea lui Cantemir că acest filozof se află pe linia neclintită a dreptei credinţe religioase, ceea ce nu era tocmai exact, deşi van Helmont afirmă cu tărie că în scrierile sale porneşte de la litera Bibliei. Poate fără să-şi dea seama, el deviase de la religie, căutînd ca un om de ştiinţă adevărul prin experienţă.

Dimitrie Cantemir vorbind despre van Helmont spune că el „nu cu întinat şi părelnic (aparent) sylloghizm să slujeşte, ce de a nebiruitei credinţe temeiu să sprijineşte" [7], adică nu raţiunea, ci revelaţia este baza filozofiei lui van Helmont. Deci şi aci, ca şi în *Imaginea ştiinţei sacre*, Cantemir se afla încă pe aceeaşi poziţie teologică, ce este caracteristică pentru prima parte a activităţii sale de scriitor.

În sfîrşit, tot din această perioadă, la o dată pe care nu o putem preciza mai de aproape, a scris D. Cantemir *Tratatul de muzică turcească*, singura lucrare cunoscută pînă azi a acestui autor scrisă în limba turcă. Lucrarea este în orice

---

[1] Gr. Tocilescu, *Introducerea* la Dimitrie Cantemir, *Hronicul*, p. VIII.
[2] D. Cantemir, *Opere*, ediţia Acad. Rom., tom. VI, p. 488—489.
[3] *Ibidem*, p. 471—485.
[4] *Ibidem*, la p. 470, planşă în afară de text.
[5] *Ibidem*, p. 473, 499.
[6] *Ibidem*, p. 487.
[7] *Ibidem*, p. 478—479.

caz posterioară *Imaginii ştiinţei sacre*, deoarece, precum arată Cantemir însuşi, el a dedicat-o sultanului Ahmed al III-lea [1], care se urcă pe tron la 1703. Socotim că scrierea datează chiar din acel an, sau din anul următor, căci după aceea activitatea de scriitor a lui Dimitrie Cantemir începînd cu *Istoria Ieroglifică* se îndreaptă spre istorie.

Despre *Tratatul de muzică turcească* (în turceşte, *Tarifu ilmi musiki ala veĝhi maksus*, adică, Explicarea muzicii teoretice pe scurt) [2], autorul vorbeşte atît în *Istoria Imperiului Otoman*, cît şi în *Sistema religiei otomane*. Muzica turcească o învăţase Dimitrie Cantemir de la doi greci, Kiemani Ahmed, grec turcit, şi Angeli, iar apoi el insuşi a predat muzica mai multor elevi. Invitat de unii elevi ai săi turci, Daul Ismail effendi, mare vistiernic al sultanului şi Latif Celebi, a compus un manual teoretic de muzică turcească, dedicat sultanului [3]. Cu acest prilej, Cantemir declară că muzica turcească este evident superioară muzicii europene, ceea ce este excesiv ca admiraţie în secolul lui Bach şi al lui Händel [4]. În *Sistema religiei mahomedane*, tipărită în rusește la 1722, fostul domn al Moldovei aminteşte iarăşi de cartea scrisă de dînsul la Constantinopol, dedicată sultanului Ahmed, mare iubitor de muzică, „în care se află teoria şi toate regulile muzicii, pe care turcii le apreciază mai mult ca cele vechi“ [5]. Această lucrare nu mai este cunoscută azi. Orientalistul italian G. B. Toderini găsise un manuscris al cărţii turceşti a lui Cantemir despre teoria muzicală, fără prefaţă şi dedicaţie; după spusa lui, notaţia nouă muzicală propusă în această carte este bazată pe literele alfabetului arab. Dar Cantemir nu a fost numai un teoretician al sistemelor muzicale, el a construit un instrument muzical nou, invenţia sa, în timpul şederii în Rusia, instrument care a fost apreciat de ţarul Petru [6]. Era şi interpret al muzicii orientale şi chemat de turcii bogaţi să le cînte la ospeţe din „tambură“ (probabil cîntece acompaniate cu tamburin) [7]. În calitate de compozitor, el a compus mai multe cîntece orientale; i se atribuie „cîntecul dervişilor“ (reprodus de Ferriol, ambasadorul francez, în colecţia sa de stampe privind imperiul Otoman). *Cîntecele lui Cantemir*, de care vorbeşte şi Toderini în veacul al XVIII-lea, erau cîntate de lăutarii turci [8]. Altă „arie a lui Cantemir“ a fost copiată la 1751 de un francez, Charles Fonton, la Constantinopol [9]; dintre cîntecele lăutarilor turci, unele, după tradiţie, se datoresc lui Dimitrie Cantemir [10].

---

[1] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, p. 174, trad. I. Hodoş, p. 218.
[2] T. T. Burada, *Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir*, *Anal. Acad. Rom. Mem., Secţ. Lit.*, ser. II, tom. XXXII, 1911.
[3] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, loc. cit.
[4] *Ibidem* p. 174—175.
[5] D. Cantemir, *Sistema religiei mahomedane* (în limba rusă), Moscova, 1722, p. 354.
[6] *Ibidem*.
[7] Pseudo-Nicolae Costin, *Letopiseţul*, în M. Kogălniceanu, *Letopiseţele Moldovei*, II, ediţia a II-a, p. 89.
[8] T. T. Burada, *op. cit.*, p. 3—4.
[9] *Ibidem*, p. 99.
[10] *Ibidem*.

Opera muzicală a lui Cantemir, toată în domeniul muzicii orientale, înfăţişează încă o latură a pătrunderii lui în adîncul culturii orientale, într-un domeniu neatins de romîni pînă la dînsul. Dar aceasta mai înseamnă ceva: Cantemir era un spirit cu preocupări universale după chipul umaniştilor. Socotea pe om ca un participant şi un creator în toate domeniile creaţiei omeneşti, fără compartimentare şi specializare. Omul integral de cultură, idealul Renaşterii, spre deosebire de omul specialist din vremile noi, este idealul la care tinde Dimitrie Cantemir. De aceea a putut trece cu uşurinţă la noi preocupări, deosebite de cele din prima lui fază de activitate, anume la problemele de istorie.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

IX. LUPTA LUI DIMITRIE CANTEMIR PENTRU TRONUL ȚĂRII ROMÎNEȘTI. ACTIVITATEA LUI POLITICĂ LA CONSTANTINOPOL (1700—1710)

Putem socoti perioada care merge de la căderea din domnie a lui Antioh Cantemir (prima domnie) pînă la urcarea în scaun a lui Dimitrie Cantemir, ca o perioadă intermediară în viața și în activitatea literară a acestuia din urmă. În domeniul literar, Dimitrie Cantemir renunță acum la creațiile mistice și se îndreaptă hotărît spre literatura istorică prin *Istoria Ieroglifică*, dar această scriere nu are încă un caracter științific, ca cele din ultima perioadă a activității lui Cantemir, ci șovăie între istorie, filozofie și literatură alegorică. În domeniul politic este vremea în care, prin lupta sa pentru căpătarea scaunului Țării Romînești, pe care-l credea datorit lui în urma căsătoriei cu Casandra, fiica lui Șerban Cantacuzino (1699), Dimitrie Cantemir pătrunde în adîncurile tainelor cîrmuirii turcești, a decadenței și putreziciunii otomane, pregătindu-se astfel pentru actul de eliberare politică din timpul domniei lui. Este vorba astfel și în politică de o perioadă de pregătire pentru lupta de dezrobire a țării, urmată nu numai în domnia lui scurtă, ci și pe cale diplomatică și literară în timpul ședерii sale în Rusia, pînă la moarte.

Din punctul de vedere al politicii externe, această epocă, după încheierea păcii de la Carlovițˌ (1699), este o epocă de pace pentru țările romîne, deși la sfîrșitul ei războiul nordic, care se mută în Ucraina (bătălia de la Poltava și retragerea suedezilor la Tighina), apropie focul de hotarele lor. Totuși, se poate spune că e vorba de perioada de pace dintre cele două războaie, războiul Ligii împotriva turcilor (1683—1699) și cel ruso-turc din 1711.

Mazilirea lui Antioh Cantemir la 1700 și readucerea pe tron a lui Constantin Duca (a doua domnie 1700—1703) a fost opera lui Constantin Brîncoveanu din Țara Romînească, socrul lui Constantin Duca. Acest patronaj muntean, sau mai bine zis al lui Constantin Brîncoveanu și al Cantacuzinilor munteni asupra Moldovei, nu pare a fi avut un scop politic mai înalt, ca de pildă unificarea țărilor sau căpătarea independenței față de turci, ci mai degrabă interese materiale, participarea la veniturile domniei din Moldova, cel mult dobîndirea unui acord între cele două domnii ca să nu se mai pîrască reciproc la Poartă. „Acest domn Constantin Duca vodă, într-această domnie dintăiu, era numai cu numele domn, că-l stăpîneau muntenii și pe cine ziceau muntenii să-i boierească pre aceia îi boierea; și ce ziceau muntenii aceia făcea“ [1]. Poziția Cantemireștilor de rezistență

[1] Pseudo-Nicolae Costin, *Letopisețul...* în M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, II, p. 225.

împotriva patronajului muntean apărea ca o acțiune a patriotismului moldovenesc și lupta lui Dimitrie Cantemir împotriva lui Constantin Brîncoveanu era susținută de toți adversarii acestui patronaj „străin".

În a doua domnie, Constantin Duca nu mai poate fi unealta supusă a bogatului său vecin, el nu mai poate face față cererilor de bani ale domnului muntean și ale boierilor mari din jurul lui [1] și criza finanțelor domnești îl pune rău cu boierimea înaltă, pe care este obligat s-o pună la contribuție cu dările [2]. După cum recunoaște Dimitrie Cantemir în *Istoria Ieroglifică*, țara era guvernată atunci de cinci boieri mari, care aveau toată puterea în mînă: Iordache Ruset (rechemat din Polonia), Vasile Costache, Lupu Bogdan (cumnatul lui Dimitrie Cantemir), Ilie Țifescu și Mihai Racoviță [3]. Aceștia toți obțin de la Brîncoveanu să renunțe la favoritul său din Moldova, mai ales după ce se dezvăluie pîrile la Poartă împotriva domnului muntean făcute de „supusul" său din Moldova [4]. Astfel, Constantin Duca este mazilit de turci la cererea domnului Țării Romînești.

Constantin Brîncoveanu nu renunță însă să aibă un fel de vasal al său pe tronul Moldovei; el propune ca domn pe un oarecare bătrîn Verga, care însă nu se poate afirma și atunci alegerea cade asupra lui Mihai Racoviță, boier moldovean, care făcea parte din cei cinci refugiați pe atunci în Țara Romînească [5]. Pentru a adormi vigilența și opoziția Cantemireștilor, Brîncoveanu se preface că se împacă cu Antioh Cantemir și-i făgăduiește sprijinul ca să revină la tronul Moldovei, pe ascuns însă îl pîra la Poartă și punea pe boieri să-l pîrască [6]. Lîngă Adrianopol, la Arnăutchioi, se întrunesc boierii moldoveni și munteni și unii de frică, alții cumpărați, înlătură candidatura lui Antioh Cantemir și eventual a lui Dimitrie și aleg ca domn al Moldovei pe Mihail Racoviță [7]. Această adunare a boierilor celor două țări, în 1703, a fost descrisă satiric de Dimitrie Cantemir în *Istoria Ieroglifică*, unde se văd boierii sub aspectul unor păsări sau fiare de pradă, tîrguindu-se pentru avantaje și căutînd să se înșele unii pe alții și să tragă cît mai mare profit [8]. Faptul de politică internă mai însemnat care s-a produs la această adunare a fost trecerea lui Iordache Ruset, „majordomul", precum și a familiei și a clientelei lor, de partea noului domn. Boierii care patronaseră pe Cantemirești și fuseseră dușmăniți de moarte de Brîncoveanu, se întorc împotriva celor dintîi și se fac uneltele acțiunii domnului muntean. Cu dreptate spune A. D. Xenopol, „Certele și împăcările dintre boieri se făceau acuma fără a mai fi motivate de nici un principiu" [9]. Aceasta este adevărat, dar faptul că aflăm pe aceiași mari stăpîni de moșii privilegiați cîrmuind țara sub domni de diferite nuanțe și învrăjbiți între ei, înseamnă că permanența o constituiau în țară boierii mari și nu domnii trecători. Prin averile și întinsele lor legături de familie, ei aveau în mînă puterea reală. În fapt, nu ei treceau de partea cînd a unui domn, cînd a altuia, ci domnii

---

[1] D. Cantemir, *Istoria Ieroglifică*, p. 241; I. Neculce, *Letopisețul țării Moldovei*, ediția I. Iordan, p. 220.
[2] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 241; Pseudo-Nicolae Costin, *op. cit.*, II, p. 46.
[3] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 101.
[4] *Ibidem*, p. 33, 41; I. Neculce, *op. cit.*, p. 225.
[5] I. Neculce, *op. cit.*, p. 226.
[6] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 242—244.
[7] I. Neculce, *op. cit.*, p. 230—231; Nicolae Muste, *Letopisețul*, la M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, ed. II, III, p. 29.
[8] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 26 și urm.
[9] A. D. Xenopol, *Istoria romînilor din Dacia Traiană*, VIII, p. 87.

adesea schimbați erau nevoiți să se sprijine tot mereu pe aceiași boieri. Dimitrie Cantemir, fire autoritară și om cu cultură politică teoretică, a încercat în practică, în domnie, și în scrierile sale, să întemeieze dreptul de domnie absolută a domnului în Moldova și în Țara Romînească.

În timpul domniei lui Mihai Racoviță în Moldova (1703—1705), Dimitrie Cantemir intrighează la Poartă împotriva lui Brîncoveanu, nu știm exact ce învinuiri îi aduce în memoriile sale către demnitarii otomani, despre care vorbește în *Istoria Ieroglifică* [1], dar singura pîră care putea impresiona pe turci era hainia, adică legăturile tainice cu țările creștine rivale, Austria, Polonia și Rusia, și se știe că în adevăr Brîncoveanu a avut asemenea legături.

Între timp, Brîncoveanu își întărea poziția în Moldova, măritîndu-și una dintre fete cu Nicolae Ruset, fiul lui Iordache [2], iar la Poartă el trimite pe Toma Cantacuzino, vărul său, ca să obțină de la turci arestarea și surghiunirea lui Dimitrie Cantemir, care devenise prea primejdios din cauza relațiilor multiple pe care și le crease în lumea turcească. Astfel, domnul muntean obține în principiu surghiunirea lui Dimitrie Cantemir în insula Chios, dar acesta, folosindu-se de relațiile particulare cu unii demnitari otomani, care-l sprijineau împotriva hotărîrilor vizirului, se ascunde în casele lor și nu poate fi prins [3]. În acest moment, poziția lui Brîncoveanu la Poartă era puternică, adversarii lui stăteau ascunși de teamă și el domnea de fapt în amîndouă țările romîne, deși refuzase scaunul Moldovei, pe care vizirul i-l oferise pe lîngă cel al Țării Romînești [4].

Dar în cursul anului 1704 lucrurile se schimbă în favoarea Cantemireștilor. Toma Cantacuzino începe să ducă la Poartă o politică personală, întrecînd instrucțiunile domnului său și încercînd o apropiere de Dimitrie Cantemir. În *Istoria Ieroglifică*, domnul scriitor caută să arate că Toma, fire nobilă, nu s-a pretat la uneltirile josnice ale lui Brîncoveanu și nu a vrut să întindă o cursă lui Dimitrie Cantemir, ca să-l predea turcilor, ci a discutat cu el putința unei împăcări [5]. Se pare însă că Toma Cantacuzino nu a fost așa de dezinteresat, ci a lucrat la Poartă împotriva domnului muntean, așa cum îl învinuiește cronica oficială munteană [6]. Este adevărat că, urmărit de Scarlat Ruset, „cameleonul" *Istoriei Ieroglifice*, Dimitrie Cantemir, care se dusese să se întîlnească noaptea cu Toma Cantacuzino, este prins de bostangii (garda sultanului) pe cînd se întorcea în barcă de pe Bosfor, și aruncat în închisoare. Dar înainte ca să intre în acțiune banii domnului muntean, el izbutește să se răscumpere și se adăpostește în casa ambasadorului Franței, De Ferriol, unde turcii nu-l pot căuta, căci prestigiul regelui Ludovic al XIV-lea la Poartă inspira tuturor respect [7]. Brîncoveanu recheamă de la Constantinopol pe Toma Cantacuzino și-l înlocuiește cu vărul său, Ștefan comisul, viitorul domn, fiul lui Constantin stolnicul, cu însărcinarea de a

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 173.

[2] *Ibidem*, p. 105.

[3] *Ibidem*, p. 203 ; idem, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, p. 490—491, trad. I. Hodoș, II, p. 734.

[4] I. Neculce, *op. cit.*, p. 227.

[5] D. Cantemir, *Istoria Ieroglifică*, p. 211—215.

[6] Radu Grecianu, *Viața lui Constantin vodă Brîncoveanu*, ed. St. Grecianu, București, 1906, p. 143.

[7] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 301—318; idem, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, p. 490—491, trad. I. Hodoș, II, p. 734.

duce mai departe lupta împotriva Cantemireştilor, în special a lui Dimitrie, care era mai primejdios ca rival direct la tronul muntean [1].

Situaţia se făcuse însă mai grea pentru partea brîncovenească şi din cauza împrejurărilor interne din Moldova. Mihai Racoviţă, stăpînit de grupul de boieri latifundiari în frunte cu Iordache Ruset, nu se poate opune unui adevărat jaf organizat al ţării de către boieri. Ţăranii erau supuşi unei exploatări de nesuferit. Dimitrie Cantemir denunţă în *Istoria Ieroglifică* „prada şi jaful boierilor în cei supuşi" [2]. „Alalte de sînge nevinovat vărsătoare jigănii (boierii) fiete care trunchiu de meserniţă (măcelărie) şi prăvălie de carne deschisese, în toate părţile giunghind, zugrumînd, tăind, despoind" [3], scrie acelaşi în stilul său bogat în imagini. Sărăcirea şi exploatarea ţării în acea vreme se vede bine din noile dări (pecetluitul) puse de boieri în domnia lui Mihai vodă; însăşi cronica racoviţeană, a lui Mihai Racoviţă, recunoaşte apăsarea exercitată asupra ţării pe atunci, dînd însă vina pe pretenţiile nesăţioase ale turcilor [4]. În aceste împrejurări au loc răscoale ţărăneşti în Moldova, care se întind apoi şi în Ţara Romînească, în care ţăranii birnici stau alături de slujitorii militari. Dimitrie Cantemir descrie plastic în *Istoria Ieroglifică* felul cum s-a sculat „tot neamul muştelor" (ţăranilor) şi a tăbărît asupra ospăţului bogat al boierilor, „mai mult de mînie decît de foame în bucatele străine... ca focul în paie şi ca scînteia în iarba pucioasă intrară" [5]. Această răscoală puţin cunoscută de alte izvoare contemporane este totuşi confirmată de cronica racoviţeană, care spune cum Toma Cantacuzino, trimis ca sol în Moldova, fuge în munţi de teama unor „zarve şi zorbale" (răscoale) de la „cei proşti" [6]. Aceste împrejurări nu puteau lăsa indiferenţi pe turci, care aveau interesul păstrării liniştii în provinciile aducătoare de bogate venituri pentru dînşii.

Toate acestea dădură posibilitatea celor doi fraţi Cantemir să denunţe la turci proasta cîrmuire a ţărilor romîne şi să ceară schimbarea regimului din Moldova şi din Ţara Romînească. Schimbarea marilor viziri şi ridicarea la această demnitate a lui Ahmed Calaili, duşman al lui Constantin Brîncoveanu (septembrie-decembrie 1704) şi apoi a lui Tebendar Mehmed paşa, prieten al lui Dimitrie Cantemir (decembrie 1704—1706) [7], obligă pe Brîncoveanu să cadă la înţelegere cu adversarii săi. Domnul muntean era prea puternic şi bogat spre a putea fi doborît atunci, el sacrifică însă pe omul său din Moldova, Mihai Racoviţă, şi se învoieşte la ridicarea în scaunul acelei ţări a lui Antioh Cantemir, a doua oară (februarie 1705). Cît despre Dimitrie, în schimbul moşiilor lui Şerban Cantacuzino din Ţara Romînească, ce s-ar fi cuvenit soţiei sale şi pe care le luase domnul acelei ţări, el capătă o pensie anuală de la Constantin Brîncoveanu, zece pungi de bani [8]. Se încheiase o înţelegere la Constantinopol între Dimitrie Cantemir şi Ştefan Cantacuzino, reprezentantul domnului muntean, cu mijlocirea lui Alexandru Mavrocordat, marele dragoman al Porţii şi a patriarhului Dositei de Ierusalim [9]. Această înţelegere este arătată de Dimitrie Cantemir în *Istoria Iero-*

[1] D. Cantemir, *Istoria Ieroglifică*, p. 320.
[2] *Ibidem*, p. 399.
[3] *Ibidem*, p. 185.
[4] *Letopiseţul ţării Moldovei*, ediţia C. Giurescu, Bucureşti, 1913, p. 101.
[5] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 185
[6] *Letopiseţul ţării Moldovei*, ediţia C. Giurescu, *loc. cit.*
[7] M. Guboglu, *Sultanii şi marii dregători otomani*, în „Hrisovul", VII, 1947, p. 77, pentru date.
[8] I. Neculce, *op. cit.*, p. 236 ; D. Cantemir, *op. cit.*, p. 383—385.
[9] *Ibidem*, p. 369—373.

glifică ca un triumf al lui personal, ceea ce nu era în realitate. El care rîvnise la tronul muntean trebuia acum să se mulțumească cu o mică pensie de la rivalul său. E adevărat că Moldova revenea iar Cantemireștilor, dar Dimitrie nu mai era în bune legături cu fratele său. Acesta refuzase să dea un ban, cînd fratele său fusese aruncat în închisoare, „chiar de ar sta o mie de ani la închisoare", și pentru domnie se arătase gata să se lepede de fratele său [1]. În prima domnie a lui Antioh, Dimitrie fusese capuchehaie a Moldovei la Poartă, acum, în a doua domnie, el nu mai are această însărcinare de încredere, nici nu vine nici un moment în Moldova, ci rămîne tot timpul la Constantinopol ca un exilat.

De altfel, nici înțelegerea de împăcare între Cantemirești și Brîncoveanu nu urma să țină mult, după expresia lui Ioan Neculce: „așè au ținut de bine această paci, pe cum țin cîinii vinerile" [2].

A doua domnie a lui Antioh Cantemir, de doi ani și jumătate (12 februarie 1705—20 iulie 1707), a continuat pe vechiul făgaș al cîrmuirii oligarhiei latifundiarilor. Nicolae Costin, fiul lui Miron, cel decapitat de tatăl lui Antioh vodă, este numit de acesta mare vornic. După moartea lui Lupu Bogdan hatmanul, cîrmuirea cade asupra lui Ilie Cantacuzino, mare vistiernic, și a lui Panaiotache Morona, postelnicul. Ioan Neculce cronicarul este numit atunci mare spătar, prima lui intrare în demnitățile de primul rang. Ilie Cantacuzino și Panaiotache Morona, după obiceiul ce se înscăunase, guvernau peste capul domnului, „carii acești doi boieri chivernisiè pe Antiohi vodă" [3]. Marele visternic scoate dări noi, „cornăritul", pe vînzarea boilor, fumăritul, cîte un zlot (galben de aur) pe casă, și un obicei „în țară carei n-au mai fostu, cîte 2 bani de vadre de vin" [4]. Toate acestea compromiteau în primul rînd pe domn, dar îmbogățeau pe marii „majordomi". „Și atunce au agonisît (Ilie Cantacuzino) din vesternicie el, 70 de pungi de bani, mai mult decît au agonisit stăpînul său, Antiohi vodă" [5]. Între timp, Dimitrie Cantemir stătea în palatul său de pe malul Bosforului și-și aștepta ceasul, scriind *Istoria Ieroglifică*, satiră amară împotriva boierilor, a domnilor și a turcilor.

O nouă schimbare a marelui vizir, venirea în această demnitate a lui Ciorlul pașa, aduce mazilirea lui Antioh Cantemir, care nu avea destui bani să-și apere situația la Poartă și readucerea în scaun a lui Mihai Racoviță (în a doua domnie, 20 iulie 1707—17 octombrie 1709). Domnul muntean se ținuse în rezervă, dar Iordache Ruset se întoarce la cîrma țării mai puternic ca oricînd [6]. „Numai chivernisala și cinstea era, tot a țării, după Iordachi Rusăt vornicul, măcar că nu era cu boierie. Ce vrea el să facă, făcut era" [7]. La Poartă se aflau Dimitrie și Antioh Cantemir care intrigau împotriva domnului și Mihai Racoviță se temea de ei; cu Brîncoveanu din Țara Romînească nu mai era în legături așa de bune ca în prima domnie [8]. În sfîrșit, epoca de pace la granițele țării se terminase; în 1709 avu loc bătălia de la Poltava, în care suedezii fură înfrînți de rușii comandați de țarul Petru. Carol al XII-lea, regele Suediei, se refugiase la

[1] I. Neculce, *op. cit.*, p. 236; D. Cantemir *Istoria Ieroglifică*, p. 307.
[2] I. Neculce, *op. cit.*, p. 236.
[3] *Ibidem*, p. 239.
[4] *Ibidem*, p. 238.
[5] *Ibidem*, p. 239.
[6] *Ibidem*, p. 243; Pseudo-Nicolae Costin, *Letopisețul*, în M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, II, p. 56—57.
[7] I. Neculce, *op. cit.*, p. 243.
[8] *Ibidem*, p. 244.

Tighina (Bender) în cetatea raialei turcești. Atunci a început Mihai Racoviță legăturile cu curtea imperială rusă. „Că vădzusă și tăria Moscalului și socotiè că-n scurtă vreme va hi biruirea și bucuria creștinătății“ [1]. De asemenea și Constantin Brîncoveanu și sîrbii intraseră în legături cu rușii „și trăgè nedejdea lui din ceas în ceas cu bucurie“ [2]. Alianța lui Dimitrie Cantemir cu rușii la 1711, cea dintîi cooperare militară efectivă între ruși și romîni, a avut deci premise imediate în vremea celei de a doua domnii a lui Mihai Racoviță, după biruința rusească de la Poltava. Mihai Racoviță, spune Neculce, se gîndea să fugă la Moscova, sau să se sprijine pe oștile rusești, dacă ar veni în țară, așa cum ceruse el. Turcii însă prind de veste și-l mazilesc în decembrie 1709. Acum nu se mai punea pentru turci problema unei bascule aducătoare de venituri între diferiți pretendenți la tron, ci tronul Moldovei trebuia dat unui domn sigur, care să nu fie ademenit să treacă de partea rușilor, cu care războiul părea iminent.

Toată Moldova și lumea de la Constantinopol se aștepta ca urmașul lui Mihai Racoviță să fie iarăși Antioh Cantemir, care se bucura de încrederea Porții, mai ales în amintirea politicii tatălui său în vremea războiului ligii creștine împotriva Imperiului Otoman. Dar Antioh Cantemir, om sărac, nu a avut de unde plăti cele 300 de pungi de bani, pe care le cereau turcii de la dînsul și atunci a fost numit domn Nicolae Mavrocordat, fiul lui Alexandru, marele dragoman, grec țărigrădean, trăit la Poartă și ca atare om de încredere al turcilor, cu atît mai mult că el plăti domnia cu 400 de pungi, în loc de 300, cîte se ceruseră lui Antioh Cantemir [3].

Domnia lui Nicolae Mavrocordat fu scurtă, abia un an (noiembrie 1709—noiembrie 1710), evenimentele internaționale grăbiră lichidarea ei. Ea se caracterizează totuși printr-un fapt nou, pe care-l va continua și Dimitrie Cantemir în domnia lui: încercarea domnului Moldovei de a lichida sistemul „majordomilor“ și al cîrmuirii marilor latifundiari peste capul voievodului. Nicolae Mavrocordat, care va dezvolta această politică într-o formă mai hotărîtă în a doua lui domnie, se sprijinea pe turci, nefăcînd parte din boierimea Moldovei.

Nicolae vodă desființează o parte din dările grele ale predecesorului său, cele care apăsau mai greu pe popor, oprește pe antreprenorii dărilor să „arunce năpăști“ asupra contribuabililor. Puternicul și temutul Iordache Ruset fu aruncat în închisoare și i se luară moșiilor. Ilie Cantacuzino, cel care fusese atotputernic dictator financiar sub Antioh Cantemir, este și el închis, din porunca domnească [4]. „Boierii și țara, zice un cronicar boier, să speriasă de sălbăticia și mîndria lui Nicolae vodă“ [5]. Era deci o nevoie simțită în fața anarhiei nobiliare să se ajungă la o fază de autoritate centrală a regimului feudal și Dimitrie Cantemir se afla pe linia acestei necesități politice a vremii. Arestarea lui Iordache Ruset fusese un act popular. Un oarecare Horopceanu, fost căpitan, strigase în fața închisorii lui Iordache Ruset: „Să ni-l dea vodă, să-l ucidem cu petre pe Iordachi ... că ne-au mîncat și ne-au sărăcit el cu frații lui și nu se mai satură de domni“ [6]. Pe de

---

[1] I. Neculce, *op. cit.*, p. 246.

[2] *Ibidem.*

[3] Hurmuzachi, *Documente. Supliment*, I. 1, p. 373; I. Neculce *(op. cit.*, p. 250) dă cifra exagerată de 1 000 de pungi.

[4] Pseudo-Nicolae Costin, *Letopisețul*, la M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, II, p. 74—75.

[5] N. Muste, *Letopisețul*, la M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, III, p. 40.

[6] Pseudo - N. Costin, la M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, p. 83.

altă parte, o serie de măsuri ale aceluiași domn fură luate în favoarea tîrgoveților din Moldova [1], arătînd astfel atenuarea regimului boieresc.

Nu poate fi îndoială că înlăturarea lui Nicolae Mavrocordat în noiembrie 1710 se datorește și marilor boieri, deși împrejurările internaționale, nevoia pentru turci de a aduce un adversar al lui Brîncoveanu în Moldova, care avea menirea să-l înlocuiască apoi în Țara Romînească, a adus domnia lui Dimitrie Cantemir la Iași. El nu renunțase la gîndul său statornic de a se face domn al Țării Romînești și aducerea lui în Moldova era numai o cale ocolită de a-și atinge țelul.

Acesta era rezultatul a 10 ani de luptă la Constantinopol, în care Dimitrie nu cruțase memoriile, învinuirile, încheierea și desfacerea legăturilor cu turcii, grecii, diplomații străini și cu ai lui, moldoveni și munteni. Se pune întrebarea dacă în această luptă subterană era el călăuzit de un ideal mai înalt sau se situează în rîndurile numeroase ale celor ce intrigau pentru domnie pe acele vremuri schimbătoare? Cine urmărește în *Istoria Ieroglifică* acțiunea lui îndreptată în primul rînd pentru dobîndirea scaunului Țării Romînești, are impresia că Dimitrie Cantemir nu se deosebește de ceilalți pretendenți ai vremii și că folosește aceleași mijloace: pîră la turci împotriva domnului din țară, făgăduieli, intrigi și pe acestea le descrie cu mare lux de amănunte în romanul său alegoric. E adevărat că se deosebește de ceilalți prin aceea că nu prea avea bani și se întemeia pe legături de prietenie create în lumea musulmană, nu pe corupție și de asemenea că nu-și călca cuvîntul dat chiar unui adversar. Deosebirea ar fi însă mică, dacă nu am ghici, căci a o spune nu îndrăznește într-o carte ce urma să fie citită, că aceste mijloace erau îndreptate spre un scop istoric: eliberarea Moldovei și a Țării Romînești de sub dominația turcească, crearea unei independențe romînești în cele două state. Faptul că povestirea luptei pentru domnie, a ambelor state pentru Cantemirești, se îmbină în *Istoria Ieroglifică* cu un act de acuzare împotriva Imperiului Otoman, a exploatării la care sînt supuse țările noastre și a corupției care este nota dominantă a cîrmuirii turcești, este suficient credem ca să dovedească acest lucru. Cele două lupte, cea pentru domnie, cea împotriva turcilor, se îmbină în chip clar în această carte, scrisă tocmai atunci. Dar, mai este o dovadă indirectă. Am arătat că la această epocă, Dimitrie Cantemir a dus o politică comună cu Toma Cantacuzino, cel ce urma să treacă de partea rușilor alături de dînsul în timpul expediției țarului Petru în Moldova în 1711. Împotriva poruncilor lui Constantin Brîncoveanu, Toma Cantacuzino cooperează la Constantinopol cu Dimitrie Cantemir, impune domnului său să se împace cu acesta. Ce apropia pe acești doi oameni ce nu aveau interese comune? În *Istoria Ieroglifică* nu se află răspunsul, nu vedem ce urmărea Toma și de ce era necesar, în gîndul său, să se înțeleagă cu fiul de domn moldovean. Într-o scrisoare a lui Toma Cantacuzino, din Constantinopol, din 1703, adică tocmai din vremea cînd, împotriva poruncilor, el se împrietenise cu Dimitrie Cantemir, citim „Sultanul de acum, scrie Toma, e lacom ca un țigan, invidios, fricos, prost, mare dușman al creștinilor și tot ce e împrejurul lui nu plătește nimic, începînd cu vizirul și cu toți ceilalți, care ... nu gîndesc decît să fure și să jefuiască. Mînia lui Dumnezeu e asupra lor și toți *(poate aluzie și la D. Cantemir, cu care avea convorbiri)* se învoiesc a spune că împărăția această turcească o va lua dracul în curînd. Nădăjduim în Dumnezeu că această putere păgînă va pieri peste puțin, numai Dumnezeu să îndrepte asupra ei un nimicitor și biruitor, anume „domnul nostru" Petru,

[1] Pseudo-N. Costin, la M. Kogălnicieanu, *Letopisețele Moldovei*, p. 25.

cînd va isprăvi cu ereticii" (citeşte: suedezii)[1]. Acum înţelegem de ce Toma, care nutrea asemenea idei, cerea o împăcare imediată cu autorul *Istoriei Ieroglifice:* el vedea într-însul un om cu acelaşi ideal, un luptător pentru aceeaşi credinţă. Cuvintele lui Toma Cantacuzino se reflectă şi asupra lui Dimitrie Cantemir, a lui Cantemir din acea vreme, care şi el le împărtăşea. Alături de condamnarea imperiului Otoman din *Istoria Ieroglifică*, cele spuse de Toma Cantacuzino, prietenul lui Dimitrie Cantemir de atunci, ne luminează asupra scopului colaborării celor doi oameni. Încă din 1703 ei se gîndeau la eliberarea celor două ţări romîne de sub jugul apăsător al Porţii Otomane cu ajutorul Rusiei lui Petru cel Mare. De atunci, cunoscînd putreziciunea şi corupţia Imperiului Otoman, Dimitrie Cantemir cugeta şi pregătea lupta de eliberare, pe care va încerca s-o pună în aplicare ca domn în 1711. Gîndirea politică a lui Dimitrie Cantemir a fost îndelung pregătită şi cugetată, a fost oarecum o permanenţă a vieţii sale.

De aceea, lupta sa zbuciumată din cei zece ani de la Constantinopol, înainte de domnie, se luminează cu un ideal înalt de independenţă, fără de care ea nu-şi capătă dreapta preţuire.

[1] Text reprodus de N. Iorga, *Istoria romînilor*, VI, Bucureşti, 1938, p. 458.

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

X. ISTORIA IEROGLIFICĂ

IMPORTANȚA SCRIERII

Rezultatul amărăciunii acestor ani de luptă, de intrigi joase, și în același timp de observare ascuțită a oamenilor și moravurilor, a fost pentru Dimitrie Cantemir *Istoria Ieroglifică*. În această carte care aruncă un văl poetic și filozofic asupra realității urîte și triste, autorul a scris în ascuns ceea ce nu putea striga în gura mare, a notat pentru posteritate ceea ce nu putea spune pentru vremea lui, cel puțin pentru cei mai mulți din vremea lui. *Istoria Ieroglifică* este o operă semnificativă, se citește greu, dar cu folos pentru înțelegerea vremilor, a gîndirii autorului și a gradului la care ajunseseră literatura și gîndirea românească. De aceea, nu putem înțelege de ce istorici ca N. Iorga văd în această lucrare a lui Cantemir numai „pedantism" și „reminiscențe de școală", o carte lipsită de originalitate, imitată după Heliodor, scriitor antic grec [1], ceea ce de fapt nu este. Tocmai originalitatea prea mare, și nicidecum lipsa de originalitate, ar fi învinuirea care s-ar putea aduce *Istoriei Ieroglifice*. Iar Sextil Pușcariu socotește că *Istoria Ieroglifică* „n-a putut rămînea în literatura românească", e o carte „pornită pe drumuri greșite" [2]. Este fără îndoială o carte îmbrăcată în forma barocului vremii decadenței Renașterii, dar o carte cu miez adînc și străluciri de imagini și de cugetare, pe care trebuie să ai răbdarea să le descoperi.

Manuscrisul autograf al lui Dimitrie Cantemir, aflat azi la Biblioteca Lenin din Moscova, cu o fotografie (microfilm) la Academia R.P.R., așteaptă o nouă ediție, căci ediția Academiei Române (Gr. Tocilescu, 1883) [3] nu corespunde nici transcrierii științifice, nici nu cuprinde notele explicative, neapărat necesare pentru o astfel de lucrare cu cheie și cu caracter alegoric.

---

[1] N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, ediția a II-a, vol. II, București, p. 398.

[2] Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ediția a II-a, Sibiu, 1930, p. 170.

[3] D. Cantemir, *Opere*, ediția Acad. Rom., tom. VI, București, 1883 pentru manuscris vezi *Analele Societății Academice Române*, XI, secția I, 1879, p. 55—56 (raportul lui Gr. Tocilescu). Manuscrisul copiat cu litere cirilice pentru Gr. Tocilescu este azi ms. românesc nr. 321 al Academiei R.P.R.

DATA

Împrejurările în care a redactat Dimitrie Cantemir *Istoria Ieroglifică* se pot preciza destul de bine, şi această datare are însemnătatea ei pentru aşezarea lucrării în cadrul vieţii şi activităţii autorului, fixarea momentului din evoluţia ideologică şi politică a lui Dimitrie Cantemir. Materialul istoric de memorii cuprins în această scriere se termină cu încheierea înţelegerii între Dimitrie Cantemir şi Constantin Brîncoveanu domnul Ţării Romîneşti. Antioh Cantemir soseşte la scaunul său din Iaşi la 21 mai 1705 şi imediat după aceea, probabil în iunie, are loc împăcarea amintită [1]. Aceste fapte sînt amintite în *Istoria Ieroglifică*, formează chiar concluzia ei logică, izbînda Cantemireştilor asupra domnului muntean, izbîndă pentru proslăvirea căreia s-a apucat Dimitrie Cantemir să scrie cartea. Cartea a fost începută probabil îndată după acest eveniment, *în iunie 1705*. Anume aluzii la fapte posterioare ne îngăduie să fixăm şi data terminării scrierii. Autorul face aluzie la moartea lui Cornea Brăiloiu, banul Craiovei (Lebăda), moarte care are loc foarte curînd după ziua de 28 noiembrie 1705, ultima oară cînd apare în funcţie, iar în a doua jumătate a lui decembrie, scaunul băniei este încă vacant [2]. În schimb, autorul *Istoriei Ieroglifice* nu spune nimic despre moartea lui Lupu Bogdan hatmanul, unul dintre personajele principale ale povestirii (Lupul), cumnatul lui Dimitrie, care, după Neculce, ar fi fost otrăvit de Mihai Racoviţă şi otrava lentă şi-ar fi ajuns efectul abia după şase luni după urcarea în scaunul Moldovei a lui Antioh Cantemir [3]. Deci la sfîrşitul lui noiembrie, începutul lui decembrie 1705, Dimitrie Cantemir ar fi trebuit neapărat să facă aluzie la această otrăvire, de vreme ce Mihai Racoviţă (Strutocamila) era una din ţintele satirei şi atacurilor sale. Deci este limpede că *Istoria Ieroglifică a fost scrisă între mai şi decembrie 1705*.

Este tocmai vremea de care am vorbit în capitolul precedent, în care Dimitrie Cantemir, după a doua urcare în scaunul Moldovei a fratelui său, Antioh vodă, ne mai fiind în bune legături cu dînsul, rămîne la Poartă, în palatul său de pe Bosfor, mulţumit că a înfrînt trufia lui Constantin Brîncoveanu, dar nemulţumit cu soarta sa de frate mai tînăr fără onoruri şi fără răspunderi politice, lăsat oarecum de o parte, cu o pensie în bani ca singură mîngîiere, slabă mîngîiere pentru un om de 30 de ani.

SUBIECTUL ISTORIC

Istoria Ieroglifică este lupta între animale : ţara cuadrupedelor este Moldova, cu fiare fioroase: Pardosul (Iordache Ruset, devenit leopard), Ursul (Vasile vornicul Costache), Lupul (Lupu Bogdan hatmanul), Vulpea (Ilie Ţifescu stolnic), Mîţă sălbatică (Ilie Cantacuzino vistiernic, mai înainte comis) şi ţara păsărilor. Ţara Romînească, plină de pasări de pradă: Corbul (Constantin Brîncoveanu), Cucunozul şi Brehnacea, cei doi unchi ai domnului (Mihai şi

[1] I. Neculce, *Letopiseţul ţării Moldovei*, ediţia I. Iordan, p. 236—237, D. Cantemir, *Istoria Ieroglifică*, p. 368.

[2] N. Iorga, *Studii şi documente*, XIV, p. 10 şi P. P. Panaitescu, *Moartea lui Cornea Brăiloiul banul Craiovei* (descrierea contemporană), în „*Arhivele Olteniei*", XI, 1932, p. 325.

[3] I. Neculce, *op. cit.*, p. 234.

Constantin Cantacuzino), Blendăul (Şerban Greceanu), traducătorul Bibliei în romîneşte, Hăreţiul, (Radu Golescu mare comis), la care se adaugă şi împărăţia peştilor, adică Imperiul Otoman.

Povestirea începe cu „adunarea celor două monarhii", adunarea celor două ţări (adică în special a boierimii) ţinută la 1703 la Arnăutchioi lîngă

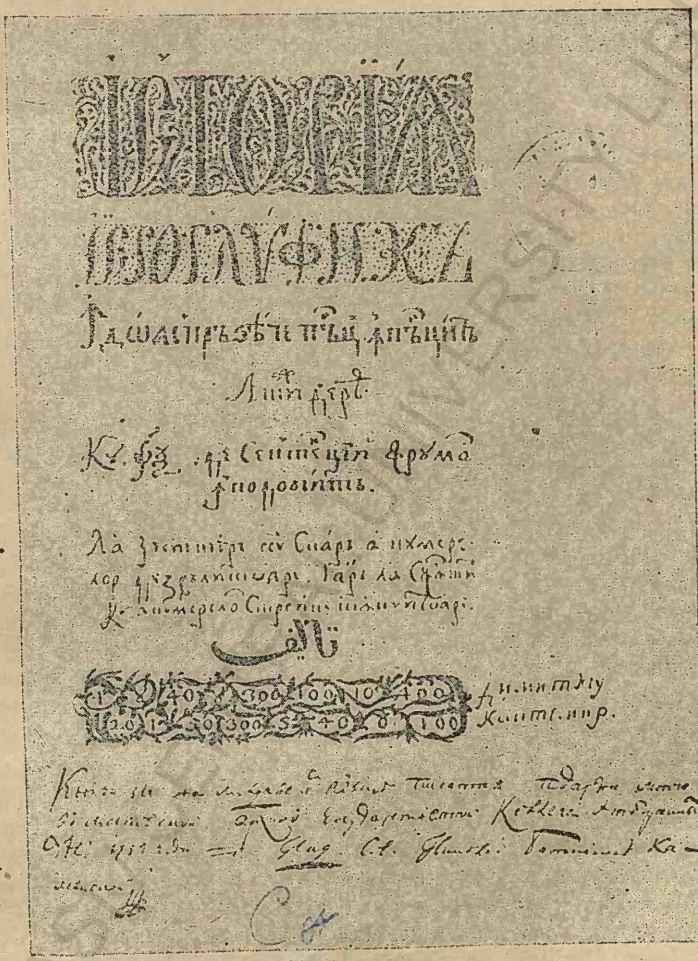

Istoria ieroglifică (foaia de titlu).

Adrianopol, pentru alegerea domnului Moldovei, în locul lui Constantin Duca (Vidra) mazilit. Cu ameninţările şi influenţa banilor munteneşti, este ales domn al Moldovei Mihai Racoviţă (Strutocamila). „Pofta lăcomiei" pentru veniturile ţării este aceea care decide alegerea lui Mihai Racoviţă (p. 29), o fiinţă neisprăvită şi prezentată într-o imagine caricaturală (p. 58); boierii moldoveni sînt cumpăraţi cu bani şi onoruri de către Constantin Brîncoveanu. Mihai Racoviţă mai capătă

în plus, pentru supunerea sa față de boieri și de domnul muntean pe cea mai frumoasă fată din boierimea Moldovei, Ana Dediu Codreanu (Nevăstuica, Helghe), despre care autorul debitează diferite învinuiri cu caracter pornografic. El capătă și mulți bani vărsați lăcomiei demnitarilor turci. Imperiul Otoman, capiștea (templul) pleonexii (lăcomiei), este arătat în chip alegoric ca o cetate minunată și bogată, clădită numai pentru pradă și mită. De asemenea puternicul și influentul mare dragoman al Porții, Camilopardalul (Alexandru Mavrocordat), este cumpărat pentru a obține confirmarea noului domn al Moldovei. Sosind în Moldova Mihai Racoviță, țara este supusă unei cumplite exploatări de către boieri. Fiarele (boierii) își încep „giungherile" în dobitoace, ceea ce înseamnă (la cheie) „prada boierilor în cei supuși" (p. 174). Pentru a face față nemulțumirii populare și agitației țăranilor, boierii moldoveni încheie o alianță scrisă cu cei munteni, al cărui text romanțat îl dă Dimitrie Cantemir în *Istoria Ieroglifică* (se raportă la primăvara anului 1704). Brehnacea (Constantin stolnicul Cantacuzino) și Pardosul (Iordache Ruset) rămîn ca „epitropi" și cîrmuiesc ca reprezentanți ai boierimii, unul în Țara Romînească, celălalt în Moldova (p. 184). Atunci se produce o mare mișcare țărănească (răscoala mușteloi) în ambele țări: „muștele" năvălesc la ospățul fiarelor (boierii) și-l tulbură, răpindu-le mîncărurile. Întreaga clasă stăpînitoare a boierilor (fiarele și pasările de pradă) se ridică spre a înăbuși răscoala, dar răsculații le scapă printre ghiare și nu pot fi prinși.

Bănuind pe cei doi frați Antioh (Filul-elefantul, gros la fire) și Dimitrie (Inorogul, Licorna, animal din basmele apusene, calul alb cu corn în frunte) că ațîță împotriva celor doi domni, boierii partizani ai lui Racoviță și ai lui Brîncoveanu hotărăsc să-i prindă și să-i pedepsească. Dimitrie, mai periculos prin deșteptăciunea sa și prin legăturile ce avea la turci, va fi trimis în exil într-o insulă, cu învoirea vizirului, cumpărat de banii domnului muntean. Șoimul (Toma Cantacuzino) îl cheamă la o întrevedere, dar Cameleonul (Scarlat Ruset), figură respingătoare, care se vindea oricui, și voise să-și vînză și soția lui Dimitrie Cantemir, om care trăia numai din intrigi, cîștigă încrederea lui Toma și descopere totul poliției turcești (bostangiilor). Între Dimitrie și Toma au loc două întrevederi. În timpul celei dintîi, autorul personificat în Inorog povestește faptele anterioare, cearta și rivalitatea dintre Cantemirești și Brîncoveanu încă din vremea lui Constantin Cantemir, a cărui domnie o descrie. Aci este, după cheia istoriei, „începătura istoriei", deci prin aceste amănunte anterioare anului 1703, cu care începuse partea întîi, se pune „mijlocul istorii la început și începutul la mijloc" [1], după modelul *Etiopicelor* lui Heliodor. Domnia lui Constantin Cantemir (Monocheroleopardalis) este arătată ca aceea a unui vechi oștean, care prin faptele sale eroice se ridicase la admirația tuturor și căpătase domnia ca un drept. Ca domn este un om sever, cu mare autoritate, ține în frîu pe boieri și pe Brîncoveanu, așa cum înțelegea Dimitrie un domn adevărat și cum nu a fost în realitate Constantin vodă. După moartea acestuia începe dușmănia lui Brîncoveanu împotriva Cantemireștilor; el susține în două rînduri ca domn al Moldovei pe Constantin Duca, apoi pe Mihai Racoviță, în scaunul care de drept se cuvenea fiilor lui Constantin Cantemir, cel puțin după părerea lui Dimitrie. Aci se reia povestirea de unde începuse. Deși Toma Cantacuzino (Șoimul) dăduse dreptate lui Dimitrie și se apropiase de dînsul, trădat de Scarlat Ruset, autorul *Istoriei Ieroglifice* este

[1] D. Cantemir, *Istoria Ieroglifică*, p. 5.

prins de bostangii, dar scapă în împrejurările arătate mai sus, dînd bani turcilor. Aci se plasează nerecunoştinţa lui Antioh Cantemir, care deşi datorise domnia fratelui său, nu vrea să-l ajute cu nimic în aceste împrejurări grele [1]. Visul alegoric al lui Scarlat Ruset, cu complicate aventuri, trebuia interpretat ca o înfrîngere a partidei lui Constantin Brîncoveanu şi biruinţa Cantemireştilor. Zadarnic înlocuieşte domnul muntean pe Toma cu Ştefan Cantacuzino (Uliul); schimbarea vizirilor şi venirea la putere a unor oameni care erau prieteni cu Cantemireştii, sileşte pe domnul muntean să cadă la tranzacţie: Antioh Cantemir capătă a doua oară domnia, iar Dimitre capătă o pensie de la adversarul său. Încă o dată, înainte de sfîrşitul povestirii, se revine asupra evenimentelor dintre moartea lui Constantin Cantemir şi alegerea lui Mihai Racoviţă (1693—1703), în convorbirea ce avură Toma Cantacuzino cu Brîncoveanu, în care, printr-un procedeu stilistic complicat, repetă unele fapte comunicate lui Toma de Dimitrie Cantemir, în cursul convorbirilor precedente, dar care fapte nu fuseseră amintite de autor în relatarea acelor convorbiri.

Pentru a călăuzi pe cititor în acest labirint de alegorii, autorul a aşezat la sfîrşitul scrierii o „cheie", nu numai a persoanelor trecute în text cu nume de animale, dar şi a situaţiilor, a diferitelor alegorii reprezentate de expresii poetice sau mai puţin poetice. Este o carte în gustul artei barocului cu umflarea ornamentelor care acopăr şi ascund linia arhitectonică a subiectului, aşa cum se obişnuia în arta vremii, dar în spatele acestei luxuriante ornamentaţii se pot găsi o mulţime de fapte istorice şi de idei politico-sociale şi filozofice de cel mai mare preţ.

ISTORIA IEROGLIFICĂ, PAMFLET POLITIC

Pentru a înţelege *Istoria Ieroglifică*, întrebarea principală este motivul pentru care a alcătuit Dimitrie Cantemir această scriere şi cărui scop era hărăzită.

Se admitea pînă acum că *Istoria Ieroglifică* a fost scrisă de autor ca o plăcută, pentru dînsul, distracţie de om izolat şi iubitor de frumos. Ar fi vrut să dea o operă de formă aleasă filozofico-literară, subiectul politic fiind numai un pretext [2]. Este adevărat că autorul în introducere spune că a scris: „spre deprinderea ritoricească nevoindu-mă, la simceaua (materia) groasă ca aceasta pre aspra piatră multă şi îndelungată ascuţitură să-i fie trebuit am socotit" [3]. Dar această frază priveşte forma poetică a lucrării, nu scopurile ei; acestea reies din altă frază care o precede: „Însă alalte (fapte, constatări cuprinse în lucrare) carile din calea laudei abătute sint... şi fapte aşa de tot dezvelite în mijlocul teatrului (în faţa mulţimii) cititorilor a le scoate şi faptele într-ascuns lucrate, fără nici o siială (teamă din partea autorului) în faţă a lovi, nici cinsteşi, nici de folos a fi, am putut judeca". Aşadar, autorul a adoptat această formă literară pentru scrierea lui, deoarece dezvăluia secrete politice şi personale, fapte care ar fi putut fi primejdioase pentru autor dacă le-ar da în vileag în chip public. Mai ales că aceste fapte ating onoarea unor familii boiereşti şi domneşti: „Istoriia aceasta nu a vre unor ţări catholiki (în genere), ci a unor case numai şi meriki (în particular)

[1] Vezi mai sus, capitolul precedent.

[2] N. Iorga, *loc. cit.*: G. Pascu, *Viaţa şi operele lui D. Cantemir*, Bucureşti, 1924, p. 32; I. Minea, *Despre Dimitrie Cantemir*, Iaşi, 1926, p. 53.

[3] D. Cantemir, *op. cit.* p. 4.

este, de care pentru asupreala mai sus pomenită, pentru fiete chip (persoană) supt numele a vre uniia din păsări sau a vreuniia din dobitoace a supune (a ascunde) şi firea chipului cu firea dihănii ca să-şi raducă (să amintească) tare am nevoit“ [1]. Aşadar, motivul pentru care s-a ales forma alegorică, în care năra-

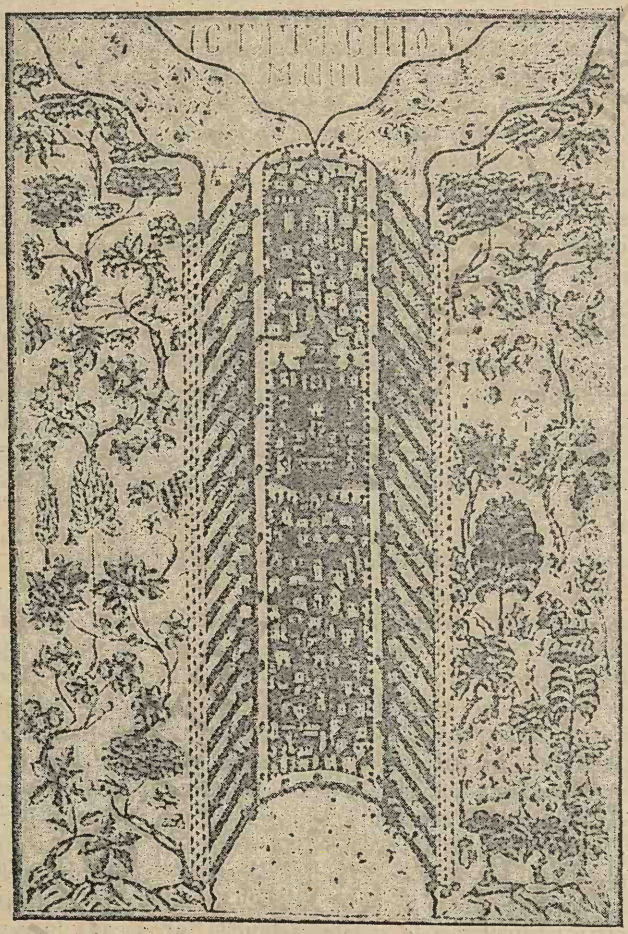

Cetatea Epitemiei.

vurile animalelor amintesc caracterele oamenilor, este faptul că în *Istoria Ieroglifică* sînt compromişi oameni de vază din Ţara Romînească, Moldova şi Imperiul Otoman, că se dezvăluie fapte ruşinoase pe socoteala lor şi a familiilor lor. Scrierea pe faţă ar fi provocat un imens scandal: doamna Moldovei, Ana Racoviţă, este arătată ca una ce nu-şi păstrase fecioria înainte de nuntă şi copilul ei nu ar

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 3.

fi al domnului său [1]. Victoria, soția lui Scarlat Ruset, a fost oferită de soțul ei lui Dimitrie Cantemir, care a refuzat-o [2]. Despre puternicul terziman Alexandru Mavrocordat, tatăl viitorului domn, Nicolae Mavrocordat, se povestește o anecdotă pornografică privitoare la mama lui [3]. Alexandru Mavrocordat era un om cu trecere, de care autorul putea avea motiv să se teamă. Despre Constantin Brîncoveanu, domnul în scaun al Țării Romînești, se povestește o anecdotă alegorică și injurioasă, cum că boierii au hotărît să aleagă ca domn pe cel dintîi care va intra pe poarta cetății, și s-a nimerit un porcar, care este Brîncoveanu. Cum am arătat, nici Antioh Cantemir, fratele autorului, nu este cruțat, el este un om care socotește că cinstea ce i se cuvine se măsoară după mărimea trupului său de elefant. Lingușitorii spun că e destul să-i dai de mîncare „și încotro vom pofti a-l trage, într-acolo va merge" [4]. Este vorba de un om fricos, lipsit de caracter, gata să-și vîndă fratele, numai să obțină domnia [5]. Pentru Dimitrie aruncat în închisoare nu e dispus să cheltuiască nici un ban, deși acestuia îi datora prima domnie din Moldova [6]. Să nu uităm că în timpul ce Dimitrie scria *Istoria Ieroglifică*, Antioh era domnul Moldovei. În aceste condiții, această lucrare nu putea fi citită în această țară, ci numai de cîțiva inițiați care puteau rîde pe ascuns de domn și de sfetnicii săi. Boierii Moldovei și ai Țării Romînești sînt arătați în bloc ca niște fiare însetate de pradă, și fiecare în particular este caracterizat în cuvinte satirice și cu fapte rușinoase și compromițătoare.

Pe de altă parte, *Istoria Ieroglifică* este un pamflet în genere împotriva Imperiului Otoman și a demnitarilor săi, arătați cu numele lor la „cheie", alții trecuți numai cu numele de animal. Imperiul Otoman este arătat ca o imensă organizație bazată pe jefuirea supușilor și pe îmbogățirea prin mită a demnitarilor. Veniturile lor sînt întemeiate pe „mulțimea strîmbătăților" (ilegalităților) [7]. Împărăția stă pe „un scaun de foc", care înseamnă, după cheie, „pedeapsa lăcomiei", care trebuia să vină odată [8].

Dimitrie Cantemir scria nu în țară, ci la Constantinopol și totuși vorbește cum am spus mai sus. În această epocă dependența țărilor noastre de Imperiul Otoman devenise mai strînsă, denunțurile la Poartă mai dese, totuși Cantemir nu se sfiește să dea cel mai aspru și cel mai documentat atac împotriva exploatării turcești din toată literatura noastră veche. Dar pentru a face aceasta, el trebuia să scrie, pentru puțini inițiați siguri, o lucrare ascunsă sub vălurile alegoriei, greu de priceput pentru cei mai mulți.

Este evident că *Istoria Ieroglifică* a fost o „istorie secretă", citită sub manta, destinată unor oameni de încredere și... posterității. Se poate ca unele copii să fi circulat fără cheie, lăsînd pe cititor să bănuiască numai. Dimitrie Cantemir a fost într-atîta prudent, încît chiar a scos din explicații anumite persoane, recte animale, care apar în text. Astfel, nu spune cine e demnitarul otoman

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 106—108 ; cf. D. Russo, *Din corespondența doamnei Ana Racoviță*, București, 1911, p. 15.

[2] D. Cantemir *op. cit.*, p. 289—290.

[3] *Ibidem*, p. 370: cf. Al. Mavrocordato, *Despre originea Mavrocordaților*, în „Arhiva", Iași, V, 1894, p. 170—188, care respinge afirmațiile lui Cantemir, socotindu-le calomnii.

[4] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 167.

[5] *Ibidem*, p. 332 și 351.

[6] *Ibidem*, p. 307.

[7] *Ibidem*, p. 128.

[8] *Ibidem*, p. 135.

care l-a adăpostit în timpul prigoanei, cînd a scăpat din mîinile poliţiei vizirului. Nu ştim sigur dintre boierii munteni cine era Cioara (probabil Panaiotche Morona postelnicul), iar dintre moldoveni Maimuţa (probabil marele logofăt Nicolae Costin), pe care i-a cruţat, netrecîndu-le numele la cheie.

În literatura bizantină există un caz celebru de asemenea scriere istorică secretă. Procopios din Cesarea, după ce scrisese istoria oficială a lui Justinian, a scris şi *Istoria secretă*, dînd pe faţă scandalurile şi imoralitatea care se ascundeau sub strălucirea de suprafaţă a acelei domnii. Este sigur că Dimitrie Cantemir a cunoscut operele lui Procopios, pe care le foloseşte în *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*. Pe de altă parte, se ştie că în Apus, în secolul al XVII-lea pamfletul politic ajunsese la forme literare superioare. Dimitrie Cantemir l-a combinat cu o imaginaţie aproape orientală de basme, creînd un gen literar cu totul inedit.

Fiind vorba de o istorie secretă, autorul poate vorbi fără constrîngere. Aci şi numai aci, în această scriere a lui, poate vorbi deschis, cu ură şi ironie dezlănţuită de lăcomia şi lipsa de scrupule a întregii clase boiereşti, de asuprirea ţăranilor şi de setea acestora de libertate, de asemenea de corupţia şi putreziciunea Imperiului Otoman. Aci stă însemnătatea *Istoriei Ieroglifice*, nu ca pamflet politic personal împotriva contemporanilor adversari ai autorului, ci în dezvăluirea tainelor politice şi sociale ale vremii, cu adevăruri pe care nu le putem regăsi nicăieri aiurea în literatura noastră veche. Anume idei de acest fel se regăsesc şi în celelalte opere ale lui Cantemir, dar nicăieri aşa de puternic şi clar exprimate ca în *Istoria Ieroglifică*.

IDEILE SOCIALE ŞI POLITICE DIN ISTORIA IEROGLIFICĂ

Cantemireştii umiliţi de marea boierime moldovenească, ţinuţi sub tutelă şi apoi înlăturaţi de la domnie, formau o familie nu prea bogată, în nici un caz ea nu intra în rîndurile latifundiarilor, care se folosiseră de ei ca instrumente. Această situaţie explică, măcar în parte, poziţia lui Cantemir în problemele sociale ale vremii. Dar pe lîngă aceasta, ideea sa despre autoritatea centrală a domniei, care era în curentul monarhiilor autoritare ale vremii un progres faţă de domnia aristocraţiei, poate fi pusă în legătură cu gîndul unei lupte pentru independenţă a celor două state romîneşti. În orice caz, lupta pentru autoritatea centrală puternică îl face un adversar al boierimii în genere şi a celei moldovene în special, mai ales al marii boierimi de latifundiari care pusese mîna pe cîrmuirea statului.

Boierii de rangul întîi, care în *Istoria Ieroglifică* sînt toţi fiare, animale de pradă, sînt caracterizaţi astfel: „carile de vărsarea sîngelui nevinovat se bucură“[1], boierii munteni se hrănesc „din vărsarea sîngelui nevinovat“ [2]. Ei se ţin numai de intrigi, sînt arătaţi cu toţii venali, hrăpăreţi, jefuitori ai ţării şi ai poporului. Răscoala ţăranilor este o pedeapsă meritată pentru ei. „Pedeapsă şi ocară ca aceasta le zămisli nebuna mîndrie şi dosadă (certare) ca aceasta le născu mîndra nebunie“ [3]. Prin exploatarea muncii ţăranilor, boierii trăiesc în permanentă teamă de răscoalele ţărăneşti, dar sînt indiferenţi de soarta ţării. Vasile Costache (Ursul) doreşte „numai albinele din ştiubee (ţăranii dependenţi) să nu-l dodeiască (tulbure), iară amintrelea veri dobitoace ar zbura, veri păsările s-ar încorna şi

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 26.
[2] *Ibidem.*
[3] *Ibidem*, p. 189.

s-ar pedestri măcar cum aminte nu-i iaste... alalte ale lumii toate de batjocură le are" [1] (adică puţin îi pasă de ţară).

Faţă de această boierime decăzută moralmente şi hrăpăreţă, încît „radé solzii peştelui" (adică jefuieşte poporul şi ţara) [2], cu totul alta este imaginea ţărănimii în *Istoria Ieroglifică*. Dimitrie Cantemir pune un ţăran să vorbească la adunarea ţării în faţa boierilor. Cuvîntarea lui, ca şi aceea a ţăranului de la Dunăre la adunarea senatului roman la La Fontaine, este dîrză şi plină de învinuiri. La cheie, această cuvîntare este definită : „jalea şi tragerea neamului moldovenesc" [3]. Adresîndu-se boierilor, ţăranul spune : „Ca unde pravila (legea) în silă şi în tărie, iară nu în bună socoteală şi dreptate se sprijină, acolo nici o ascultare a supuşilor trebuitoare nu este" [4]. Nu este nevoie să mai subliniem caracterul excepţional al acestei fraze : ţăranul spune boierilor că nu le datoreşte supunere pentru că legalitatea lor este întemeiată pe silnicie şi nedreptate.

Povestind răscoala ţăranilor, de care am vorbit, Dimitrie Cantemir ia o atitudine făţiş favorabilă ţăranilor. El pune pe „muşte" (ţăranii) să se ivească tocmai cînd boierii se desfătau la ospăţul mîncărilor alese din veniturile ţării. Cauza răscoalei ţăranilor este cererea lor de a nu se călca „orînduiala, pravila, obiceiul ţării" [5]. Mişcările ţărăneşti visează totdeauna un trecut fericit, dar imaginar. Ţăranii mai ştiu că boierii au uitat că ei, muncitorii pămîntului, produc toată agonisita ţării : „agonisita şi chiverniseala de obşte, carea facem, a cunoaşte s-au lenevit (au uitat să-i ţie în seamă)... pre toţi a-i cunoaşte să-i facem" [6] Ţăranii se răscoală pentru libertate şi Cantemir are cuvinte puternice puse în gura lor, arătînd temeinicia luptei lor : „Cum, cu singura numai tăcerea spre robie şi supunere veşnică ne vom lăsa ?" Ce era supunerea veşnică, decît iobăgia ? Ţăranii se scoală, spune Cantemir: „pentru slobozenie (libertate) şi moşie (deci stăpînirea pămîntului) cu cinste a muri, decît prin mulţi veci cu necinste a trăi, mai de folos şi mai de lăudat este" [7]. Aceasta este, sub pana lui Cantemir, lozinca răscoalei ţărăneşti. Starea de mizerie a dus pe ţărani la răscoală: „mai mult de foame în bucatele streine şi în agonisita altora, ca focul în paie şi ca scînteia în iarba pucioasă intrară". Boierii care împotriva ţăranilor „colţii îşi tocia", „de batgiocură rămăseră" [8].

Care este atitudinea autorului *Istoriei Ieroglifice* faţă de lupta ţăranilor pentru libertate se vede bine nu numai din felul favorabil ţăranilor în care povesteşte evenimentele, dar şi din soluţia pe care o pune în gura învăţatului Constantin stolnicul Cantacuzino: „*A muştelor* (ţăranilor în general) *prieteşugul şi frăţia, nu vrăjmăşia şi vecinia* (şerbia) *să poftim*" [9]. Cum trebuie înţeleasă această frază aşa de importantă pentru atitudinea şi ideile sociale ale lui Dimitrie Cantemir ? El se ridică făţiş împotriva şerbiei (veciniei), socotim că se împotriveşte tendinţei bine cunoscute a boierilor de a înrobi pe moşneni şi răzeşi, de a-i reduce la şerbie şi de a acapara moşiile obştiilor libere. Să însemne această

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 103.
[2] *Ibidem*, p. 243.
[3] *Ibidem*, p. 57.
[4] *Ibidem*, p. 165.
[5] *Ibidem*.
[6] *Ibidem*, p. 66.
[7] *Ibidem*, p. 185.
[8] *Ibidem*, p. 186—187.
[9] *Ibidem*, p. 199.

frază şi un protest împotriva veciniei (şerbiei) ca instituţie feudală ? Nu avem destule elemente ca s-o afirmăm. El spune că boierii nu trebuie să caute să facă din ţărani vecini, dar acei care erau dinainte, din moştenire, vecini, trebuie oare să se libereze ? Cantemir nu o spune lămurit, dar am putea ghici părerea lui din frazele de mai sus, în care ţăranii se ridică împotriva, nu numai a orînduirilor nedrepte, dar şi împotriva „robiei veşnice", deci a vecinătăţii ereditare pe moşiile boierilor.

Nu este deloc extraordinar să atribuim lui D. Cantemir asemenea idei de dezrobire personală a ţăranilor şerbi, de vreme ce el scrie abia cu treizeci şi opt de ani înainte de reforma lui Constantin Mavrocordat, care a însemnat dezrobirea rumînilor şi vecinilor. Astfel de idei trebuie să fi circulat în Moldova şi Ţara Romînească, să se fi copt pe încetul, pînă a ajunge să fie întruchipate în fapte. Reforma lui Mavrocordat nu a putut veni ca o surpriză, ea este rezultatul unei pregătiri încete a spiritelor. Probabil că încă din vremea lui Cantemir se constatase slabul randament al muncii aservite, împotrivirea ţăranilor, abuzurile boierilor. Aşa că Dimitrie Cantemir apare ca un precursor al reformelor lui Mavrocordat, el a culeş din mediul din ţară aceste idei de dezrobire a ţăranilor şi le-a dat glas în *Istoria Ieroglifică*, avînd meritul că cel dintîi le-a exprimat în scris.

Dimitrie Cantemir nu era un democrat, el vede putinţa de a ridica ţărănimea de sus în jos, crede că dacă regimul aristocratic al boierilor va fi înlocuit cu un regim autoritar al domnului, atunci acesta va putea aduce îmbunătăţiri în soarta poporului, dar nu-i va da poporului în mînă cîrmuirea, aşa ceva nu-i trecea prin gînd şi nici nu-i putea trece. Sîntem în epoca în care se stabilizează în apusul Europei monarhia zisă „absolută", cînd în Rusia se întăreşte puterea centrală a ţarilor. Se vede bine că idealul politic al lui Cantemir, aşa cum reiese şi din *Descrierea Moldovei*, stă într-o astfel de monarhie, centralizată şi cu putere absolută, care să îngenunche stăpînirea abuzivă şi anarhică a boierilor feudali, transformîndu-i în sfetnici, colaboratori supuşi. Cantemir văzuse felul cum „majordomii" Iordache Ruset, Constantin stolnicul Cantacuzino, guvernau peste capetele domnilor Moldovei şi Ţării Romîneşti, văzuse cum veniturile ţării erau trecute în mîinile familiilor de latifundiari, înţelesese micimea politicii boierilor, de la o zi pe alta, fără ideal, fără perspective pentru viitor.

De aceea, el luptă pentru un stăpînitor luminat şi înţelegător. Dacă „robul drept este mai tare ca tiranul strîmb" [1], firesc că stăpînitorul drept are toată admiraţia lui. Domnul nu este de drept divin, el trebuie să ţină seamă de „gurile norodului" şi de „şoaptele gloatelor" [2], el nu trebuie să exploateze ţara şi pe supuşi, pentru că „pungile de bani" sînt „sudorile săracilor" [3]. Ca domn ideal, cum era de aşteptat, prezintă pe tatăl său, Constantin Cantemir, sau mai bine-zis imaginea pe care şi-a făcut-o fiul despre părintele său: „Atunce publica (statul) înfloreşte şi odrăslşete, cînd stăpînii miluiesc şi ciartă cu dreptate şi supuşii ascultă şi slujesc din dragoste" [4]. Aceasta este imaginea statului autoritar şi absolutist: stăpînul, domnul, stăpîneşte, dar cu dreptate pentru popor, poporul ascultă. Aceasta consfinţeşte ordinea feudală împotriva căreia Cantemir nu se ridică, el se ridică numai împotriva cîrmuirii politice şi economice a aristocraţiei. Fără a o spune,

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 152.
[2] *Ibidem*, p. 95.
[3] *Ibidem*, p. 238.
[4] *Ibidem*, p. 234—235.

se vede că monarhia lui Cantemir se sprijină pe boierimea mică, pe răzeşi şi pe acordul ţăranilor dezrobiţi. Modelul său îl ia în statele absolutiste de pe vremea sa din Europa, state care însemnau ca organizare un progres faţă de anarhia cîrmuirii boiereşti, la noi, la poloni şi în Germania. „Monarhia este", scria Cantemir, „stăpînirea carea singură stăpîneşte, precum este a turcului, a neamţului (Austria), a moscului (Moscovei)" [1]. O asemenea monarhie trebuie să fie ereditară, principiu pe care îl va expune pentru Moldova în *Descrierea Moldovei*, şi în *Istoria* el vorbeşte de „dreapta şi părintească moştenirea a Cantemireştilor" [2].

Toate acestea se pot pune alături de „despotismul luminat" din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, din Rusia Ecaterinei cu „Nakazul" ei inspirat din filozofi, din Austria şi Prusia lui Frederic al II-lea. „Luptînd împotriva rămăşiţelor feudale şi ale iobăgiei din Evul Mediu, absolutismul luminat a făcut un oarecare pas înainte către ideologia burgheză, pentru că a proclamat existenţa dreptului natural, emanciparea personală, egalitatea nominală a tuturor în faţa legii. Dar baza de clasă a acestei politici rămîne aceeaşi, îndeosebi acolo unde dominaţia aristocraţiei feudale a nobililor agricultori era mai puternică", scrie istoricul economist P. I. Liaşcenko [3]. Dar Cantemir este, prin aceste idei ale lui, un precursor de vreme ce scrie în primii ani ai secolului al XVIII-lea, iar deplina înflorire a practicii politice a „luminilor" a fost în mijlocul şi a doua jumătate a veacului. El avea însă în faţa ochilor monarhiile absolutiste din Europa, bazate pe teoria „dreptului divin", de care însă autorul *Istoriei Ieroglifice*, ca un adevărat filozof, nu face uz.

Nu mai puţin interesante, deşi nu tot aşa de noi, sînt părerile lui Dimitrie Cantemir despre asuprirea otomană a ţărilor romîne. Această exploatare şi asuprire o înfieraseră cronicarii Moldovei dinaintea lui, în special Ureche şi Miron Costin. Dar, pe cînd aceştia văd imperiul pe din afară, prin rezultatele apăsării exercitate asupra ţării noastre, Dimitrie Cantemir cunoaşte Imperiul Otoman pe dinăuntru, şi-l descrie în alcătuirea sa monstruoasă, definită drept „templul lăcomiei", cetatea dorinţei (de avere). Cantemir ştia turceşte şi petrecuse mulţi ani la Constantinopol, el poate pătrunde în adîncurile nedreptăţilor şi imoralităţii acestei împărăţii, în care toate se cumpără, şi dreptatea este înlocuită cu mita. Idolii din templul care întruchipează imperiul sînt „lăcomiia la care muritorii se închină" [4]. El descrie prinderea la vînătoare a animalelor, cu laţuri, alegorie a felului cum Poarta prinde în laţ pe romîni şi-i jefuieşte [5]. El descrie „haznaoua vizirului", adică tezaurul otoman, unde „aurul, avuţia de pretutinderile acolo să strîngea" [6] şi bineînţeles se gîndea la averile ce se scurg din Moldova. Demnitarii turci sînt nişte robi, „robul, iubitorul aurului şi mijlocitorii pentru aducerea mîzdei" (adică a mitei) [7]. Dar aceste venituri nu intră în visteria statului, nu sînt folosite nici măcar pentru propăşirea şi gloria Imperiului Otoman; banii care vin fără încetare de la supuşi intră sub pămînt, ceea ce înseamnă la cheie : „furtişagurile care fac lacomii în venituri" (prin care trebuie să înţelegem pe demnitarii necinstiţi

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 15.
[2] *Ibidem*, p. 248.
[3] P. I. Liaşcenko, *Istoriia narodnago hozeaistva SSSR*, ediţia a III-a, I, 1952, p. 399.
[4] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 129.
[5] *Ibidem*, p. 131.
[6] *Ibidem*.
[7] *Ibidem*, p. 136.

ai Porții) [1]. Dregătorii aceștia înghit o mare parte a veniturilor statului, mai ales „balta" marelui vizir înghite sumele cele mai mari. Este o satiră realistă și necruțătoare a Imperiului Otoman, putred și ros de necinste.

Tocmai pentru că era putredă, această mare clădire întemeiată pe nedreptate se va prăbuși într-o zi. Și în *Istoria Ieroglifică*, așa precum și în *Istoria Imperiului Otoman*, mai tîrziu, Dimitrie Cantemir presimte simptomele decăderii. Imperiul personificat prin zeița epithimiei (lăcomiei) stă în templul său pe un scaun de foc, „iar în giur împregiur făclii cu tot felul de materie arzătoare, cu mare pară arde", dedesubt sub tron se află un „cuptoraș de aramă plin de jaratic aprins" [2]. Deci, peste tot în jur, vecinii și înăuntru, jăratecul nemulțumirii poporului arde cu foc nestins. La cheia *Istoriei Ieroglifice*, pentru această imagine de foc găsim doar atîta că focul înseamnă „pedeapsa lăcomiei". Și atîta ajunge, se înțelege că după autor pedeapsa se apropie pentru Imperiul Otoman necruțător și exploatator.

Nu putem să nu punem aceste cuvinte de profeție alături de acțiunea ca domn a lui Dimitrie Cantemir, șase ani mai tîrziu, cînd va încerca să elibereze țara. Acțiunea politică este în consecvență perfectă cu ideile enunțate în *Istoria Ieroglifică*. Această carte este prefața încercării de eliberare a țării întreprinsă de D. Cantemir și prin care el rămîne și în istoria noastră politică [3].

VALOAREA ISTORICĂ ȘI LITERARĂ A ISTORIEI IEROGLIFICE

Istoria Ieroglifică nu este propriu-zis o operă de istorie, deși subiectul ei este inspirat din istoria contemporană (cu autorul) a Moldovei și Țării Romînești. Caracterul său este acela al unui pamflet politic și ea se deosebește de istorie tocmai prin caracteristicile acestor două genuri. Ca pamflet, este o scriere tendențioasă, în care toți adversarii politici ai autorului sînt nu numai ponegriți, dar și acoperiți cu invective și caricaturizați. Pe de altă parte, caracterul literar al scrierii face pe autor ca din motive literare să deformeze voit realitatea strict istorică. Scopul autorului era nu o prezentare pragmatică a faptelor, ci să dea caracterizări satirice ale persoanelor contemporane și să îmbrace într-o formă literară anume situații și fapte. Actele prezentate pe baza textelor originale sînt deformate, devin un fel de răvașe din basme, discursurile sînt menite nu să reproducă adevărate cuvîntări ținute, ci să caracterizeze, după imaginea pe care și-o face autorul, pe fiecare.

Autorul nu are încă în această perioadă a activității sale o concepție științifică despre istorie, în sensul că această disciplină trebuie să prezinte și să explice trecutul țărilor. El vede în istorie lauda eroilor: „Căci istoricul adevărat... laudă împreună cu făcătorul împărtășește..., căci după armele și faptele eroilor, condeele istoricilor de nu s-ar fi pe alb clătit, încă de mult și lauda numelui lor, deodată cu oasele țărîna o ar fi acoperit" [4]. Prin aceasta, Cantemir nu se deosebește de vechii cronicari, și nu este de mirare că în *Istoria Ieroglifică* individualul predomină asupra socialului: intrigi, caractere josnice și nobile, clicile boierești, lăcomia unor turci, fățărnicia altora.

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 140.

[2] *Ibidem*, p. 135.

[3] Vezi subliniată această consecvență între acțiune și operă la V. Cheresteșiu, *Marele învățat, om politic și luptător Dimitrie Cantemir*, în „Studii", VI, 1953, nr. 4, p. 75—89.

[4] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 70.

În aceste condiții, *Istoria Ieroglifică* nu poate constitui un izvor precis pentru reconstituirea faptelor istorice petrecute în vremea dintre 1693 și 1705, despre care se ocupă. Totuși, avem dreptul să afirmăm că *Istoria Ieroglifică* este un izvor istoric de foarte mare importanță pentru cercetătorul care nu caută în istorie numai determinarea amănuntelor cu caracter individual, ci cercetează instituțiile și împrejurările sociale. Astfel este marea adunare a țării — la care iau parte și boierii de rangul al doilea și al treilea, precum și anumite elemente populare — o instituție feudală, embrion de parlament [1], despre care D. Cantemir nu mai stăruie în *Descrierea Moldovei*, pentru că în această scriere încheiase concepția sa despre vechimea domniei absolute în Moldova.

În *Istoria Ieroglifică* avem amănunte despre jurămîntul omagial dat de boieri domnului, felul cum se obținea confirmarea alegerii domnului la Poartă. Foarte pe larg este analizată organizarea agenției diplomatice a țărilor romîne la Poartă la începutul veacului al XVII-lea, cu capichehaia domnului în frunte, o serie de agenți (dulăii), spioni (coteii), un corp de călărași (ogarii), care făceau oficiu de curieri și țineau legătura cu țara, organizare pe care nu o cunoaștem așa de complet din alte izvoare.

De o însemnătate deosebită sînt știrile lui Cantemir în *Istoria Ieroglifică* despre răscoalele țărănești. Autorul analizează păturile sociale care au luat parte la mișcare: soldații mercenari din Moldova sînt cei ce încep adunarea în vederea scularii în masă, întocmai ca în 1655 cu prilejul răscoalei seimenilor din Țara Romînească. La aceștia se alătură albinele, care sînt țăranii birnici, vecinii — iobagi, apoi „muștele", care sînt „ciocoimea, slugile boierești". Aceștia erau oameni neliberi, dar nu țărani agricoli, ci meșteșugari, paznici, oșteni din cetele boierești, cei ce erau cunoscuți înainte sub numele general de „poslușnici". Urmează apoi trîntorii, adică scutelnicii, oameni scutiți de obligații feudale, care prestau anume servicii boierilor. Răsculații caută să atragă de partea lor și pe tăuni, curtenii, o categorie socială ceva mai înaltă, mici proprietari de pămînt cu îndatoriri militare față de domnie, de care erau legați direct [2]. Am arătat că Dimitrie Cantemir vorbește despre aceste răscoale cu simpatie față de țărani și luînd atitudine împotriva boierimii mari, asupritoarea țăranilor vecini.

Dar pe lîngă acestea, *Istoria Ieroglifică* are în paginile sale și o atmosferă istorică, este vorba de viața intimă nu numai a claselor de sus, cu palatele, moșiile și supușii lor, ci de tot neamul, cu suferințele sale, cu amănunte despre vorbirea, viața casnică a multora și în special a autorului. Toate acestea nu se găsesc în cronici, sau se găsesc prea puțin. Convorbirile, chiar poetizate, dintre personaje, legăturile zilnice cu turcii, raporturile dintre slugi, agenți la Poartă și stăpînii lor, superstiții, ca visurile amăgitoare și prevestitoare (al Cameleonului), împletite cu basme și anecdote, dau acestei scrieri o savoare specială, care constituie nu numai o latură literară, dar este prețioasă și pentru istoria moravurilor și a vieții populare.

Din punct de vedere literar, *Istoria Ieroglifică* este o lucrare originală. Scriitorii ca I. Minea și N. Iorga, care au afirmat că *Istoria Ieroglifică* ar fi o imitație după *Etiopicele* lui Heliodor, s-au întemeiat pe o frază din introducerea lui Cantemir, care spune că a pus povestirea începutului la mijlocul istoriei, și

[1] Pentru această instituție, vezi P. P. Panaitescu, *Marea adunare a țării, instituție a orînduirii feudale în Moldova și Țara Romînească*, în „Studii", 1957, nr. 3, p. 153—167.

[2] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 165—166.

mijlocul la început, „așa eu urmele lui Iliodor, scriitoriului Istorii Ethiopicești călcînd“ [1]. Dar aceasta privește numai ordinea materiei și am văzut că în adevăr în partea a doua a *Istoriei Ieroglifice* se revine asupra unor evenimente de mai demult, în special asupra vieții lui Constantin Cantemir, tatăl autorului, cu prilejul unei convorbiri, iar după terminarea acesteia, povestirea își reia cursul. În adevăr, în *Etiopicele* lui Heliodor, autor grec din secolul al IV-lea (fusese episcop în Thessalia), cei doi eroi, Theogene și Hariclea, se întîlnesc, pe la mijlocul narațiunii, și-și povestesc viața anterioară. Dar la atîta se mărginește asemănarea *Istoriei Ieroglifice* cu *Etiopicele*, și prin fraza de mai sus, Cantemir nu afirmă decît că a urmat același procedeu stilistic, dar nicidecum că scrierea lui Heliodor i-ar fi fost model și îndemn. Heliodor a scris un roman de aventuri, imaginar, în grecește, în care piratii, hoți de sclavi, împiedică unirea îndrăgostiților, care în cele din urmă se regăsesc. În *Etiopice* nu sînt animale care reprezintă oameni, nu sînt alegorii, nici aluzii politice. În afară de asemănarea de mai sus care privește planul, e vorba de două scrieri total diferite [2].

Cantemir a conceput singur planul acestei scrieri politico-satirice, plină de alegorii, de animale ca în fabule, de aprecieri politice și sociale asupra vremii, îmbinate cu basme, descrieri fizice de animale. Originalitatea ei nu suferă îndoială, este o calitate a scriitorului tînăr care a creat nu numai fondul, ci și cadrul scrierii sale. Desigur, că transformarea oamenilor în animale se regăsește și în alte scrieri. Astfel, este sigur că Dimitrie Cantemir a citit *Fiziologul* [3], carte grecească bizantină tradusă (în manuscris) și în romînește în veacul al XVII-lea. În această scriere apar povești morale, ai căror eroi sînt animale rare, cu nume puțin cunoscute în vechea limbă romînească: astfel, e pilda despre fil (elefantul) și inorog (licorna), și nu e o întîmplare că aceste două animale sînt personificarea principalelor personaje din *Istoria Ieroglifică* (Antioh și Dimitrie Cantemir).

Mai este de observat că denumirea oamenilor politici cu nume de animale se folosea ca un cifru diplomatic în corespondența secretă a vremii a domnilor și agenților lor la Poartă. Capuchehaia lui Brîncoveanu îi scrie că „Luna să se întoarcă spre Vultur“, vorbește de „Samuri“ și spune că la Poartă „Negrul au grăit Negrului celui mare și apoi m-au chemat“ [4]. Dimitrie Cantemir care trăise în lumea diplomaților de la Poartă s-a folosit în chip firesc de acest „cifru“ diplomatic în cartea sa, care cuprinde în parte istoria relațiilor noastre diplomatice cu Poarta.

Pildele (cugetări) care împodobesc cartea sînt culese din literatura orientală dar și din cea clasică: din Homer, din Horațiu și din Hesiod, precum și din sf. Augustin [5]. Unele proverbe sînt luate din Miron Costin, din *Viața Lumii* și din *Cronică* [6]. Deci surprindem aci legătura dintre Dimitrie Cantemir și literatura moldovenească mai veche, între opera lui Cantemir și aceea a predecesorilor săi din vechea literatură moldovenească, pe care o vom întîlni în toată opera lui.

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 5.

[2] Heliodori, *Aethiopicarum libri decem, ab Immanuele Bekkero recogniti*, Leipzig, Teubner, 1855, VII—318 p. (textul în limba greacă).

[3] M. Gaster, *Il Physiologus rumeno*, în „Archivio glottologico italiano“, X, 1886, p. 273—304, N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura romînească*, I, p. 188—194.

[4] E. Vîrtosu, *Foletul Novel*, București, 1942, p. XXXVIII.

[5] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 187, 257, 277.

[6] *Ibidem*, p. 104 și 194 ; cf. Miron Costin, *Letopisețul Moldovei de la Aron Vodă*, ediția P. P. Panaitescu, București, 1944, p. 25 : „Sula de aur zidul pătrunde“.

istorică. Şi mai interesantă este folosirea literaturii populare, a proverbelor, în *Istoria ieroglifică*. Alături de cugetările lui Hesiod şi ale sfîntului Augustin autorul a socotit demne de a împodobi opera sa cugetări ale înţelepciunii populare, ca acestea : „Lupul părul după vremi îşi schimbă, iară din firea lui nu iase“ [1], sau „Cine nu vrea să frămînte, toată ziua cerne“ [2]. Tot o expresie populară este şi aceasta : „apă în piuă bătută“ [3]. Şi basmele populare sînt puse la contribuţie cînd autorul vorbeşte de „zmeul“, care „capul cu coada să-şi împleticească“ [4].

Proverbele şi zicătorile formează, ca să zicem aşa, ornamentaţia scrierii literare, temelia ei este pamfletul. Ca un bun pamflet *Istoria ieroglifică* străluceşte prin portrete satirice: boierul moldovean Ilie Ţifescu, vulpea lacomă, îşi descrie singur lăcomia: „Într-o zi stomahul mai tocmindu-mi-se şi pofta spre ospătare mai pornindu-mi-se, cu oarbă lăcomie puiul întreg a înghiţi m-am nevoit, ce grumazii... uscaţi fiindu-mi, în laringă mi-s-au oprit; l-aşi înghiţi şi pe gîtlej nu încape, l-aşi ştiupi şi nu-l pociu, căci în gios să să lunece stă împotrivă uscăciunea, cu tusa şi cu opinteala a-l lepăda, nu mă lasă slăbiciunea“ [5]. Iată portretul satiric al lui Mihai spătarul Cantacuzino, unchiul lui Brîncoveanu, boier mare şi lacom de avere: „multe grăieşte, dară puţine isprăveşte, la mînie iute, la foame nesăturată este, zic că viţelul întreg deabiia îi este de gustarea dimineţii, iar la ospăţul prînzului cu taurul şi cu cămila nu se satură. Despre partea stomahului aşa, iară despre partea sufletului cu mult mai nesăţios şi nesăturat este, prin olaturile ei altă jiganie nu numai cît a vieţui, ce nice a trece fără primejdie poate“ [6] Marco, falsul fiu de domn, pretendent la tron este „ticălos şi mişelos... în tot chipul vrednic de văerat şi cu toată umilinţa dintr-adîncul inimii se roagă ca oricarile în numărul supuşilor săi a-l primi ar învoi, măcar în gunoiştea curţii sale a se tăvăli cu toată inima bucuros este, ca şi el, nenorocitul sau supt umbra aripilor sau supt praful talpelor aciuindu-se, aşa de tot în izbeliştе lepădat şi din privirea înalţilor monarşi depărtat şi înstrăinat să nu fie“ [7].

În multe locuri amărăciunea satirei este înlocuită cu lumea mai senină a basmelor, deşi şi acestea au cîteodată un tîlc satiric, ca acela despre alegerea porcarului ca împărat, îndreptat împotriva lui Constantin Brîncoveanu.

Lumea orientală cu farmecul ei exotic apare în descrierea vînătorii de elefanţi în India [8], în descrierea palatelor fantastice pe apele Nilului, în care vedem scări de marmură, ceardace ce se întind deasupra apelor, străzi cu colonade acoperite pe margini [9]. Unele poveşti ca aceea a pescarului şi a dulfului amintesc basmele din *O mie şi una de nopţi* [10].

Dar întîlnim şi frumuseţile vieţii populare din ţară, poezia obiceiurilor moldoveneşti. Iată un alai de nuntă, transpus în lumea animalelor: „ţînţarii cu fluere, grierii cu surle, albinele cu cimpoi cîntec de nuntă cîntînd, muştile în aer

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 167.
[2] *Ibidem*, p. 372.
[3] *Ibidem*, p. 378.
[4] *Ibidem*, p. 308.
[5] *Ibidem*, p. 160.
[6] *Ibidem*, p. 54.
[7] *Ibidem*, p. 148.
[8] *Ibidem*, p. 130.
[9] *Ibidem*, p. 125—127.
[10] *Ibidem*.

şi furnicile pre pămînt, mari şi lungi danţuri rădicară, iar broaştele toate împreună cu brotăceii din gură cîntec cu acesta în versuri tocmit cînta“ [1].

Istoria Ieroglifică este o carte cu multe frumuseţi, dar nu este o carte frumoasă. Îi lipseşte armonia. Podoabele îneacă linia clădirii, ca într-un monument în stil baroc. Perioadele lungi, prolixitatea o fac o scriere greoaie, în care trebuie cercetate, găsite, locurile de preţ. Ea nu poate fi gustată şi înţeleasă de la primul contact. Planul scrierii este stufos, încîlcit, cu întreruperi de lungi digresiuni, cu basme şi anecdote, cugetări şi proverbe, care îngreunează urmărirea acţiunii.

La acestea se adaugă limba. Cei ce s-au oprit, fără a citi *Istoria Ieroglifică*, declarînd-o o operă neizbutită, au fost împiedicaţi în special de obstacolul limbii. Desigur că limba literară de azi şi limba *Istoriei ieroglifice* diferă adînc, nu numai ca lexic, ci şi ca sintaxă, am zice ca spirit. Una, limba de azi, este un instrument de cugetare liberă şi practică, limba lui Cantemir reprezintă o podoabă grea şi bogată a cugetării, ca un brocart vechi. Limba *Istoriei Ieroglifice* se deosebeşte deopotrivă şi de limba bisericească a vremii şi de cea a cronicarilor dinaintea lui; ea este o încercare de a crea o limbă literară nouă, adaptabilă unor forme literare care nu mai fuseseră folosite pînă la dînsul în limba romînă. *Istoria Ieroglifică* este prima scriere beletristică în romîneşte, prima scriere care nu mai era nici predică bisericească, nici letopiseţ. Pentru aceasta avea nevoie de o haină nouă.

În introducere, autorul recunoaşte că „simcea (materia) groasă ca aceasta“ (adică a limbii) „multă şi îndelungată ascuţitură să-i fi trebuit am socotit“ [2]. El numeşte limba noastră „brudie“, adică necoaptă, tînără: „de vreme ce brudii noastre limbi cunoscător eşti“, spune Cantemir cititorului [3]. Limba trebuie deci prelucrată de scriitor, şi astfel Dimitrie Cantemir are o concepţie a sa asupra limbii literare. Încercarea sa este o lucrare conştientă a scriitorului asupra limbii.

Prima greutate sta în lexic : pentru filozofie şi literatură retorică îi lipseau termenii în limba cronicarilor şi a bisericii şi de aceea el adoptă termeni „tehnici“ latineşti şi greceşti. „În une hotare loghiceşti sau filosoficeşti a limbi streine, ellineşti zic şi latineşti cuvinte şi numere (numiri) ici şi colea, după asupreala (necesitatea) voroavei, aruncate vei afla, carile înţelegerii şi cursul (curgerea povestirii) nu puţină întunecare pot să aducă“ [4]. El îşi dă deci seama că reforma limbii poate aduce „întunecare“, dar e nevoit s-o facă. Introducerea termenilor greceşti şi latineşti înseamnă o încercare de a crea o terminologie filozofico-socială pentru limba romînă, ea corespunde cu rezolvarea modernă a problemelor lexicului tehnic, care se bazează tot pe limba greacă şi latină, deşi nu în aceeaşi măsură în care a făcut-o Cantemir.

Autorul *Istoriei Ieroglifice* nu s-a mărginit la o reformă în lexicul romînesc; el a căutat să dea o sintaxă nouă limbii literare romîne. Aşa ceva încercase înaintea lui Miron Costin, care cu discreţie în *De neamul moldovenilor* a folosit o sintaxă de origine latină, cu verbul la sfîrşit, anume aşezări ale cuvintelor într-o frază cu cezură, rupînd-o cu sintaxa limbii bisericeşti. Cantemir a mers cu îndrăzneală mai departe pe această cale. Fraza lui suferă o triplă influenţă: latină, greacă şi barocă. Fraze sentenţioase, lapidare, de gust clasic, alternează cu fraze enorme, care cuprind, fără armonie de ritm, un rîu nesfîrşit de cuvinte

[1] D. Cantemir, p. 108.
[2] *Ibidem*, p. 4.
[3] *Ibidem*.
[4] *Ibidem*.

şi excursuri secundare în curgerea ideii principale. Asemenea fraze dau în adevăr limbii lui Cantemir, păstrată în parte şi mai tîrziu în *Hronic*, un aspect greoi, fac dificilă apropierea de cărţile lui scrise în romîneşte.

Dar nu toată *Istoria Ieroglifică* este scrisă în perioade, dimpotrivă, unde autorul vrea să dea naraţiunii un ritm mai vioi, se vede bine influenţa limbii poporului. Am citat mai sus proverbe populare moldoveneşti intercalate în *Istoria Ieroglifică*: „Odinioară, frate, era un păstor de rîmători, carile cu simbria a tot satului în carile locuia, din zi în zi viaţa îşi sprijenia“ [1]. „De unde s-au luat cuvîntul, carile se dzice: sara ghigariu, dimineaţa spătariu“ [2].

În ediţia Academiei din 1883, limba lui Cantemir a fost transformată ca fonetică şi ortografie. Restabilită după manuscris, se vede bine cum această limbă păstrează fonetica limbii subdialectului moldovenesc, cu multă savoare şi prospeţime [3].

Se poate spune că *Istoria Ieroglifică* nu reprezintă încă deplina măsură a talentului lui Cantemir, ea formează o încercare, cu unele aspecte unice în literatura noastră (pamfletul politic îmbinat cu elemente de basm şi cugetare orientale şi populare), dar în privinţa realizării formale nu ajunge la o desăvîrşită exprimare. Şi acest aspect formal situează *Istoria Ieroglifică* într-o perioadă de tranziţie a operei lui Dimitrie Cantemir, aşa precum şi în privinţa fondului, alcătuieşte tot o scriere de tranziţie, cum vom vedea mai jos.

IDEILE FILOZOFICE ALE LUI DIMITRIE CANTEMIR IN ISTORIA IEROGLIFICĂ

Spre deosebire de *Divan* şi de *Imaginea ştiinţei sacre*, *Istoria Ieroglifică* nu este o lucrare filozofică, filozofia stă pe planul al doilea în această din urmă scriere, scopul principal al autorului fiind să prezinte în chip artistic o povestire cu substrat istoric, dar cu tendinţă de pamflet. Filozofia face operă de ornament, ca basmele, proverbele şi descrierile de palate, ea trece pe planul al doilea în faţa istoriei şi urmează să treacă tot mai mult în scrierile următoare. Totuşi, ideile lui Cantemir în domeniul metafizicii şi logicii, în etică, deşi fărîmiţate în diferitele pagini ale scrierii, fără a putea din această cauză să formeze un sistem, un tot, înfăţişează o valoroasă şi nouă contribuţie la evoluţia cugetării autorului. Ele exprimă „idei filozofice înaintate pentru acea vreme“ [4].

Dimitrie Cantemir rămîne în *Istoria Ieroglifică* un creştin, dar se deosebeşte de misticul din *Divanul lumii* şi din *Imagina ştiinţei sacre* şi aci, ca şi în privinţa stilului, ca şi a concepţiei istorice, Cantemir evoluează spre o atitudine pozitivă, aproape realistă.

El se declară, cum era de aşteptat, împotriva materialismului filozofic, pe care îl identifică cu atomismul. Într-o frază în care vorbeşte de morală, spune că dacă în viaţă am avea automat, pedeapsa urmînd îndată după faptă, atunci „filozofia atomiştilor“ ar stăpîni „lucrurile omeneşti“ cu „înăduşală a tot sufletul“

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 228.

[2] *Ibidem*, p. 229.

[3] Pentru limba lui D. Cantemir, în *Istoria Ieroglifică*, vezi şi Al. Rosetti, *Observaţii asupra limbii lui Dimitrie Cantemir în „Istoria Ieroglifică“*, în Academia R.P.R., „Buletin ştiinţific, secţiunea de ştiinţa limbii, literatură şi artă, tom. I, nr. 1—2, 1951, p. 17—38.

[4] C. I. Gulian, *Dimitrie Cantemir, un mare patriot şi cărturar*, în „Lupta de clasă“, seria a V-a, XXXIII, 1953, p. 74, vezi în genere p. 65—76.

şi proştii ar putea prevede viitorul, cursul vieţii fiind ca o mecanică [1]. Autorul romîn din 1705, trăind în mediul feudal, nu putea fi adept al filozofiei materialiste, care cîştigă teren abia în rîndurile burgheziei.

Totuşi, faţă de concepţiile mistice din operele precedente, avem în *Istoria Ieroglifică* un cugetător care se apropie, timid, e drept de o concepţie ştiinţifică asupra vieţii. El face o profesie de credinţă pe care am putea-o numi deistă, contrară punctului de vedere al bisericii: divinitatea nu intervine în lumea creată de ea, cu legi care sînt stabilite de la început, de nemodificat. Credem că aşa trebuie înţeles acest pasaj al lui D. Cantemir: „căci ziditoriul, înţelepciunea şi puterea sa, zidirea săvîrşind, de lucru se odihneşte şi ca un deplin în putere stăpîn, odată numai poruncind, din veci şi pînă în veci, zidirea ca o slujnică după porunca nepărăsit aleargă" [2]. Lumea se conduce după legi imuabile, stabilite de la început de un creator, acesta nu mai intervine pentru a-şi modifica creaţia, prin graţie şi în urma rugăciunilor.

Există o filozofie fizică, zice Cantemir, deosebită de cea „obiceinică", care ar fi aceea a vieţii sociale [3]. Filozofia fizică este aceea care se ocupă cu materia şi ţine seamă de legile materiei: „toată filozofia fizicească asupra trupului firesc (material) şi în ştiinţa lucrurilor fiinţăşti să sprijineşte" [4].

Dar mai mult decît atîta, între fizica materialistă şi „etică" este, crede Cantemir, o unitate, amîndouă se supun unor legi neschimbate. Întocmai precum soarele „de la punctul Racului pînă la punctul Capricornului se sue şi pogoară", deci fără nici o deviere de la legea naturii, deşi noi nu putem afla „pricina pricinelor" (cauza primă) a acestei mişcări, de asemenea „anangheon (obligatoriu) este ca în cele ithiceşti stăruită (identică) să rămîie. Aşijderea ithica nu altor fapte, fără numai ceia care cu socoteală şi cu înţelegere este, deci oricare între fapte în lucruri are socoteală (regulă)..." [5]. Aşadar, şi viaţa morală, socială, nu numai materia neînsufleţită, urmează anume reguli, anume legi.

În privinţa teoriei cunoaşterii, Dimitrie Cantemir se declarase în *Imaginea ştiinţei sacre* pentru revelaţia divină ca izvor al întregii cunoaşteri. În *Istoria Ieroglifică*, el adoptă o poziţie contrară, materialistă, în contrast nu numai cu scrierile sale precedente, dar şi cu metafizica sa din însăşi această scriere. Ironizînd raţionalismul, el îndrăzneşte să declare: „toată ştiinţa din povaţa (citeşte: experienţa) simţurilor se află" [6]. Şi adaugă într-alt loc: „experienţa şi ispita lucrurilor mai adevărată poate fi decît toată socoteala (deci raţionamentul) minţii şi argumenturile arătării de faţă (experienţa simţurilor) mai tari sînt decît toate chitelele" (raţionamentele) [7]. Dar această cunoaştere prin simţuri, care este singura adevărată, nu este completă, ea se îmbină cu fondul spiritual al ştiinţei, al cunoştinţelor acumulate şi dobîndite, formînd ceea ce psihologii mai noi au numit apercepţie şi pe care Cantemir o numeşte „mai denainte ştiinţă". Astfel: „pre cît lumina soarelui a lucra poate în organele văzătoare, pre atîta agiutoreşte mai denainte ştiinţa în mintea adulmelcătoare" (citeşte: cercetătoare) [8].

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 300—301.
[2] *Ibidem*, p. 336.
[3] *Ibidem*, p. 78.
[4] *Ibidem.*
[5] *Ibidem*, p. 335.
[6] *Ibidem*, p. 36.
[7] *Ibidem*, p. 49.
[8] *Ibidem*, p. 57.

Filozoful, spune Dimitrie Cantemir în *Istoria Ieroglifică*, este cel ce cercetează cauzele şi natura lucrurilor, el nu mai este un teolog menit să aplice fenomenelor explicaţiile teologice: „prostimea (oamenii neînvăţaţi) lucrurile văzînd, precum sînt le ştiu iară filosoful din ce şi pentru ce aşa sînt cunoaşte“ [1]. Şi mai departe: „Sufletul filosof nu numai cum şi ce s-au făcut, ci şi pentru ce aşa s-au făcut, cercetează“ [2]. Aşadar, cunoaşterea fiind bazată pe simţuri, orice om simplu (prostimea) poate cunoaşte aspectul real al lucrurilor, dar filozoful caută originile aspectelor materiale, cauza lor. În acest chip, Cantemir se situează pe o poziţie ştiinţifică.

Istoria Ieroglifică este o lucrare care se preocupă de fapte din viaţa socială şi psihologică, nu din cea fizică, aşa cum o numeşte Cantemir, prin care trebuie să înţelegem obiectul ştiinţelor naturii. De aceea toate cugetările cuprinse în această operă se aplică vieţii sociale, împrejurărilor cuprinse în povestire, cărora servesc de comentariu. De aceea, ordinea, legile pe care le vede el în lume se aplică în primul rînd acestei lumi sociale, şi filozoful care caută cauzele şi sensul lumii aplică, după Cantemir, cercetarea sa vieţii sociale.

În această privinţă avem o afirmaţie directă a lui Cantemir despre existenţa legilor sociale, poate cel mai interesant pasaj cu caracter filozofic din *Istoria Ieroglifică*. În viaţă, zice autorul *Istoriei Ieroglifice*, sînt două feluri de fenomene, cele „tîmplătoare“ (întîmplătoare) şi cele supuse legilor naturii (fiinţeşti). Primele sînt individuale, celelalte sînt generale : „Precum toate lucrurile în lume sau fiinţeşti sau tîmplătoreşti, aşa în două chipuri pentru dînsele a se adeveri şi a se înştiinţa poate“. În ceea ce priveşte „lucrurile tîmplătoare“, adică cele supuse hazardului, „cum vor vini şi vor cădea, nime dintre muritori deplin şi cum sînt, cu mintea a le cuprinde poate“. Aceste lucruri, sîntem tot în domeniul faptelor sociale, sînt supuse hazardului şi ele nu se pot nici prevedea, nici explica. Cît priveşte cele supuse legilor naturii : „iară în cele fiinţeşti, precum începutul, aşa sfîrşitul, după a firii urmare (după legile naturii) afară de tot prepusul (îndoială), precum sînt a le pricepe şi a le giudeca îndrăznim şi putem“. Cu acest prilej, Cantemir face o comparaţie cu lumea fizică: dacă punem o mulţime de grăunţe mici în ciur, agitîndu-le, „carile întăi şi carile mai pre urmă a cădea s-ar tîmpla nu ştim... pînă în cea de pre urmă, precum toate vor cădea, fără greş ştim“, căci faptele individuale sînt supuse hazardului, iar cele generale unei legi naturale, „ca fireşte, toată greuimea la mijloc trage şi tot grăunţele mic prin gaura mare neoprit trece“. Autorul aplică aceste consideraţii lumii sociale: „Aşa dară lucrurile muritorilor şi muritorii, ori ca grăunţele în ciur, ori ca spicele în roată ar fi“ [3].

În privinţa cugetării filozofice, *Istoria Ieroglifică* se deosebeşte de lucrările anterioare ale lui Dimitrie Cantemir; autorul pornise pe calea unei clarificări a gîndirii, dezbărîndu-se de zgura mistică din trecut, dînd aprecieri şi cugetări surprinzător de noi, de originale ca formă pentru vremea sa şi pentru stadiul în care se afla cultura românească din acea vreme.

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 86.
[2] *Ibidem.*
[3] *Ibidem*, p. 190—191.

LOCUL ISTORIEI IEROGLIFICE IN OPERA LUI CANTEMIR

Dimitrie Cantemir se eliberase de formele mistice, de care mintea sa tînără fusese încărcată, în special prin înrîurirea profesorului său, Ieremia Cacavelas. Ceea ce arată că şi formal ieşise de sub această influenţă este figura lui Ieremia Cacavelas în *Istoria Ieroglifică*, deoarece vestitul dascăl apare şi el între animalele figurate în această carte sub numele destul de caracteristic de „privighetoarea", cel ce vorbeşte frumos. Această privighetoare „în cuvînt vreodată a se osteni nu ştie" şi „măcar că în limba lată şi la voroavă neîncetată este, însă ce şi pentru ce aşia de mult ritoriseşte, nici ea nu poate ştie" [1]. Ieremia Cacavelas, cel căruia îi dedicase cu veneraţie Dimitrie Cantemir *Imaginea ştiinţei sacre*, învăţătorul de care odinioară nu se putea despărţi, devine aci o caricatură de retor, care vorbeşte neîncetat, dară fără miez, formă umflată, fără sens. I se deschiseseră ochii tînărului scriitor, el trece acum într-o nouă fază a activităţii sale. În prima perioadă, Dimitrie Cantemir scrie lucrări exclusiv mistico-filozofice, în cea de a treia, din Rusia, el dă la iveală operele sale fundamentale ştiinţifice, istorice şi geografice. *Istoria Ieroglifică* stă la mijloc între aceste două perioade ale dezvoltării intelectuale a autorului. Această scriere nu este nici o operă mistico-filozofică, de vreme ce subiectul este istoric, dar nici o cercetare istorică critică în genul *Hronicului* sau al *Descrierii Moldovei*, ci rămîne la mijloc ca o scriere de gen nehotărît, între poezie şi istorie, între filozofie şi ştiinţă. Din prima perioadă i-a rămas lui Cantemir o oarecare obscuritate. Faţă de istorie, autorul nu are încă atitudine de om de ştiinţă, pentru el istoria este încă o operă literară. Pe cînd *Descrierea Moldovei* reprezintă o expunere ştiinţifică, *Istoria Ieroglifică* nu este încă aşa ceva, nici ca fond, nici ca formă.

Această scriere din perioada de tranziţie se deosebeşte însă adînc de scrierile anterioare, nu numai ca formă de expunere. Acum Cantemir ia o atitudine hotărîtă în favoarea monarhiei autoritare, împotriva marii boierimi feudale, a sistemului de cîrmuire aristocratică, se ridică pînă şi împotriva sistemului robirii ţăranilor. În privinţa filozofiei, el se apropie de o concepţie mai ştiinţifică, mai ales în teoria cunoaşterii, bazată pe simţuri şi apercepţie, nu pe revelaţia divină. Contradicţiile dintre ideile filozofice ale lui D. Cantemir, care se găsesc între operele din prima perioadă mistică şi aceasta de a doua cînd se îndreaptă spre o concepţie mai ştiinţifică, sînt aproape tragice pentru un om, ele reprezintă o rupere cu trecutul şi cu tradiţia. Această rupere nu se făcuse în întregime, n-am intrat încă în perioada de maturitate creatoare a lui Cantemir. Aceasta urma să vină în timpul exilului, în mijlocul societăţii din vremea reformelor lui Petru cel Mare.

Dar şi la Constantinopol a putut găsi Dimitrie Cantemir un mediu deosebit de cel din ţară. Trăind în Constantinopol, Cantemir nu era un moşier, un stăpîn de iobagi, ca boierii moldoveni. Aci venea în contact cu negustori, cu diplomaţi, cu o viaţă orăşenească dintr-un mare port legat de toată Mediterana, cu forme economice capitaliste. Aceste împrejurări, alături de evoluţia vîrstei şi culturii sale, îl fac pe încetul să-şi schimbe concepţiile, să le clarifice. Astfel ajunge, sau, mai bine zis, trece el prin a doua perioadă a activităţii sale, o perioadă de tranziţie, în care scrie *Istoria Ieroglifică*.

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 63.

XI. DOMNIA LUI DIMITRIE CANTEMIR (1710—1711). POLITICA INTERNĂ

Dimitrie Cantemir nu se urcase în scaun după formula obişnuită în acea vreme: cumpărarea scaunului cu bani grei de la demnitarii turci, sprijinul vîrfurilor boierimii bogate din ţară. El a fost un domn de război, impus de împrejurările grele care se pregăteau. Turcii nu i-au cerut bani ci şi-au amintit de omul de credinţă al Imperiului Otoman, care nu trecuse de partea regelui Sobieski şi care doborîse pe boierii polonofili, Constantin Cantemir. Şi Nicolae Mavrocordat era un credincios al Porţii, şi el era fiul unei slugi încercate a sultanului, dar era grec, era fără trecere în ţară şi la boieri. Hanul tătarilor spusese că „de vreme ce acum *este de oaste*, trebuie schimbat domnul din Moldova, Nicolae vodă, la aceste vremi, că nu-i harnic de domnie, fiind grec“ [1]. Dimitrie Cantemir este învestit ca domn la 14 noiembrie 1710 [2]. El urmărise, ca ginere al lui Şerban Cantacuzino, să obţină tronul Ţării Romîneşti, într-o ţară mai bogată atunci, care i-ar fi oferit un cîmp mai larg de acţiune : el n-a uitat niciodată această ambiţie. Domnia din Moldova de la 1710 a lui Dimitrie vodă a fost socotită numai ca o punte de trecere spre domnia Ţării Romîneşti. Turcii bănuiau pe Brîncoveanu şi în aceste împrejurări, în care se apropia războiul cu ruşii, el trebuia prins şi adus la Poartă. Cel ce era însărcinat cu această tainică treabă era Dimitrie Cantemir. Vizirul i-a spus la plecare : „Să-mi prindzi pe Brîncovanu vodă munteanul, să mi-l trimiţi aice viu. Şi de la împărăţie vei avea mare dar şi cinste şi în locul lui tu vei rămînea acolo domn neschimbat“ [3]. Neculce însuşi, un apropiat al domnului său, crede că nefiind satisfăcut de turci, care nu i-au dat semn să pornească împotriva Ţării Romîneşti, de necaz, de nevoie, a trecut de partea Rusiei [4]. Neculce nu citise *Istoria Ieroglifică*. Nu ştia că demult Dimitrie vodă întrevăzuse ceasul acesta de cădere a imperiului înrobitor. El voia, desigur, domnia în Ţara Romînească, şi doborîrea lui Brîncoveanu, dar pentru un scop mai înalt, de eliberare a amînduror ţărilor romîne, cu soartă comună.

---

[1] N. Muste, *Letopiseţul*, la M. Kogălniceanu, *Letopiseţele Moldovei*, III, p. 42.
[2] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. citat, f. 788.
[3] I. Neculce, *Letopiseţul ţării Moldovei*, ediţia I. Iordan, p. 258.
[4] *Ibidem*, p. 262—263.

Înainte de a expune încercarea lui Dimitrie Cantemir de a elibera ţara cu ajutorul Rusiei, trebuie însă, pentru a înţelege poziţia lui şi raportul de forţe interne pe care se bizuia în domnia sa, să cercetăm politica internă a lui Dimitrie

Portretul lui D. Cantemir.

vodă în scurta sa domnie de cîteva luni. Deşi timpul a fost desigur prea restrîns pentru desfăşurarea şi aplicarea unei doctrine politice, pe care o găsim expusă în cărţile lui, socotim că din analiza unor fapte puţin cercetate din această domnie,

se poate vorbi de o politică internă caracterizată de aplicarea doctrinei politice, măcar la începuturile ei [1].

Mai întîi, aceasta se vede din alegerea şi treptata schimbare a principalilor colaboratori ai lui Dimitrie Cantemir [2]. Mai întîi, „majordomul", reprezentantul tipic al marii boierimi stăpînitoare peste multe domnii, Iordache Ruset, precum şi toţi fraţii lui, au fost înlăturaţi din sfatul domnesc. Mare logofăt a fost numit Nicolae Costin, fiul lui Miron, cel decapitat de tatăl domnului de acum, ceea ce însemna o împăcare cu o anume facţiune a boierilor mari ostilă Ruseteştilor. Acelaşi înţeles, de ridicare a opoziţiei împotriva facţiunii pînă atunci atotputernice a Ruseteştilor, îl are numirea ca mare vornic al Ţării de Jos a lui Lupu Costache, boier mare, fiul unui credincios al lui Constantin Cantemir. În divan se mai află cîţiva boieri mari, din cei mai bogaţi: Constantin Costachi mare comis, Ilie Catargiu, mare vistiernic, Gavril Costachi, mare sluger, dar alături de ei întîlnim oameni noi, doi Sturzeşti, marele vornic al Ţării de Sus şi marele stolnic, boieri de viţă veche, dar nu din cei bogaţi, nefăcînd parte din oligarhia ce domnise pînă atunci, asemenea şi Dabija marele ban, Vasile Hăbăşescu medelnicerul. Oameni foarte tineri iau acum parte la divan, între ei în primul rînd stă cronicarul Ioan Neculce, numit la început mare spătar, apoi mare hatman, comandantul oştirii ce urma să lupte pentru eliberarea ţării [3]. Alături de el este Ştefan Luca, cumnatul lui Neculce, cel ce urma să negocieze tratatul cu Petru cel Mare, numit în cursul domniei, nu de la început, mare vistiernic [4]. Deci oastea şi vistieria, poziţii cheie, erau în mîna unor oameni de încredere personală ai domniei, nu în mîna reprezentanţilor oligarhiei latifundiare, a acelei oligarhii împotriva căreia se ridică Dimitrie Cantemir în *Istoria Ieroglifică*. Dar sfatul domnesc nu era totul într-o domnie care putea să nu-i ceară sfatul. Aşa a fost în vremea lui Cantemir: Neculce spătar, apoi hatman, mărturiseşte în cronica lui că de la început, „toate trebile domniei erau după mine" [5], deci domnul nu cîrmuia prin sfatul domnesc, ci prin omul său de încredere. Mai mult decît atîta, în fruntea cetelor de oaste pregătite pentru războiul de eliberare erau „feciori de boieri grijiţi", boieri tineri fără slujbă, din rîndurile voinicilor, doritori de aventură, care luptaseră alături de cazaci, de poloni, care-şi căutau de la o vreme o soartă în oşti străine, un tineret de luptă, care se formase în Moldova cu tradiţia lui, cu vreo 50 de ani înainte.

Puţine reforme a putut face Cantemir în scurta sa domnie: reforme pentru anume pături sociale mai puţin bogate puteau fi binevenite, mai ales cele fiscale, dar în ţara sărăcită şi în preajma războiului aşa ceva era greu de îndeplinit. Totuşi, la venirea sa în scaun, Cantemir a scăzut „birul steagului", adică darea ce se lua la domnie nouă, ca să plătească cheltuielile steagului de domnie de la turci [6]. O reformă fiscală importantă a fost scăderea, mai mult de jumătate, a

[1] Vezi şi N. Iorga, *Practica domnească a unui ideolog: Dimitrie Cantemir*, *Anal. Acad. Rom. Mem. Secţ. Ist.*, tom XVI, 1935. Iorga socoate pe Cantemir un „iubitor de oameni", care se caracterizează prin modestie, caută să uşureze dările. Nu vede însă încercarea de a crea pentru domnie o platformă de putere, independentă de boierimea mare.

[2] Lista sfatului domnesc al lui D. Cantemir, la Ion Neculce, *op. cit.*, p. 260, şi mai completă, cu boieriile mici în privilegiul domnesc din 3 ianuarie 1711, Acad. R.P.R., ms. rom., nr. 969, f. 13 v.

[3] I. Neculce, *op. cit.*, p. 264.

[4] Nicolae Costin, *Letopiseţul*, la M. Kogălniceanu, *Letopiseţele Moldovei*, II, p. 101.

[5] I. Neculce, *op. cit.*, p. 260.

[6] *Ibidem*.

dăjdiilor mazililor, adică a boierilor mici, fără slujbe [1]. Se vede de aci pe ce forțe sociale voia să se întemeieze puterea domnească a lui Dimitrie vodă. O altă reformă fiscală a fost desființarea deseatinei, a dijmei pe miere, care privea în special boierimea mică, cultivatoare de albine, lipsită de marile venituri ale comerțului de vite de pe moșiile latifundiarilor [2].

Din cercetarea privilegiilor domnești ieșite din cancelaria lui Dimitrie Cantemir în timpul scurtei sale domnii [3], se vede ca de obicei o grijă pentru biserici și mănăstiri. De remarcat însă un fapt deosebit de interesant: printr-o înțelegere cu patriarhul de Ierusalim (Chrisant Notara), domnul Moldovei obține reluarea pentru țară a mănăstirilor închinate la lăcașurile din Orient, anume a mănăstirilor mari și bogate ca Bistrița, Tazlău, Probota, rămînînd închinate patriarhiei numai o serie de mănăstiri din Iași (Galata, Cetățuia, sf. Sava etc.), aceste mănăstiri vor plăti însă domniei o sumă fixă anuală în galbeni, ceea ce însemna începutul alcătuirii unui venit fix în bani pentru vistieria domnească pe fiecare an [4]. Astfel, biserica reprezenta pentru domnie un sprijin sigur, financiar și spiritual, împotriva încercărilor de cotropire a puterii de către marea boierime.

Un act domnesc vorbește de „căutarea țiganilor", de căutarea care se făcuse, se vede, în toată țara, în urma căreia unii țigani boierești au fost recunoscuți ca fiind de drept ai domniei [5]. Domnul poruncește lui Dimitrie Racoviță, fost hatman, să nu mai folosească pe un țigan, care „de la căutare" s-a dovedit a fi domnesc. Este vorba de o operație vastă poruncită de domn: boierii în domniile slabe precedente acaparaseră o parte din robii domniei și acum erau siliți să-i dea înapoi, ceea ce reprezintă un act de autoritate împotriva marii boierimi.

Din celelalte privilegii date de Dimitrie Cantemir, se remarcă lipsa unor favoruri domnești date marilor boieri, afară de cei din sfatul domnului, în schimb constatăm mai multe acte date oamenilor săraci. Astfel este privilegiul pentru breasla mișeilor calici din Roman [6], pentru breasla cioclilor din Iași [7], pentru niște „jupînese sărace" văduve, Alexandra și Maria [8]. Între actele date în favoarea unor categorii sociale sau persoane din pături sociale neboierești, notăm actul de confirmare al privilegiilor de scutire al popilor din Iași [9], pentru Toader blănarul domnesc [10]. Între cele date boierilor mici sînt cele pentru Ivan pîrcălabul de la Piscu [11], pentru Ioan Abaza fost paharnic al doilea [12], Beldiman al treilea logofăt [13], Bejan Hudici vornic de poartă [14], un oarecare Secară [15]. Astfel de acte avem

[1] I. Neculce, *op. cit.*, p. 260.

[2] *Ibidem.*

[3] O adunare a acestor acte din domnia lui Dimitrie Cantemir a fost făcută de C. Stoide, directorul Arhivelor Statului din orașul Stalin, care a binevoit să mi-o pună la dispoziție, fapt pentru care îi aducem mulțumiri.

[4] Act din 26 decembrie 1710, copie după originalul din Arhivele Statului, Iași, în colecția C. Stoide.

[5] Acad. R.P.R., doc. CCXXIV/89, 30 aprilie 1711.

[6] Ibidem, doc. LXV 227, 5 ianuarie 1711.

[7] Ibidem, ms. nr. 237, f. 377, 28 decembrie 1710.

[8] Ibidem, doc. X/6, 8 martie 1711.

[9] Ibidem, CXLI/28, 18 decembrie 1710.

[10] Ibidem, doc. LXIV/38, aprilie 1711.

[11] N. Iorga, *Studii și documente*, XI, p. 54, 23 decembrie 1710.

[12] Copie în colecția C. Stoide, 1 ianuarie 1711.

[13] Acad. R.P.R., doc. CCXIX/19, 18 februarie 1711.

[14] Arh. St. Buc., Copie în colecția C. Stoide, 22 februarie 1711.

[15] Arh. St. Buc., Măn. Neamț. XXXVIII/2, 6 mai 1711.

şi de la alţi domni, dar lipsa actelor pentru boierii cei bogaţi, Racoviţă, Ruset, Cantacuzino, în toată domnia lui Dimitrie Cantemir, formează totuşi un contrast izbitor faţă de cele dintîi.

Toate acestea puse alături de reformele fiscale amintite, de reluarea mănăstirilor închinate, de reluarea ţiganilor domneşti cotropiţi de boieri, formează un tot, din care se poate vedea politica internă urmată de Cantemir, politică ce este în conformitate cu ideile politice din operele sale, anume: creşterea autorităţii centrale a domnului, supunerea boierilor mari, oprirea lor de la abuzuri, sprijinul puterii centrale pe o întărire a bazei financiare a domniei, pe cîştigarea unor categorii sociale mijlocii, în concluzie un regim de monarhie absolută, opus anarhiei boiereşti, favorabil ţăranilor şi orăşenilor, ca şi boierimii mici.

De aci a trebuit să iasă în chip necesar un conflict între Dimitrie Cantemir şi boierimea mare a Moldovei, conflict care izbucneşte în timpul războiului din 1711. Într-un studiu serios despre politica lui Dimitrie Cantemir, G. Bogdan (Duică) observa existenţa unei opoziţii boiereşti împotriva domnului (în frunte cu Iordache Ruset) [1]. La urcarea sa în scaun Dimitrie Cantemir ţinuse o cuvîntare la Iaşi, din care N. Costin, în cronică, subliniază ideea despre „folosul unirii boiereşti", fireşte, în jurul domnului, precum şi despre dragostea între generaţii şi a tuturor faţă de domn, „poftind pre cei mai bătrîni ca pre nişte părinţi, pre cei de vîrsta sa ca pre nişte fraţi, pre cei mai tineri ca pre nişte fii", deci ca într-o familie mare, cu sentimente de familie [2]. Discursul-program al lui Cantemir nu ni s-a păstrat decît în acest scurt extras, el trebuie să fi avut o însemnătate asupra căreia este inutil să stăruim.

Dar „unirea boierească" în jurul domnului nu se împlini, domnul fu silit să lovească în marii boieri îndărătnici. Cînd Ioan Buhuş, fost mare logofăt, refuză să îndeplinească o poruncă domnească, fiind „cam bolnav", domnul se mînie şi-l scoate din tîrg, „numai cu un cal călare, fără slugi, fără nimică", pentru care necinste Nicoale Costin exclamă indignat: „Ocarnică faptă, pentru pricină mică au ocîrît pe un boier mare" [3]. Antioh Jora, marele hatman, descoperit ca uneltitor împotriva domnului, este destituit din demnitatea lui [4]. Alături de dînsul pîrîseră pe Cantemir la ţarul Rusiei, ca un om al turcilor, în care nu poate avea încredere, „şi alţi boieri mari" şi însuşi Ghedeon mitropolitul Moldovei [5]. Iordache Ruset pîrîse în schimb pe domn ca trădător la paşa de Bender [6]. Cînd Dimitrie vodă anunţă că a trecut de partea ruşilor, Iordache Ruset îi strigă de faţă cu ceilalţi boieri: „Te ai cam grăbit, măria ta, cu chiematul moscalilor" [7], deci măcar o parte a marii boierimi a fost împotriva politicii de eliberare a domnului.

Atunci, încearcă Dimitrie Cantemir lovitura cea mare împotriva regimului de guvernare boierească din Moldova, el introduce în tratatul de alianţă cu Petru cel Mare o serie de articole care transformă Moldova într-un stat de monarhie autoritară: art. VI, „după vechiul obicei moldovenesc, toată puterea să fie la domn"; art. VII, „domnul faţă de boieri să aibă puterea obişnuită, fără nici o

---

[1] G. Bogdan, *Zur Geschichte der drei moldavischen Fürten Cantemir*, în Romänische Jahrbücher", Sibiu, X, 1894, p. 154—160.

[2] Nicolae Costin, *Letopiseţul*, la M. Kogălniceanu, *Letopiseţele Moldovei*, II, p. 90.

[3] *Ibidem*, p. 91.

[4] I. Neculce, *Letopiseţul ţării Moldovei*, ediţia I. Iordan, p. 264.

[5] *Ibidem*, p. 263.

[6] *Ibidem*, p. 265.

[7] *Ibidem*, p. 270.

schimbare a drepturilor lor" (se înţelege, puterea cea veche, nu cea redusă recent de regimul boieresc); art. IX, „boierii şi toată ţara Moldovei sînt datori a fi supuşi poruncilor domneşti fără nici o împotrivire sau zăbavă, precum a fost întotdeauna obiceiul", art. X, „toate judecăţile şi dreptul sînt apanagiul domnului" [1]. Aceste articole care se află în textul original al tratatului, ce urma să fie în viitor constituţia Moldovei, fură ascunse boierilor, deocamdată. Aşa se explică de ce ele nu apar în textul tratatului reprodus în cronica lui Neculce, dimpotrivă sînt înlocuite acolo cu articole care în realitate nu se aflau în el: „pe boieri să nu-i mazilească domnul din boierie pînă la moarte, sau cu mare vină să-i scoată"... „Domnul pe boieri să nu fie volnic a-i pierde, orice greşală ar face, fără sfatul tuturor şi fără iscălitura mitropolitului" [2]. Deci, pentru a înşela pe boieri în timpul războiului, Cantemir le-a înfăţişat un text în care li se lărgeau privilegiile, pînă la păstrarea pe viaţă a dregătoriilor, acesta e textul cunoscut de cronicarul ţării. Pe de altă parte domnul lua înţelegere cu ţarul să înfiinţeze sub oblăduirea lui o monarhie absolută în Moldova, ideal, pe care l-a urmărit şi în scrierile sale, în special în *Descrierea Moldovei*. Aşadar, Dimitrie Cantemir n-a urmărit numai eliberarea politică a ţării de sub turci, dar a vrut să instaureze în acelaşi timp un regim care însemna doborîrea stăpînirii aristocratice din Moldova. Dintre prevederile tratatului, un lucru nu a putut ascunde Dimitrie Cantemir de la început boierilor: instaurarea monarhiei pe viaţă şi ereditară în Moldova pentru familia Cantemir în locul monarhiei elective la dispoziţia boierilor. Această reformă, care pentru orice om cu simţ politic era evident că atrăgea pe toate celelalte, care nu erau dezvăluite, a ridicat o furtună în rîndurile boierilor mari. care înţelegeau că-şi vor pierde situaţia : Iordache Ruset, Dumitru Racoviţă, fost mare hatman, Savin Zmuncilă fost ban „au început a agiunge cu clevete asupra lui Dumitraşcu vodă, cum că nu este bine să fie domnu vecinic, pre neam (citeşte: dinastie), în Moldova, ce este bine să să schimbe, după cum va pofti ţara precum este şi acmu". Cînd reprezentanţii ţarului veniţi în Iaşi caută să convingă pe boieri că este în interesul ţării ca domniile să fie stabile, „iar Iordache Ruset cu *ceata lui*... iar au început a striga că nu-i bine să fie tot de un neam domnu, ce să să schimbe", cancelarul Golovkin declară categoric că altfel nu poate fi. „Atunce, scrie Neculce, au priceput Goloftin (Golovkin) pre boierii Moldovei ce feliu de oameni pizmători sînt şi cum nu să iubăscu". Numai o parte dintre boieri ţinuseră partea domnului şi se pronunţaseră pentru o dinastie ereditară în Moldova [3].

Rezultă de aici că principala luptă între domn şi boierii mari, aceştia în frunte cu „majordomul" Iordache Ruset, a fost pe tema aşezării domniei ereditare în Moldova, deci pentru înlăturarea regimului boieresc. Această luptă nu a avut numai un caracter, ca să zicem aşa, parlamentar, la adunarea boierilor, ci Dimitrie Cantemir, care era hotărît să impună punctul său de vedere, a făcut uz de forţă, arestînd pe boierul odinioară atotputernic, Iordache Ruset. După înfrîngerea de la Stănileşti, Iordache Ruset a fost dus prins în Rusia, pînă la Kiev, de unde apoi a fost eliberat [4]. Caimacamii scaunului Moldovei scriseseră generalului rus Rönne,

[1] *Polnoe Sobranie Zakon*, IV, p. 659 şi urm. textul rusesc după originalul din arhivele ruseşti.

[2] I. Neculce, *Letopiseţul ţării Moldovei*, ediţia I. Iordan, p. 265, Cf. pentru cele două versiuni ale tratatului, S. Solovev, *Istoriia Rosii*, ediţia II-a, vol. III, col. 71.

[3] I. Neculce, *op. cit.*, p. 277—278.

[4] *Ibidem*, p. 278.

cerînd eliberarea lui Iordache Ruset, căci „cu nemic nu iaste vinovat şi făr cale l-au închis acel făr de frica lui Dumnezeu, Dumitraşco vodă“ [1].

Aşadar, drama luptei pentru eliberarea Moldovei în domnia lui Dimitrie Cantemir a fost dublată de altă dramă, lupta domnului pentru doborîrea regimului de atotputernicie aristocratică în Moldova. Lupta aceasta este mai puţin cunoscută ca cea dintîi, rămîne oarecum în umbra aceleia, dar nu este mai puţin importantă, şi ca fapt istoric în evoluţia politică a ţării, şi pentru înţelegerea ideilor politice ale lui Cantemir, puse în practică în scurta lui domnie.

[1] Scrisoarea caimacamilor din Iaşi, la 2 august 1711, în limba romînă, Acad. R.P.R., fotografii XXII/23.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

XII. ALIANȚA LUI DIMITRIE CANTEMIR CU RUSIA

Tratatul de alianță dintre Dimitrie Cantemir și Rusia lui Petru cel Mare, încheiat la Luțk la 13 aprilie 1711, este al treilea tratat încheiat de Moldova cu statul rusesc de la Moscova, în decursul veacurilor, primul fiind cel încheiat de Ștefan cel Mare cu Ivan al III-lea la 1482 [1], al doilea al lui Gheorghe Ștefan cu țarul Alexei Mihailovici la 1656 [2]. Relațiile românilor cu poporul rus sînt străvechi, relații economice, culturale și politice (de pildă rolul cazacilor în luptele de independență împotriva turcilor, în special în vremea lui Ion vodă cel Cumplit), dar relațiile cu statul rusesc de la Moscova sînt mai puțin organice, deoarece țările române nu au avut o graniță comună cu statul rusesc pînă la 1792 (reunirea Ucrainei de apus cu Rusia). Cele două tratate dintîi amintite mai sus, deși au avut urmări politice, nu au adus ca rezultat o luptă comună, armată, a rușilor cu românii împotriva turcilor, pentru eliberarea țărilor române de sub jugul turcesc. De aceea avem dreptul să socotim tratatul încheiat în 1711 între Moldova și Rusia ca începutul unei noi perioade în istoria relațiilor româno-ruse. Atunci pentru întîia oară, tratatul de alianță ruso-român a avut ca urmare un război de eliberare, o campanie militară româno-rusă împotriva turcilor. Politica externă a românilor în veacurile XVIII—XIX pînă la 1878 este caracterizată prin lupta alături de ruși împotriva Imperiului Otoman, pentru desființarea dominației turcești instaurate de trei veacuri asupra românilor. Războaiele ruso-turce care urmează fără întrerupere pînă la 1878, date pe pămînt românesc și care avură ca rezultat final doborîrea dominației otomane, își au punctul de plecare în alianța lui Dimitrie Cantemir cu Rusia, la 1711. În perspectiva istoriei, această acțiune de atunci, deși fără rezultate imediate, a însemnat pornirea cea dintîi a luptei care se termină prin războiul pentru independență de la 1877—1878.

Cauzele războiului ruso-turc de la 1711 trebuie căutate în urmările războiului nordic. Pe de o parte, adăpostul acordat regelui Suediei, Carol al XII-lea, la Tighina (Bender), lîngă cetatea turcească, era o amenințare pentru oștile rusești din Polonia; pe de altă parte prezența acestor armate rusești în Polonia,

---

[1] Pentru cuprinsul acestui tratat al cărui text s-a pierdut, vezi K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, ed. Acad. R.P.R., București, 1955, p. 212 și recenzia critică a lui P. P. Panaitescu, în „Studii", IX, 1956, p. 174—182.

[2] D. Ionescu, *Tratatul lui Gheorghe Ștefan cu Rușii*, în „Revista Istorică Română", III, 1933, p. 234—247.

ca urmare a înfrîngerii și alungării suedezilor din acea țară de către ruși, era socotită o amenințare pentru Imperiul Otoman. Turcii au numit acest război cu rușii „războiul polonez", adică de eliberare a Poloniei [1]. În realitate, marea mișcare a popoarelor supuse de turci, grecii, bulgarii, sîrbii, muntenegrenii sau a celor vasale, romînii, la vestea apropierii oștilor rusești, speranțele și legăturile ce încercau să încheie încă de la începutul războiului nordic cu „țarul pravoslavnic", au făcut pe turci să înceapă un război preventiv împotriva rușilor. Încă din 1701, de la începerea războiului nordic, țarul trimisese la Stambul pe un sol permanent al său, Petre Tolstoi, care de zece ani crease legături cu toate mișcările de eliberare ale popoarelor supuse turcilor în Europa, ierarhii ortodoxi, domnii romîni, comunitățile populare și negustorești [2]. Totuși, cînd izbucni războiul, în 1711, și turcii atacă pe ruși în Ucraina cu tătarii și cu cazacii dizidenți în frunte cu Filip Orlik (urmașul lui Mazeppa), țarul nu era pregătit pentru un asemenea război, eliberarea popoarelor supuse turcilor o întrevedea într-un viitor ceva mai îndepărtat, după terminarea războiului cu Suedia [3]. După primele incursiuni amintite în Ucraina, țarul Petru dădu la 25 februarie 1711 o proclamație în limba latină, menită să arate Europei întregi dreptatea cauzei sale împotriva Imperiului Otoman, proclamație care, între altele, aruncînd vina începerii războiului asupra agresiunii turcești, adaugă: „Gem asupriți sub jugul barbarilor, grecii, romînii, bulgarii și sîrbii, care din pricina religiei lor au cunoscut o adîncă nenorocire și nu mai puțin regatul Ungariei a suferit mare pagubă". Urmează în manifest plîngeri împotriva prădăciunilor din Ucraina, unde trupele țarului și proviziile lor au fost atacate de suedezi, cazaci rebeli, moldoveni și tătari, veniți din Imperiul Otoman [4]. În aceeași zi, la catedrala Adormirii din Moscova, țarul, în fața poporului adunat, proclamă războiul împotriva „dușmanilor lui Hristos" [5]. Prin agenții săi în Turcia, dintre care cel mai activ a fost Sava Vladislavovici Raguzanul, țarul îndeamnă la răscoală pe toate popoarele ortodoxe din Imperiul Otoman. Se trimit scrisori către vlădica Muntenegrului, voievozilor și harambașilor din Serbia, Macedonia, Bosnia și mai ales ierarhiei bisericești și negustorilor greci. Îndată izbucnesc două răscoale, care numai cu greutate fură înăbușite de turci: una în Muntenegru, alta în Herțegovina. Cea dintîi, cu o îndîrjită apărare în munți, ține pînă în 1714, adică timp de trei ani. De la sîrbi sosesc delegații sătești cerînd venirea cît mai repede a oștilor eliberatoare. Dacă rușii n-ar fi fost opriți în Moldova, s-ar fi ridicat în arme întreaga Peninsulă Balcanică [6]. Era un adevărat război de independență care începea.

Care erau însă intențiile adevărate ale lui Petru? Testamentul ce i se atribuie, prin care lasă urmașilor sarcina de a ocupa Constantinopolul, Persia și India, este un fals datorit unui francez, Lesur, în preajma expediției lui Napoleon

---

[1] I. Feldman, *Polska a sprawa wschodna, 1709—1714* (Polonia și chestiunea Orientului), Cracovia, 1926, p. 34—35.

[2] S. Solovev, *Istoriia Rossii*, ediția a II-a, vol. XV, Moscova, 1873, p. 71—78 și *Ocerki istorii SSSR* (primul sfert al secolului al XVIII-lea), Moscova, 1954, p. 522—523.

[3] Vezi, în special, corespondența diplomatică engleză din Rusia, în *Sbornik russkago istoriceskago Obscestva*, L. p. 397, 400—404 Y.

[4] Textul integral la Lamberty, *Mémoires pour servir à l'histoire du XVIII-e siècle*, VI, Haga, 1724, p. 411—414.

[5] S. Solovev, *op. cit.*, XVI, p. 71.

[6] Al. Kociubinski, *Snoșenia Rossii pri Petre Pervom s iujnîmi slaveanami i rumînami*, Moscova, 1872, p. 26—27, 34 și urm., 76 și urm.

în Rusia în 1812 [1]. Împrejurările siliseră pe Petru să răspundă la apelul supuşilor robiţi ai Imperiului Otoman, la apelul unei părţi a opiniei publice conştiente din Rusia, dar politica sa era îndreptată spre Occident. Vorbind, după terminarea războiului, de pierderile suferite, ţarul spune că aceste pierderi dureroase sînt larg compensate de cîştigurile dobîndite la ieşirea la Marea Baltică, „care sînt pentru noi de neasemănată mai mare valoare" [2]. Personal, ţarul nu socotea ca primă sarcină a politicii sale chestiunea Orientului şi acest fapt avu urmări asupra neizbîndei politicii ulterioare a lui Dimitrie Cantemir în Rusia.

Mai controversată este problema atitudinii lui Dimitrie Cantemir. Întrebarea care s-a pus este cauza trecerii lui de partea ruşilor, pe cînd era socotit de toată lumea un credincios convins al Porţii Otomane. Însuşi Voltaire în *Histoire de Charles XII* îl declară nerecunoscător faţă de stăpînul şi binefăcătorul său, sultanul, pe care l-a trădat pentru că, ambiţios fiind, nădăjduia mai multe de la ţar [3]. Un istoric din vremea noastră scria la 1905: „hainirea sa (a lui Cantemir) către ruşi nu izvorî cîtuşi de puţin din convingerea patriotică sau din pornire religioasă, ci din teama de turci, căci nu prinsese pe Brîncoveanu" [4]. Întrebarea despre convingerile lui Cantemir decurge mai ales din textul cronicii lui Neculce, care subliniază în primul rînd nehotărîrea şi ezitările domnului Moldovei, lăsînd impresia că el a fost surprins de evenimente şi silit să ia o atitudine în favoarea ţarului, în clipa cînd nu a mai avut ce face. „Ştiindu-l pre Brîncoveanu mare neprieten ... şi văzînd că atunce trăgea toată creştinătatea bucuria şi nădejdea creştinilor, adec-a moscalilor, au început şi el a să agiunge cu creştinii" [5]. Deci, numai teama de Brîncoveanu şi, ca să zicem aşa, sentimentul opiniei publice a vremii, l-au făcut pe domn să se alieze cu ruşii, nu o doctrină politică mai veche înrădăcinată în spiritul său, despre nevoia şi posibilitatea unei eliberări a ţării. Chiar după încheierea înţelegerii cu ruşii, „Dumitraşco vodă sta atunce în cumpănă cum ar nemeri să hie mai bine" [6]. Numai că letopiseţul lui Neculce este în acest capitol o apologie, în care cronicarul încearcă să se dezvinovăţească. El fusese sfetnicul principal al lui Dimitrie vodă, el a luat parte activă la alianţa cu ruşii, cumnatul său, Ştefan Luca, fusese acela care se dusese la ţar să încheie tratatul [7]. Pentru aceasta, după întoarcerea lui Neculce din Rusia, a fost învinuit şi moşiile i s-au confiscat. Într-un mare proces la 1720, el fu nevoit să se dezvinovăţească şi apărarea lui de atunci îmbracă aproape aceleaşi cuvinte ca şi povestirea din cronică. „Aşijderea c-ar fi fost sfătuit ei (Ioan Neculce şi Ştefan Luca) pe Dumitraşco vodă, de s-au închinat la Mosc, dumnealor dederă samă cu frica lui Dumnezeu, cum că ei nu l-au sfătuit, nici l-au îndemnat ca să se închine, numai slugi au fost" [8]. Deci, Ioan Neculce înadins caută să dovedească în cronică faptul că evenimentele au luat pe domn şi pe boieri prin surprindere şi că ei, după multe şovăieli, au fost nevoiţi să se supună împrejurărilor.

---

[1] L. Lokhart, *The „Political testament" of Peter the Great*, în „The Slavonic Review", XIV, 1936, p. 438—441.

[2] Reprodus după H. Ubersberger, *Russland's Orient politik in den letzten zwei Jahrhunderten*, I, Stuttgart, 1913, p. 112.

[3] Voltaire, *Histoire de Charles XII*, ed. G. Bengescu, II, Paris, 1890, p. 335.

[4] Al. G. Mavrocordato, *Stănileştii*, în „Arhiva", XVI, 1905, p. 490.

[5] I. Neculce, *op. cit.*, p. 263.

[6] *Ibidem*, p. 266.

[7] Nicolae Costin, *Letopiseţul*, la M. Kogălniceanu, *Letopiseţele Moldovei*, II, p. 99.

[8] I. Tanoviceanu, *Un document istoric*, în „Arhiva", IV, 1893, p. 341.

Avem însă dovezi precise că alianța lui Cantemir cu Rusia a fost pregătită cu multă vreme înainte, a fost un plan chibzuit și cugetat, independent de surprinderea evenimentelor războiului. Tratatul cu Rusia a fost încheiat în aprilie 1711, prin solul trimis la Luțk, tocmai în Volinia, unde se afla țarul atunci. Dar cu mult înainte trimisese Dimitrie vodă o solie la țarul Petru. Cronicarul Nicolae Costin, marele logofăt al Moldovei pe acea vreme, știa că domnul a trimis pe Pricopie, căpitanul, la Petru cel Mare, „cercîndu-se cu cărți, încă de cu iarnă", cu cîteva luni deci înainte de misiunea lui Ștefan Luca, înainte de declararea oficială a războiului, care avu loc, cum am spus, în ultimele zile ale lui februarie [1]. Despre această primă misiune a lui Pricopie, Neculce nu spune nimic, deși ca sfetnic apropiat al domnului trebuia să știe. Dar, chiar dinainte de domnie, înainte de noiembrie 1710, Dimitrie Cantemir era înțeles cu rușii. În adevăr, în 1721, Dimitrie Cantemir scria țarului: „Fiind la Constantinopol n-am călcat *făgăduințele pe care le-am făcut* excelenței sale, Petre Andreevici Tolstoi, ceiace poate mărturisi însuși Dumnezeu și excelența sa. Iar cum am venit în Moldova, înainte și după venirea majestății voastre în țara noastră, am păstrat aceiași credință" [2]. Deci, încă din vremea ședерii la Poartă, Cantemir făgăduise lui Tolstoi, ambasadorul Rusiei, că în caz de va lua domnia, va trece de partea Rusiei; e vorba de un angajament, de o credință jurată în vederea eliberării țării și a alianței cu Rusia.

Această legătură era cunoscută de unii dintre adversarii și rivalii domnului; în adevăr, Nicolae Mavrocordat, care fusese scos din scaun pentru a face loc lui Dimitrie Cantemir, scrie într-o scrisoare-memoriu din 3 septembrie 1711, puține zile după retragerea lui Cantemir în Rusia: „Dimitrios robul din Sciția (adică: tătarul, aluzie la numele lui), deși luase domnia ca o zestre și avusese multă bunăvoință de la stăpîni (turci), *plănuise dinainte* trădarea" și anume pentru că era un om cu „gînduri deșarte" [3]. Deci Nicolae Mavrocordat știa că Dimitrie Cantemir plănuise alipirea de ruși înainte de a căpăta domnia, astfel de lucruri se află prin indiscrețiile unor intimi. Ce sînt „gîndurile deșarte"? Desigur idealurile irealizabile, marile gînduri de liberare, pe care practicul Mavrocordat le socotea iluzii primejdioase. Dar astfel, adversarul lui Dimitrie Cantemir recunoaște că acesta a pornit îndemnat de un ideal, nu de interese și silit de împrejurări. Concluzia care reiese din aceste informații precise este limpede: Dimitrie Cantemir a unit fapta cu ideile sale politice, a aplicat în chip metodic, cu pregătire amănunțită, eliberarea țării, la care se gîndea cu cinci ani înainte, cînd scria *Istoria Ieroglifică*. Fapta sa ca domn a fost numai punerea în aplicare, într-o împrejurare prielnică, a convingerilor sale politice despre putreziciunea Imperiului Otoman și despre nevoia de dezrobire a poporului său.

Tratatul de la Luțk din 13 aprilie 1711 (stil vechi) între Moldova și Moscova fusese negociat mai întîi de misiunea căpitanului Pricopie, apoi la Iași de agentul secret al țarului pentru trebile balcanice, Sava Vladislavovici Raguzanul [4]. Deși redactat sub forma unui privilegiu dat de țar domnului Moldovei, acest tratat este în întregime compus de Dimitrie Cantemir, după cum reiese din

[1] Nicolae Costin *op. cit.*, p. 92.

[2] St. Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, în *Anal. Acad. Rom. Mem. Secț. Lit.*, ser. III, II, 1925, p. 496—497.

[3] Hurmuzachi, *Documente*, XIV, p. 447.

[4] Nicolae Costin, *op. cit.*, p. 101.

scrisoarea ţarului adresată generalului Şeremetiev la 7 mai 1711 din Iavorov, prin care se lămuresc împrejurările încheierii tratatului: Domnul Moldovei ne-a trimis anume puncte (articole), pe temeiul cărora el vrea să fie supusul nostru şi noi le-am acceptate şi le-am trimis către el cu întărire cu privilegiul (gramota) nostru şi cu iscălitura noastră. El a primit privilegiul cu mare bucurie şi a jurat în faţa solului nostru, apoi a trimis aceleaşi articole cu iscălitura şi pecetia lui către noi, cuprinzînd condiţiile după cari ar vrea să fie supusul nostru şi să se unească cu oastea noastră, cînd vom intra în ţara lui" [1]. Rezultă de aci că tratatul în textul său integral a fost redactat de Dimitrie Cantemir, că el reprezintă punctul său de vedere, care a fost apoi acceptat de ruşi şi s-a făcut un schimb de ratificări. Din scrisoarea ţarului se explică de ce textul păstrat în arhivele ruseşti e dat din Luţk, pe cînd Nicolae Costin spune că tratatul s-a încheiat la Iavorov în Polonia [2], iar Neculce indică localitatea Iaroslav, în Galiţia [3]. În realitate, aceste două localităţi în care a stat Petre I în timpul marşului oştirii lui din aprilie, mai sînt locurile unde, ulterior, au venit solii moldoveni cu ratificarea şi textul pe care jurase domnul Moldovei.

Existenţa a două texte ale tratatului de care am vorbit, cel din arhivele ruseşti care este originalul cu semnătura ţarului, adus de D. Cantemir în Rusia şi cel din cronica lui Ion Neculce [4], se explică numai prin faptul că domnul Moldovei instaurase monarhia autoritară în Moldova, întărită prin tratat, şi deocamdată nu voia să comunice textul adevărat boierilor şi le-a prezentat un text prefăcut, în care se întăreau privilegiile boiereşti. Nu se poate admite că textul iniţial ar fi fost modificat la cererea boierilor [5], căci arhivele ruseşti cunosc şi cuprind numai primul text, cel cu domnia autoritară, întărit cu pecetea şi semnătura autografă a ţarului [6].

Tratatul de la Luţk semnat de Petru cel Mare şi de ministrul său, contele Golovkin [7], cuprinde un prolog în care ţarul, în schimbul actului de supunere al domnului Moldovei, care trebuie înţeles ca un omagiu feudal, ia sub protecţia sa „poporul Moldovei", „împreună cu celelalte popoare creştine", pe care făgăduieşte să le elibereze de sub jugul barbarilor. Urmează 17 articole; o parte a lor privesc relaţiile noi ce se stabilesc între Moldova şi Rusia: supunerea se face pe temeiul unui jurămînt şi al unei diplome scrise, care vor rămîne secrete pînă la intrarea oştilor ruseşti în Moldova (art. I). La intrarea ruşilor, domnul cu oştile lui se vor uni cu dînşii şi ruşii se angajează să apere Moldova împotriva turcilor (art. II). Ţarul nu se va amesteca să schimbe pe domnii Moldovei, ci va lăsa această domnie pe seama familiei Cantemir, afară de cazul cînd unul dintre domni s-ar lepăda de Rusia şi de ortodoxie (art. III). Acest articol lăsa astfel o poartă deschisă unui eventual amestec al ţarilor în cîrmuirea Moldovei. Articolul al V-lea

[1] I. I. Golikov, *Deianie Petra Velikago*, XII, Moscova, 1709, p. 314—315.
[2] Nicolae Costin, *op. cit.*, p. 99.
[3] I. Neculce, *op. cit.*, p. 264.
[4] Vezi, mai sus, în capitolul precedent, p. 104.
[5] Cum crede G. Bogdan (Duică), *Zur der drei moldavische Fürsten Cantemir*, în „Romänische Jahrbücher", Sibiu, IX, 1893, p. 630—633.
[6] *Polnoe Sobranie Zakon, IV*, p. 659 şi urm. Un facsimil după originalul din arhivele ruse, la Muzeul Romîno-Rus.
[7] O traducere romînească a textului rusesc, cu greşeli şi omisiuni, la D. A. Sturdza şi Colescu Vartic, *Acte şi documente relative la istoria renaşterii Romîniei*, I, Bucureşti, 1900, p. 15—18.

cuprinde o dispoziție curioasă: Chiar dacă țarul ar fi făgăduit domnia Moldovei cuiva, declară prin prezenta că-și retrage făgăduiala. Nu știm sigur de cine este vorba, dar rezultă evident din acest articol că o asemenea făgăduială se făcuse. În articolul al III-lea, în care, cum am spus, se arată că țarul nu va schimba pe domnii Moldovei, este o clauză prevăzînd că un alt domn nu va fi adus, „nici din Țara Muntenească, nici din vreo altă familie". S-ar părea că promisiunea făcută de țar fusese dată lui Constantin Brîncoveanu, care ar fi dorit să reunească sub cîrmuirea sa amîndouă principatele, dar mențiunea făcută special a Țării Romînești poate însemna și sfîrșitul patronajului pe care de la moartea lui Constantin Cantemir îl exercita domnul muntean asupra tronului Moldovei. Pe de altă parte, sînt informații contemporane care arată că Petru I ar fi făgăduit tronul Transilvaniei, Țării Romînești și Moldovei reunite lui Francisc II Rakoczy, luptătorul pentru indepedența ungurilor [1]. Țarul ar fi proiectat formarea unui stat unitar romînesc în fața turcilor, stat condus de un principe ungur ardelean, dar în fața inițiativei lui Dimitrie Cantemir a renunțat la acest plan. Articolul al XII-lea prevede că garnizoane rusești vor putea rămîne în cetățile Moldovei, alături de oastea moldovenească, numai cu învoirea domnului Moldovei.

O altă categorie de articole se referă la cîrmuirea Moldovei, organizată ca un stat autoritar-absolutist: familia Cantemir va forma dinastia ereditară a Moldovei, cu dreptul de a se transmite tronul, în lipsa fiilor, și ramurilor colaterale (art. IV). „După vechiul obicei moldovenesc toată puterea să fie la domn" (art. VI). Acest articol cu justificarea sa istorică urma să fie dezvoltat de Dimitrie Cantemir în *Descrierea Moldovei*, ca să dovedească, vorba vine, tradiția absolutismului domnesc în Moldova. Domnul va avea puterea cea veche față de boieri, cu înnoirea privilegiilor lor (de moșii) (art. VII). Domnul „după vechiul obicei" stăpînește toate orașele cu satele lor din jur și să nu se aducă nici o știrbire venitului țării (art. VIII). Boierii și toată țara Moldovei sînt datori să fie supuși la poruncile domnului, fără nici o cîrtire și întîrziere, „precum era obiceiul întotdeauna" (art. IX). Toată judecata și dreptul să le aibă numai domnul și fără diploma domnească, nimeni nu va putea primi un privilegiu de la țar (art. X). În acest chip, Dimitrie Cantemir stabilea sprijinit, nu pe puteri sociale interne, ci pe sprijinul din afară al țarului, domnia absolută în Moldova, pe baza unei tradiții istorice afirmate de dînsul și pe care rămînea dator s-o dovedească.

Articolul al XI-lea prevedea retrocedarea la Moldova a Bugeacului cu cetățile de la Dunăre, Chilia și Cetatea Albă, pierdute în vremea lui Ștefan cel Mare și a lui Petru Rareș.

Ultimele articole stabilesc măsurile de luat la închierea păcii cu turcii: Rusia nu se va învoi la o pace care ar lăsa Moldova sub dominația Imperiului Otoman (art. XIII), dar dacă totuși turcii vor izbuti să cucerească Moldova, domnul ei (Dimitrie Cantemir) se va retrage în Rusia, unde i se vor da moșii cu un venit echivalent cu acela al unui domn al Moldovei (art. XIV). Palatele din Constantinopol stăpînite de Dimitrie Cantemir vor fi compensate cu palate în orașul Moscova (art. XV). Articolele al XVI-lea și al XVII-lea cuprind jurămintele țarului și ale lui Cantemir. Tratatul, privit în general, asigura cu grijă inviolabilitatea și independența Moldovei. De asemenea el punea în practică ideea scumpă lui Dimitrie Cantemir, răsturnarea regimului aristocratic din Moldova și

[1] Izvoarele indicate la N. Iorga, *Istoria romînilor*, VI, p. 471.

înlocuirea lui cu monarhia absolută, care constituia un progres în dezvoltarea politică a statelor, față de statul boieresc-feudal. În sfîrșit, tratatul se îngrijea de asigurarea persoanei domnului Moldovei, care apare într-însul pe primul plan.

Nu numai tratatul de la Luțk dezvăluie concepția politică a lui D. Cantemir în aceste împrejurări, ci și un alt act important al domnului: proclamația dată de dînsul poporului Moldovei cu prilejul păsirii pe față de partea Rusiei și a rupturii cu suzeranitatea Porții. Această proclamație, urmare necesară a tratatului, s-a păstrat numai în traduceri în limbi străine, toate defectuoase și fără dată [1]. Data se poate restabili prin aceea că un raport al oștirii rusești arată că în ziua intrării primelor detașamente rusești în Iași, la 30 mai 1711, s-a dat proclamația domnului către toată țara, pentru adunarea oștirii, chemarea pentru protecția țarului și amenințări pentru cei ce nu se vor înfățișa la oaste [2]. La 2 iunie Dimitrie Cantemir scrie chiar lui Șeremetiev feldmareșalul rus, dînd știre că a lansat aceste proclamații, chemînd pe toți la oaste pînă la 15 iunie [3]. Unele texte ale proclamațiilor cuprind știri despre mișcările oștirii țarului între 4 și 15 iunie și amînă data prezentării pînă la 15 iulie: e vorba de forme modificate ulterior, cînd proclamația s-a multiplicat din nou. Nu știm dacă acest act nu a fost tipărit, lucrul este posibil.

Proclamația se adresează mitropolitului, boierilor de curte și celor din provincie, oștenilor, căpitanilor și întregului popor. Învinuirile aduse Porții se întemeiază pe pretinsul tratat încheiat de Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare, cu turcii, care, după Ureche, ar fi închinat cel dintîi țara turcilor. Prin aceste capitulații, concepute de Cantemir, țara plătea un tribut de patru mii de galbeni, patruzeci de cai, douăzeci și patru de șoimi. Acest tratat a fost călcat de turci, prin următoarele fapte: dărîmarea cetăților Moldovei (sub Alexandru Lăpușneanu), cucerirea părții de sud-est a țării, Bugeacul cu cetățile Tighina, Cetatea Albă, Ismail, care, după erudiția lui Cantemir, ar corespunde respectiv cu cetățile romane: Tulia, Palatium, Procopeia, apoi prădăciunile îngăduite tătarilor în pămîntul Moldovei, turcirea cu de-a sila a unora dintre domnii și doamnele țării (aluzie la Elisabeta Movilă și fiul ei Alexandru), „silnicie pe care am cunoscut-o chiar asupra noastră", spune Cantemir, făcînd aluzie la unele împrejurări puțin cunoscute din vremea șederii lui la Poartă. În sfîrșit, la acestea se adaugă creșterea tributului și a îndatoririlor către Poartă, „ceiace voi înșiși bine cunoașteți".

„Dar dumnezeu încă nu a uitat poporul său. Iată s-a ivit Petre Alexeievici țarul Rusiei, care cu arma de neînvins a crucii vine să desrobească popoarele creștine din robia păgînilor. Este nevoie ca noi să ne unim cu alianță armată cu dînsul și să pornim din toată inima și legîndu-ne cu toată soarta noastră". Oastea țarului se află în fața Benderului și împăratul rusesc ne-a scris, făgăduindu-ne leafă pentru oșteni, restituirea cetăților răpite de păgîni. Deci toți moldovenii să se ridice, să vină la oaste pînă la 15 iunie (stil vechi); cei ce nu vor veni vor fi afurisiți de biserică și domnul le va confisca pămîntul.

---

[1] O fotografie a copiei latine din Arhivele din Moscova la Acad. R.P.R., foto (cea mai bună, dar nu lipsită de erori); J. A. Nordberg, *Histoire de Charles XII*, III, Haga, 1748, p. 248—249, anexe (trad. franceză); Hurmuzachi, *Documente*, VI, p. 79, trad. germ.; *ibidem*, IX—1, p. 455—456 (latin); *ibidem*, Supliment I—1, p. 396—397, (latin), p. 398—399, (francez); N. Iorga, *Carol XII, Petru cel Mare și țările noastre*, în *Anal. Acad. Rom. Mem. Secț. Ist.*, ser. II, XXXII, 1911, p. 126—127 (latin), 100—02 (romînește).

[2] Ms. Muzeului Czartoryski, Cracovia, nr. 218, f. 324.

[3] A. Z. Mîșlaevskii, *Voina s Turțieiu* 1711 *goda*, Petersburg, 1898, p. 120.

Actul este semnat, alături de domn, și de șefii opoziției boierești, în frunte cu Iordache Ruset, Constantin Ruset, Ilie Catargiu.

Pe lîngă importanța lor politică de moment, aceste două documente, tratatul de la Luțk și proclamația către moldoveni, stau la baza concepției politice dezvoltate de autor în *Descrierea Moldovei*, ale cărei idei conducătoare, domnia autoritară și vechimea independenței Moldovei, erau în germen în ele. Dezvoltarea relațiilor dintre Moldova și Poartă și falsul tratat de vasalitate al lui Bogdan al III-lea se regăsesc de altfel pe larg și în *Istoria Imperiului Otoman*. Se poate spune că în vîltoarea acțiunii politice, Dimitrie Cantemir a conceput și a aplicat ideile principalelor sale opere, înainte de a le scrie.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

XIII. CAMPANIA LUI PETRU I ÎN MOLDOVA ŞI LUPTA DE LA STĂNILEŞTI

Am arătat că unii istorici în frunte cu N. Iorga socotesc că războiul împotriva turcilor pentru eliberarea Moldovei, la 1711, „n-a fost un război naţional" (citeşte : popular) [1]. Totuşi, izvoarele contemporane, afară de cronica lui Nicolae Costin, adversar al iniţiativei domnului, afirmă cu totul dimpotrivă şi din spusele lor se poate vedea un mare entuziasm popular pentru lupta de eliberare împotriva turcilor. Cînd Dimitrie Cantemir a dat proclamaţia către ţară a fost un iureş de pretutindeni să se înscrie toţi în noua oaste a domnului. „Deci boierii mazili, scrie Neculce, au şi început a veni de prin bejenii la oaste (e vorba de mazili, mica boierime fără slujbe). Foarte prea puţini n-au venit. Aşijderea şi slujitorii (oşteni din ţinuturi), dac au audzit, au şi început a vini de toate părţile şi a să scrie la steaguri. Şi audzind de leafă, nu numai slujitorii să scriè, ce şi ciobotarii, croitorii, blănarii, crîşmarii. Slugile boiereşti lăsa pre boierii săi şi alerga, de să scriè la steaguri. Oaste de strînsură din tîrgu, mai mulţi fără arme decît cu arme. Să făcusă păn la 17 polcovnici şi 170 rocmistri (comandanţi de „roate") cu steaguri, în cinspredzece dzile". Cronicarul adaugă însă că steagurile de 100 de oameni n-au apucat să se împlinească toate [2]. Deci oastea completă era calculată la 17 000 de oameni. În schimb, „boierimea mai toţi fugisă de pre lîngă dînsul (D. Cantemir), de-l lăsasă singur" [3]. Numai din aceste fapte se poate vedea caracterul popular al războiului, nesusţinut de boieri, ci de o mişcare a orăşenilor şi ţăranilor. În multe oraşe, la Bîrlad, Roman, Iaşi, mulţimea se ridică şi măcelăreşte pe turci [4]. Pe de altă parte, mase de ţărani din Moldova alergară către oştile ruseşti, cerînd primirea ca voluntari în lupta împotriva turcilor. Un raport rusesc din primele zile ale intrării armatelor peste Nistru, spune: „Moldovenii vin la noi fără încetare, cu mare dorinţă de a ne ajuta şi cei din urmă ţărani (mujici) vor să intre în slujba militară" [5].

Astfel, în oastea rusească, deosebit de oastea domnului Moldovei, se formează cete noi de voluntari moldoveni în frunte cu căpitanii locali, Nicula,

---

[1] N. Iorga, *Istoria romînilor*, VI, p. 478.

[2] I. Neculce, *Letopiseţul ţării Moldovei*, ediţia I. Iordan, p. 273.

[3] *Ibidem*, p. 268.

[4] *Sbornik Russkago Istoriceskago Obşcestva*, L, p. 453—454, raport englez.

[5] A. Z. Mîşlaevski, *Voina s Turţieiu 1711 goda*, S. Petersburg, 1898, p. 250. Raport din 31 mai 1711 din Moldova.

Cîrje şi Abaza [1]. Moldovenii din ţinutul Orhei, cu serdarul Donici trecură cu toţii de partea oştirilor ruseşti [2]. Cînd turcii se înfăţişară, la cetatea Sorocii, ca să pună într-însa o garnizoană de a lor, moldovenii din cetate, încă înainte ca domnul ţării să se fi declarat pe faţă de partea ţarului, închiseră porţile cetăţii şi nu îngăduiră turcilor să intre. Peste cîteva zile, ei predară cetatea oştilor ruseşti [3].

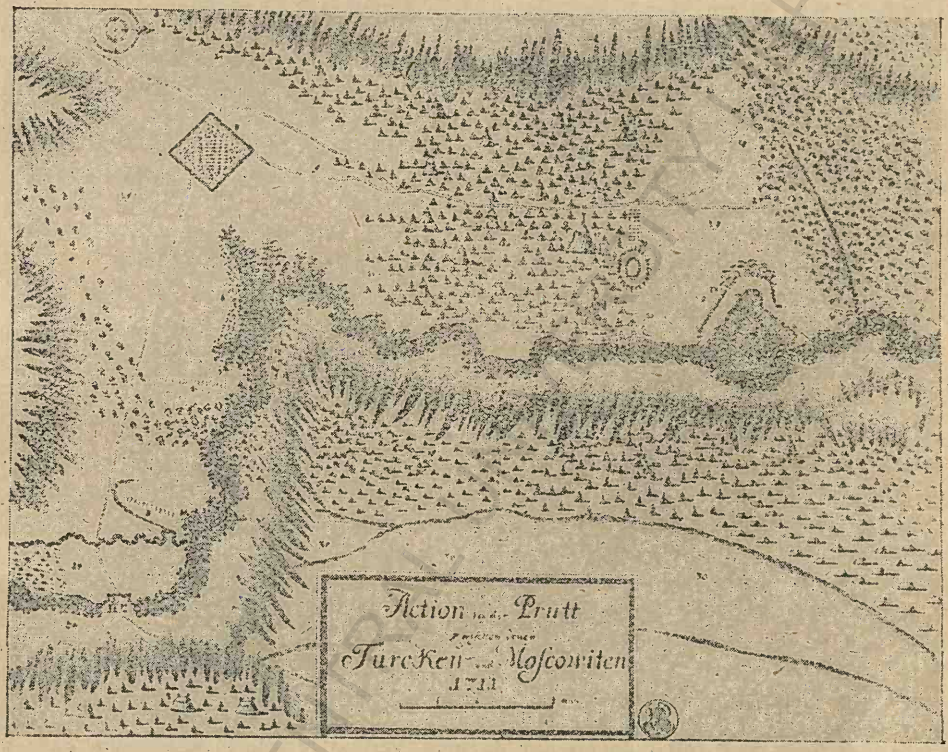

Planul luptei de la Prut. 1711.

Toate acestea dovedesc o atmosferă hotărîtă de luptă împotriva turcilor, de ridicare a ţării întregi pentru eliberare. În aceste împrejurări intrară trupele ruseşti în Moldova.

La 25 mai oştile ruseşti sosiseră la Raşkov pe Nistru, şi acolo, peste două zile, îi întîmpină solul lui Dimitrie Cantemir, acelaşi căpitan Pricopie, care în iarnă fusese cu solie la ţar. Domnul cerea ca îndată să vină la Iaşi un puternic detaşament rusesc de avangardă, pentru a apăra oraşul şi curtea domnească împo-

[1] Al. Kociubinski, *Snoşenie Rossi pri Petra Pervom s iujnîmi slovianami i rumînami*, Moscova, 1872, p. 69.

[2] B. P. Şeremetev, *Voenno pohodnoi jurnal*, St. Petersburg, 1898, p. 38—39.

[3] *Sbornik Russkago istoriceskago obşcestva*, L. p. 448—453.

triva turcilor [1]. Primele polcuri ruseşti intrară în Iaşi, sub comanda brigadirului Kropotov la 30 mai şi în aceeaşi zi, Dimitrie Cantemir se declară pe faţă de partea ruşilor, unindu-se cu dînşii [2]. Întîlnirea dintre domn şi avangarda rusească avusese loc pe malul Prutului, unde Dimitrie Cantemir le ieşise înainte, lăsînd pe Ioan Neculce hatmanul să păzească tabăra moldovenească aşezată deasupra Iaşilor, la Cetăţuia. Ruşii se instalară la rîndul lor în tabără la Podul lui Bîtcă, trimiţînd însă şi un detaşament de pază la Cetăţuia [3]. O săptămînă mai tîrziu (6 iunie), sosiră şi trupele principale ale ruşilor în frunte cu feldmareşalul Şeremetev şi se aşezară în tabără pe malul Prutului, nu departe de Iaşi. Acolo veni imediat şi Dimitrie Cantemir însoţit de Ioan Neculce şi Constantin Ruset, fiul lui Iordache, precum şi de diferiţi căpitani ai oştirii moldoveneşti, care fură dăruiţi de feldmareşal cu blănuri de soboli şi cu alte daruri [4]. Ţarul însuşi mai zăbovi cîteva zile, abia la 15 iunie trece în Moldova pe la Soroca, de unde trimite o scrisoare domnului, felicitîndu-l pentru ridicarea sa alături de dînsul în lupta pentru eliberarea ţării, şi făgăduindu-i tot sprijinul. Totodată îi cere să ia măsuri pentru aprovizionarea oştirii ruseşti; toate proviziile urmînd să fie plătite [5].

La 24 iunie ţarul soseşte pe neaşteptate la Iaşi, fără a da de ştire lui Dimitrie Cantemir. Boierii din oraş, în frunte cu mitropolitul şi fruntaşii orăşenilor i se închină „că doar îi va cerceta cu mila sa şi-i va scoate de suptu giugul robiei turcilor". Aflînd de venirea ţarului în capitala Moldovei, Dimitrie Cantemir, care se afla în tabăra feldmareşalului Şeremetev, soseşte în grabă în oraş împreună cu acesta şi întîmpină pe Petru cel Mare, care începuse să viziteze Iaşii şi comorile sale artistice. Dintre mănăstiri i-a plăcut în primul rînd Golia, în care recunoaşte un amestec de stiluri: polon, rusesc şi grecesc. „Şi mult lăuda împăratul lucrurile, chipul şi toate obiciele moldovenilor şi încă şi dobitoacele acestui pămînt, dzicînd că-s frumoasă", scrie Neculce, care a fost de faţă la această vizită. Urmează un mare ospăţ în curtea domnească din Iaşi; ţarul n-a vrut să stea în capul mesei, ci a pus în locul de cinste pe gazdă, pe Dimitrie Cantemir. „Se ospăta şi să veseliè prea frumos cu vin de Cotnar şi lăuda vinul foarte. Şi încă mai bine le plăcea vinul cel cu pelin şi mult să mira cum spre partea lor nu să face vin cu pelin aşè bun". Portretul lui Petru I descris de Neculce care a luat parte la masă a rămas ca o pagină de stil în literatura cronicarilor moldoveni: „Împăratul era un om mare mai înalt decît toţi oamenii, iar nu gros, rătund la faţă şi can smad, oacheş şi can arunca cîteodată din cap, fluturînd. Şi nu cu mărire şi fală ca alţi monarhi, ce umbla fiecum, prost la haine şi numai cu doao, trei slugi, de-i era de grija trebilor. Şi umbla pre gios, fără alaiu, ca un om prost" [6].

Paralel cu portretul lui Petru I scris de cronicarul moldovean, ni s-a păstrat şi portretul lui Dimitrie Cantemir scris de unul dintre ofiţerii ţarului Rusiei, francezul Moreau de Brassey; care şi el a fost de faţă la întîlnirea de la Iaşi: „Acest domnitor era un om de mică statură, cu trupul şlefuit în chip delicat, bărbat frumos, grav şi cu o înfăţişare aşa de plăcută, cum n-am văzut niciodată

---

[1] Raport polon contemporan din oastea rusească, Ms. Muzeului Czartoryski din Cracovia, nr. 218, f. 323—324.

[2] I. Neculce, *op. cit.*, p. 271.

[3] *Ibidem.*

[4] B. P. Şeremetev, *op. cit.*, p. 43.

[5] Al. Kociubinski, *Mî i oni*, St. Petersburg, 1877, p. 140.

[6] Toate amănuntele după I. Neculce, *op. cit.*, p. 275—277.

în viaţa mea. Era om politicos, afabil, cu conversaţie blîndă, politicoasă, curgătoare, vorbind latineşte în chip ales, ceea ce era foarte plăcut pentru cei care vorbesc această limbă şi care aveau bucuria de a se întreţine cu acest principe" [1].

A treia zi după ospăţul de la Iaşi, Petru pofti la rîndul său pe Dimitrie Cantemir în tabăra sa, împreună cu 15 boieri. La venirea domnului, dragonii slobozîră focul în semn de cinstire. Un mare cort întîns forma sala ospăţului „şi au pus masă suptu acel cortu, gios pre pămînt şi au săpat şanţu de slobodzit picioarele în gios. Şi au şădzut împăratul şi cu Dumitraşco vodă şi cu toţi ghenerarii, cîţi era şi bragadirii şi polcovnicii şi căpitanii". După al cincilea demnitar al ţarului şedeau cei 15 boieri moldoveni, între care şi cronicarul Neculce. „Şi ne au cinstit bine şi frumos şi mai pe urmă ne-au închinat însuşi împăratul cu nişte vin al lui de la franţoji, care, îndată cum au băut, au mărmurit toţi de beţi, bînd acel vin şi n-au mai ştiut cum au dormit întru acea noapte, şi domnul şi boierii" [2].

În timpul şederii ţarului cu tabără lînga Iaşi se pierdu o vreme preţioasă, care fu folosită de turci pentru trecerea Dunării. Totuşi tratativele diplomatice nu încetară nici un moment, în vederea ridicării unei răscoale a creştinilor din Imperiul Otoman. În primul rînd se punea greutate pe cooperarea la război a lui Constantin Brîncoveanu, domnul Ţării Romîneşti, bogat, care dispunea de mijloace de aprovizionare pentru oşti şi putea face legătura cu sîrbii. În scrisoarea către feldmareşalul Şeremetev la 6 iunie 1711, Dimitrie Cantemir spune că a trimis scrisoarea adresată de feldmareşal lui Brîncoveanu, „preaiubitului nostru frate, domnul muntenesc" şi i-a scris din partea lui să se unească cu oştile creştine [3]. Domnul Ţării Romîneşti aştepta însă să vadă cine va învinge. Aşezat cu tabăra la Urlaţi, el trimite la Iaşi, la Petru I, pe solul său, Gheorghe Castriotul, fost mare comis, prin care propune ruşilor o mediaţie de pace cu turcii, mediaţie iniţiată de Hrisant patriarhul de Ierusalim [4]. Dar situaţia internă din ţările romîne era de aşa natură că se putea trata şi peste capul domnilor cu „majordomii" boieri şi oligarhia boierească, ceea ce ţarul Petru ştia şi folosi din plin această situaţie. Încă mai dinainte el intrase în legături cu Cantacuzinii, cu şeful lor Constantin stolnicul. Aproape în acelaşi timp cu Castriotul sosi la Iaşi, fără ştirea şi fără voia lui Brîncoveanu, Toma Cantacuzino, despre care am mai vorbit, vechiul prieten al lui Cantemir de la Constantinopol, care-i împărtăşea ideile în privinţa Imperiului Otoman. Toma venise cu cîteva rude, cu Teodor Corbea din Braşov, fratele lui David, diplomat şi scriitor, dar reprezenta de fapt pe toţi Cantacuzinii, în special pe unchii săi, Constantin şi Mihai şi chiar pe mitropolitul ţării Antim Ivireanu [5]. Sosind în faţa ţarului, Toma îi declară că vorbeşte în numele întregului popor muntean, care vrea să se scoale împotriva turcilor, dar este oprit de domnul său, trădătorul Brîncoveanu. Acesta nu numai că nu-şi va ţine făgăduielile de a ajuta pe ruşi, dar a împiedicat trecerea prin ţara sa a voluntarilor sîrbi. „Şi i-au dzis împăratul Tomii, că, de nu s-a închina Brîncovanul, pre dînsul îl va face

[1] Moreau de Brassey, *Mémoires politiques*, Amsterdam, 1716, I, p. 47.
[2] I. Neculce, *op. cit.*, p. 280—281.
[3] A. Z. Mîslaevski, *Voina s Turţieiu 1711 goda*, St. Petersburg, 1898, p. 120.
[4] Radu Grecianu, *Viaţa lui Constantin Brîncoveanu*, ed. St. Grecianu, Bucureşti, 1906, p. 198—199; N. Iorga, *Carol XII, Petru cel Mare şi ţările noastre*, ed. cit., p. 96—98; cf. şi scrisoarea lui Brîncoveanu către Castriotul, Acad. R.P.R., ms. 326, f. 21.
[5] Radu Grecianu, *op. cit.*, p. 206 ; I. Neculce, *op. cit.*, p. 279.

domn, iar de să va închina Brîncovanul, pre dînsul îl va face gheneral, de nu va asculta, nici să va teme de Brîncovanul vodă“ [1]. După sfatul lui Toma şi al lui Dimitrie Cantemir, împotriva părerii lui Neculce, care se temea de risipirea oştilor, Petru I trimite împotriva Brăilei un puternic detaşament în frunte cu generalul Rönne. Această expediţie în Ţara Romînească era menită să exercite o presiune asupra lui Brîncoveanu şi să-l silească să se declare [2]. În adevăr, Brăila fu cucerită la 13/24 iulie şi în aceeaşi zi generalul Rönne trimite o scrisoare ameninţătoare domnului muntean, cerîndu-i să apară personal în tabăra lui, orice amînare „ar produce duşmănie împotriva Înălţimii voastre“ şi nu ar putea opri, „luarea măsurilor de altă natură, pentru care eu am înaltă poruncă“ [3]. Încă mai înainte, pentru a opri furtuna care venea asupra lui, Brîncoveanu scrisese contelui Golovkin, ministrul ţarului, aflător la Iaşi, plîngîndu-se că nu a primit răspuns la solia lui Castriot, că el demult slujeşte în favoarea Rusiei şi e gata s-o ajute, „aşteaptă împreună cu toţi creştinii pe ţarul liberator şi se roagă zi şi noapte în biserici pentru oştile ruseşti“ [4]. Promisiunile pe care nu avea de gînd să le împlinească rămaseră deşarte şi Brîncoveanu scăpă deocamdată de primejdie, prin încheierea păcii de la Prut.

În schimb, moldovenii şi domnul lor îşi împliniră din plin obligaţiile înscrise în tratatul de alianţă. Nu s-a arătat destul pînă acum care a fost rolul micii oştiri a lui Dimitrie Cantemir în campania militară împotriva turcilor din 1711.

Faptul de arme mai însemnat al acestor trupe a fost lupta de lîngă satul Bîrseni, pe Prut. Acolo avangarda de 4 000 de oameni condusă de generalul ţarului, Ianus, fusese înconjurată de o oaste superioară turcească. Atunci i-a venit în ajutor oastea moldovenească comandată personal de Dimitrie Cantemir, şi cum povesteşte el însuşi „a susţinut lupta în curs de trei ceasuri împotriva a şaizeci de mii de cavalerie turcească şi tătară şi respingînd-o nu fără oarecari pierderi, oastea se poate întoarce întreagă în tabără“ [5]. Lupta care avu loc în ziua de 7 iulie este povestită şi de Neculce, care recunoaşte că moldovenii şi cu detaşamentul rusesc au fost în cele din urmă siliţi să se retragă, dar adaugă cu admiraţie: „pînă începusă a să îngloti turcii, sta oarece bine şi bieţii moldoveni, măcar că era oaste de strînsură, negrijiţi şi fără arme şi neînvăţaţi la războiu, că ei nu avusese oaste de mult ... De mirat era încă şi cît stătusă, ce putincioşi era ei să să bată cu oastea turcească“ [6]. Şi în tabăra de la Stănileşti moldovenii să aflau alături de ruşi; ei sosiră după atacul turcesc şi pătrunseră în tabără sub focul artileriei turceşti [7].

Bătălia de la Stănileşti pe Prut, lîngă Fălciu, avu loc între 8 şi 12 iulie 1711, stil vechi. Ţarul cu toată oştirea lui şi cu moldovenii fură înconjuraţi de turci şi de tătari sub comanda marelui vizir Mehmed Baltagi paşa. Armata rusă,

---

[1] I. Neculce, *op. cit.*, p. 280; Al. Kociubinski, *Snoşenia Rossii pri Petra Pervom s iujnîmi slavianami i rumînami*, Moscova, 872, p. 60—61.

[2] I. Neculce, *op. cit.*, p. 279—281 ; A. Z. Mîşlaevski, *op. cit.*, p. 141.

[3] Scarlat Callimachi, *Un document inedit din anul 1711*, în „Studii“, III, 4, p. 178—179.

[4] Ms. rom. Acad. R.P.R., nr. 326, f. 20 (copie), din 7 iunie 1711.

[5] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, f. 465, trad. I. Hodoş, p. 791.

[6] I. Neculce, *op. cit.*, p. 284.

[7] *Ibidem*, p. 286.

afară de detaşamentul trimis la Brăila cu Rönne, cuprindea 38 246 de oameni, infanterie şi cavalerie, pe cînd turcii erau 119 600, afară de tătari. Oastea rusească suferise de foame, deoarece în Moldova în acea vară lăcustele distruseseră toată recolta. Ajutorul lui Brîncoveanu nu se ivise, anume întîrzieri făcuseră ca să nu se poată împiedica trecerea Dunării de către turci [1]. Încă înainte de a fi înconjurat complet, ţarul se adresase lui Ioan Neculce, ca hatman al oştilor moldovene, întrebîndu-l dacă l-ar putea scoate în Transilvania, străbătînd printre tătari şi turci, dar cronicarul moldovean nu cuteză să ia asupra lui o asemenea răspundere [2].

Atacul principal al turcilor împotriva taberei ruseşti avu loc la 9 iulie, toate forţele fiind concentrate împotriva părţii din întăritura apărată de generalul Allart. Atacul fu respins cu pierderi uriaşe pentru otomani (7 000 de morţi şi răniţi) şi anume graţie focului neîntrerupt al artileriei de campanie ruseşti, în număr de 53 de tunuri [3]. Atunci Petru I convocă un consiliu de război, care hotărăşte că, dacă nu se va putea ajunge la o înţelegere cu turcii, să se încerce o retragere cu forţa printre duşmani, de-a lungul Prutului în sus [4]. Dimitrie Cantemir, care-şi aminti de experienţa sa militară în războiul austro-turc din 1697 la Zenta şi Varadin, era şi el de această părere, dar ţarul amînă hotărîrea pînă la primirea răspunsului solilor trimişi în tabăra turcească, în frunte cu vice cancelarul P. Şafirov [5].

Astfel se încheie pacea de la Prut din 12 iulie 1711 stil vechi. Tratatul cuprinde 7 articole. Ţarul capătă dreptul de a se întoarce în ţară cu toate oştile şi artileria. În schimb, va ceda turcilor cetatea Azov, cucerită la 1697 şi va distruge întăriturile de la Taganrog şi de pe alte puncte de pe marginile mării de Azov. Ţarul va renunţa să se amestece în treburile Poloniei, de asemenea şi tătarii se vor abţine de la năvăliri în acea ţară. Se asigură libertatea negoţului de amîndouă părţile. Regele Suediei, Carol al XII-lea, va avea voie să treacă prin ţările ruseşti, venind de la Bender, unde se refugiase, ca să se poată întoarce în ţara lui [6]. Acest tratat a fost mult discutat, unii istorici şi memorialişti ai vremii au afirmat că vizirul a fost cumpărat de ruşi, ca să acorde condiţii aşa de avantajoase. În realitate, turcii nu aveau nici un interes să prindă ca prizonier pe Petru cel Mare, nici să facă cuceriri mai întinse în dauna stăpînirilor ruseşti. Tratatul corespundea situaţiei de fapt a forţelor: armata rusească nu fusese distrusă, ci numai pusă într-o situaţie critică; pentru distrugerea ei ar fi trebuit noi şi grele sforţări cu rezultatul nesigur. „Această (pace) a fost pentru turci cu atît mai bine venită, cu cît tabăra lor răsuna de plîngerile soldaţilor şi ienicerii scăpaţi din foc nu mai voiau să intre în lupta în care suferiseră pierderi aşa de mari", scrie D. Cantemir [7].

---

[1] *Ocerki istorii SSSR*, Moscova, 1955 (secolul XVIII, primul sfert), p. 535.

[2] I. Neculce, *op. cit.*, p. 285.

[3] *Ocerki*, citate, p. 534—535.

[4] Textul hotărîrii consiliului, la A. Z. Mîşlaevski, *Voina s Turţieiu 1711 goda*, St. Petersburg, 1893, p. 264—265.

[5] I. Neculce, *op. cit.*, p. 290.

[6] A. Z. Mîşlaevski, *op. cit.*, p. 267—268, (text rusesc) şi A. J. Turghenev, *Historica Russiae monumenta*, II, Petersburg, 1842, p. 304—305 (text latin).

[7] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, f. 466, trad. I. Hodoş, II, p. 792.

De fapt, turcii își atinseseră obiectivele ce-și fixaseră în acest război început de dînșii: înlăturarea rușilor din Polonia, de la vecinătatea Imperiului Otoman și reluarea cetăților pierdute la Marea de Azov. Judecat în ansamblu, războiul de la 1711 a fost o neizbîndă pentru ruși. „Neizbînda expediției, spune ultima istorie a Rusiei publicată de Academia de Științe din Moscova, a fost pricinuită nu de cauze externe, greșeli în planurile de război, ci a fost datorită în primul rînd împrejurărilor neprevăzute și greutăților iscate în cursul realizării acestor planuri“ [1]. Oastea nu a fost distrusă, rușii au pierdut numai 2 872 de oameni, pe cînd pierderile turcilor fuseseră aproape de trei ori mai mari [2]. Totuși, Petru a învinuit pe o parte dintre comandanții oștilor și a licențiat, la întoarcerea în Rusia, 14 generali, 14 polcovnici, 22 podpolcovnici și 156 de căpitani [3].

În timpul tratativelor care au precedat încheierea păcii, turcii cerură pe Dimitrie Cantemir, socotit de dînșii ca trădător. Cînd a aflat aceasta, Petru a declarat: „Aș putea da turcilor toată țara pînă la Kursk, pentrucă-mi rămîne nădejdea de a o recuceri, dar nu pot nicidecum să-mi calc credința și să predau pe un principe, care și-a pierdut domnia pentru mine, căci este cu neputință să recîștigi onoarea, odată ce ai pierdut-o“ [4]. El trimise vorbă turcilor că domnul Moldovei nu se află în tabără și turcii se prefăcură a-l crede. „Pentru un ghiaur, ce să ne sfădim noi împărații“ ar fi declarat marele vizir cu dispreț [5]. Cantemir trecu cu oastea rusească prin rîndurile turcești ascuns într-o caretă a împărătesei (viitoarea împărăteasă Ecaterina, necununată încă cu țarul pe atunci), neștiut nici de moldoveni, afară de Ioan Neculce și de doi copii de casă, care-l slujeau [6].

Retragerea armatei ruseşti din Moldova începu de-a lungul Prutului; ea trecu nu departe de Iași și apoi străbătu peste Prut la Ștefănești, unde se afla podul peste Prut construit de oștile țarului (21 iulie). Turcii între timp atacaseră Soroca (la 17 iulie), dar fuseseră respinși de garnizoana rusească de acolo. Țarul și întreaga armată trecură Nistrul pe acolo spre Mohileu în zilele de 29 și 30 iulie [7]. Trupele lui Rönne care evacuaseră Brăila se uniseră cu armata țarului.

Cît privește pe Dimitrie Cantemir, el se grăbi să se ducă la Iași, însoțit de 200 de ruși, unde rămase două zile și-și luă familia și pe boierii ce-i rămăseseră credincioși. Aceștia, în număr de douăzeci și patru, erau boieri mici, afară de Ioan Neculce. Ceilalți, Pavel Rugină, Ilie Abăza, Ioan Mirescul, Mogîlde serdar, Constantin Zărul medelnicer nu făceau parte nici unul din marea boierime de latifundiari, care cîrmuise Moldova pînă atunci. Boierii mari erau bucuroși că au scăpat de domnul cu idei autoritare. Boierii mici amintiți formau ceata de căpitani

---

[1] *Ocerki istorii SSSR* (sec. XVIII, primul sfert), Moscova, 1955, p. 537.
[2] *Ibidem*, (sec. XVIII—1), p. 535.
[3] *Ibidem.*
[4] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms. latin, f. 467, trad. I. Hodoș, II, p. 793.
[5] I. Neculce, *op. cit.*, p. 293.
[6] *Ibidem*, p. 294 și *Mémoires du règne de Catherine*, Haga 1728, p. 36—37 și p. 36—37, și *Sbornik Russkago Istoriceskago Obșcestva*, L. p. 494 și urm. raport englez contemporan.
[7] B. P. Șeremetev, *Voenno - pokodnîi jurnal* 1711—1712., S. Petersburg, 1898, p. 58—62.

de oaste din vremea luptelor cu turcii. Alături de ei urmară pe domn în exil şi un foarte mare număr de oşteni de rînd, ţărani liberi şi mazili [1]. Tătarii loviseră Iaşii înainte de venirea lui Dimitrie Cantemir şi prădaseră cîteva mahalale, dar tîrgoveţii din Iaşi atacă pe tătari singuri, fără nici un ajutor, prinzînd pe cîţiva dintre năvălitori. La 16 iulie, într-o luni, Dimitrie Cantemir cu ai lui părăsiră Iaşii pentru totdeauna şi urmară marşul oştilor ruseşti pînă dincolo de graniţele ţării [2]. Domnia lui ţinuse, de la învestitura din noiembrie precedent, abia opt luni.

[1] I. Neculce, *op. cit.*, p. 297. O listă completă a boierilor care urmară pe Dimitrie Cantemir în Rusia cu genealogiile lor, în anexele lucrării lui A. T. Bayer, *Istoriia o jizni i délah moldavskago gospodarea, kneazea Constantina Cantemira*, Moscova, 1783, p. 363—400.

[2] Nicolae Costin, *Letopiseţul*, la M. Kogălniceanu, *Letopiseţele Moldovei*, II, p. 109—110.

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

XIV. DIMITRIE CANTEMIR ŞI RUSIA REFORMELOR LUI PETRU CEL MARE

Dimitrie Cantemir a petrecut doisprezece ani în Rusia, anii maturităţii, cei mai fecunzi ca scrieri şi nu lipsiţi de o intensă activitate politică. El venise în Rusia ca un om format. Cum se va vedea în capitolele următoare, principalele sale idei politice şi istorice, chiar concepţia primă a scrierilor sale redactate în Rusia, provin din perioada în care a stat în ţară şi la Constantinopol. Totuşi se poate afirma că şederea lui Dimitrie Cantemir în Rusia a avut o adîncă înrîurire asupra lui, nu numai pentru adîncirea ideilor sale politice, istorice şi filozofice, dar şi ca o lămurire, o transformare definitivă a activităţii sale intelectuale, pe calea de la misticism spre ştiinţă, de la operele metafizice la cele istorice, la care se oprise pînă atunci la jumătatea drumului. Activitatea politică a lui Dimitrie Cantemir în această perioadă, ca ministru al lui Petru I, are o însemnătate şi pentru istoria Rusiei, activitate care a fost pînă acum prea puţin pusă în lumină.

Dimitrie Cantemir vine în Rusia tocmai în vremea marilor reforme politice, economice şi culturale de la începutul veacului al XVIII-lea. Problema care se pune pentru istoric şi pentru istoricul literar este de a şti întrucît opera acestui scriitor şi om politic romîn se integrează în atmosfera, în cerinţele ideologice ale Rusiei în epoca transformării ei.

Nu este cazul, în acest studiu închinat lui Dimitrie Cantemir, să cercetăm în amănunte reformele din Rusia din vremea lui Petru I; ne vom mulţumi să schiţăm în special acele trăsături ale situaţiei şi schimbărilor din acea ţară care ne îngăduie să explicăm înrîuririle exercitate asupra fostului domn al Moldovei şi colaborarea lui la opera de reforme.

Reformele ţarului Petru şi ale sfetnicilor lui sînt, pe de o parte, continuarea unei evoluţii începute în a doua jumătate a secolului al XVII-lea în Rusia, pe de altă parte, rezultatul nevoilor sociale şi politice ale statului rus. Aceste nevoi au aflat un conducător energic, care a ştiut să le găsească măcar în parte o soluţie, potrivită cu forţele sociale din acea epocă, deşi nu lipsită de greşeli şi de elemente nedurabile.

Viaţa economică a Rusiei, care se baza mai înainte mai ales pe vînătoarea de animale cu blănuri şi pe agricultură, se îndreaptă acum spre industria de manufacturi. Manufacturile în general şi ridicarea celor metalurgice în regiunea Uralilor

şi a Moscovei sînt nota caracteristică a vieţii economice din vremea lui Petru [1]. Pe de altă parte, concepţia economică a mercantilismului, doctrină care socoate că puterea şi trăinicia unui stat stau în bogăţia sa monetară şi în balanţa excedentară a comerţului exterior, a făcut ca politica ţarului întemeiată pe această doctrină economică, să tindă cu orice preţ la alcătuirea unei flote şi la obţinerea de ieşiri la mare, la Marea Baltică, la Marea Neagră şi la Oceanul de Nord.

Pentru a-şi atinge ţelurile politice şi economice, ţarul a făcut apel la un mare număr de „tehnicieni" străini, militari, oameni de ştiinţă, specialişti în industria manufacturieră şi minieră etc. Afirmăm că, într-un anume sens, între „tehnicienii" străini care au ajutat pe ţarul reformator în opera sa a fost şi Dimitrie Cantemir.

Statul lui Petru cel Mare a fost denumit de istorici statul pomestnicilor, adică un stat condus de nobilimea dependentă de ţar, de puterea centrală. Înlocuirea vechii nobilimi independente, a stăpînilor de votcine, cu o nobilime de origine militară, creată de autoritatea monarhică, a avut ca rezultat, pe de o parte, crearea monarhiei absolute, a absolutismului ţarilor, pe de alta, în societate o ridicare a proprietarilor de pămînt, care se îmbogăţesc de pe urma comerţului intern şi extern, de asemenea şi un început de avînt al oraşelor. În schimb, ţăranii au avut mult de suferit de pe urma acestui regim. Şerbii încep să fie vînduţi personal, ca robii. Ei nu mai puteau plăti renta feudală şi obligaţiile faţă de stat, în muncă şi natură, ci erau nevoiţi să plătească bani pentru susţinerea între altele a noii administraţii de funcţionari plătiţi de stat, precum şi a armatei permanente, echipate modern. Pe de altă parte, ţăranii erau supuşi recrutării în războaiele cu Suedia, Turcia şi Persia şi erau siliţi să lucreze şi mai mult pentru producţia de export, pe care o cerea stăpînii moşiilor. De aceea, nu e de mirare că în această epocă s-au petrecut o serie de răscoale mari ţărăneşti în diferite părţi ale Rusiei [2].

Absolutismul ţarist, sub forme exterioare democratice, însemna pe de o parte umilirea nobilimii, pe de alta, crearea unui corp puternic şi numeros de funcţionari ai ţarului, care pătrund în toate colţurile provinciilor, în toate manifestările vieţii sociale ale Rusiei. Ţarul îşi exercită autocraţia prin birocraţie, prin reţeaua de funcţionari şi ofiţeri, aleşi dintre pomestnici şi în parte dintre străini. Un început de organizare birocratică aflase ţarul Petru şi de la înaintaşii lui, prin asa-numitele colegii sau pricazuri, care erau un fel de ministere, împărţite pe specialităţi (biserică, afaceri străine etc.), cu un număr de scribi. Acum aceste colegii sînt înmulţite, se înfiinţează colegii cu caracter economic-financiar, şi sînt supuse unui organ central, care reprezintă autoritatea supremă şi unitară a întregii administraţii a ţării, după ţar. Acest organ, de fapt un consiliu de miniştri, poartă numele de *senat*, denumire nepotrivită, deoarece nu era o adunare legislativă, ci un consiliu foarte restrîns de sfetnici ai ţarului (denumirea este de altfel împrumutată de la senatul polon). Administraţia provincială şi locală este unificată şi legată de cea centrală ; se alcătuieşte un buget al statului, cu prevederea veni-

[1] Pentru viaţa economică în această vreme *Ocerki istorii SSSR* (sec. XVIII, primul sfert), Moscova, 1955, p. 44—152. Această lucrare colectivă este ultimul cuvînt al istoriografiei sovietice asupra epocii lui Petru cel Mare. Vezi şi Liaşcenko, *Istoriia narodnogo hozeaistva SSSR, I*, Moscova, 1952, p. 353—397 şi I. Zaoverskaia, *Spisok manufaktur voznikşih pri Petre I* în „Istoriceskie Zapiski", nr. 19, 1946, p. 256 şi urm.

[2] *Ocerki istorii SSSR*, vol. citat. p. 152—185, 230—279. Vezi şi *Istoriia SSSR* sub redacţia lui B. D. Grekov, I, Moscova, 1948, p. 568—574.

turilor şi cheltuielilor. Astfel se organizează pe baze solide absolutismul în Rusia [1]. Această administraţie este în mare parte legată de armată, comandanţii militari au şi sarcini administrative în provincii, aşa că se poate vorbi, tot ca un instrument al absolutismului, de o militarizare a administraţiei statului.

Desigur că accentuarea absolutismului, a statului organizat pe bază unitară şi autoritară, a provocat opoziţie din partea marilor feudali, beneficiarii regimului atotputerniciei boiereşti din Rusia veche. Domnia lui Petru I a însemnat o luptă neîncetată între ţar cu sfetnicii săi şi marii feudali laici şi bisericeşti. Răscoala streliţilor, numeroase comploturi, terminîndu-se prin revolta a însuşi fiul ţarului, Alexei, au fost etapele acestei lupte. Este firesc ca ţarul în faţa acestei opoziţii să fi căutat mereu oameni de încredere, devotaţi şi priceputi, care să-l ajute în opera sa [2].

Politica externă a lui Petru cel Mare este în legătură, pe de o parte, cu noile directive ale politicii sale economice şi sociale, care cereau ieşire la mare pentru produsele ruseşti şi legături cu celelalte ţări din Europa şi Asia, pe de altă parte, această politică externă urmează tradiţiile vechi, din vremea lui Ivan al III-lea, ale reunirii tuturor ţărilor ruseşti.

Politica externă a Rusiei în această vreme a alternat între faze de lupte pentru ieşirea la Baltica şi lupte în sud, la marea Neagră şi Caspică, pentru asigurarea legăturilor cu Orientul. După o primă fază a luptelor de la Azov, care deschiseseră ruşilor coastele mării cu acelaşi nume, a urmat războiul nordic pentru provinciile baltice, apoi iarăşi, la 1711, lupta în Moldova şi pacea de la Prut cu turcii, urmată de o nouă fază a războiului cu Suedia, pînă la 1721, pacea de la Nystadt, în sfîrşit în ultimii ani ai domniei lui Petru are loc expediţia de pe Caspica împotriva Persiei (1722—1723). Această alternanţă se datoreşte şi împrejurărilor, independente de voinţa cîrmuirii ruseşti: războiul nordic a fost o urmare a războiului pentru succesiunea Spaniei din apusul Europei, iar războiul cu turcii, de la Stănileşti, a fost urmarea intervenţiei ruşilor în Polonia. Este însă sigur că ambele directive ale acestei politici existau ca o tradiţie a politicii ruseşti, ca o necesitate a dezvoltării statului rusesc. Încă de la începutul veacului al XVII-lea, Rusia începuse să aibă legături strînse cu ortodoxii din ţările supuse Imperiului Otoman. În special grecii, care veneau după ajutoare în Rusia pentru locaşurile lor bisericeşti, chemau pe ţarul pravoslavnic, ca pe singura nădejde de eliberare a popoarelor supuse dominaţiei otomane. Ei sînt autorii ideii politice adoptată de o parte a societăţii ruseşti, a „celei de-a treia Rome"; după căderea Constantinopolului, moştenirea Romei vechi, a ideii imperiale, a trecut la Moscova. Ţarul, moştenitorul împăraţilor, singurul monarh ortodox liber, este menit să elibereze toate popoarele ortodoxe. Ierarhii greci numeau pe ţar: „stăpînul pe pămînt al tuturor pravoslavnicilor". Pe baza acestor speranţe se produseseră în Imperiul Otoman mai multe răscoale, care aduseră între altele spînzurarea de către turci a patriarhului de Constantinopol, Partenie III, la 1656 [3].

Politica aceasta, susţinută mai ales de cercurile bisericeşti tradiţionaliste, nu putea place unui realist cum era ţarul Petru I. Pentru dînsul, mai importantă era latura cealaltă a politicii externe ruseşti, care îi deschidea legăturile directe cu

---

[1] *Ocerki istorii SSSR*, p. 286—431.

[2] *Ibidem*, p. 412 şi urm.

[3] N. Kanterev, *Harakter otnoşenii Rossii k pravoslavnomu Vostoku v XVI i XVII stoletiiah*, Moscova, 1885, p. 15 şi urm., 33, 105 şi urm. 294—295.

Europa civilizată din apus. Ultima lucrare sovietică asupra politicii lui Petru recunoaşte, în legătură cu pacea de la Prut, din 1711: „Cîrmuirea rusească a făcut jertfe însemnate în sud, ca să obţină mînă liberă pentru a continua războiul cu Suedia" [1]. Cîrmuirea lui Petru I nu a renunţat nici un moment la tradiţionala politică rusească din sud şi Orient, dar aceasta nu mai rămîne pe primul plan, ci trece pe planul al doilea, faţă de politica de expansiune la Baltica şi de legături cu Occidentul. Comerţul oriental al Rusiei era destul de considerabil, aşa că se impunea şi pentru această latură economică, ca şi pentru existenţa raporturilor politice, scrieri de informare asupra Orientului creştin şi musulman. Ţarul ţinea încă o vastă corespondenţă politică şi religioasă cu toţi patriarhii din Orient, cu şefii locali ai popoarelor din Peninsula Balcanică. La Moscova şi Petersburg se întîlneau numeroşi greci savanţi, clerici şi diplomaţi. Sava Vladislavovici Raguzanul, fost negustor de unt, devenise sfetnicul ţarului pentru chestiunile sud-slave; el mijlocise tratatul de alianţă cu Dimitrie Cantemir, ajunsese om de încredere al ţarului în chestiuni diplomatice cu slavii şi romînii, precum şi în chestiuni comerciale cu Orientul [2].

Atunci au fost traduse şi scrise în Rusia o serie de lucrări privitoare la Orient, care corespund nevoii societăţii şi cîrmuirii ruseşti de a cunoaşte Orientul european, în legătură cu politica externă şi cu cea comercială. Astfel, este traducerea lui Ricaut, *Starea actuală a Imperiului Otoman*, datorită lui Petru Tolstoi fost ambasador rus la Poartă, care în manuscrisul traducerii a adăugat o serie de note din experienţa sa proprie [3]. Aceloraşi nevoi corespunde traducerea rusă din italiană a cărţii raguzanului Mauro Orbini, *Il regno degli slavi*, apărută în 1602, o istorie a slavilor de sud, tradusă de Sava Vladislavovici, din porunca ţarului [4]. În acest cadru de publicaţii necesare pe atunci cîrmuirii ruseşti, operele lui Dimitrie Cantemir nu mai apar izolate. *Sistema religiei mahomedane*, tipărită din porunca ţarului, *Istoria Imperiului Otoman*, *Descrierea Moldovei* şi *Hronicul romîno-moldo-vlahilor* sînt cărţi care fac parte dintr-un curent de informare, cărţi cerute şi necesare pe acea vreme, în legătură şi cu politica externă a Rusiei lui Petru I.

Politica bisericească a lui Petru I se leagă de politica sa socială şi economică, precum şi de cea externă. În rîndurile clerului, cum era de aşteptat, a aflat ţarul cea mai hotărîtă opoziţie tradiţionalistă împotriva reformelor sale. Încercarea de a introduce în Rusia progresele tehnice realizate în Apus şi de a apropia această ţară de ţările apusene, a fost combătută de biserica rusă pe bază religioasă, învinuind pe ţar şi pe reprezentanţii acestei tendinţe apusene de erezie şi de legături cu ereticii catolici şi protestanţi. Politica religioasă a lui Petru, cum era de aşteptat din celelalte manifestări ale politicii sale, a urmărit să facă din biserică un aliat docil al absolutismului şi al politicii de civilizare, anihilînd încercările de opoziţie. Această politică bisericească a trecut prin trei faze. Prima fază

[1] *Ocerki istorii SSSR*, citate, p. 538 şi în genere pentru politica externă a Rusiei în vremea lui Petre I, p. 432—628.

[2] Vezi despre Sava Vladislavovici întinsul raport diplomatic francez de la Petersburg către regentul Franţei, la 1717, în *Sbornik russkago istoriceskago Obşcestva*, XXXIV, p. 99.

[3] M. Schendo, *Praesens Russiae litterariae status*, în *Acta physico-medica Academiae Leopoldino-Carolinae*, Nürnberg, 1717, anexe, p. 146.

[4] N. Pipin, *Istoriia Russkoi literaturî*, ed. 1899, III, p. 268. Cartea a fost criticată de Dimitrie Cantemir, în *Istoria Imperiului Otoman*, trad. I. Hodoş, I. p. 57.

a ţinut pînă la moartea patriarhului Adrian al Moscovei (1690—1700), în care timp Petru a păstrat o atitudine prudentă faţă de biserică. După moartea influentului patriarh, care nu se pronunţase împotriva reformelor, Petru a desfiinţat demnitatea de patriarh, numind ca administrator al patriarhiei pe mitropolitul Ştefan Iavorski de la Kiev. Aceasta însemna introducerea unui spirit nou, mai puţin tradiţionalist şi obscurantist în biserică. Ştefan Iavorski era elevul Academiei de la Kiev înfiinţată de mitropolitul Petru Movilă, încă din vremea cînd acest oraş se afla sub stăpînirea Poloniei. Petru Movilă, partizan al culturalizării clerului, înfiinţase academia sa pe temeiul academiilor scolastice şi iezuite apusene, cu învăţămîntul pe baza limbii latine, rupînd-o astfel cu tradiţia bizantină în biserica ortodoxă. Aceasta reprezenta un progres din punct de vedere al culturii, posibilitatea unei apropieri de Occident şi o renunţare la tradiţionalismul mistic. Firește că aceasta a plăcut lui Petru, care a dat cîrmuirea întregii biserici ruseşti kievienilor. Dar la 1721 ţarul face încă un pas înainte în politica sa bisericească. El înfiinţează ca organ de conducere al bisericii un sinod, fără şef suprem, un organ bisericesc administrativ, sub directa ascultare a ţarului. Regulamentul bisericesc şi conducerea sinodului au fost încredinţate de ţar unui cleric educat în Germania, deci cu legături directe cu Apusul, un om cu anume tendinţe protestante, Theofan Procopovici. Vom vedea că în această chestiune a avut de spus un cuvînt şi Dimitrie Cantemir [1].

Învăţămîntul în Rusia în vremea lui Petru cel Mare a trecut cam prin aceleaşi faze ca şi biserica. Încă înainte de domnia lui Petru, de la mijlocul veacului al XVII-lea, se înfiinţase la Moscova o şcoală greco-slavă, condusă de profesori greci trimişi de patriarhia de Constantinopol, şcoală care de la o vreme capătă titlul de Academie, adică Universitate [2]. În vremea lui Petru cel Mare, Academia a fost condusă întîi de fraţii Lihudi, doi fraţi din Salonic, trimişi în Rusia de patriarhul Dositei de Ierusalim, după o şedere de cîtva timp la curtea lui Şerban Cantacuzino la Bucureşti [3]. La 1685 ei iau conducerea Academiei pe baza vechiului privilegiu din 1682, care stabileşte caracterul pur teologic (cu studii clasice greceşti) al Academiei [4]. Într-o lucrare intitulată Akos, fraţii Lihudi caută să demonstreze superioritatea limbii greceşti asupra celei latine, ca limbă universală a ştiinţei şi a învăţămîntului, dînd, între altele, pilda Ţării Romîneşti şi a Moldovei, unde şi azi (la 1686) grecii sînt împăraţi (aluzie la domnia Cantacuzinilor) [5]. Lupta dintre influenţa latină în învăţămînt şi cea grecească se dă pe faţă la Moscova, limba latină şi învăţămîntul scolastic apusean fiind susţinut de profesori aduşi din Kiev (în frunte cu rectorul Teofilakt Lopatinski). Prin ucazul învăţămîntului şi culturii latine a fost Silvestru Medvedev, om politic şi de cultură, care atacă pe greci şi pe temeiul ortodoxiei lor necurate şi plină de erezii [6]. O

[1] Pentru biserica rusească în vremea lui Petru I, *Ocerki*, vol. cit., p. 371—381. Cf. şi P. P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu*, Paris, 1925 (extras din *Mélanges de l'école Roumaine en France*), p. 119—149 cu bibliografia chestiunii şi despre relaţiile lui N. Milescu cu chestiunea religioasă din Rusia.

[2] N. Kapterev, *op. cit.*, p. 482—487, şi S. Smirnov, *Istoriia Moskovskoi slaveano-greko-latinskoi Akademii*, Moscova, 1855.

[3] S. Smirnov, *op. cit.*, p. 19—22.

[4] *Ibidem*, p. 12.

[5] N. Kapterev, *Snoşenie ierusalimskago patriarha Dosihtea s russkim pravitelstvom*, Moscova, 1891, p. 131—139.

[6] *Ibidem*, p. 143—144

dată cu trecerea conducerii bisericii rusești în mîna elevilor Academiei din Kiev, în frunte cu Ștefan Iavorski, și școala este transformată într-o școală latină, de tipul Academiei lui Petru Movilă: frații Lihudi sînt îndepărtați, înlocuiți cu profesori aduși din Kiev (în frunte cu rectorul Teofilakt Lopatinski). Prin ucazul din 7 iulie 1701 Petru poruncește: „să se introducă limba latină la Academie" (ca limbă de predare) [1].

Ștefan Iavorski administratorul patriarhiei este numit atunci (la 1703) și „protector" al Academiei latine [2]. Dar o academie latină, scolastică și totuși cu caracter bisericesc, nu putea sluji deplin țelurilor politico-sociale ale cîrmuitorilor Rusiei de atunci.

În ultima parte a domniei sale Petru a dat un caracter tot mai laic învățămîntului, școlile superioare rusești au fost încredințate unor profesori care se pregătiseră în Germania, cu preocupări științifice și tehnice (Școala de anatomie, de fizică, chimie). În acest sens, pentru a deosebi cultura statului de aceea a bisericii, Petru a impus și reforma alfabetului rusesc, înființînd un alfabet „civil", deosebit de cel al cărților bisericești, iar vechea eră bizantină, folosită pînă la 1700 de calendarul rusesc, care număra anii de la 5508 înaintea erei noastre, a fost înlocuită cu anul de la Hristos, și începînd de la 1 ianuarie, nu de la 1 septembrie [3].

Cărțile care au apărut și s-au scris în Rusia în această epocă reflectă acest spirit laic și practic [4]. Una din disciplinele favorizate de regim a fost geografia, cunoașterea exactă a regiunilor din Rusia și din țările vecine și însuși țarul punea mare preț pe studiul geografiei [5]. Misiuni de cercetare au fost trimise în Siberia, în China, în Marea Caspică, s-a ridicat harta regiunilor puțin cunoscute ale imperiului și au fost chemați numeroși geografi străini în Rusia. Olandezul van Verden a fost trimis să studieze Marea Caspică și țarul însuși a comunicat Academiei Franceze harta acestei mări [6].

Deși s-ar părea că istoria nu putea intra în preocupările practice ale programului de reforme ale lui Petru I, totuși pentru scopul care slujea politicii, diplomației și cîrmuirii interne, istoria, o istorie cu caracter informativ, clar și precis, era un instrument necesar și practic pentru aceste arte ale cîrmuirii. Țarul și sfetnicii lui considerau istoria ca un mijloc de a-și însuși arta de a guverna popoarele. De aceea țarul a poruncit să fie tradusă în rusește Istoria Universală a lui Puffendorf, celebrul istoric și publicist german din a doua jumătate a veacului precedent [7], iar pe de altă parte a început inițierea unor cercetări istorice și arheologice asupra popoarelor din Rusia, ruinele și monumentele istorice din diferite locuri ale împărăției. Cunoașterea trecutului acestor popoare era pentru

---

[1] S. Smirnov, *op. cit.*, p. 80—81.

[2] *Ibidem*, p. 80.

[3] Pentru cultura rusă în această vreme, vezi *Ocerki istorii SSSR* (primul sfert al sec. XVIII), p. 629—765.

[4] P. Pekarski, *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom*, II vol. St. Petersburg. 1862.

[5] K. E. Baer, *Peters des Grossen Verdienste um die Erweiterung der geographischen Kentnisse*, Petersburg, 1872.

[6] J. Delisle, *Remarques sur la carte de la mer Caspienne envoyée à l'Académie par sa majesté czarienne*, în *Historie de l'Académie des Sciences*, Paris, 1723.

[7] N. Pipin, *op. cit.*, III, p. 267.

guvernul rusesc de atunci un mijloc pentru a cunoaşte mai bine felul cum ar putea fi guvernate.

În legătură cu politica orientală, am arătat că s-au tradus lucrări privitoare la istoria Imperiului Otoman (Ricaut) şi la istoria slavilor de sud (Mauro Orbini). În legătură cu aceste preocupări, Petru cel Mare a pus la cale înfiinţarea Academiei de Ştiinţe din Petersburg. Ucazul pentru înfiinţarea Academiei este dat în anul 1724, dar această instituţie de cultură şi-a început activitatea la 1726, adică un an după moartea ţarului reformator. Pentru înfiinţarea Academiei şi în genere pentru planurile şi perspectiva culturală, Petru se sfătuia cu filozoful german Leibniz şi între acesta şi ţar exista o bogată corespondenţă [1]. Leibniz, Wolf şi alţi învăţaţi din Europa centrală, precum şi membrii Academiei Franceze [2] erau de părere că rolul Rusiei în ştiinţa europeană trebuie să fie acela al unei mijlociri între Orient şi Occident. Apusenii cunoşteau foarte puţin şi inexact geografia, filozofia, literatura şi istoria popoarelor mahomedane sau de altă origine din Asia. Numai rușii, care se întindeau şi în Asia, care aveau legături de vecinătate la graniţele lor sudice şi orientale cu aceste popoare, puteau face această operă. De aceea, Leibniz în special socotea că în Rusia trebuie să se dezvolte studiile asupra Orientului, numai acolo se puteau pregăti specialişti în această direcţie. Petru cel Mare a fost de acord cu aceste păreri, nu numai dintr-o dorinţă de a ridica ştiinţa rusească cu un aport original în cultura europeană, dar şi pentru motive politice de pătrundere politică şi comercială în Orient.

În mijlocul acestei societăţi, în epoca reformelor, pe care am caracterizat-o pe scurt, se ridică Dimitrie Cantemir în timpul şederii sale de doisprezece ani în Rusia. Din punct de vedere politic, el devine un membru al senatului, ceea ce, am văzut, înseamnă membru al consiliului de miniştri. Activitatea sa politică multiplă merge de la cea a specialistului în chestiunile orientale, pînă la teoreticianul monarhiei absolute pentru ţar şi la intrigi de curte care trebuiau să asigure unui descendent de-al lui moştenirea tronului ţarilor. El a fost deci, cum vom vedea şi din capitolele următoare, un participant activ al vieţii politice din Rusia în vremea sa. Acest fapt nu poate rămîne fără urmări asupra operei sale de scriitor.

Unii istorici romîni, în special St. Ciobanu, cum am arătat, au considerat pe Dimitrie Cantemir în Rusia ca pe un exilat, izolat de viaţa politică şi culturală a acestei ţări în care trăia şi despărţit, voit, de societatea rusească, de ideile şi tendinţele ei [3]. Din cele spuse în prezentul capitol despre aspectul general al societăţii şi cîrmuirii Rusiei în vremea lui Petru cel Mare, se poate uşor vedea concordanţa dintre conţinutul şi ideile operelor lui Cantemir scrise în Rusia şi nevoile societăţii ruseşti. În adevăr, *Istoria Imperiului Otoman* şi *Sistema religiei mahomedane* corespund nevoiei de informare a Rusiei şi a Europei culte — care aştepta acest lucru de la Rusia — asupra turcilor şi a mahomedanilor în genere. Ele serveşc politicii orientale a Rusiei din acea vreme. Cărţile despre Moldova, *Descrierea Moldovei* şi *Hronicul* (acesta din urmă îmbrăţişează istoria tuturor

[1] Leibniz, *Œuvres*, ed. A. Foucher de Careil, vol. VII. *Leibniz et Pierre le Grand*, Paris, 1875.

[2] A. D. Andreev, *Osnóvanie Akademii Nauk v Petersburghe*, în *Petr Velikii*, *Sbornik statei*, ed. Academiei U.R.S.S., I, 1947, p. 284—333. Se dovedeşte şi influenţa savantului francez Fontenelle.

[3] Vezi mai sus capitolul I, *Dimitrie Cantemir în istoriografia romînă*.

romînilor) corespund de asemenea curentului istoric și geografic de cunoștințe (necesare politicii) din Rusia din acea epocă. De observat că toate aceste patru lucrări capitale au fost scrise în limba latină, limba universală a științei de atunci, deci se adresau lumii culte din Rusia și din Europa (numai *Hronicul* redactat întîi în latinește a fost apoi tradus amplificat de autor în romînește). Toate aceste lucrări, precum și altele mai mici: *Viața lui Constantin Cantemir* și *Evenimentele Cantacuzinilor și Brîncovenilor* sînt lucrări de informație. Ca atare sînt lucrări necesare în Rusia din vremea aceea, *deci cerute*.

Dacă coborîm la analiza ideilor conducătoare ale acestor lucrări, vedem că ele cuprind anume concepții pe care le cunoaștem din scrierile lui Cantemir și din activitatea politică dinainte de venirea în Rusia: concepția domniei absolute ca cea mai bună domnie și potrivită și pentru Moldova, concepția despre putreziciunea Imperiului Otoman și dreptul romînilor și al altor popoare supuse lui la libertate. Aceste concepții și-au găsit, ca să zicem așa, ecoul și confirmarea în starea de spirit aflată de autor în Rusia. El a aflat acolo un model de monarhie autoritară și centralizată, ceea ce a justificat vechea lui concepție. În politica externă rusă a găsit tendința unei expansiuni a influenței ei în Orient, ceea ce l-a încurajat în lupta sa, de la o vreme numai cu condeiul, pentru eliberarea neamului său de sub jugul turcesc. O altă categorie de lucrări ale lui Dimitrie Cantemir în anii așa de fecunzi ai ședерii sale în Rusia privesc de-a dreptul probleme interne ale societății rusești în vremea lui, sînt deci o colaborare a lui cu reformele constituționale, politice și bisericești din Rusia lui Petru cel Mare. Astfel sînt, cum vom vedea mai de aproape la analiza lor în capitolele următoare: lucrarea despre monarhie, lucrarea despre catehismul lui Teofan Procopovici pentru educația copiilor, în care ia atitudine în lupta din Rusia pentru schimbarea învățămîntului, în sfîrșit, lucrările geografice și istorico-arheologice asupra Caucazului, în vremea expediției armatei rusești în anul 1722.

Dar nu numai la atîta se reduce înrîurirea mediului Rusiei reformelor asupra operei lui Dimitrie Cantemir. Am arătat că în ultima sa scriere, dinainte de exil, *Istoria Ieroglifică*, el se afla la mijloc între misticism și istoria pragmatică, între legendă și adevăr. În lucrările scrise în Rusia, Dimitrie Cantemir a făcut un pas înainte, el se îndreaptă în chip hotărît spre cercetarea științifică, ceea ce nu făcuse în nici una din lucrările sale dinainte de domnie și de exil. Nu poate fi o simplă coincidență faptul că aceasta s-a întîmplat în contactul cu o societate, în care predomina spiritul practic de cercetări și de lucrări de informare cu scopuri politice din Rusia lui Petru I. Ceea ce a contribuit la limpezirea spirituală a lui Dimitrie Cantemir, la renunțarea definitivă la misticism și metafizică pentru a se închina numai istoriei, geografiei, studiului religiilor, cu o metodă critică și sintetică în același timp, este tocmai influența mediului în care se găsea cînd a redactat aceste lucrări. Deși în element, ele se aflau în mintea lui dinainte de venirea în Rusia, în această țară însă i s-au lămurit căile și metodele, la lumina atmosferei reformelor lui Petru și ale sfetnicilor lui. Aceasta este însemnătatea cea mare a vremii ședерii în Rusia a lui Dimitrie Cantemir; este vorba de o colaborare culturală și politică, de o înrîurire adîncă a mediului cultural, cu totul contrară celor ce s-au spus de icoana omului dezolat și izolat, care scrie singur, pentru dînsul și pentru posteritate, despărțit de realitățile în mijlocul cărora se află. În această lumină urmează să studiem epoca din viața lui Dimitrie Cantemir în care a stat în Rusia și operele redactate de dînsul în această vreme.

XV. DIMITRIE CANTEMIR ÎN RUSIA. PRIMA PERIOADĂ (1711—1718)

Dimitrie Cantemir cu boierinaşii care-l urmau şi cu puţini boieri mari, un număr oarecare de oşteni moldoveni, familia sa şi a lor, trecuseră în Ucraina poloneză, pe la Movilău, după retragerea din Moldova. În această parte a Ucrainei se mai aflau cete de cazaci zaporojeni de ai lui Mazeppa, duşmani ai ţarului, precum şi bande de tătari. Tătarii cu cazacii încercară să prindă pe fostul domn al Moldovei, gonindu-l din urmă, dar moldovenii izbutiră să ajungă la vreme în cetatea de la Bela Ţerkov, unde se afla oaste rusească. De acolo trecură la Kiev, unde au stat două săptămîni şi apoi porniră mai departe, cu toată opunerea unora dintre boieri, pînă la Harkov. „Dumitraşco vodă, după ce s-au aşădzat la Harkov, scrie Neculce, zahara (provizii) prea multă îi da şi lui şi tuturor moldovenilor, cît nu putea birui să o mănînce“ [1].

Îndată după trecerea în Rusia, Dimitrie Cantemir scrisese ţarului o scrisoare în latineşte, începînd cu cuvintele: „Soarta noastră este în mîna domnului“, dar soarta lui era în mîna împăratului, şi de aceea îi cere ca „în starea mea de rătăcitor“, să poată şti ce nădejde mai poate avea [2]. Petru I se grăbi să asigure pe domnul romîn, ce-şi legase soarta de a lui, şi printr-o poruncă din 1 august 1711 hotărăşte ca Dimitrie vodă să poarte titlul de principe serenisim al Rusiei, va avea case de piatră la Moscova, i se dă drept de judecată asupra tuturor moldovenilor ce veniseră cu el în Rusia; numărul lor era de 4 000, după scrisoarea lui Cantemir [3]. El devenea un fel de principe autonom al acestei mici Moldove aşezate pe pămînturile Ucrainei. Anume, moldovenii fură aşezaţi pe moşiile din jurul Harkovului, curţile şi satele, cu toată averea fostului general Sidlovski, treceau în stăpînirea lui Cantemir şi a micii lui oştiri. Sidlovski fusese bănuit de trădare, trecînd de partea suedezilor, o dată cu hatmanul Mazeppa şi întinsele lui moşii fuseseră confiscate [4]. Către senat ţarul scrisese: „Găsiţi la Moscova o curte cu palat de piatră pentru domnul Moldovei, Cantemir, care va trăi cu familia lui în împărăţia noastră. Curtea să fie potrivită cu demnitatea lui, asemenea găsiţi-i şi altă curte, afară din oraş [5]. În adevăr, o casă luxoasă la

---

[1] I. Neculce, *Letopiseţul ţării Moldovei*, ediţia I. Iordan, Bucureşti, 1955, p. 299—301.
[2] St. Ciobanu, *D. Cantemir în Rusia*, p. 82.
[3] P. Pekarski, *op. cit.*, p. 571.
[4] St. Ciobanu, *op. cit.*, p. 145—146.
[5] I. I. Golikov, *Deianie Petra Velikago*, XII, Moscova, 1789, p. 427—428.

Moscova şi o pensie anuală de 6 000 de ruble fură acordate domnului pribeag, o dată cu portretul ţarului încadrat în pietre preţioase [1]. Oştenii moldoveni fuseseră colonizaţi, din ordinul lui Petru, în sloboziile din Ucraina [2].

Cînd domnul Moldovei sosise la Kiev, un detaşament de dragoni şi ofiţeri ruşi fură însărcinaţi cu călăuzirea lui pînă la moşiile lui din Ucraina. Atunci scrise Cantemir o listă a nevoilor sale: „Cîte trebuiesc, în aceste zile de post şi restrîngere, pentru bucătăria domnului şi a curţii lui, pentru boierii mari şi mici, polcovnici, căpitani, soldaţi şi slugi", indicînd şi numărul cailor şi vitelor ce aveau cu dînşii [3]. După sosirea micii oştiri la Harkov, Dimitrie se adresă senatului, ca să primească cele necesare şi să obţină aplicarea decretelor imperiale [4]. Ministrul marinei, Apraxin, fu însărcinat cu înlesnirea acestor trebi şi între dînsul şi Cantemir urmează o voluminoasă corespondenţă [5]. Din ea rezultă că se iviseră greutăţi pentru împroprietărire, deoarece procesul generalului Sidlovski nu se terminase, cazacii din acele părţi nu erau mulţumiţi cu noua stăpînire şi trimiseseră jalbe împotriva moldovenilor şi a domnului lor [6]. În adevăr, aşezarea moldovenilor în Ucraina în frunte cu domnul lor forma acolo un fel de stat în stat, cu drept de autonomie, fără legătură cu autorităţile locale, depinzînd numai de ţar [7]. Cantemir avea drept de judecată şi de moarte asupra supuşilor lui şi purtîndu-se după principiile sale de absolutism trezise nemulţumirea boierilor care-l urmaseră [8]. Din cauza plîngerilor cazacilor şi a moldovenilor, Cantemir era păzit de oşteni ruşi; comisarul împărătesc de la Baturin a fost delegat să stea lîngă dînsul [9]. În anii următori autorităţile ruseşti pun pe fostul domn al Moldovei în posesia altor sate, mai ales în gubernia Moscovei, satele Glodnevo, Solomino, cu o mie de curţi ţărăneşti, la Konariţki, alte o mie de curţi de şerbi, Bolotnikovo şi Ukolovo, acesta din urmă lîngă Kursk [10]. Între satele dobîndite de Dimitrie Cantemir era şi Cernaia Greazi, cu un mic palat, cumpărat mai tîrziu de la urmaşii domnului moldovean de ţarina Ecaterina a II-a, după care satul s-a numit Ţariţino [11]. Dimitrie mutîndu-se în părţile Moscovei, boierii şi căpitanii oştilor rămaseră la vechile moşii de la Harkov [12], unii cu învoirea ţarului fură primiţi în armata rusească. Petru I scrisese mareşalului Şeremetiev: „poporul moldovean, care nu mai voieşte să trăiască pe lîngă domnul său şi este potrivit pentru slujba militară, să fie primită în slujbă" [13].

Cît timp a stat la Harkov Dimitrie Cantemir a obţinut să se facă din iniţiativa lui şi cu ajutorul moldovenilor unele lucrări, care au pus mai mult în

---

1 N. Bantysz-Kamenski, *Illustrations de la Russie*, Paris, 1829, p. 386.
2 P. Pekarski, *op. cit.*, I, p. 571.
3 *Opisanie del Arhiva Morskogo Ministerstva, XVII—XIX stoleta*, I. St. Petersburg, 1877, p. 538—539.
4 Inedit, copie la Academia R.P.R., mapa Tocilescu, nr. 25 (10.X.1711).
5 Rezumată în *Opisanie del Arhiva Morskogo Ministerstva*, I. p. 525 şi urm.
6 *Ibidem*, p. 627—630.
7 P. Pekarski, *op. cit.*, I, p. 570; Antioh Cantemir, *Satyres*, ed. Londra, 1750, introducere, p. XIII—XIV.
8 I. Neculce, *op. cit.*, p. 301.
9 P. Pekarski, *op. cit.* II, p. 25.
10 *Polnoe Sobranie Zakon*, VIII, p. 814.
11 N. M. Devel, *Ţariţino*, în „Istoriceskii Vestnik", CXIX, 1910, p. 671—674.
12 *Opisanie del Arhiva Morskogo Ministerstva*, I, p. 609—613.
13 B. Şerementev, *Perepiska i bumag* (1701—1722), St. Petersburg, 1879, (vol. XXV din *Sbornik Russkago istoricekago Ovscestva*).

valoare această regiune. În propunerile lui Cantemir se prevede refacerea caselor de lemn din acel oraş, folosirea morilor de pe apa Doneţului, a velniţelor şi cazanelor din acele părţi [1].

Mutarea fostului domn al Moldovei de la Harkov la Moscova avea un sens politic. Şafirov, sfetnicul ţarului trimis la Constantinopol, scrisese lui Petru, sfătuindu-l să îndepărteze pe Cantemir din Ucraina, în interior, pentru ca duşmanii să nu ştie nimic de dînsul şi să nu se aţiţe Poarta Otomană. „Iar pe Cantemir, după purtarea sa cea veche la Constantinopol, să nu-l credeţi întru nimic, pentru că de multe ori a pîrît şi pe patriarh şi pe fratele său (Antioh) şi pe domnul Ţării Romîneşti" (Brîncoveanu) [2]. Aceste cuvinte duşmănoase corespund cu cele spuse de Neculce despre atitudinea unora dintre sfetnicii ţarului faţă de Dimitrie Cantemir: „Deci şi moscalii cei mare încă-i urîsă, pentru căci îi iubea împăratul şi-i dedesă nume mai sus decît a tuturor" [3].

În primăvara următoare, după stabilirea lui Dimitrie Cantemir în Rusia, el are prilejul să se întîlnească din nou cu ţarul Petru, care, cu toate rapoartele nefavorabile amintite, i-a păstrat preţuirea lui. Cantemir vine atunci întîia oară în noua capitală a Rusiei de pe malurile Nevei, St. Petersburg. Raportul reprezentantului englez, Whithworth, spune că la 6 aprilie 1712 stil vechi, ţarul a sosit în capitală şi la recepţia de la cneazul Cerkaski, „am văzut şi pe fostul domn al Moldovei, Dimitrie Cantemir. Nu am observat la dînsul nici urmă a nenorocirilor care l-au lovit şi pe care de altfel ţarul le-a despăgubit în parte, dăruindu-i moşii foarte întinse în Ucraina" [4].

Motivul venirii lui Cantemir la Petersburg iese la iveală numai din cronica lui Neculce, al cărei autor se afla pe lîngă domnul Moldovei în Rusia la acea dată. Anume se vorbea de reînceperea războiului cu turcii; s-a ţinut atunci un consiliu secret prezidat de ţar. „Sinatul cel mare au dzăs ... să s-apuce de vară iarăşi de război". Planul ţarului era să atace Crimeia cu o oaste puternică de cavalerie, cu cazacii zaporojeni şi cei de la Don, cu oştile de calmuci. Toată oastea menită să cucerească peninsula care se afla sub stăpînirea tătarilor fusese pusă sub comanda supremă a lui Dimitrie Cantemir. Dar mareşalul Şeremetiev şi amiralul Apraxin se împotriviră, cerînd ca mai întîi să se termine războiul cu Suedia (care urmă pînă în 1721) [5]. Se ştie că Poarta declară din nou război Rusiei în noiembrie 1712, dar fără a deschide ostilităţile, şi în primăvara următoare pacea fu reînnoită [6].

Dimitrie Cantemir, care văzuse licărind o nădejde de a recăpăta domnia Moldovei liberate, se întoarse pe moşiile sale. Dar în 1714, doi ani mai tîrziu, Cantemir se întoarce iar la St. Petersburg. Din memoriul rezidentului saxon, Weber, se vede că la 14 martie, la serbarea dată în cinstea cneazului Galiţin, învingător asupra suedezilor, luă parte şi Dimitrie Cantemir. „Dimitrie Cantemir, domnul Moldovei, scrie Weber, de curînd sosit de la Moscova, se afla la această serbare. Este un principe învăţat, a cărui convorbire este foarte plăcută .... Soţia lui murise, dar el venise cu doi fii şi cu o fiică. Fiul cel mai mare rosti în

[1] St. Ciobanu, *op. cit.*, p. 87—88.
[2] S. Solovev, *Istoriia Rossii*, ediţia a II-a, III, p. 88 (anexe).
[3] I. Neculce, *op. cit.*, p. 301.
[4] *Sbornik russkago istoriceskago Obscestva*, LXI, p. 176.
[5] I. Neculce, *op. cit.*, p. 302—303.
[6] *Ocerki istorii SSSR, XVIII v. pervaia cetvert*, Moscova, 1954, p. 548.

grecește un compliment către țar și acesta l-a răsplătit cu un dar ... Țarul are multă prețuire față de domnul Moldovei și este convins că dacă în acea expediție (de la Prut) ar fi urmat sfaturile acestui principe, crescut la curtea otomană și deci perfect cunoscător al politicii turcești, n-ar fi dat greș la cucerirea Moldovei și Țării Romînești" [1]. Mărturisirea este prețioasă, trei ani după războiul din Moldova, țarul regreta că n-a urmat sfatul lui Cantemir de a ataca imediat podul de vase al armatei turcești de la Dunăre. Fostul domn nu era privit în Rusia numai cu compătimirea datorită unui exilat, ci mai ales ca un specialist politic de valoare în chestiunile orientale.

Operele istorice pe care le scrie în această vreme fac parte din această activitate de specialist în chestiunile orientale, pe un plan mai ridicat, literar-științific. În același timp el se ocupă cu observarea atentă pentru cîrmuirea rusească a tot ce se întîmplă în țările romîne și în Imperiul Otoman. Înainte de a colabora la cîrmuirea Rusiei, Dimitrie Cantemir a început prin a colabora cu cultura rusească și prin ea cu cea europeană a vremii.

După moartea soției sale, Casandra Cantacuzino, care nu supraviețui decît un an pierderii domniei și fu îngropată în biserica grecească din Moscova [2], Dimitrie se închină tot mai mult studiilor. Adună vechi letopisețe rusești; letopisețul de la Rostov, publicat în Rusia în vremile noastre, este cunoscut învățaților după manuscrisul din biblioteca lui Dimitrie Cantemir [3]. În jurul principelui exilat stăteau o serie de învățați greci, care îl ajutau în studiile sale și dădeau lecții copiilor lui. Între aceștia era Anastasie Condoidi, care studiase în Italia și fusese și în Moldova, de unde urmase pe Dimitrie Cantemir în Rusia. Profesor de greacă, latină și italiană, era socotit un mare erudit. Un medic din Rusia îl numește: „om cu învățătură adîncă, cu care puțini eliniști s-ar putea compara" [4]. Nu era însă un om de știință adevărat, ci un pedant, dovadă că în opera sa poetică se află o poezie cu un subiect așa de particular ca oda în cinstea cîinelui lui Dimitrie Cantemir [5]. Alt grec erudit de pe lîngă domnul Moldovei era Anastasie Schiada din Chefalonia, care studiase în Italia și Germania. Venise cu Cantemir din Moldova, iar Petru cel Mare l-a numit profesor la Academia din Moscova și tot el publică catalogul manuscriselor grecești din bibliotecile din Moscova. Catalogul fusese început de Atanasie Condoidi, așa că putem bănui că această importantă operă de erudiție a fost lucrată sub direcția lui Dimitrie Cantemir, patronul amîndurora [6]. Un al treilea grec învățat din jurul lui Cantemir era Mihail Schendo, chemat de la Veneția, unde se distinsese ca medic [7]. În biografia

---

[1] H. Weber, *Mémoires d'un ministre étranger résident à St. Petersbourg*, I, Haga, 1729, p. 8.

[2] Nicolae Costin, *Letopisețul Moldovei*, în M. Kogălniceanu, *Letopisețele Moldovei*, II, p. 110.

[3] V. S. Ikonnikov, *Opît russkoi istoriografii*, Kiev, 1891, II, p. 420, n. 2.

[4] L. N. Maikov, *Kneajna Maria Cantemirova*, în „Russkaia Starina", XXVII 1897—1, p. 54.

[5] *Ibidem*, p. 55; cf. Sathas, *Bibliotheca graeca medii aevi*, III, p. 127, 245—246, și Hurmuzachi, *Documente*, XIV—3, p. 69—76.

[6] Sathas, Νεοελληνικὴ Φηλολογία, p. 462—463, E. Legrand, *Bibliographie hellénique du XVIII e siècle*, I, Paris, 1918, p. 183—187.

[7] I. C. Engel, *Geschichte der Moldau und Wallachei*, I, Halle, 1804, p. 42.

lui Anastasie Condoidi scrisă de el, vorbește și de Dimitrie Cantemir: „L-au iubit muzele, l-au prețuit oamenii învățați, l-au cinstit împărații“ [1].

Dintre rușii culți găsim pe lîngă Dimitrie Cantemir, încă din 1716, pe un tînăr, Ivan Ilinski, din Iaroslav, care studiase la Academia slavo-latină din Moscova, știa latinește și grecește, apoi învață și românește. Cantemir îl face secretar particular, profesor de rusă, al său și al copiilor. Cînd e vorba să fie trimis la studii la Praga, Cantemir îl oprește lîngă dînsul. Mai tîrziu scrie un jurnal cu multe informații despre viața lui Cantemir și a tradus în rusește *Sistema religiei mahomedane* a acestuia [2].

Legăturile lui Cantemir în această vreme cu lumea științifică apuseană și a umaniștilor se vădesc în chip strălucit prin alegerea sa ca membru al Academiei din Berlin. Este primul român ales membru al unei Academii străine și în acest chip se face intrarea românilor în comunitatea culturii înalte europene. În diploma care i-a fost acordată de Academie, făcînd aluzie la faptul că monarhii sînt mai mult militari decît oameni de carte, conducătorii Academiei spun: „Pe vremea cînd domnea mai mult Marte decît literatura, acest lucru era mai mult o dorință decît o nădejde, dar acum vedem ca fapt împlinit acest lucru, de cînd preaseninul și înălțatul Dimitrie Cantemir, principe al Imperiului Rusesc, domn ereditar al Moldovei, printr-o pildă pre cît de demnă de laudă, pre atît de rară, și-a închinat numele ilustru cercetărilor științifice și prin adeziunea sa societatea noastră a dobîndit o strălucire și o podoabă unică. Recunoaștem cu venerație bunăvoința principelui față de noi și față de studiile noastre“ (Berlin, 11 iulie 1714)[3].

Cu acest prilej revista oamenilor de știință din Leipzig, „Neuer Bücher Saal der gellherter Welt“, publică o scrisoare a lui Cantemir către un membru al Academiei din Berlin. Domnul exilat expune activitatea sa de scriitor și scrisoarea era probabil dintru început menită publicității, ca să facă cunoscut publicului învățat opera sa. Dimitrie Cantemir începe cu prima lui operă, *Divanul lumii cu înțeleptul*. Dacă Academia se poate interesa de așa ceva, îl va trimite și la Berlin. Speră să termine în curînd o prescurtare a istoriei turcești și dorește ca portretele sultanilor să fie gravate în Germania. Se interesează și de alte științe, mai ales de matematici și chiar de mișcarea perpetuă. Crede că această problemă ar putea fi rezolvată prin mișcarea apei, deoarece un turc instalase o astfel de mașină perpetuă în grădina palatului său din Constantinopol. Desigur că la aceasta unii dintre savanții din Berlin au surîs cu îngăduință căci principilor li se cuvine îngăduință. Dimitrie Cantemir cere să tipărească în Germania opera sa, *Creșterea curții Otomane*, precum și o lucrare despre instituțiile turcești, și de asemenea o lucrare, numai tradusă de dînsul, „despre origina poporului nostru, adică despre coloniile așezate în Dacia de împăratul Traian, scrisă în limba țării, care urmează să fie tradusă în latinește“. E probabil vorba de cunoscuta scriere a lui Miron Costin, *De neamul moldovenilor*, pe care voia s-o traducă în latinește pentru a face cunoscută lumii originea poporului român [4]. Se știe că Dimitrie Cantemir a

[1] M. Schendo, *Praesens Russiae litterariae status*, în *Acta physico-medicae Academiae Leopoldino-Carolinae*, Nürnberg, 1727, anexe, p. 127.

[2] P. Pekarski, *op. cit.*, I, St. Petersburg, 1862, p. 233—236 și L. N. Maikov, *op. cit.*, p. 55—56.

[3] „*Buciumul Român*“, I, Iași, 1876, p. 21.

[4] O. Densușianu, *Notițe asupra lui D. Cantemir*, în „Revista critică literară“, Iași, II, 1894, p. 65—66.

renunțat la acest proiect și s-a apucat mai tîrziu el însuși să scrie o operă despre originile romînilor cu proporții mult mai mari decît acelea ale micii scrieri a lui Miron Costin.

Afară de această scrisoare de prezentare pentru Europa apuseană, s-a mai publicat tot în Germania altă scrisoare a lui Dimitrie Cantemir, în volumul lui H. Weber, *Rusia transformată* (de reformele lui Petru) tipărită la Frankfurt pe Main în 1721. Scrisoarea, tot în latinește, este adresată unui prieten anonim din Germania. Scrisoarea poartă data de 6 octombrie 1716, tot din prima perioadă a ședерii lui Cantemir în Rusia. El declară că era legat de o făgăduință veche de a cerceta moaștele din mănăstirea Pecerska din Kiev. Acum venind la Kiev, „m-am ocupat și de trebile mele și am cercetat și pe prietenii mei timp de cîteva zile". În legătură cu acești prieteni ai lui Cantemir de la Kiev, e de amintit că orașul acesta era pe atunci un centru intelectual, sediul Academiei fundate de Petru Movilă. De acolo își lua Petru I o parte din sfetnicii săi și pe fruntașii noii biserici cu un spirit mai larg. Este interesant de constatat că între aceștia își găsește Dimitrie Cantemir prietenii. Restul scrisorii cuprinde o serie de informații politice din Turcia, Ungaria, Veneția și asupra războiului austro-turc care începuse. În special din știrile despre atitudinea ostilă a tătarilor și turcilor față de Rusia, se vede bine dorința lui ca Rusia să ia parte la războiul cu turcii [1].

Începerea războiului austro-turc din 1716 deschisese nădejdi noi pentru Dimitrie Cantemir, el se vedea din nou domn al Moldovei, dacă patronul său, Petru I, ar fi folosit împrejurările și ar fi reluat războiul cu turcii. Anume cete de tătari prădalnici se iviseră în Ucraina, ceea ce constituia un caz de război. De aceea, Dimitrie vodă se apropiase de granițele țării și prezența lui acolo era cunoscută în Moldova și Țara Romînească. Un raport de la curtea lui Nicolae Mavrocordat din București spune că Dimitrie Cantemir împreună cu Toma Cantacuzino, și el pribeag în Rusia, intraseră cu oști în Crimeia, dar că după incursiune se întorseseră înapoi [2]. Știrea nu era exactă, Cantemir se afla la Kiev, unde nu întreținea numai corespondențe savante cu Germania, ci și corespondență secretă cu agenții trimiși în Moldova, Țara Romînească și Transilvania, lucrînd de acord cu cneazul Galițin, guvernatorul Kievului [3].

În toamna anului 1716, rușii arătară oarecare intenții de a interveni și ei în războiul cu turcii, dar Austria respinge propunerea de alianță defensivă, prezentată de rezidentul țarului la Viena [4]. Politica austriacă se temea de înrîurirea prea mare a rușilor asupra popoarelor ortodoxe din Imperiul Otoman, care ar împiedica expansiunea ei. Războiul ruso-suedez încă nu se terminase și Petru I hotărî să plece în Olanda și Franța pentru a găsi aliați și a împiedica o coaliție în favoarea Suediei. Prin plecarea sa arăta lămurit că nu voia să angajeze puterile rusești împotriva turcilor. Plecarea țarului în aceste împrejurări păru de necrezut în țările romîne, unde domnea nădejdea intervenției rusești în război și de aceea cronicarul Neculce scrie că țarul s-a dus în Franța să încheie o alianță împotriva turcilor [5]. Această știre arată interpretarea ce s-a dat în țară plecării neașteptate a țarului Petru. Dar Dimitrie Cantemir nu putea fi înșelat asupra adevăratelor gîn-

[1] H. Weber, *Das veränderte Russland*, I, Frankfurt pe Main, 1721, p. 217—219.
[2] E. Hurmuzachi, *Documente*, p. 157.
[3] Scrisoarea citată la H. Weber, *loc. cit.*
[4] E. Hurmuzachi, *Documente*, VI, p. 163—164.
[5] I. Neculce, *op. cit.*, p. 329.

duri ale ţarului şi hotărîrea lui Petru de a nu interveni în războiul cu turcii a fost desigur pentru dînsul o mare deziluzie. De aceea, în preajma plecării ţarului, el îi scrie o scrisoare, în care arată că nu se îndoieşte că acea călătorie este „pentru binele general al creştinătăţii", dar cere să plece şi el împreună cu ţarul în Franţa şi Olanda, căci „am mare dorinţă să vizitez acele ţări" şi mai ales pentru că „am de propus ceva majestăţii voastre, ce se impune în vremile de azi" [1]. Evenimentele zilei erau dominate de războiul din Orient, propunerea era în legătură desigur cu acest război. Dar ţarul, consecvent politicii sale, nu primeşte să fie însoţit în apus de domnul Moldovei, ceea ce ar da un sens politic nedorit călătoriei sale. Totuşi, Cantemir stăruie în ideea sa de a atrage Rusia în război. În lipsa ţarului, trimite agenţi în Transilvania, care aduc informaţii, transmise apoi ministrului Menşikov, cu rugămintea să nu fie divulgate [2].

După întoarcerea ţarului în ţară, Cantemir îi trimite o nouă scrisoare în ianuarie 1718, arătînd că războiul continuă, dar moldovenii nu vor să se supună austriacilor, socotind încă valabil jurămîntul de credinţă făcut ţarului în Moldova, la 1711. Mitropolitul Moldovei trimisese pe un arhimandrit în Rusia, să ceară ajutor, apoi a venit şi episcopul de Roman, la Kiev, precum şi doi fii ai boierului Sturza. Toţi se adresau lui Cantemir, „ca prin el să roage pe ţar să nu lase acest popor moldovean, care i-a jurat credinţă şi o ţine şi azi, să fie nimicit de turci, tătari şi austriaci". Ţarul a făcut odinioară o făgăduială moldovenilor şi e obligat s-o ţină [3]. De asemenea, Dimitrie vodă intervine pentru refugiaţii moldoveni care vin în părţile Kievului [4]. Într-un lung raport trimis ţarului pe temeiul rapoartelor informatorilor săi, Dimitrie Cantemir analizează situaţia din cele trei ţări romîne, subliniind duşmănia dintre romîni şi austriaci, încercările iezuiţilor de a atrage pe romîni la catolicism, greutăţile suportate de ţară, slăbiciunile turcilor, dorinţa boierilor să fie supuşi Rusiei [5]. În cele din urmă ţarul păru convins, el însărcinează pe Dimitrie Cantemir să plece în Ucraina poloneză, la graniţele Moldovei, să trimită de acolo ştire boierilor că la anul, în 1719, oştile ruseşti vor intra în ţările romîne. Bucuros de făgăduiala lui Petru, Cantemir se pregătea de plecare şi cerea paşaport pentru Transilvania [6]. Dar pe neaşteptate se încheie pacea între turci şi austriaci la Pojarevaţ (1718), sfărîmînd astfel nădejdile fostului domn al Moldovei.

Acum Dimitrie Cantemir înţelege că probabil Rusia nu va mai avea prilej, cît va domni Petru, să facă război cu turcii; niciodată el, Dimitrie, nu va mai domni în Moldova. Aceasta i-a schimbat întreaga atitudine; după Pojarevaţ, el se îndreaptă spre alte ţeluri. La 1718 avea 45 de ani, era hotărît şi destul de ambiţios, se aruncă deci în politica rusească, devine factor activ al reformelor ţarului. Astfel începe a doua perioadă a exilului său, cînd nu mai are ochii aţintiţi numai asupra Moldovei, ci se îndreaptă spre St. Petersburg, capitala cea nouă a Rusiei.

Dar pe lîngă aceasta mai erau şi alte cauze care au contribuit la schimbarea directivelor politice ale fostului domn. Între Dimitrie vodă şi boierii care-l urmaseră se iviseră multe conflicte. „Dumitraşcu vodă, scrie Neculce, nu vrea să

---

[1] St. Ciobanu, *op. cit.*, p. 99.
[2] *Ibidem*, p. 102—103.
[3] *Ibidem*, p. 99—100.
[4] *Ibidem*.
[5] *Ibidem*, p. 130—134.
[6] *Ibidem*, p. 135—137.

ţie pre moldoveni cu dragoste ... ce vrea să-i ţie mai aspru decît în Moldova"... „uşa îi era închisă şi nu lăsa pre moldoveni necăiuri din tîrgu să iasă afară" [1]. Din cuvintele cronicarului se vede că boierii îl învinuiau pe Cantemir că din pricina lui pierduseră moşiile, iar domnul, în schimb, voia şi în exil să fie monarh absolut. Însuşi Neculce îl părăsise şi s-a retras în Polonia, apoi s-a întors în Moldova [2]. Radu Grecianu, cronicarul lui Brîncoveanu, afirmă că Neculce s-a ascuns într-o casă din Kiev şi, căutat din casă în casă, a fost prins şi adus sub escortă la Dimitrie vodă, de unde cu greu a primit voie să plece [3]. La fel şi Savin banul, alt boier care urmase pe Cantemir, a intervenit direct la cancelarul Golovkin ca să capete dreptul de a pleca [4]. Pe moşiile lui Cantemir se născuseră conflicte cu populaţia locală, fiii unui preot fură judecaţi pentru pradă făcută averii postelnicului lui Cantemir [5]. Toate aceste făceau ca domnul să gîndească la o viaţă mai largă, la curtea civilizată de la Petersburg.

În Ţara Romînească se sfîrşise domnia Cantacuzinilor, rudele lui Dimitrie Cantemir; Ştefan Cantacuzino şi tatăl său, învăţatul Constantin stolnicul, fuseseră ucişi de turci, doamna Păuna a lui Ştefan vodă şi un fiu al ei sosiseră în Rusia, unde se bucurau de sprijinul lui Dimitrie Cantemir [6]. La Constantinopol mai trăia fratele lui Dimitrie, Antioh vodă, în mare sărăcie şi bănuit de turci; Dimitrie intervine la ţar pentru dînsul să-l aducă în Rusia [7].

Anume piedici pentru o colaborare politică între Cantemir şi ţar pe tărîmul politicii interne erau acum înlăturate. O parte din sfetnicii vechi ai lui Petru căzuseră în dizgraţie cu prilejul procesului şi morţii ţareviciului Alexie, în 1718; atunci a fost un moment de criză în rîndurile sfetnicilor apropiaţi ai ţarului. Ţarul Petru este cel care ia iniţiativa chemării lui Dimitrie Cantemir la Petersburg. La 19 martie 1719, D. Cantemir scrisese ţarinei să intervină, să-i îngăduie să rămînă la Moscova, din cauza bolii fiicei sale Smaragda. Deocamdată, fostul domn al Moldovei soseşte singur la Petersburg, dar era bine înţeles că se mutase definitiv cu locuinţa în capitală [8].

---

[1] I. Neculce, *op. cit.*, p. 301.
[2] *Ibidem*, p. 305.
[3] Radu Grecianu, *Viaţa lui Constantin Brîncoveanu*, ediţia St. Grecianu, Bucureşti, 1906, p. 209.
[4] A. Kociubinski, *Mî i ani (1711—1878), Iujnîe slaveane, rumîni i Petr Veliki* Odessa, 1878. p. 157, nota.
[5] *Opisanie del Arhiv Moskago Ministerstva*, II, p. 328.
[6] H. Weber, *op. cit.*, p. 323—324.
[7] St. Ciobanu, *op. cit.*, p. 101.
[8] L. Maikov, *op. cit.*, p. 57.

XVI. DIMITRIE CANTEMIR SFETNIC AL LUI PETRU CEL MARE (1719—1723)

După terminarea războiului austro-turc, care încheiase perioada activă a speranţelor lui Dimitrie Cantemir pentru reluarea tronului Moldovei, Dimitrie Cantemir devine sfetnic şi colaborator al ţarului Petru în cîrmuirea Rusiei. De obicei, istoricii şi istoricii literari de la noi dau puţină însemnătate acestui fapt. Numirea lui Cantemir ca senator n-a fost o simplă răsplată onorifică. Senatul rusesc era denumirea purtată de consiliul de miniştri; aşadar, Dimitrie Cantemir devine ministru al Rusiei, unul dintre conducătorii Rusiei. El intră în mica echipă, care, împreună cu ţarul, a lucrat la marile reforme sociale, administrative şi militare din acea vreme din Rusia. Această pagină aşa de însemnată din viaţa fostului domn al Moldovei n-a fost deloc pusă în lumină pînă acum de biografii lui Dimitrie Cantemir, care socotesc că a venit la Petersburg numai spre a lua parte la viaţa de petreceri din capitala imperiului.

La început, Cantemir se aşază la Petersburg singur, lăsîndu-şi familia la Moscova, unde rămăsese bolnavă fiica sa Smaragda. Numai după moartea acestei domniţe, în iulie 1720, toţi copiii lui Cantemir sosesc şi ei în capitală, de unde nu urmau să se mai mute[1]. Dar ei aflară acolo pe tatăl lor recăsătorit în lipsa lor. Doamna Casandra, fiica lui Şerban vodă Cantacuzino, murise în Rusia, în 1712, un an după aşezarea familiei în această ţară. După aproape opt ani de văduvie, Dimitrie vodă se recăsători. La 23 noiembrie 1719, fostul domn al Moldovei scria ţarului în stil oriental: „Un filozof arab, întrebat de unde a învăţat anatomia, a răspuns că de la orbi şi fiind întrebat din nou cum a căpătat ştiinţă desăvîrşită a celor naturale de la cei ce n-au ochi, a spus că, imitînd pe orbi, niciodată n-a înaintat piciorul, fără să cerceteze drumul cu băţul". Aşa şi el, după multe cercetări, a aflat pe aleasa inimii sale, cneaghina Anastasia Trubeţkoi, fiica generalului Ivan Iurievici Trubeţkoi, şi cere voie ţarului să se căsătorească cu dînsa[2]. Generalul cneaz Trubeţkoi fusese luat prizonier de suedezi în lupta de la Narva în 1701 şi rămăsese în Suedia timp de 18 ani, aşa că cele trei fiice ale lui căpătaseră acolo o educaţie deosebită de cea obişnuită pe atunci în Rusia. Anastasia, fiica cea mai mică, avea 18 ani, vîrsta fiicei lui Dimitrie Cantemir, Maria. Memorialiştii vremii îi laudă frumuseţea, dar unul dintr-înşii o numeşte „o femeie intrigantă, îndrăzneaţă şi cu caracter agitat"[3]. Nunta avu loc la

[1] L. Maikov, *op. cit.*, p. 57.
[2] P. Pekarski, *op. cit.*, I, p. 573—575.
[3] P. Dolgorukov, *Mémoires du prince Pierre Dolgorukov*, I, Geneva, 1867, p. 67.

14 ianuarie 1720, în prezența țarului, a țarinei și a familiei imperiale. La cererea nașului, Cantemir își rade barba, leapădă hainele orientale și se îmbracă după moda apuseană, cu perucă pudrată și haine scurte. În casa Cantemir se schimbă felul de viață, dispare oastea de servitori moldoveni, stilul de viață e înlocuit cu cel monden al capitalei [1].

Căsătoria lui Dimitrie Cantemir avea un rost politic: cneaghina Trubețkoi nu era destinată să fie doamna Moldovei, însăși această alegere însemna că de fapt Dimitrie renunțase la tronul Moldovei. În schimb, el se aliază cu aristocrația rusească de la curtea țarului, anume cu partea progresistă a acestei aristocrații, cea care sprijinea reformele cu caracter occidental ale țarului. Prin această legătură de familie, Dimitrie Cantemir putea pretinde să ia parte la cîrmuirea Rusiei.

La 20 februarie 1721 țarul trimite senatului următorul ucaz foarte concis: „Domnilor senatori, după primirea prezentei, veți recunoaște pe domnul Moldovei, cneazul Dimitrie Cantemir, ca sfetnic intim și membru al senatului. Petru" [2].

Senatul era, cum am arătat, consiliul de miniștri al Rusiei. Vechile „colegii" (prikaze), ministere, existente în Rusia din vremea țarului Alexei, tatăl lui Petru I, fuseseră reunite într-o adunare numită senat, după denumirea ce se da consiliului regal din Polonia. Prikazele, departamentele în vremea lui Petru cel Mare, erau în număr de zece, și anume: externe, tezaur, justiție, controlul, armata, marina, comerțul, minele și manufacturi, cheltuielile, domeniile [3]. Președinții colegiilor sau miniștrii alcătuiau senatul, care cuprindea zece membri. Dar tocmai în vremea cînd a fost numit ministru Dimitrie Cantemir, s-a făcut o reorganizare a senatului: colegiile au fost lăsate sub conducerea unor „tehnicieni", funcționari de carieră, iar cei zece senatori au rămas cu conducerea generală a trebilor imperiului, sfatul oficial al țarului. În lipsa unui parlament, puterea legiuitoare era în mîna senatului. Senatul, cum spune actul de organizare, este forul suprem al Rusiei, care înregistrează decretele imperiale și alcătuiește legile [4]. La sosirea lui Dimitrie Cantemir la Petersburg, în 1719, senatul era compus din Alexandru Menșikov, favoritul țarului, Petre Șafirov, cel ce încheiase pacea de la Prut, Petru Tolstoi, fostul ambasador de la Constantinopol, cancelarul Golovkin, cneazul Ivan Mussin Pușkin, Andrei Matveiev Apraxin, amiralul flotei și olandezul Adam Veide [5]. Dimitrie Cantemir ia loc în consiliu, după înlăturarea lui Adam Veide, rămînînd coleg cu ceilalți miniștri ai țarului enumerați mai sus [6]. De curînd, istoricul sovietic, N. A. Voskresenski a publicat actele și procesele-verbale ale senatului în vremea lui Petru I [7]. Pe cele mai multe din aceste acte din anii 1721 și 1722 apare și semnătura lui Dimitrie Cantemir, deși se vede că a lipsit totuși de la o serie de ședințe, fiind plecat sau bolnav [8].

Dintre hotărîrile senatului cu caracter de legi, semnate și de D. Cantemir, la elaborarea cărora putem crede că a luat parte, sînt între altele și aceea de a

---

[1] L. Maikov, *op. cit.*, p. 58.
[2] N. A. Voskresenski, *Zakonodatelnîie aktî Petra I*, Moscova-Leningrad, 1945, p. 239.
[3] W. Kliutschewski, *Geschichte Russlands*, IV, Stuttgart, 1926, p. 179.
[4] N. A. Voskresenski, *op. cit.*, p. 284—287.
[5] *Ibidem*, p. 69.
[6] *Ibidem*, p. 155.
[7] *Ibidem.*
[8] Din ziarul lui Ivan Ilinski: C. Șerban, *Jurnalul lui Ivan Ilinski*, în „Studii", VIII, nr. 5-6, 1955, p. 125: „S-a primit invitație de la senat, dar cneazul (Cantemir) s-a îmbolnăvit și nu s-a dus" (14 și 17 august 1721).

supune pe cazacii de la Don, pînă atunci o oaste autonomă, colegiului armatei, deci trecerea lor sub conducerea unică a armatei rusești (8 martie 1721) [1], apoi o reformă socială: legalizarea obligațiilor și drepturilor țăranilor șerbi ai mănăstirilor, aducîndu-se ușurări situației lor (6 decembrie 1721) [2], precum și noua organizație a colegiului comerțului (12 april 1722) [3].

Cea mai importantă dintre aceste hotărîri, la sfîrșitul anului 1721, este încheierea motivată a senatului pentru titlul stăpînitorilor Rusiei. Istoricii ruși afirmă că cel dintîi dintre sfetnicii țarului, care l-a sfătuit să ia titlul de imperator, a fost Dimitrie Cantemir, ceea ce i-a mărit vaza pe lîngă monarh [4]. Stăpînitorii Rusiei purtaseră pînă în veacul al XVI-lea titlul de mare cneaz, iar de atunci, termenul slav de țar, prin care se arată descendența țarilor ruși din împărații bizantini. Titlul de imperator era un titlu apusean și era purtat pînă atunci de un singur suveran din Europa, împăratul romano-german, din casa de Habsburg. Luarea acestui titlu de către suveranul rus era răspunsul Orientului la pretențiile Apusului de a fi singurul continuator al Romei și, în același timp, un simbol al intrării Rusiei în concertul european. Împăratul rus apărea acum ca egalul și concurentul împăratului Carol al VI-lea de la Viena. Senatul rusesc propune la sfîrșitul anului 1721 țarului să ia noul titlu, pe care-l fixează astfel: „Tatăl patriei, împărat al tuturor Rusiilor, Petru cel Mare". Motivarea hotărîrii senatului amintește că titulatura, „pater patriae", se dădea împăraților de la Roma prin votul senatului, deci și senatul de la Petersburg poate urma această tradiție. În această justificare istorică ghicim pe istoricul Cantemir, care semnează al patrulea între senatori [5].

În sfîrșit, în februarie 1722 se pune senatului o chestiune foarte delicată, aceea a moștenirii tronului: țareviciul Alexei fusese lipsit de drepturile sale, apoi murise în închisoare, iar fratele său, Petru, născut din a doua căsătorie a țarului, murise copil. Senatul hotărăște să se schimbe datina moștenirii tronului și țarul el însuși, în viață fiind, să-și poată numi pe moștenitor, oricare ar fi acesta. Între senatorii hotărîrii, al șaselea este Dimitrie Cantemir [6]. Se știe că această hotărîre a deschis apoi era domniei femeilor pe tronul Rusiei, deși, cum vom vedea, Cantemir a tras nădejdea că tronul va fi obținut de un urmaș din sîngele lui.

Dar nu numai aceste grave preocupări de stat umpleau zilele vieții lui Dimitrie Cantemir în anii șederii lui în capitala Rusiei. Despre multiplele lui preocupări posedăm o mărturie prețioasă, jurnalul ținut de secretarul său, Ivan Ilinski, care a însemnat zi de zi, de la 1721 pînă la moartea lui Dimitrie Cantemir, toate faptele și mișcările mai importante din viața sfetnicului moldovean al lui Petru cel Mare [7]. O parte din aceste însemnări privesc administrarea moșiilor din Rusia ale fostului domn; Antonie cămărașul, administratorul averii lui Cantemir, se ivește de mai multe ori la Petersburg, de asemenea și stolnicul Lupu, amîndoi moldoveni, care-l urmaseră în Rusia. Un Luca armeanul împrumută bani lui Cantemir pe polițe; medicul grec Policala este trimis cu scrisori la Constantinopol.

---

[1] N. A. Voskresenski, *op. cit.*, p. 240—241.
[2] *Ibidem*, p. 97.
[3] *Ibidem*, p. 103—104.
[4] L. Maikov, *Kneajna Maria Cantemirova*, în „Russkaia Starina", XXVIII, 1897, p. 52.
[5] N. A. Voskresenski, *op. cit.*, p. 155.
[6] *Ibidem*, p. 176—177.
[7] C. Șerban, *op. cit.*, p. 119—135.

Sînt apoi treburi familiale: parastasul domniţiei Smaragda, serbarea aniversării Anastasiei, soţia domnului, dejunuri la cnezii Trubeţkoi, rudele soţiei lui Cantemir. Foarte des apare numele spătarului Toma Cantacuzino, cel ce trecuse din Ţara Romînească de partea ruşilor, la 1711. El cercetează acasă pe Cantemir sau este vizitat de dînsul, pînă la vestea morţii lui, la 21 decembrie 1721. Cantemir era obligat prin situaţia lui să ţină legături permanente cu societatea din jurul ţarului, sfetnici, membri ai familiei imperiale. Ducele de Holstein, ginerele ţarului, prînzeşte la domnul Moldovei; Menşikov, marele favorit al ţarului şi mai ales al ţarinei, petrece seara cu familia în locuinţa lui Dimitrie, cancelarul Golovkin îl poftește la masă, de asemenea miniştrii Tolstoi şi Şafirov. Lumea diplomatică este bine reprezentată în notele secretarului Ilinski: vizită împreună cu ginerele ţarului la rezidentul Prusiei, vizită a ambasadorului turc la Dimitrie Cantemir etc. Ţarul Petru însuşi vizitează acasă de mai multe ori pe Dimitrie Cantemir şi petrece în mijlocul familiei; la 26 octombrie 1721, de onomastica lui Dimitrie Cantemir: „Majestatea sa imperială şi domnii miniştri şi întreaga mascaradă mănăstirească a mîncat la noi" (e vorba de mascarada cu prilejul serbărilor de la încheierea păcii cu Suedia) [1]. La 6 noiembrie: „Majestatea sa imperială cu amiralul (Apraxin) şi cu prealuminatul cneaz Menşikov au prînzit la noi" [2]. Dar, pe lîngă aceste ştiri de petreceri, din care reiese o mare intimitate între Cantemir şi ţar cu principalii săi miniştri, găsim şi unele dovezi despre preocupările culturale ale fostului domn: la 24 aprilie 1722: „cneazul nostru a mers la tipografie" [3] (în anul în care se tipărea *Sistema religiei mahomedane*). Dimitrie Cantemir întreţinea şi corespondenţe în străinătate, ni s-a păstrat o scrisoare a lui către marchizul de Chateauneuf, fost ambasador al Franţei la Poartă, care se afla acum la Paris [4].

Multe şi pitoreşti amănunte despre viaţa lui Dimitrie Cantemir la Petersburg în această epocă aflăm în memoriile lui Friederich Wilhelm von Bergholz, sfetnicul ducelui de Holstein, ginerele ţarului. Astfel, povesteşte o vizită a ducelui la Cantemir [5]. Oaspeţii au pornit cu barca şi au trecut Neva spre cartierul unde locuia Cantemir. Fostul domn îi aştepta la puntea casei sale, căci locuia pe malul apei. „Întrucît el (Cantemir) vorbeşte bine latineşte şi este un om învăţat, alteţele lor n-au avut nevoie de tîlmaci". După ce s-au îmbrăţişat, domnul conduce pe oaspeţi în camera sa de culcare, împodobită cu tapet roşu, unde stătea culcată pe un pat de gală soţia domnului, care era indispusă. Ducele îi face o reverenţă, toţi se aşază pe scaune şi încep să vorbească cu ea în limba suedeză. Se bea un pahar de vin unguresc în sănătatea oaspeţilor, apoi vizitatorii îşi iau rămas bun. Peste cîteva zile are loc un dejun la cneazul Cantemir, o masă de 16 oaspeţi. „Cînd am văzut pe doamna Moldovei, zice memorialistul, am fost cuprins de o mare admiraţie, căci ea este fără asemănare posibilă, una din cele mai frumoase doamne din Petersburg, atît ca talie, cît şi ca figură. Este înaltă, blondă, tenul frumos, şi cu mîini delicate, are pe pleoapa stîngă o mică pată neagră, care de departe seamănă cu o muscă, şi care face şi mai strălucitoare frumuseţea ochilor ei". Alături şedea

---

[1] C. Şerban, *op. cit.*, p. 126.
[2] *Ibidem.*
[3] *Ibidem*, p. 128.
[4] Şt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 118—119.
[5] F. W. von Bergholz, *Tagebuch welches er in Russland von 1721 bis 1725 als holsteinischer Kammerjunker geführet hat*, în „Büsching's Magazin für neue Histoire und Geographie", Halle, XIX, 1785, p. 71—73.

fiica lui Cantemir din prima căsătorie, Maria, „care pare de vreo 20 de ani, nu este prin nimic deosebită ca înfăţişare, dar trece drept o femeie foarte învăţată, căci vorbeşte perfect greceşte şi italieneşte". Masa începe cu o rugăciune, iar Bergholz este nevoit să stea la o masă mică, împreună cu cîţiva ofiţeri moldoveni. E însă mulţumit cu locul său, care este cel mai bun, „deoarece puteam să privesc în ochi pe prinţesa Cantemir". Din nefericire, bucuria i-a fost de scurtă durată, căci picături mari de apă pătrund prin tavanul casei Cantemir şi cad pe nasul şi pe hainele nenorocitului Bergholz. La masa lui Cantemir se bea mult, tot felul de vinuri, „dar nu din cele mai bune". „Domnul Moldovei este un mare amator de tutun, de aceea după masă s-au adus lulele". Atunci femeile se retrag în altă cameră, cu lac verde pe jos. Auzind conversaţii alese, observînd maniere distinse, scriitorul le redă ca o dovadă a schimbării moravurilor şi civilizaţiei în Rusia în acea epocă. Sosesc şi cîţiva muzicanţi ai ţarinei, o mică orchestră, şi se începe balul. În timpul mesei de seară, un cazac orb cîntă cîntece ucrainiene, însoţit de sunetele instrumentelor locale. Cei patru fii ai lui Dimitrie Cantemir, între care şi viitorul poet şi diplomat, Antioh, servesc băuturi oaspeţilor. Erau toţi îmbrăcaţi în uniforma gărzii imperiale, în care slujeau. Despre Dimitrie Cantemir, Bergholz adaugă că este un om respectabil, plăcut, însă foarte gelos de soţia lui tînără.

În partea a doua a memoriilor lui Bergholz, din anul 1722, el vorbeşte iar de o vizită a ducelui de Holstein la Dimitrie Cantemir (3 ianuarie). Acesta soseşte însă cu întîrziere, căci fusese cu împăratul, cu care băuse cam mult [1]. Peste cîteva zile are loc înmormîntarea spătarului Toma Cantacuzino, cu care Cantemir avusese legături vechi, de care am vorbit. El murise pe drum între Moscova şi Petersburg; împăratul, ducele de Holstein, trupe ruseşti călări şi pe jos iau parte la înmormîntare. Muzica intonează marşul funebru; în fruntea cortegiului se duc armele lui, apoi calul ţinut de căpăstru de doi oameni. Ţarul spune despre el că „a fost cel mai credincios dintre valahii care m-au ajutat" [2]. Dar doliul nu împiedică procesiunile costumate pe sănii, cu mare veselie, ce se fac cu prilejul ratificării păcii cu Suedia. Defilează sănii în formă de corăbii, dintre care cea mai remarcată este a lui Dimitrie Cantemir, un vas turcesc, pe care, sub un baldachin, sta turceşte pe perne Dimitrie Cantemir, îmbrăcat în haine scumpe orientale cu barbă mare şi un uriaş turban pe cap. Suita lui era şi ea îmbrăcată turceşte şi purta un steag cu semilună; la urmă venea un măscărici călare pe un măgar. În ultima zi a serbărilor, Cantemir se iveşte călare pe un cal turcesc, costumat în mare vizir şi face exerciţii călare, întoarcerea bruscă din galop, asalt cu lancia, spre marea mulţumire a lui Petru [3]. În aprilie 1722, avu loc căsătoria principelui Trubeţkoi cu fiica cancelarului Golovkin, naşi fiind Petru I, ţarina, D. Cantemir şi soţia lui [4].

Cu prilejul celebrării acestei căsătorii, ţarul avusese o convorbire tainică cu Dimitrie Cantemir, care apoi se adresează ambasadorului Franţei, Campredon şi-i spune la ureche în latineşte că ţarul vrea să-l întîlnească în taină, în casa lui [5]. Peste cîteva zile, ambasadorul, care avea musafiri la masă, este vestit că ţarul va fi în casa lui Cantemir la orele trei. Prefăcîndu-se că se duce la Menşikov, Campredon

[1] F. W. von Bergkholz, *op. cit.*, în „Büsching's Magazin", XX, 1786, p. 336.
[2] *Ibidem*, p. 361—362.
[3] *Ibidem*, p. 379—380.
[4] *Ibidem*, p. 454.
[5] Raportul ambasadorului din 21.XI.1721, în *Sbornik russkago istoriceskago obşcestva*, XL, p. 337—338.

ia barca şi se duce la Cantemir. Petru tocmai sosise şi rupea o pîine pe capul unui ofiţer, a cărui aniversare o sărbătorea. Ţarul roagă atunci pe ambasadorul francez să mijlocească la regent, ducele de Orléans, ca o corabie franceză să răpească de la Constantinopol pe Antioh Cantemir, fratele lui Dimitrie, fost domn al Moldovei, şi să-l aducă în Rusia. Dimitrie arată şi dorinţa lui de a trimite pe un fiu al său la Paris, ca să rezolve mai bine această treabă [1]. Campredon stăruie în mai multe rînduri pe lîngă guvernul său în chestia lui Antioh vodă, arătînd interesul ţarului pentru dînsul, dar de teamă ca relaţiile franco-turce, pe atunci foarte bune, să nu sufere, proiectul nu izbuti şi Antioh Cantemir îşi sfîrşi zilele la Constantinopol. Numai fiii lui sosiră mai tîrziu în Rusia, unde găsiră o bună primire [2].

În corespondenţa de atunci a lui Dimitrie Cantemir cu ţarul se vede mai ales ambiţia şi nevoia de bani a învăţatului domn: cereri de mărire a pensiei, de donaţii de moşii şi ferme în preajma capitalei, decoraţii, plîngeri că alţii au căpătat mai mult decît dînsul, că sacrificiile lui pentru ţar au fost uitate [3]. E drept însă că nu intervenea numai pentru sine, ci şi pentru moldovenii lui din Rusia, care aveau diferite nevoi, de pildă scrisoarea pentru comisul Pavel Rugină [4] sau pentru un alt dregător al curţii sale, adresată amiralului Apraxin [5].

Nici preocupările ştiinţifice n-au fost lăsate de o parte în această eră de prosperitate. E de observat că între 1720—1722 ţarul porunci să se aducă din bibliotecile mănăstireşti hrisoavele şi letopiseţele manuscrise, care după ce vor fi cercetate, se vor restitui [6]. Este probabil că iniţiativa a pornit de la Dimitrie Cantemir; în orice caz el a folosit în manuscris letopiseţe ruseşti în *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*.

Dar cu toată trecerea de care se bucura, cu toate onorurile şi darurile cu care ţarul l-a copleşit, Cantemir a visat mai mult. O împrejurare de ordin intim părea că va aduce familia Cantemir la culmea puterii în Rusia, anume dragostea aprinsă ce o trezi la Petru cel Mare Maria, fiica mai mare a lui Cantemir. Multe speranţe politice se puseră în mişcare în legătură cu acest sentiment, care se transformă în curînd într-o legătură trainică. Ţarina Ecaterina, a doua soţie a lui Petru, era fără educaţie, o roabă din Livonia, adusă la curte de Menşikov, care o dădu ţarului ca să poată avea el mai multă trecere la curte. Ecaterina nu a fost căsătorită cu Petru decît tîrziu; chiar în vremea expediţiei din Moldova din 1711, la care a participat, nu era încă ţarină. Dar după moartea ţarevicilor Alexei şi Petru, se pusese chestiunea unui moştenitor la tronul Rusiei şi Ecaterina nu avea băieţi. Dorinţa ţarului de a avea moştenitori, invidia trezită de marea trecere a lui Menşikov pe lîngă ţar, ca favorit al ţarinei, făcuseră pe rivalii acestuia să sfătuiască pe ţar să repudieze pe ţarină şi să ia altă soţie, care i-ar da moştenitori. Între aceştia era şi Petru Tolstoi, fostul ambasador al Rusiei la Constantinopol. Tolstoi era acum un om bătrîn, foarte şiret, despre care ţarul spunea în glumă: „Este un om foarte îndemînatic, dar cînd ai a face cu dînsul, trebuie să ai întot-

---

[1] *Sbornik russkago istoriceskago obscestva*, XL, p. 369 şi urm. (1 decembrie 1721).
[2] *Ibidem*, p. 397 şi XLIX, p. 119, 201, 207. Cf. şi scrisoarea lui Antioh vodă Cantemir către ţar la Şt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 110.
[3] Şt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 107, 111, 113, 116, 119, 120.
[4] Inedită la Acad. R.P.R., ms. rom., nr. 232 (16 septembrie 1720), copie.
[5] *Opisanie del Arhiv morskago ministerstva*, II, p. 357 (din 1719).
[6] Protokolî zaseadanîi Arheologiceskoi Komisii, 1835—1840, I, St. Petersburg, 1885, p. 200.

deauna un pietroi în buzunar, ca să-i poţi sparge capul în caz de nevoie“ [1]. Tolstoi se prefăcu îndrăgostit de Maria Cantemir şi o aduse la curte, spunînd că vrea s-o ia în căsătorie, dar apoi pregăti întîlnirea între ea şi Petru [2]. Maria nu era frumoasă; din scrisorile ei apare rece şi intelectuală, dar tocmai aceasta plăcu, pesemne, ţarului, obosit cu dragostea sensuală a soţiei sale şi care nu cunoscuse pînă acum la femei maniere aşa de delicate şi alese. De la început, Petru se îndrăgosti nebuneşte de Maria, de tinereţea, de spiritul ei, şi proiecta s-o considere „soţie neligitimă“, „de-a doua mînă“, dar cu binecuvîntarea bisericii(?) [3]. În caz cînd s-ar naşte din dragostea lor un băiat, ţarul făgăduise că se va despărţi de ţarină şi va lua în căsătorie pe Maria, iar copilul va fi proclamat moştenitor al tronului [4]. A doua oară în istorie proiectul unei domnii cu sînge romînesc pe tronul ţarilor nu izbuti, după pierderea drepturilor de moştenire la tron ale fiului Olenei, fiica lui Ştefan cel Mare, la sfîrşitul veacului al XV-lea. Ţarina era foarte îngrijorată şi partidul ei, în frunte cu Menşikov şi Osterman, era în panică. Ţarul avea dezlegare de la senat să numească pe moştenitorul său, iar Maria Cantemir era însărcinată şi Petru aştepta fiul care trebuia să ducă mai departe neamul Romanovilor [5]. Un istoric al Rusiei observă cu dreptate că dacă fiul Mariei ar fi domnit, însemna că, prin mama Mariei, sîngele Cantacuzinilor, împăraţi de răsărit, ar fi curs în vinele ţarilor, ceea ce ar fi întărit în chip neaşteptat politica orientală a Rusiei[6].

Întrebarea este care a fost atitudinea lui Dimitrie Cantemir, dacă a sperat şi a dorit ca fiica lui să devină împărătească. La începutul anului 1722 Maria fu cerută în căsătorie de cneazul I. G. Dolgoruki, şi Dimitrie, de formă, a sprijinit proiectul, însă Maria l-a refuzat, zicînd că pretendentul nu avea rang la curte [7]. Despre adevăratele gînduri ale lui Dimitrie Cantemir în aceste împrejurări delicate avem mărturia ambasadorului francez, Campredon, care scrie un raport cu multe aluzii între rînduri: „Ştiu cu siguranţă că ţarina este îngrijorată de soarta fiicelor ei, deşi ţarul îi dăduse asigurări că una din ele va urma la tron. Ea se teme de noua înclinaţie a lui pentru fiica domnului Moldovei. Tatăl ei este foarte îndemînatic, are mult spirit şi supleţă. Ţarina se teme că, dacă ea va naşte un fiu, ţarul, *la stăruinţa domnului Moldovei*, ar putea să repudieze pe soţia lui, ca să ia în căsătorie pe această amantă favorită, care ar fi dat un moştenitor masculin coroanei. Această teamă nu este fără temei, nici fără exemplu şi eu însumi am avut prilejul să observ *trecerea de care se bucură domnul Moldovei pe lîngă ţar*“ [8]. Este deci lămurit că în centrul intrigii se afla însuşi Dimitrie Cantemir, care înţelegea să asigure tronul Rusiei pentru un urmaş al său. Nu trebuie să înţelegem moravurile de curte din vremea aceea cu scrupule care nu existau, nici în Moldova, nici în Rusia. Era o lume de ambiţii şi rivalităţi, şi tot ce se poate spune despre ambiţia lui Dimitrie Cantemir este că, făcînd abstracţie de mijloace, ea ţintea foarte sus.

---

[1] P. Dolgorukov, *Mémoires*, I, p. 21.

[2] I. B. Scherer, *Anecdotes secrètes de la cour de Russie*, Londra, 1792, IV, p. 76—77.

[3] A. Galitzin, *La Russie au XVIII-e siècle* (memorii contemporane), Paris, 1863, p. 251.

[4] Memoriile contelui Rabutin, ambasador austriac la Petersburg, în „Büsching's Magazin“, Halle, 1785, p. 489—491.

[5] P. Dolgorukov, *Mémoires*, I, p. 20—21.

[6] H. Übersberger, *Russlands Orientpolitik*, Stuttgart, 1913, p. 119.

[7] L. Maikov, *op. cit.*, XXVIII, 1897, p. 66.

[8] *Sbornik Russkago istoriceskago obşcestva*, XLIX, p. 113—114 (8 iunie 1722).

În timpul expediției de la Marea Caspică în toamna anului 1722, Dimitrie Cantemir însoți pe țar la oaste, iar Maria veni și ea la cartierul general din Astrahan, unde trăia în apropierea țarului. Se afirmă însă că țarina, după sfatul lui Menșikov, cumpărase pe Policala, medicul grec al familiei Cantemir, și prin practicele acestuia, Maria născu la Astrahan un copil mort [1]. Aceasta a fost semnul dizgrației ei și a familiei Cantemir, care se retrase la moșiile din regiunea Harkov. Între timp, ambasadorul Campredon raporta regelui Ludovic al XV-lea: „Este sigur că trecerea de care se bucură țarina crește din zi în zi, și numai pentru a-i face plăcere țarul ține departe, la țară, pe domnul Moldovei, a cărui fiică păruse că atrăsese cîtva timp atenția acestui monarh" [2]. În iulie 1723 Dimitrie Cantemir muri fără a fi revăzut pe țar, dar romanul Mariei Cantemir cu Petru cel Mare nu se terminase. După moartea tatălui ei, Petru o recheamă la Petersburg, o vede în fiecare zi și arată răceală soției sale, Ecaterina. Medicul Policala a fost pedepsit, țarul se întoarce la vechea lui dragoste [3]. Dar moartea timpurie a lui Petru I, la 1725, a adus pe tron pe soția sa Ecaterina I, iar Cantemireștii au rămas iar în dizgrație. Maria Cantemir a trăit pînă la 1757, fără să se mărite. Avem de la dînsa o corespondență cu fratele ei Antioh Cantemir, cunoscutul scriitor și diplomat. În timpul cînd acesta era ambasador al Rusiei la Londra și la Paris (unde a și murit în 1744), el întreținea o lungă corespondență cu sora lui rămasă în Rusia [4]. E vorba în aceste scrisori de cărțile, în special italienești, pe care Antioh le trimite Mariei și asupra cărora fac amîndoi observații. De asemenea ele cuprind și știri politice, între care cea mai interesantă privește proiectul de a readuce pe Cantemirești pe tronul Moldovei, în timpul războiului ruso-turc din anii 1736—1739. Maria spera că fratele ei favorit, Antioh, poetul, autorul *Satirelor*, va fi cel indicat pentru a căpăta scaunul părintelui și bunicului său: „Poate, scrie ea, vom revedea cîndva vechea noastră patrie și vom trăi în liniște. Dar mie mi se pare că acela care va deveni domn al țării trebuie să primească asupră-și toată sarcina stăpînirii. Așa dar, dacă ție îți va fi destinul să fii domn al patriei noastre, va trebui să-ți iai rămas bun de la plăcerile comode ale vieții de filozof" (29 iulie 1736) [5]. Precum se știe, împrejurările n-au îngăduit însă împlinirea acestor nădejdi și Moldova a rămas sub suzeranitatea turcilor.

[1] A. Galitzin, *op. cit.*, p. 255, P. Dolgorukov, *op. cit.*, I, p. 67.
[2] *Sbornik russkago istoriceskago obscestva*, XLIX, p. 352 (13 iunie 1723).
[3] A. Galitzin, *op. cit.*, p. 225 și I. N. Scherer, *op. cit.*, IV, p. 76—77.
[4] Publicată de I. I. Șimko, *Novîa dannîa k biografii knеazea Antioha Cantemira* în „Jurnal ministerstva narodnago prosveșcenia", 1891, april., p. 352—425 și iunie, p. 252—333.
[5] L. Maikov, *op. cit.*, în „Russkaia Starina", XXVIII, 1897—3, p. 235.

XVII. DIMITRIE CANTEMIR ÎN CAUCAZ (1722). SFÎRŞITUL LUI (1723)

Ultima acţiune politică a lui Dimitrie Cantemir a fost participarea lui la expediţia ţarului Petru I în Caucaz în 1722. Expediţia din Caucaz a fost şi ultimul război al ţarului Petru, legat oarecum de politica rusească faţă de Imperiul Otoman. În acea epocă micile state caucaziene, formate de diferite triburi şi popoare: lazii, Daghestanul, mingrelii etc. erau obiectul rivalităţii dintre cei trei vecini ai lor: Persia, Imperiul Otoman şi Rusia. Persia deţinea suzeranitatea asupra celor mai multe dintre aceste stătuleţe, cuprinzînd toată coasta Mării Caspice pînă în centrul Daghestanului la nord de Derbent şi tot masivul central al Caucazului cu Cahetia şi Cartlia (capitala Tiblisi). În schimb, Imperiul Otoman stăpînea partea apuseană a Caucazului cu Abazia, Mingrelia şi ţara gurilor. Imperiul rusesc ajungea la sud doar pînă la rîul Terek, iar unele state rămîneau independente, de pildă Cabarda [1]. În 1722 şeful unui trib afgan, Mir Mahmud, invadează Persia şi se proclamă şah. Folosindu-se de războiul civil din Persia iscat cu acest prilej, turcii cuceresc toată regiunea centrală a Caucazului cu Tiblisi şi înaintează spre Marea Caspică, ameninţînd legătura Rusiei cu Persia şi graniţa celei dintîi la sud. Războiul lui Petru I în Caucaz în acel an, cucerirea de la perşi a coastelor Mării Caspice, a fost de fapt un război preventiv împotriva înaintării turceşti [2].

Nu este de mirare că Dimitrie Cantemir a jucat un rol de seamă, nu numai în desfăşurarea acestui război, dar şi în pregătirea lui, deoarece îşi dădea bine seama că indirect războiul era îndreptat împotriva turcilor şi că putea aduce prin consecinţele sale un nou război ruso-turc, şi apoi eliberarea romînilor de sub jugul otoman, visul său din tinereţe pentru care luptase cu arma şi cu scrisul.

Sînt ştiri care arată că Dimitrie Cantemir încă de mult îndemnase pe ţarul Petru să pornească oastea în această direcţie. Un biograf al lui Cantemir înseamnă că încă cu mult înainte de începerea războiului în Persia, fostul domn al Moldovei urase ţarului să adauge la titlurile sale şi pe acela de şah al Persiei, dar Petru îi răspunsese atunci: „Tu nu înţelegi ţelurile mele, eu nu alerg după dobîndirea unor ţări noi, am destul uscat, vreau numai ape" [3]. Agentul diplomatic al Saxoniei,

[1] *Ocerki istorii SSSR, XVIII B. pervaia cetvert*, harta politică de la p. 600.
[2] *Ibidem*, p. 604.
[3] Introducerea lui P. Efremov, la Antioh Cantemir, *Socinenia, pisma i perevodî*, St. Petersburg, 1867 (XVI), după o scriere de anecdote apărută la Londra.

H. Weber, afirmă că Dimitrie Cantemir i-a arătat într-o conversație pe la 1715 că rușii ar face bine să înceapă cuceriri în părțile Georgiei, căci șahul Persiei este un om dedat plăcerilor, care plătește pe dușmanii săi ca să nu aibă război. Se teme mai ales, zicea Cantemir, de sultanul turcilor și în ultimii 80 de ani turcii au cucerit de la perși o seamă de provincii, fără ca aceștia să fi încercat să le ia înapoi [1].

În 1722 împrejurările politice, cu decăderea rapidă a Persiei și anarhia din această țară, iar pe de altă parte, cotropirea turcească în Caucazul central, au silit pe ruși să intervină. Pacea cu suedezii se încheiase un an mai înainte, la Nystadt, așa că rușii aveau acum mîinile libere. Petru I pornește cu o oaste mare, cu principalii săi generali, pe Volga spre Astrahan și cu o flotă puternică pe Marea Caspică, pentru cucerirea regiunii Derbent-Baku. Prezența personală a țarului cu toată oastea lui în această expediție era menită să arate importanța pe care o acorda Rusia asigurării granițelor sale la Marea Caspică și să intimideze pe turci [2].

Pentru anume laturi ale purtării unui asemenea război, Petru I avea nevoie de Dimitrie Cantemir ca de un specialist în chestiunile Orientului musulman. De aceea, Dimitrie vodă a însoțit pe țar în expediție și s-a aflat mereu alături de dînsul la cartierul imperial. Fostul domn al Moldovei a fost însărcinat de țar să redacteze proclamații în limbile locale, în numele împăratului Rusiei; pentru aceasta i se pune la dispoziție o tipografie cu litere orientale, în care se tipăreau manifestele [3]. Atunci înaintează Dimitrie Cantemir țarului o cerere, în care arată că avea nevoie de mijloace de transport pe apă pentru tipografia lui, pentru tipografi, slugi și tîlmaci din și în limbi orientale și mai cerea și o gardă personală [4]. La 28 mai 1722 Dimitrie Cantemir se afla în oastea rusească împreună cu țarul, la Nijni Novgorod (azi Gorki) și de acolo pornesc pe Volga în jos, prin Kazan, Simbirsk, Samara, Țaritin (azi Stalingrad). La 4 iulie cartierul imperial, în care se afla și Dimitrie Cantemir, se stabilește la Astrahan, în „palatul peștelui" și în aceeași zi are loc o cină în camerele lui Cantemir, la care iau parte țarul, Petru Tolstoi și amiralul Apraxin. La 20 iulie, Dimitrie se îmbarcă pe flota de pe Marea Caspică [5]. Fostul domn se afla pe corabia „Sf. Alexandru", condusă de colonelul Iușkov [6]. După debarcarea la sud de primul lanț al Caucazului, oastea pornește spre Derbent, oraș stăpînit de triburi locale daghestane supuse șahului Persiei. În toate aceste zile, secretarul lui Cantemir însemnă mereu: „Împăratul a mîncat la noi", „împăratul a binevoit să cineze la noi", „majestatea sa imperială a dăruit un cal cneazului nostru" [7].

După cîteva lupte cu triburile locale, Derbentul, port la Marea Caspică, a fost ocupat de oștile rusești la 23 august 1722. Cantemir se afla împreună cu

---

[1] H. Weber, *Mémoires*, p. 12.

[2] *Ocerki istorii SSSR*, vol. cit., p. 608—609.

[3] F. I. Șoimanov, *Auszug aus dem Tagebuche des ehmaligen Schiefhauptmanes von seiner Schieffahrt auf den Caspischen See*, în *Sammlung russischer Geschichte*, VII, Petersburg, 1762, p. 214—215.

[4] *Opisanie del Arhiv Morskago Ministerstva*, II, p. 512 și 598.

[5] C. Șerban, *Jurnalul lui Ivan Ilinski*, în „Studii", VIII, 5—6, 1955, p. 128, 129.

[6] F. J. Șoimanov, *op. cit.*, p. 222—223.

[7] C. Șerban, *op. cit.*, p. 129—131.

ţarul în mijlocul trupelor care intrară în oraş [1]. Adil Ghirei, şef tătar, se supune ruşilor şi Cantemir traduce ţarului cuvintele căpeteniei tătare [2].

Ioan Neculce vorbeşte de o expediţie de pătrundere în regiunea muntoasă din interior, condusă de Dimitrie Cantemir: Ţarul pornind în Caucaz „au luat şi pre Dumitraşco vodă atunci cu dînsul şi i-au dat o samă de oaste în mîna lui de l-au pornit preste nişte munţi, de a dreptul pre uscat. Iar împăratul cu greimea au încungiurat pre apă, pîn s-au tîlnit la un locu. Ce păn a să tîlni cu împăratul, au avut bătaie cu nişte camuci şi i-au biruit Dumitraşco vodă" [3].

Atunci a fost ocupat de ruşi Baku, oraş întărit, luat cu asalt. Dimitrie Cantemir pomeneşte în scrierile sale privitoare la această expediţie despre oraşul Baku, ce urma să aibă un aşa de mare viitor economic, şi de regiunea înconjurătoare [4]. Dar proviziile pentru oaste care veneau cu corăbiile pe marea Caspică de la Astrahan sînt distruse în urma unei furtuni, care scufundă mai multe corăbii, aşa că înaintarea armatelor ruseşti a fost mult îngreunată [5]. Ţarul ţine un consiliu de război, la care iau cuvîntul generali, colonei (polcovnic), precum şi Petru Tolstoi şi Dimitrie Cantemir, aceştia doi din urmă cunoscători ai chestiunilor orientale. Consiliul hotărăşte ca înaintarea să fie oprită deocamdată, ţarul cu statul major se vor întoarce înapoi, iar diferite trupe de uscat şi de mare vor proceda pe încetul la ocuparea coastelor Mării Caspice [6]. După plecarea ţarului la Astrahan, Dimitrie Cantemir rămase cîteva zile la Derbent, probabil pentru a studia locurile, oamenii şi amintirile istorice. La 7 septembrie el soseşte la rîndul său la Astrahan, unde are noi întrevederi cu Petru I. În jurnalul secretarului Ilinski se înseamnă că la 21 septembrie, amiralul Apraxin şi Petru Tolstoi, amîndoi din partida ostilă ţarinei, au stat seara timp de două ore la locuinţa lui Cantemir [7]. Dimitrie vodă primea acolo, la vărsarea Volgii în Marea Caspică, scrisori politice din Constantinopol, apoi de la administratorul moşiilor sale din Ucraina, cămăraşul Antonie, de la duşmanul ascuns, Menşikov şi de la ambasadorul francez Campredon [8]. Şederea lui Petru I se prelungeşte la Astrahan pînă la începutul lui noiembrie. În tot acest timp ţarul, care şedea în oraş probabil şi din cauza farmecelor domniţei Maria Cantemir, vizitează mereu pe domnul Moldovei: la 11 octombrie, „majestatea sa imperială a fost la cneazul nostru", la 26, „majestatea sa imperială a binevoit să vină la noi seara şi a stat aproape 3 ore". Cu acest prilej, Petru a citit traducerile lui Ilinski şi alte opere literare care se alcătuiau în casa Cantemir. La 28 octombrie, „majestatea sa imperială şi cu miniştrii străini au prînzit şi au cinat la cneazul nostru", la 4 noiembrie ţarul cu Petru Tolstoi „au stat la noi vreo 3 ore şi şi-au luat rămas bun de la toţi" [9]. Aceasta urma să fie ultima întrevedere dintre Dimitrie Cantemir şi ţarul Petru. A doua zi ţarul părăseşte Astrahanul şi se întoarce la Moscova, iar Dimitrie Cantemir rămîne în acest oraş depărtat,

[1] John Bell of Antermony, *Travels from St. Petersburg in Russia to diverse parts of Asia*, Glaskow, II, 1783, p. 347 (martor ocular).
[2] S. Solovev, *op. cit.*, III, p. 675.
[3] I. Neculce, *Letopiseţul ţării Moldovei*, ediţia I. Iordan, p. 331.
[4] *Ocerki istorii SSSR*, vol. cit., p. 610.
[5] J. Bell of Antermony, *op. cit., II*, p. 349—350.
[6] *Opisanie del Arhiv Morskago Ministerstva*, II, p. 578.
[7] C. Şerban, *op. cit.*, p. 130.
[8] *Ibidem*, p. 130—131.
[9] *Ibidem*, p. 131—132.

bolnav fiind, urmînd să petreacă iarna acolo [1]. Era vorba ca țarul să se întoarcă iarăși la oaste, dar sub influența țarinei el renunță la acest proiect și lasă la Astrahan numai pe Petru Tolstoi, pe amiralul Apraxin și pe Dimitrie Cantemir. În ianuarie 1723 se anunță că și aceștia sînt rechemați [2].

Timpul petrecut în părțile Caucazului a fost folosit de învățatul domn pentru studiile sale istorice și geografice. Încă de la început țarul Petru hotărîse să se facă anume studii asupra regiunilor în care intrau oștile rusești întîia oară, fiind vorba de ținuturi cu vechi civilizații orientale. Din Astrahan țarul scrise sfetnicului său în chestiunile bisericești, Theofan Procopovici, să adune informații asupra regiunii Caucazului și datele adunate de oaste să fie prelucrate de dînsul. Theofan Procopovici trimite pe un om al său, arhimandritul Laurentie, care urma să scrie la fața locului, un ziar al expediției [3]. Dimitrie Cantemir, la rîndul său, avea la dispoziție o mică gardă, care îl ajuta în cercetările sale [4]. Însoțit de ceata de călăreți el străbătea prin munți, însemna limita zăpezilor, desena monumentele religioase și mormintele, zidurile de apărare, descifra pe un carnet de note inscripțiile cu litere arabe ale vechilor monumente ruinate [5]. Din aceste lucrări pregătitoare urma să iasă o scriere de sinteză asupra regiunii, pe care însă n-a apucat s-o mai ducă la bun sfîrșit. În același timp, se ocupa cu tipărirea manifestelor către populația mahomedană scrise în limba țării și în turcește [6]. Tot în legătură cu aceste preocupări este și tipărirea cărții lui Cantemir, *Sistema religiei mahomedane*, pregătită mai de mult, dar tipărită chiar atunci, în vremea expediției rusești în Caucaz, din porunca țarului. Cartea apare în rusește la Moscova, în 1722.

După plecarea țarului, Cantemir se simte rău și vede sfîrșitul apropiat, de aceea se spovedește episcopului de Astrahan. La 19 decembrie 1722 simțindu-se mai bine, iese la plimbare, la 1 ianuarie împarte daruri oamenilor săi. Înainte de plecare vizitează o mănăstire lîngă Astrahan. Plecarea spre Moscova avu loc la 27 ianuarie 1723 [7].

Războiul din Caucaz și de pe Marea Caspică urmează și după plecarea lui Dimitrie Cantemir. Înaintarea turcilor în Caucazul central și intenția lor de a pătrunde în interiorul Persiei, dusese la o situație încordată între Rusia și Imperiul Otoman și amenințarea unui război ruso-turc a fost mai reală în 1723 ca oricînd pînă atunci, după expediția de la Prut. Însă la 12 iunie 1724 se semnează la Constantinopol un tratat ruso-turc, care pune capăt conflictului: turcii capătă întreaga Georgie cu Tiblisi, Erivan și Tebriz, Rusia dobîndește întreg malul de apus al Caspicei, cu Derbent și Baku, precum și malul de sud al acestei mări, regiune care astăzi face iarăși parte din Iran. Persia se învoise cu cîteva luni înainte la aceste schimbări ale hărții politice [8].

---

[1] C. Șerban, *op. cit.*, p. 132.

[2] Raport al lui Campredon, 6 ianuarie 1723, *Sbornik russkago istoriceskago obșcestva*, XLIX, p. 282.

[3] N. A. Voskresenski, *op. cit.*, p. 113 (24 august 1722).

[4] Vezi mai jos capitolul despre lucrările asupra Caucazului (cap. XXIV).

[5] *Ibidem.*

[6] Scrisoarea lui D. Cantemir despre aceste manifeste către secretarul țarului, Makarov, 14 iulie 1722; P. Pekarski, *op. cit.*, II, p. 653.

[7] C. Șerban, *op. cit.*, p. 132—133.

[8] *Ocerki istorii SSSR*, vol. citat, p. 612—617.

La data încheierii păcii Dimitrie Cantemir nu mai era în viaţă. Plecat din Astrahan, el trecuse iar pe Volga prin Ţariţin (Stalingrad), unde face un nou popas. În cursul călătoriei de întoarcere, secretariatul lui trimite numeroase scrisori, către Petru Tolstoi, contele Golovkin şi administratorii moşiilor sale, precum şi către un Milescul, care era probabil unul din urmaşii vestitului spătar. Nicolae Milescu, cercetătorul drumului spre China [1]. La 19 martie 1723, după o scurtă şedere la Moscova, Dimitrie Cantemir se aşează la moşia numită după numele său, Dimitrievka, unde îl întîmpină curieri din diferite părţi, chiar şi de la Constantinopol, pesemne de la fratele său [2]. În mai, sosi porunca imperială prin mijlocirea senatului, ca Dimitrie să se înfăţişeze îndată la Petersburg, să ia parte la lucrările guvernului, al cărui membru era. Dar domnul se afla bolnav şi răspunde că starea sănătăţii lui, care se agravează, nu-i îngăduie această călătorie. El crezu că face un gest îndemînatic adresîndu-se ţarinei, explicîndu-i de ce nu poate veni şi cerîndu-i să mijlocească în aşa fel ca ţarul să nu fie supărat [3]. Îndepărtarea lui Cantemir din capitală convenea de minune ţarinei, care se văzuse ameninţată de rivala ei mai tînără şi, cum arată ambasadorul francez Campredon într-un raport al său, ţarul ţine departe de dînsul pe principele Moldovei, numai ca să facă plăcere ţarinei [4].

Dimitrie Cantemir expediase la Moscova tipografia cu litere orientale, ce-i fusese încredinţată, precum şi pe un meşter armean Carabet, pe care îl găsise la Derbent. Acest meşter descoperise un meşteşug de a face lîna mai moale, spălînd-o în anume soluţii minerale, pe care le culesese în Caucaz. Ţarul care sprijinea ridicarea meşteşugurilor în Rusia s-a interesat de această descoperire şi a trimis vorbă lui Cantemir să expedieze imediat la Petersburg pe meşterul armean găsit de dînsul [5]. Se vede bine cum Dimitrie Cantemir încerca, după puterile sale, să contribuie şi el la marea reformă mercantilistă a lui Petru cel Mare.

Dar boala lui Dimitrie Cantemir nu era o boală diplomatică, din cauza dizgraţiei sale de la curte. Era o boală reală, diabet, care se făcuse simţită încă din vremea şederii lui la Astrahan. Acum, la Dimitrievka, boala se agravase. Secretarul lui Cantemir, Ilinski, notează în ziarul său sub data de 5 iulie 1723 că Dimitrie vodă a părăsit moşia şi s-a dus la o mănăstire, unde a stat trei zile, desigur pentru reculegere, în preajma morţii, pe care o vede apropiată [6]. Întors la conacul moşiei, urmează corespondenţa cu Menşikov, Tolstoi, secretarul Makarov, căci, deşi retras pe moşiile sale, Dimitrie Cantemir era încă un ministru al ţarului. În august, înrăutăţindu-se starea domnului exilat, încep să vină la ţară rudele sale din familia soţiei. La 21 august 1723, după amiază, la 7 şi 20 de minute, a încetat din viaţă în vîrstă de 50 de ani principele cel mai învăţat din vechea istorie a poporului nostru [7].

Soţia şi copiii trimiseră o scrisoare ţarinei Ecaterina, în care o vestesc că „Dimitrie Cantemir ... a sfîrşit cursul acestei vremelnice vieţi şi s-a mutat în cea veşnică“ [8]. Corpul îmbălsămat al lui Cantemir a fost dus la Moscova şi îngropat

---

[1] C. Şerban, *op. cit.*, p. 133.
[2] *Ibidem.*
[3] Şt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 122—123.
[4] *Sbornik russkago istoriceskago obşcestva*, XLIX, p. 352.
[5] Şt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 126—127.
[6] C. Şerban, *op. cit.*, p. 134.
[7] *Ibidem.*
[8] Şt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 128—129.

acolo (1 octombrie) [1]. În vechea capitală a Rusiei, se afla mănăstirea grecească sf. Nicolae. Acolo, lîngă porțile mănăstirii, Dimitrie Cantemir clădise o mică biserică, sf. Constantin și Elena, unde fusese îngropată prima lui soție, Casandra Cantacuzino și fiica lui, Smaragda, moartă la 19 ani, în 1720. Mormintele se aflau în dreapta intrării; acolo a fost îngropat și Dimitrie Cantemir, iar mai tîrziu, alături de mormintele mai vechi, s-au adăugat acelea ale Mariei Cantemir și al lui Dimitrie. fiul lui Antioh vodă [2].

Pentru moștenirea averii lui Cantemir s-a purtat un lung proces între fii și mama lor vitregă, apoi între copiii lor. Dar adevărata moștenire a lui Dimitrie Cantemir, care a rămas, a fost opera sa de istoric și literat. Pe aceasta a moștenit-o fiul său mai mic, Antioh, care purta numele unchiului său, fostul domn al Moldovei. Acest Antioh Cantemir a fost primul mare poet al Rusiei. Pregătit pentru cariera literară în casa tatălui său, el a dat, în special prin *Satirele* sale, o pagină aleasă începuturilor literaturii moderne rusești.

[1] C. Șerban, *op. cit.*, p. 134.
[2] I. Șimko, *Novîie dannîa k biografii kneaza Antioha Cantemira*, în „Jurnal ministerstva Narodnago Prosveșcenia", 1891, iunie, p. 319, nota.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

XVIII. DESCRIEREA MOLDOVEI

Dintre toate scrierile lui Dimitrie Cantemir, aceea care rămîne valabilă pentru informaţia ştiinţifică a cercetătorilor de azi şi nu numai ca un jalon al istoriei culturii, în vremea în care a fost scrisă, este *Descrierea Moldovei*. Ea formează începutul celei de-a treia perioade a activităţii de scriitor a autorului, perioada şederii în Rusia, pe care o putem numi perioada ştiinţifică a operei sale, după cea mistică (*Divanul, Imaginea ştiinţei sacre*) şi cea intermediară, literar-istorică (*Istoria Ieroglifică*).

Descrierea Moldovei, scrisă în întregime în Rusia, prima scriere terminată în această epocă, este cartea destinată să facă ştiută şi cunoscută Moldova lumii învăţate din Europa. Putem spune că în primii ani ai şederii sale în Rusia Dimitrie Cantemir şi-a îndreptat privirea spre Moldova lui, gîndul său era întors spre Moldova. Dar ca un scriitor european, care trăia într-un mediu intelectual, el a socotit necesar să încheie legătura dintre ţara lui şi lumea învăţată de pretutindeni.

Lucrarea este alcătuită pentru informarea geografică, pentru descrierea vieţii poporului, a organizaţiei de stat, a stării economice a Moldovei, pe un plan larg şi bine organizat din punct de vedere ştiinţific. Putem afirma că *Descrierea Moldovei este cea dintîi scriere ştiinţifică a unui romîn.*

Cu toate acestea, cu tot primatul ei în istoria ştiinţifică a culturii noastre, *Descrierea Moldovei* nu este o operă desprinsă din istoria acestei culturii, ci continuă, cum vom vedea mai jos, pe un plan mai înalt, ştiinţific, anume idei şi tendinţe ale scriitorilor romîni dinaintea lui Cantemir, din şcoala cronicarilor.

În acelaşi timp, alături de valoarea sa informativă, *Descrierea Moldovei* pune în lumină ideile politice şi sociale ale autorului, care au fost prea puţin relevate pînă acum: lupta pentru un stat domnesc centralizat şi împotriva anarhiei boiereşti, dezrobirea Moldovei de sub dominaţia otomană. Cartea este astfel şi o mărturie a credinţelor lui Dimitrie Cantemir [1].

---

[1] D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, ediţia Acad. Rom., Bucureşti, 1872. Am folosit peste tot textul latin, singurul valabil.

DATA

Descrierea Moldovei a fost redactată de Dimitrie Cantemir paralel cu *Istoria Imperiului Otoman*, în perioada dintîi a şederii sale în Rusia, înainte de aşezarea sa la St. Petersburg. *Istoria Imperiului Otoman* fusese începută încă înainte de plecarea lui Cantemir în Rusia [1]. În scrisoarea amintită a lui Cantemir din 1714, publicată într-o revistă din Leipzig, el aminteşte de *Istoria Imperiului Otoman*, prima parte, pe care o lucra atunci, pe cînd despre *Descrierea Moldovei* nu spune încă nimic [2]. Deşi începută după *Istoria Imperiului Otoman*, *Descrierea Moldovei* a fost terminată înaintea *Istoriei*, a fost deci scrisă mai repede. În *Istoria Imperiului Otoman* autorul pomeneşte despre cartea sa asupra geografiei Moldovei, despre care spune că speră că în scurt timp va vedea lumina, deci va fi tipărită [3], ceea ce înseamnă că era gata scrisă, înainte ca lucrarea sa despre istoria turcească să fie terminată. Cum vom vedea în capitolul următor, *Istoria Imperiului Otoman* a fost terminată după luna august şi înainte de 14 noiembrie 1716. Pentru *Descrierea Moldovei* nu putem culege aluzii istorice din text care să ne dea o dată aşa de precisă. În orice caz, o indicaţie avem din lista domnilor din *Descrierea Moldovei;* această listă se termină cu domnia a treia a lui Mihai Racoviţă [4], care începe la 25 decembrie 1715/5 ianuarie 1716. Despre această domnie, care era în curs, autorul nu spune nimic, dovadă că era încă la începutul ei. Deci avem un termen, după care s-ar fi terminat lucrarea.

De asemenea este de observat că Dimitrie Cantemir, care declară terminată *Descrierea Moldovei*, cînd scria *Istoria Imperiului Otoman*, în schimb nu pomeneşte niciodată în *Descriere* de scrierea sa despre turci, deşi în mai multe capitole vorbeşte despre relaţiile Moldovei cu aceştia. Toate acestea arată că *Descrierea* a fost terminată înainte de *Istorie*, şi anume după ianuarie 1716 şi înainte de noiembrie acelaşi an, înainte de terminarea *Istoriei Imperiului Otoman*, care are loc tot în 1716.

În orice caz nu putem primi părerea geografului G. Vîlsan, după care *Descrierea Moldovei* a fost redactată în Moldova şi terminată şi adusă de autor în Rusia, deoarece o serie de izvoare istorice folosite de dînsul, cum sînt cronicile lui Miron şi Nicolae Costin [5], sînt citate din memorie în *Descrierea Moldovei*, deci nu le avea la îndemînă cînd s-a apucat să scrie această lucrare, lucru cu neputinţă, dacă ar fi scris în ţară.

MODELE ŞI ÎNDEMNURI

Şcoala cronicarilor moldoveni şi munteni (aci Constantin stolnicul Cantacuzino) se ridicase peste treapta *analisticii* şi ajunsese la o concepţie clară despre originile neamului romînesc şi despre istoria ţărilor romîne. Ei dovediseră că în Dacia fusese o cucerire romană sub Traian şi o colonizare de colonişti agri-

[1] Vezi capitolul următor.
[2] O. Densuşianu, *Notiţe asupra lui Dimitrie Cantemir*, în „Revista Critică literară", II, 1894, p. 66—67.
[3] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, trad. I. Hodoş, p. 62, 98, 158, 177, 274, 279, 296, 362.
[4] Idem, *Descriptio Moldaviae*, p. 47.
[5] *Ibidem*, p. 1 şi 148—152.

coli. După părerea cronicarilor, romînii se trag din aceşti colonişti romani, ei au observat că limba romînă este de origine latină, numele neamului: romîni, ca şi denumirile date de străini: vlah, voloh sînt cele date popoarelor ce se trag din romani (numite azi popoare romanice). În timpul „năvălirilor barbare" urmaşii coloniştilor trăiau retraşi în părţile muntoase, dar după înfrîngerea tătarilor au revenit în vechile lor locuinţe, cu „al doilea descălecat" (de peste munţi), cu Dragoş din Maramureş şi Negru vodă din Făgăraş. Moldovenii, muntenii şi romînii din Transilvania formează acelaşi popor, despărţit acum în trei state, de la „descălecat". Moldova a rămas independentă şi afirmaţia cronicarilor poloni că ar fi fost supusă, vasală, a Poloniei, este rezultatul trufiei poloneze. Turcii au supus Moldova cu forţa, dar acest popor romîn cu origine strălucită trebuie salvat, popoarele civilizate din Europa sînt datoare să-l ajute să-şi capete libertatea. De aceea Miron Costin a scris istoria poporului romîn în limba polonă, pentru că-şi pusese speranţa în ajutorul polon, scria deci istoria cu un înalt scop de propagandă.

Această concepţie istorică a cronicarilor este reluată în întregime şi completată şi de Dimitrie Cantemir. Şi el începe *Descrierea Moldovei* cu colonizarea romană, vede asemănarea dintre limba romînă şi cea latină, şi el scoate argumentul latinităţii noastre din numele neamului şi din cel dat de străini [1]. Şi el, ca şi Nicolae şi Miron Costin, vorbeşte de valul Traian şi de cetatea romană de la Barboşi [2]. Adoptă atunci părerea cronicarilor că ţara a fost pustie în vremea „năvălirilor barbare", că moldovenii au venit toţi din Maramureş, cu Dragoş vodă [3], şi de asemenea şi ideea care respinge existenţa suzeranităţii polone asupra Moldovei [4].

Faptul că Dimitrie Cantemir a redactat cartea lui în latineşte corespunde aceloraşi scopuri de înaltă propagandă pe care le-a avut şi Miron Costin, cînd a scris în polonă despre originile şi suferinţele romînilor.

Chiar descrierea geografică a Moldovei se găseşte pe scurt la Miron Costin, care în scrierile sale polone descrie cetăţile Moldovei, înşiră rîurile, ţinuturile şi oraşele, vorbeşte despre dregătoriile boiereşti, despre limbă, cu un scurt glosar, despre religie [5]; toate acestea sînt subiectele cîte unui capitol din *Descrierea Moldovei.*

Aşadar, Dimitrie Cantemir în *Descrierea Moldovei* nu se arată dezrădăcinat prin înălţimea culturii lui, el se leagă şi continuă vechea şcoală a cronicarilor, dezvoltînd ideile acestora. Astfel, scrierea lui Cantemir se integrează în cultura romînească, cuprinde aspiraţiile ei, lupta ei pentru libertatea ţării precum şi concepţia istorică la care ajunsese pînă atunci.

Dar Cantemir este un om de cultură europeană, modelele sale de inspiraţie, ideile sale ştiinţifice şi metoda lui trebuie căutate în literatura ştiinţifică a vremii, nu numai la cronicarii romîni. Încă de la Constantinopol, a putut el cunoaşte curentul de cercetări geografice din jurul Şcoalei Patriarhiei. Între profesorii săi pe care-i numeşte în *Istoria Imperiului Otoman* este mitropolitul de Arta, Meletie.

---

[1] D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 149.
[2] *Ibidem*, p. 13, 23.
[3] *Ibidem*, p. 2.
[4] *Ibidem*, p. 70.
[5] Miron Costin, *Cronica polonă*, la I. Bogdan, *Cronice inedite atingătoare de istoria romînilor*, Bucureşti, 1895, p. 153—204; idem, *Istorie în versuri polone*, ed. P. P. Panaitescu, *Acad. Rom. Mem. Secţ. Ist* 1929.

despre care spune că este „om de literatură universală" şi aminteşte că a luat lecţii de la dînsul timp de 8 luni [1]. Meletie era un geograf distins şi a publicat la Veneţia o geografie universală în greceşte, intitulată *Geografia veche şi nouă*, scrisă la 1701, publicată la 1728. Ca şi Cantemir, el leagă geografia de istorie, dar nu are vederi aşa de largi ca autorul *Descrierii Moldovei* în privinţa instituţiilor şi a vieţii poporului, pe care Cantemir le introduce în geografie [2]. Ca elev al lui Meletie, Cantemir a putut cunoaşte vederile lui asupra geografiei şi poate şi manuscrisul lucrării sale.

Dimitrie Cantemir a avut legături personale şi cu alt geograf grec, Chrisant Notaras, pe care-l pomeneşte ca om foarte învăţat în *Istoria Imperiului Otoman* [3]. Chrisant, mai tîrziu patriarh de Ierusalim, publică la Paris în 1716 o *Introducere în geografie*, scrisă mai demult [4], în care, întocmai ca şi în *Descrierea Moldovei*, arată că descrierea unei ţări trebuie să cuprindă întîi descrierea fizică, apoi oraşele, bogăţiile, apoi geografia umană (anthropini), care cuprinde în special organizarea politică [5].

În Ţara Romînească, Constantin stolnicul Cantacuzino, unchiul soţiei lui Dimitrie Cantemir, desenase o hartă a Ţării Romîneşti, înainte ca Dimitrie Cantemir să fi desenat pe a Moldovei; harta stolnicului arată preocupări de istorie economică [6].

Dar în special în Polonia a existat o şcoală de geografi-istorici, încă din secolul al XVI-lea, şi scrierile acestora sînt cunoscute de Cantemir. Astfel, St. Sarnicki scrie *Descriptio veteris et novae Poloniae* (Cracovia, 1585) [7], dar în special Martin Cromer, în scrierea sa, *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et respublica regni Poloniae, libri duo* [8], este apropiat de Cantemir în privinţa concepţiei asupra geografiei. După ce aminteşte de originea numelui Poloniei, Cromer trece la geografia şi împărţirea ţării în districte. După această parte vine geografia umană cu consideraţii asupra firii poporului şi credinţele lui, viaţa de familie, nobilimea cu lista familiilor nobile, apoi „plebea" (ţărănimea), religia şi cultura. E de observat că în cartea a doua, intitulată „republica", adică organizarea statului (întocmai ca în partea a doua a *Descrierii Moldovei*), cuprinde subcapitole despre: rege, alegerea şi încoronarea lui, veniturile regale, legile, judecata, dieta, armata şi războiul. După cum se vede, capitolele sînt aproape aceleaşi ca în *Descrierea Moldovei*, numai că la Cromer partea culturală, care la Cantemir formează partea a treia a cărţii, este înglobată în partea întîi. Este foarte probabil că Dimitrie Cantemir a cunoscut şi a consultat această carte şi altele ale geografilor poloni, cînd a alcătuit *Descrierea Moldovei*.

Dar chiar în Rusia, unde Cantemir venea cu cunoştinţe şi concepţii despre ştiinţa geografiei, acumulate din studiile sale anterioare, a putut găsi

---

[1] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, trad. I. Hodoş, I, p. 137.

[2] Meletius, Γεωγραφία παλαιὰ καὶ νέα, ediţia I, Veneţia, 1728, ediţia a II-a, 1783, ediţia a III-a, 1807.

[3] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, I, p. 137.

[4] Chrisant Notaras, Εἰσαγωγὴ εἰς τὰ γεωγραικὰ, Paris, 1716.

[5] *Ibidem*, p. 140—143.

[6] Const. C. Giurescu, *Harta stolnicului Constantin Cantacuzino*, în „Revista Istorică Romînă", XIII, 1943, p. 1—28.

[7] În anexe la I. Dlugosz, *Historiae Poloniae libri*, Leipzig, II, 1713, c. 1872—1943.

[8] Ed. I, Frankfurt, 1575, pînă la 1643 urmează zece ediţii, ediţia critică de W. Czermak, Cracovia, 1907.

modele şi îndemnuri în această privinţă. Am arătat că *mercantilismul*, teorie economică bazată pe creşterea comerţului exterior, predomina în Rusia în vremea domniei lui Petru I şi de aceea cunoaşterea amănunţită a ţărilor străine, deci studiul geografiei, era neapărat necesar. De aceea, la 1718 se publică în Rusia cu mare lux de editare *Geografia generalnaia*, tradusă în rusește din ordinul ţarului, după opera englezului Waren, tipărită la Amsterdam [1].

Tot în Rusia a făcut cunoştinţă Dimitrie Cantemir cu geografi germani, atraşi în această ţară de faima reformelor. Între aceştia era şi I. G. Vockerodt, secretarul ambasadei Prusiei la St. Petersburg, care a scris în nemţeşte o operă geografică intitulată *Rusia sub Petru cel Mare* (rămasă în manuscris). Această scriere, ca şi *Descrierea Moldovei*, cuprinde o privire asupra organizării politice a ţării, a culturii şi geografiei, comerţului, religiei, averilor şi bogăţiilor miniere, administraţiei, populaţiei [2]. Vockerodt a intrat în legături cu Dimitrie Cantemir şi a fost poftit de fostul domn al Moldovei la moşiile lui din Ucraina; a făcut cu dînsul o călătorie în sudul Rusiei şi chiar a fost angajat să dea lecţii fiilor lui Cantemir [3].

Prin savanţii germani stabiliţi în Rusia, Dimitrie Cantemir a intrat în contact cu Academia din Berlin, al cărei membru a fost ales, aşa cum am arătat mai sus. Academia din Berlin a fost aceea care a îndemnat pe Dimitrie Cantemir să scrie *Descrierea Moldovei*, pentru a face cunoscută Europei învăţate această ţară puţin cercetată pînă atunci de către învăţaţi. În *Hronicul Romîno-moldo-vlahilor*, autorul spune precis că a scris după îndemnul „de la însoţirea noastră carè iaste Academia Ştiinţelor de Berolin", Descrierea Moldovei, „de starea şi pusul locului ei, de aşezămîntul aerului, bişugul pămîntului, ocolitul hotarelor şi de altele carele spre folosul vieţii omeneşti caută; şi încă şi obicéele, legea, ţărămoniile politiceşti şi bisericeşti şi de alte carile spre orînduiala şi cinsteşiia omenească stăruiesc" [4]. S-ar părea din această frază că Academia din Berlin a pus anume întrebări autorului, i-a fixat anume teme.

Totuşi, Dimitrie Cantemir, scriind *Descrierea Moldovei*, nu se adresează numai şi în special învăţaţilor din Europa apuseană, ci în primul rînd publicului învăţat din Rusia, care se interesa de o asemenea lucrare. Aceasta se poate vedea uşor din textul *Descrierii Moldovei*, în care, cînd vrea să definească anume stări sociale din Moldova, face comparaţie cu cele din Rusia căci acestea erau mai bine cunoscute cititorilor cărora se adresa. Vorbind de clasele sociale pe care el le distinge în Moldova : boierii, curtenii şi răzeşii, identifică pe cei dintîi cu „boiarski rod" (neamuri boiereşti) din Rusia, pe curteni cu dvorenii ruşi şi pe răzeşti cu odnodvorţi [5]. Este clar că aci Dimitrie Cantemir alege termenii de comparaţie înţelegînd că se adresează unor cunoscători, în special a stărilor din Rusia. Apoi, cînd vorbeşte de autoritatea domnului Moldovei asupra bisericii, spune că numai ţarul Rusiei în Europa mai are asemenea autoritate asupra bisericii

---

[1] F. I. Bulgakov, *Illiustrovanaia istoriia knigopeciatania*, St. Petersburg, 1899, p. 305.

[2] Al. Brückner, *Zür Geschichte Peters des Grossen*, în „Russische Revue", St. Petersburg, VI, 1875, p. 113—136.

[3] Idem, *Nachtrag zur Abhandlung über L. G. Vockerodt*, în „Russische Revue", St. Petersburg, VI, 1875, p. 248—249.

[4] D. Cantemir, *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*, p. 179.

[5] Idem, *Descriptio Moldaviae*, p. 114.

ortodoxe. Şi în acest caz termenul de comparaţie pentru înţelegerea stărilor din Moldova este Rusia

Aceste fapte formează cadrul vremii pentru alcătuirea *Descrierii Moldovei*, carte care se adresează oamenilor învăţaţi din Rusia şi din Europa apuseană, pentru că tocmai aceştia au cerut-o şi au simţit nevoia ei.

IZVOARE

Ca de obicei, izvoarele lui Cantemir sînt numeroase şi variate, erudiţia sa în *Descrierea Moldovei* este bogată şi cuprinde tot felul de scrieri în diferite limbi. Dar fiind vorba de o descriere a ţării sale, principalele informaţii le ia din cunoştinţe proprii şi ale moldovenilor care-l însoţeau în Rusia. Dar deoarece după concepţia autorului, geografia se leagă de trecutul istoric, în care are rădăcini adînci, el face apel şi la izvoare istorice.

Ca izvoare interne, foloseşte letopiseţele lui Ureche, din care ia o sumă de ştiri, între care şi greşeli, pe care Cantemir ar fi trebuit să le evite, ca de pildă datarea conciliului de la Florenţa sub Alexandru cel Bun, în loc de 1439 [1]. El foloseşte de asemenea scrierile lui Miron Costin, *De neamul moldovenilor* şi *Letopiseţul ţării Moldovei de la Aron vodă*, al lui Nicolae Costin (*Letopiseţul ţării Moldovei, pînă la Ieremia Movilă*). E de observat că cele două cronici ale Costinilor nu le avea Cantemir cu el în Rusia, deoarece în lista domnilor din *Descrierea Moldovei*, domnii despre care vorbeşte Ureche sînt aşezaţi în ordinea din cronică, pe cînd cei despre care avea să ia informaţii din cronicele Costinilor prezintă în *Descrierea Moldovei* omisiuni şi inversiuni în înşirarea lor (lipsesc Radu Mihnea în prima domnie, Ştefan Tomşa a doua domnie, Alexandru Coconul, Moise Movilă, prima domnie)[2].

În Rusia însă Dimitrie Cantemir a avut la îndemînă multe cărţi din bibliotecile de acolo, pe care nu le-ar fi putut avea în Moldova. Între izvoarele ruseşti ale *Descrierii Moldovei* este *Sinopsisul istoriilor ruseşti de la Kiev*, tipărit în acest oraş la 1674 (ediţie urmată de multe altele) [3].

Dintre autorii antici citează pe Ptolemeu, încercînd să identifice davele din Dacia pomenite de acesta cu oraşele din Moldova, apoi Strabo, Eutropiu, Ammian Marcelin, dintre bizantini, Nichita Choniates, cronicarul Imperiului vlaho-bulgar, Codin Curopalat (din care face doi scriitori: Codin şi Curopalat) [4], polonii Dlugosz, S. Sarnicki, S. Orzechowski, Paul Piasecki, Ioachim Bielski, apuseni ca Martin Crusius, Matei Pretorius, Philippe Cluvier (Cluverius), care scriu latineşte.

Unii din aceşti autori nu erau cu totul demni de încredere. Cluvier, geograf francez (*Introductio in universam geographiam tam veteram quam novam*, ed. I, Leyda 1629, urmată de alte cinci), avea mare faimă pe atunci şi Cantemir spune despre dînsul: „în mînule tuturor se poartă gheografiia lui Gloverie, care mai ştiută fiind" [5]. Din Cluverius derivă unele erori ale *Descrierii Moldovei*, ca împărţirea Daciei Traiane în Ripensis, Mediterranea şi Alpestris, dintre care

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 144.
[2] *Ibidem*, p. 44—46.
[3] *Ibidem*, p. 138 (informaţiile despre zeii păgîni).
[4] *Ibidem*, p. 77.
[5] D. Cantemir, *Hronicul*, p. 65.

ultima ar coincide cu Moldova şi tot de la acest autor este ştirea că dacii sînt de neam scitic [1]. Mateus Pretorius este un scriitor obscur din Prusia, autor al unei istorii a goţilor (*Orbis gothicus*, Oliva, 1688), căruia Cantemir îi acordă o încredere nemeritată [2].

Şi în interpretarea izvoarelor Cantemir nu este scutit de greşeli. Astfel, în *Turco-Grecia* lui Martin Crusius el află două scrisori ale lui Ioan Despot, adică Despot vodă al Moldovei, adresate lui Filip Melanchton, adeptul lui Luther [3]. Cantemir crede că aceste scrisori sînt scrise de Ioan vodă cel Cumplit, şi citind grăbit o notă, care nu spune aceasta, afirmă că una din scrisori ar fi fost adresată lui Ioan Lascaris, învăţat grec care a trăit cu o sută de ani înainte [4]. Aceste amănunte istorice nu scad valoarea geografică a scrierii.

VALOAREA ŞTIINŢIFICĂ

Descrierea Moldovei este scrisă la începutul secolului al XVIII-lea şi ca atare pentru istoricii de azi este valabilă ca informaţie ştiinţifică pentru epoca în care a trăit autorul, în care a cunoscut ca domn viaţa socială şi organizarea politică a ţării. Autorul are pretenţia să descrie instituţiile Moldovei în evoluţia lor de-a lungul secolelor, dar lipsa izvoarelor despre organizarea internă a ţării în trecut l-au făcut să considere instituţiile din vremea lui ca avînd aceeaşi formă cu cele din veacurile precedente. Pe de altă parte, cum vom vedea mai jos, Dimitrie Cantemir a susţinut anume teze voit tendenţioase despre vechimea autorităţii centrale a domniei în primele secole ale monarhiei feudale în Moldova, despre independenţa completă a ţării faţă de vecini, ceea ce deformează descrierea vechilor instituţii. De aceea tot ce nu e contemporan cu autorul în *Descrierea Moldovei* trebuie primit cu rezervă şi mulţi istorici romîni care au luat drept bune afirmaţiile lui Cantemir privitoare la secolele XV—XVII din vechea istorie instituţională a Moldovei, au căzut în grave erori. În realitate, avem a face în vremea lui Cantemir cu altă perioadă a epocii feudale, în care se desfăcuseră imunităţile, dar ţara era în decădere economică şi socială sub autoritatea unei oligarhii boiereşti, ceea ce nu era cazul în secolul al XVI-lea sau mai înainte.

În dorinţa sa de a susţine anume teze, de care am vorbit, autorul a mers aşa de departe încît a făurit chiar anume documente false, reproduse în *Descrierea Moldovei*. Acestea sînt : uricul lui Ştefan cel Mare pentru Teodor Cantemir, numit căpitan de Tigheci cu dania a trei sate, act fals destinat să ridice faima şi vechimea Cantemireştilor [5]. De asemenea, tratatul cu capitulaţiile Moldovei încheiat de Bogdan III cu turcii, tratat pe care Cantemir îl pomenise şi în proclamaţia sa de la 1711, prin care chema ţara la arme pentru libertate [6].

---

[1] D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 1 ; P. Cluverius, *Introductio in universam geographiam*, Leyda, 1641, p. 242—243.

[2] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 19.

[3] M. Crusius, *Turco-graeciae libri octo*, Bassel, 1584, p. 247, 556.

[4] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 43.

[5] *Ibidem*, p. 107.

[6] *Ibidem*, p. 109. Pentru proclamaţie, vezi mai sus, p. 108. Despre faptul că aceste capitulaţii ale lui Bogdan III sînt false, vezi Const. Giurescu, *Capitulaţiunile Moldovei cu Poarta Otomană*, Bucureşti, 1908.

Al treilea fals este scrisoarea patriarhului de Constantinopol către Vasile Lupu, prin care biserica Moldovei se întoarce sub supremaţia acelei patriarhii, deşi în realitate nu se despărţise niciînd de ea [1].

Cercetarea pe capitole a *Descrierii Moldovei* arată însemnătatea ei pentru studiul instituţiilor Moldovei şi starea ţării în vremea autorului şi în acelaşi timp şi greşelile lui Dimitrie Cantemir în ce priveşte epoca veacurilor precedente.

În partea I, geografică, fireşte că descrierea împărţirii Moldovei în ţinuturi, cu amănunte administrative şi economice este preţioasă, de asemenea şi descrierea apelor şi munţilor [2]. Dar şi în partea geografică s-au strecurat erori ciudate. Cu o naivitate neaşteptată la un om aşa de învăţat, Cantemir afirmă că în anume părţi ale Moldovei roua se preface în unt [3], că în ţinutul Soroca există oi cu o coastă mai mult ca la oile obişnuite şi oilor strămutate de acolo, în alte ţinuturi, li se nasc iar miei cu numărul de coaste reglementar [4], că într-o localitate, Tohatin, porcii au copite ca ale cailor [5]. Desigur, autorul reproduce aci povestirile unor oameni puţin serioşi, cărora le-a dat crezare. El nu a trăit decît scurt timp în Moldova, ca om matur, şi nu cunoştea ţara ţinut cu ţinut şi sat cu sat, ci numai în general şi curtea domnească în special.

În partea a doua, politică, putem observa bine valoarea cărţii pentru studiul instituţiilor din vremea lui Cantemir şi slaba informaţie asupra vremilor mai vechi. Primele capitole tratează despre domnie. În aceste prime cinci capitole sînt preţioase în primul rînd ceremoniile descrise privitoare la înscăunarea, scoaterea, confirmarea domnilor, precum reproducerea unor texte de acte oficiale otomane, care nu se cunosc din alte izvoare. În schimb, afirmaţiile despre vechea domnie ereditară în Moldova, drept uzurpat apoi de boierime, sînt inexacte [6].

Capitolul VI, despre „boierii ţării Moldovei şi gradele lor", adică despre dregători, este de mare valoare pentru definirea dregătoriilor şi atribuţiilor lor în vremea autorului, dar acesta crede că toate dregătoriile au fost înfiinţate sub Alexandru cel Bun şi au rămas neschimbate de la începutul veacului al XV-lea [7]. Nu Alexandru cel Bun a înfiinţat „dregătoriile" din Moldova, ştirea e luată dintr-o interpolare a lui Misail călugărul la cronica lui Ureche [8], ci ele existau şi înaintea acestui domn [9]. Însuşi funcţia dregătoriilor nu este înţeleasă de Dimitrie Cantemir, căci în veacurile XIV—XV era alta decît cea din vremea lui. În primele secole ale dezvoltării Moldovei marii feudali făceau serviciul de vasali la curtea domnească, nu erau dregători, ci formau sfatul feudal care controla pe domn, ei nu erau „retribuiţi" şi nu aveau alte venituri decît acelea ale moşiilor lor, pentru care obţineau privilegii de la monarh. De aceea, cei mai importanţi dintre sfetnici erau tocmai cei care nu aveau atribuţii, adică servicii de curte, ci participau numai

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 145.
[2] *Ibidem*, p. 3—34.
[3] *Ibidem*, p. 31.
[4] *Ibidem*, p. 27—28, şi mai jos, sarea din ocnele exploatate se reface după 20 de ani (p. 26).
[5] *Ibidem*, p. 32.
[6] *Ibidem*, p. 35—37.
[7] *Ibidem*, p. 76—88.
[8] Gr. Ureche, *Letopiseţul ţării Moldovei*, ediţia P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1955, p. 70—71.
[9] M. Costăchescu, *Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, I, p. 5—28 şi II, p. 614—617.

la cîrmuirea ţării. Cantemir scrie într-o vreme cînd sfetnicii domnului aveau dregătorii anume şi erau plătiţi din veniturile ţării, dar aceasta reprezintă altă fază a orînduirii feudale. De altfel, lista dregătoriilor cuprinse în *Descrierea Moldovei* nu a fost aşa de la început; unele dregătorii s-au creat în decursul vremilor (ca hatmanul, înfiinţat în secolul al XVI-lea); de asemenea, împărţirea dregătorilor în trei ranguri [1] nu era cunoscută nici măcar lui Misail călugărul, cu 50 de ani înaintea lui Cantemir [2], aşa era de recentă. Şi atribuţiile dregătorilor diferă de la Misail pînă la Cantemir, cu atît mai multe sînt deosebirile faţă de veacurile anterioare.

Capitolul VII, despre „oastea Moldovei", descrie oastea pe care a văzut-o Cantemir, pe care a ridicat-o în lupta alături de ruşi la 1711. Atunci oastea era în primul rînd formată din mercenari cu arme de foc, iar oastea de ţară de mai mică eficacitate lupta cu lăncii şi arcuri. Dimpotrivă, oastea din veacurile XV—XVI din Moldova, pe care Dimitrie Cantemir nu a cunoscut-o, era altfel constituită: mercenarii jucau un rol secundar pe atunci; nucleul oastei erau slujitorii, legaţi de domnie, formaţi din curteni şi mica nobilime. Această oaste specială, curtenii, abia este pomenită de Cantemir, sub forma cunoscută în vremea lui a „ostaşilor de scuteală" [3]. Oastea feudală, a boierilor mari care luptau călări cu slujitorii lor proprii, este total necunoscută lui Cantemir. Despre oastea veche a Moldovei, Cantemir are ştiri aproape legendare, el crede că era o oaste care se putea ridica pînă la o sută de mii de oameni [4], cifră foarte exagerată şi chiar imposibilă.

Cele două capitole care urmează în *Descrierea Moldovei*, cel despre ceremoniile curţii şi cel despre vînători cuprind fapte văzute de autor: descrierea ospeţelor, petrecerile organizate de el sau la care a luat parte. Dar şi în acest caz situaţia descrisă de Cantemir nu se potriveşte cu împrejurările din veacul al XV-lea. Pe atunci, domnii făceau imense ospeţe în cîmp cu toată oastea, după bătălii, ospeţe feudale, necunoscute vremilor mai tîrzii [5].

Capitolul al XI-lea, „despre legile ţării Moldovei" şi al XII-lea, „despre scaunul de judecată al domnului şi al boierilor" pun probleme esenţiale din istoria vechii structuri interne a Moldovei feudale. Dimitrie Cantemir ca domn a judecat şi cunoştea bine procedura judecăţii din vremea lui. Era o vreme cînd toată puterea juridică sta în mîna domnului, era o justiţie unică, centralizată, toate scaunele de judecată din ţară depindeau de domnie, dar domnul era silit de împrejurări să conceadă de fapt justiţia marilor dregători din rîndul oligarhiei boiereşti. Acesta era stadiul istoric care se reflectă în *Descrierea Moldovei*, dar el a fost precedat de alte forme ale justiţiei feudale, necunoscute lui Cantemir, care răsfrînge asupra trecutului situaţia din vremea lui. El crede chiar că Alexandru cel Bun ar fi publicat o pravilă a Moldovei, ceea ce este inexact [6]. În realitate, judecata domnească a fost precedată de străvechea justiţie a obştiilor, judecata autonomă a satelor cu oameni buni şi bătrîni [7], despre care Cantemir nu pomeneşte

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 79.
[2] Gr. Ureche, *loc. cit.*
[3] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 88.
[4] *Ibidem.*
[5] I. Bogdan, *Cronice inedite privitoare la istoria romînilor*, Bucureşti, 1897, p. 43 şi 47.
[6] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 100.
[7] Cf. lucrarea noastră ce urmează să apară, *Obştea ţărănească în Ţara Romînească şi Moldova, în secolele XIV—XVII*, în „Studii şi materiale de istorie medie", vol. III.

decît de resturile păstrate în comunele păstorești cu organizație arhaică la Cîmpul Lung moldovenesc, unde judecata este făcută de judecători proprii ai obștii, cu legile lor proprii [1]. După această judecată a obștii, concomitent cu ea într-o vreme, a urmat justiția administrată de feudali, pe moșiile lor cu drept de imunitate, cînd boierii nu judecau ca dregători, ci ca stăpîni ai moșiilor cu dreptul de a guverna pe supușii lor. Despre această fază a justiției Cantemir nu știe nimic.

Capitolul al XIII-lea, despre „veniturile" statului în Moldova, reflectă împrejurările în care veniturile statului încep să se deosebească de ale domnului (vistieria și cămara), în care veniturile în bani sînt mai importante ca cele în natură, care în veacurile precedente rezultau din obligațiile locuitorilor față de domnie. Dările și definirea lor în *Descrierea Moldovei* privesc pe cele din vremea autorului; el nu cunoaște dările cele mai vechi cu denumirile lor, așa cum apar în documente: jold, osluh etc. Și capitolul următor, care privește îndatoririle Moldovei față de Poartă, privește, cum este ușor de înțeles, numai pe cele din vremea cînd a trăit Cantemir. Încercarea lui de a fixa fazele succesive ale obligațiilor Moldovei față de turci nu se poate menține [2].

Capitolul al XV-lea, despre „nobilimea Moldovei", a stîrnit multe discuții în istoriografia noastră [3]. Teoria lui Cantemir despre originea clasei boierești din Moldova din suita de fruntași militari ai lui Dragoș, descălecați din Maramureș, pe care acesta și domnii următori i-ar fi împroprietărit pe locuri pustii de oameni, nu este exactă. Țara nu a fost niciodată pustie și au existat, se vede din primele confirmări de moșii din vremea lui Alexandru cel Bun, care întărește hotare „ce din veacuri au stăpînit", stăpîniri de moșii dinainte de întemeiere. Ideea că o parte din boierimea Moldovei se trage din emigranți sîrbi, bulgari, greci fugiți în fața turcilor [4], nu se poate menține azi. Boierimea Moldovei, ca toate clasele feudale de moșieri nobili din toate țările, forma o clasă de stăpîni feudali, care s-a așezat pe pămînt locuit și stăpînit anterior de obștiile țărănești și au căpătat ulterior privilegii pentru imunitatea domeniilor de la domnie, devenind vasală domnilor.

În capitolul XVI se tratează despre „ceilalți locuitori ai Moldovei". E deosebit de prețioasă deosebirea pe care o face Cantemir între zona răzășească a Moldovei, Țara de Sus și cea de stăpînire boierească asupra țăranilor dependenți, Țara de Jos, precum și menținerea așa-ziselor „republici" din Moldova, Cîmpu Lung, Vrancea, Tigheciul, care sînt de fapt centre pastorale de obștii țărănești libere [5]. Dar pe temeiul numirii de *vecini*, dată țăranilor dependenți din Moldova, Cantemir socoate că întreaga țărănime de pe moșiile stăpînite de boieri este formată din emigranți, colonișți străini pe pămînturi odinioară pustii [6]. Istoriografia de azi admite cu drept cuvînt că stăpînii de moșii s-au așezat pe pămînt locuit de obștii, că aceste obștii erau formate din vecini, nume care înseamnă stăpîni în devălmășie. Deci, țăranii nu sînt veniți după boieri, aduși de ei, ci stăpînirea boierească a fost o uzurpare a vechii stăpîniri țărănești a pămîntului.

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 123.
[2] *Ibidem*, p. 109—112.
[3] *Ibidem*, p. 112—119.
[4] *Ibidem*, p. 113.
[5] *Ibidem*, p. 123—124.
[6] *Ibidem*, p. 120—121.

Capitolul XVII, despre obiceiurile moldovenilor, XVIII despre obiceiurile la nuntă, al XIX-lea despre cele de la înmormîntări, ca și anexa la capitolul I din partea a treia asupra mitologiei poporului romîn sînt dintre cele mai valabile din carte, deoarece descriu viața poporului, cu aspecte azi de mult dispărute, capitole care de obicei lipsesc din asemenea descrieri geografice.

Partea a treia, despre literatură și biserică, limbă și școli, are știri interesante despre vechea organizare a bisericii, precum și despre educația în vremea lui Cantemir [1], dar și aci o serie de afirmații sînt greșite, cînd autorul se referă la trecutul îndepărtat. După Cantemir, limba slavă în biserică și stat a fost introdusă în Moldova în urma conciliului de la Florența (1439), pe care îl datează greșit din vremea lui Alexandru cel Bun (mort la 1432), cînd moldovenii ar fi respins unirea cu Roma și ar fi renunțat la literele latine, înlocuindu-le cu literele și limba slavonă [2]. Se știe bine însă că numeroase privilegii ale lui Alexandru cel Bun și ale predecesorilor săi sînt scrise tot în slavonește, ceea ce arată netemeinicia teoriei lui Cantemir. Limba slavă bisericească la romîni are origini mult mai vechi care nu pot fi explicate numai prin fenomene culturale din istoria Moldovei, de vreme ce o găsim folosită, atît în Țara Romînească, cît și în Transilvania.

Această analiză a capitolelor *Descrierii Moldovei* este suficientă spre a ilustra faptul că scrierea aceasta este o carte ce oglindește epoca autorului, ca atare este prețioasă pentru a studia Moldova din vremea lui, dar el nu cunoștea organizația veche a Moldovei, din veacurile precedente și afirmațiile lui Cantemir despre acele vremuri sînt în genere aproape toate greșite. *Descrierea Moldovei* rămîne un moment în istoria culturii noastre, o carte de vaste concepții științifice, o operă geografică valabilă pentru vremea ei, dar nu un izvor istoric pentru istoria organizării Moldovei în secolele dinainte de Dimitrie Cantemir.

ATITUDINEA POLITICĂ ȘI SOCIALĂ

1. **Boierimea Moldovei** *Descrierea Moldovei* este o carte de știință, dar în același timp o scriere care caută să demonstreze anume teze politico-sociale, să întemeieze pe istorie teoriile autorului, care se pot rezuma astfel: înlăturarea, ca ilegală și păgubitoare pentru țară a atotputerniciei boierești, simpatie pentru țărănimea asuprită, tendința formării în Moldova a unui stat domnesc autoritar, cu cîrmuire centralizată în mîinile domnului, independența țării față de turci prin alianța cu Rusia. Aceste idealuri politice largi și generoase le-am întîlnit în *Istoria Ieroglifică* și în parte și în *Divan*. Ele își găsesc ecou în tratatul lui Petru I cu Dimitrie Cantemir din 1711, care stabilește puterea absolută și domnia ereditară în Moldova a domnilor din familia Cantemir, bazată pe „vechiul obicei", precum și independența față de turci. În acest sens, ca o pledoarie de drepturi istorice în favoarea domniei absolutiste și ereditare adversare marii boierimi, și a vechimii drepturilor la independență ale Moldovei, *Descrierea Moldovei* poate fi considerată ca o ilustrare a textului tratatului de la Luțk din 1711, o justificare a lui.

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 138—154.
[2] *Ibidem*, p. 152.

În privinţa claselor sociale, Cantemir are în *Descrierea Moldovei* o atitudine ostilă boierimii mari, pe care am întîlnit-o şi în alte scrieri ale lui. Pentru înţelegerea mai clară a lucrurilor este necesar să distingem deosebirea pe care o face Cantemir între *nobiles*, clasa socială a boierilor şi *barones*, dregătorii. Nobilii sînt cei ce stăpînesc curţi ţărăneşti, adică pe ţăranii dependenţi de pe moşiile lor [1]. Originea acestei clase de moşieri stă în graţia primilor domni ai Moldovei. Domnii aveau stăpînire asupra întregului pămînt al ţării şi au donat din acest pămînt favoriţilor lor, aceasta este originea boierimii : „fiecare era dăruit de către domn, după cum strălucea mai tare prin virtuţile sale, cu dregătorii, cu sate, cu pămînt, cu cari să-şi ţie rangul căpătat“ [2]. Dovadă stau uricile de proprietate feudală care pomenesc de mila domnului şi de donaţii de moşii [3]. Ştim astăzi, poate Cantemir n-o ştia, că formula donativă din privilegile de moşii nu însemna de obicei prima donaţie şi nici întotdeauna o donaţie propriu-zisă, ci de cele mai multe ori acordarea unui privilegiu pentru pămîntul stăpînit de fapt mai dinainte. Domnul dispunea de *dominium eminens* asupra stăpînirilor de moşii şi fiind stăpînul superior, confirmarea stăpînirii boiereşti echivala cu o donaţie, de vreme ce renunţa în favoarea boierului la dreptul său. Cu alte cuvinte, în actele donative vedem de fapt acordarea imunităţii. Boierii ca stăpîni de moşii existau dinainte de întemeiere, domnii îi recunoşteau ca atare prin acordarea imunităţii. Dar teoria lui Cantemir cum că întreaga clasă a stăpînilor de moşii a fost creată din bunăvoinţa domnului convine tendinţei autorului *Descrierii Moldovei*, după care toată puterea purcede de la domn şi boierii sînt creaţia lui, deci se cuvine să-i fie totdeauna supuşi.

Cantemir mai adaugă că o mare parte a boierilor este formată din străini veniţi relativ tîrziu în ţară, refugiaţi în Moldova de la Bizanţ, din Serbia şi Bulgaria cu prilejul cuceririi turceşti [4]. Teoria aceasta susţinută în parte şi de N. Iorga nu este exactă; nu se constată prin nimic refugierea în masă a nobilimii balcanice la noi şi nişte oameni deposedaţi nu ar fi putut crea la noi o clasă superioară, din punctul de vedere al stăpînirii pămîntului. Grecii veniţi în Moldova erau negustori, şi nu urmaşi ai nobilimii bizantine.

Autorul *Descrierii Moldovei* este vădit şi hotărît ostil boierimii. În această carte sînt părţi de polemică violentă împotriva boierimii, care nu au echivalent în vechea noastră literatură politică: „Mai că nu se poate spune, scrie el, ce oameni îngrozitori sînt ridicaţi prea adesea la cele mai înalte demnităţi. De aceea, între boierii de treapta cea mai înaltă vei vedea deseori oameni trufaşi, dispreţuitori, lipsiţi nu numai de pricepere în cîrmuirea ţării, dar şi de stăpînire de sine în purtări, la cari nu vei afla nimic de lăudat, afară doar cînd firea ... a acordat unuia sau altuia vreo calitate“ [5].

Aşa vorbeşte un adversar al boierimii, partizan al înfrînării anarhiei boiereşti de autoritatea domnească, care vede nenorocirea ţării adusă de această clasă.

Am arătat că în *Istoria Ieroglifică*, Dimitrie Cantemir se ridicase împotriva boierilor care reduc pe oamenii liberi la şerbie. Aceeaşi atitudine o întîlnim şi în *Descrierea Moldovei*. În Ţara de Jos, zice autorul, în genere nu sînt ţărani

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 112—119.
[2] *Ibidem*, p. 106.
[3] *Ibidem*.
[4] *Ibidem*, p. 113.
[5] *Ibidem*, p. 117—118.

şerbi, afară de aceia pe care „boierii i-au făcut vecini din răzeşii, care-şi vînduseră moşia strămoşească din pricina sărăciei şi *nedreptatea boierilor i-a silit să rabde şi jugul şerbiei*“ [1]. Dimitrie Cantemir proclamă cotropirea răzeşilor de către boieri ca un act de nedreptate, de asuprire, ţăranii deveniţi vecini poartă jugul robiei. În nici o altă scriere a cronicarilor moldoveni sau munteni, în lucrările de orice natură din acea vreme şi din secolele precedente datorite scriitorilor laici sau bisericeşti romîni, nu mai găsim asemenea declaraţii, care fac din Dimitrie Cantemir un scriitor social cu atitudine unică în vechea noastră literatură.

Ca fiu de domn, rămăsese fără moşii, ceea ce explică în parte gîndurile sale, ca domn găsise în oligarhia boierească o piedică în calea autorităţii domneşti şi aceste împrejurări se oglindesc în operele sale.

2. Ţărănimea Moldovei. Pentru ţărănime, Dimitrie Cantemir are cuvinte de milă, care sînt în acelaşi timp o condamnare a boierilor asupritori: „*Dintre toţi muncitorii de pămînt, oricîţi sînt pe lume, aşi spune că ţăranii moldoveni sînt cei mai nefericiţi*, dacă rodnicia pămîntului şi a recoltelor nu-i salva de la mizerie, aproape fără voia lor“ [2].

Este clar că Dimitrie Cantemir se interesa de ţărănime mai mult ca oricare alt scriitor romîn vechi, descrierea atentă şi amănunţită a credinţelor şi obiceiurilor ţăranilor moldoveni sînt o dovadă că i-a cunoscut şi i-a apreciat pentru viaţa lor spirituală.

Dar, totuşi, atitudinea lui Cantemir faţă de ţărănime nu este dreaptă. El priveşte de foarte sus pe cei umili, mai ales pe cei fără învăţătură. Se vede bine că era mai mult un duşman al boierilor decît un prieten al ţăranilor. Nu trebuie uitat însă că sîntem în plină perioadă feudală şi măcar faptul că Dimitrie Cantemir condamnă pe boieri pentru aservirea ţăranilor constituie un progres în idei.

Caracterizarea ţăranilor este aspră şi nedreaptă: „Toate cusururile celorlalţi muritori le au şi moldovenii, chiar uneori peste măsură; calităţile sînt însă rare şi fiind lipsiţi de învăţătură şi de educaţie, nu vei găsi între ei pe unul care să strălucească prin virtuţi, decît atunci cînd e ajutat de o fire deosebit de bună“ [3]. Cantemir nu cunoaşte cele două forţe morale ale ţăranului: răbdarea şi statornicia şi nici simţul lor de dreptate şi puterea de muncă, acestea nu-i spun nimic. El este jignit de lipsa de cultură a ţăranului ca de o ofensă personală. Moldovenii îndrăznesc să spună despre un om învăţat că „de prea multă învăţătură s-a prostit“ şi că „învăţătura de carte este treaba popilor“ [4]. El uită însă că stăpînirea statului nu dădea atunci poporului nici o posibilitate de a se instrui, căci şcoli la sate nu existau şi sărăcia era piedică în calea culturii.

Ţărănimea dependentă, vecinii, era formată, după Cantemir, din străini, afară de răzeşii deposedaţi şi subjugaţi, amintiţi mai sus. Această teorie se întemeiază pe numele vecin, dat ţăranilor dependenţi, care, cum am văzut, are alt sens (membru al unei obştii) [5]. Ea scoate din rîndul moldovenilor cea mai mare parte a ţărănimii iobage, dar nu se susţine ştiinţificeşte, căci ţara era locuită pe vremea migraţiilor, iar aşezarea boierilor s-a făcut pe pămînt locuit, nu prin aducere de colonişti de aiurea.

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 121.
[2] *Ibidem*, p. 122.
[3] *Ibidem*, p. 125.
[4] *Ibidem*, p. 126.
[5] *Ibidem*, p. 121.

3. **Statul domnesc autoritar.** *Descrierea Moldovei* este scrisă de un domn, care scrie ca domn. Cronicarii moldoveni Ureche şi Costinii scriseseră ca boieri. Atitudinea politică a lui Dimitrie Cantemir pentru un stat autoritar în Moldova se vede şi din scrierile sale anterioare şi din tratatul încheiat cu Rusia şi din lupta cu boierii în scurta sa domnie. În această privinţă el era în curentul vremii sale. În veacul al XVII-lea, în Europa se stabileşte regimul „domniei absolute" al monarhilor care înfrîng fărămiţarea feudală şi creează sub egida lor unitatea statelor. În Moldova, ca şi în Ungaria, în Polonia, din lipsa unei burghezii puternice care să sprijine pe monarh se instaurase cîrmuirea unei oligarhii boiereşti despre care am vorbit.

Dimitrie Cantemir, în cadrul ideilor politice europene ale vremii se ridică împotriva stăpînirii boiereşti şi vrea să stabilească o puternică autoritate domnească în Moldova. Cu atît mai mult în *Descrierea Moldovei* îşi face loc această concepţie, deoarece cartea este scrisă în Rusia, unde avea pilda cîrmuirii autoritare a ţarului. Fostul domn al Moldovei nu pierduse nădejdea să reia o dată domnia şi de aceea susţine punctul său de vedere, argumentînd pe baza tradiţiei istorice, care ar dovedi, crede el, că din începuturile sale Moldova a fost un stat de domnie absolută şi numai sub influenţa turcească, boierii au căpătat treptat dreptul de a alege pe domn şi de a cîrmui efectiv ţara.

Autorul *Descrierii Moldovei* nu şovăie să recurgă la o interpretare proprie a istoriei, ascunzînd unele fapte, arătînd altele într-o lumină specială, numai spre a întări argumentaţia sa.

1) Este adevărat că puterea domnească scăzuse în veacul al XVII-lea în Moldova şi puterea boierilor crescuse în cîrmuirea ţării şi în viaţa economică, dar nu este exact că Moldova dinainte de suzeranitatea turcească fusese un stat de monarhie absolută, ci ca toate statele din Europa fusese o monarhie feudală, în care domnul guverna cu sprijinul şi sub controlul moşierimii feudale. Aceştia se bucurau de imunităţi pe domeniile lor, judecau pe supuşii lor, alegeau pe domn, erau scutiţi de dări şi cu slugile lor înarmate formau armata feudală.

2) În schimb, în *Descrierea Moldovei*, avem cu totul altă înfăţişare a vechii Moldove. După Cantemir, domnii cei dintîi ai Moldovei „nu erau mai prejos, în privinţa puterii şi drepturilor asupra supuşilor, decît cei mai mulţi dintre domnii creştini, care aveau ţări mai puternice şi mai întinse. Nu le lipsea nici o prerogativă a puterii absolute cu care se mîndresc principii cei mai mari" [1]. Numai după Ştefan cel Mare a dispărut „puterea absolută a domnilor" (*absoluta principis potestas*) [2] şi anume sub influenţa suzeranităţii turceşti care a scăzut puterea domnilor. În realitate, suzeranitatea turcească a întărit puterea domnească, pentru că turcii socoteau pe domn ca reprezentantul lor şi pe acel pe care-l puteau trage la răspundere, deci cel ce trebuia să aibă toată răspunderea, neîmpărtăşind-o cu alţii.

3) După Cantemir, domnul fusese stăpîn peste toate moşiile şi tot pămîntul ţării, de care putea dispune după voie pentru favoriţii săi [3]. Totuşi, se poate vedea uşor că în istoria Moldovei boierii stăpîneau moşiile lor cu drept ereditar, şi că anume stăpîniri de moşii boiereşti se trag dinainte de întemeiere. Tot Cantemir afirmă că viaţa şi averea tuturor locuitorilor depindeau de bunul plac al domnului [4], uitînd că domnul era ţinut în frîu de sfatul boierilor, de judecata

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 36.
[2] *Ibidem*, p. 37.
[3] *Ibidem*, p. 106—107.
[4] *Ibidem*, p. 36.

jurătorilor, de aceea a beneficiarilor imunităților pe domeniile lor și de prevederile dreptului consuetudinar.

Domnul, zice Cantemir, este stăpîn peste biserică, autoritate pe care n-o mai are într-altă țară decît țarul Rusiei [1], ceea ce era adevărat dar constituia o caracteristică a bisericii ortodoxe, biserică de stat și nu biserică universală, ca cea catolică.

2) În privința dregătorilor, spune autorul, domnul poate numi mare logofăt sau orice fel de demnitar pe oricine vrea, ridicînd în fruntea țării pe un om sărac, un țăran [2]. În realitate, în Moldova veche nici nu erau dregători, ci era un sfat boieresc al feudalilor care făceau serviciu pe lîngă domn și în același timp îl controlau. În secolul al XV-lea este probabil că cei mai mulți sfetnici ai domnului au fost desemnați de boierime, nu aleși de domn.

3) În privința justiției, domnul, după Cantemir, judecă după bunul său plac și chiar nu greșește niciodată judecata, ceea ce nu se poate spune despre boieri [3]. Autorul vrea să spună că judecata domnului este totdeauna imparțială, ca a unui arbitru, pe cînd boierii sînt corupți. Totuși, justiția Moldovei feudale a fost o justiție de clasă, care făcea diferență între clasa stăpînitoare și cea supusă. Domnul era reprezentantul clasei stăpînitoare, nu o persoană imparțială. Fără a aminti cuvintele lui Ureche despre faptul că însuși Ștefan cel Mare adesea vărsa sînge nevinovat [4], e destul să arătăm că adesea judecățile unor domni erau răsturnate de urmașii lor, ceea ce arată că puteau fi nedrepte.

4) În sfîrșit, Dimitrie Cantemir caută cu multă stăruință să arate că în prima perioadă a istoriei Moldovei, domnia era ereditară și numai mai tîrziu, tot sub influența suzeranității turcești, boierii au uzurpat dreptul de a alege ei pe domn, pînă s-a ajuns la a treia perioadă, cu numirea domnilor direct de la Poartă. El spune: „Domnia veche a Moldovei era ereditară și nici nu a dat prilej de alegere decît după ce toată vechea familie domnitoare s-a stins" [5]. Această afirmație este inexactă: toți domnii Moldovei au fost aleși de adunările privilegiaților; însuși Ștefan cel Mare a fost ales de adunare pe cîmpia Direptății [6]. A existat, se știe, o dinastie a Moldovei, dar domnii erau aleși dintre diferiții membri ai familiei, după așa numitul principiu electiv-ereditar.

Dimitrie Cantemir de fapt încearcă să justifice dreptul ereditar al familiei sale, dobîndit prin tratatul cu Rusia, întemeindu-l pe o pretinsă tradiție istorică de la începuturile Moldovei. El recunoaște chiar acest lucru, cînd afirmă, ca un argument pentru dreptul ereditar la tron în Moldova, că acesta a fost confirmat prin „diplome împărătești" [7], ceea ce constituie o aluzie la tratatul încheiat de el cu Rusia. *Descrierea Moldovei* în partea ei de teorie politică reprezintă o justificare a tratatului din 1711.

Socotind idealul de stat, aplicabil pentru Moldova, monarhia ereditară și cu puteri absolute, Dimitrie Cantemir vrea să dovedească vechimea acestui regim, de la începuturile statului moldovenesc. În această privință, adresîndu-se

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 38.
[2] *Ibidem.*
[3] *Ibidem*, p. 104.
[4] Gr. Ureche, *Letopisețul țării Moldovei*, ediția P. P. Panaitescu, București, 1955, p. 111.
[5] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 40.
[6] I. Bogdan, *Letopisețul lui Azarie*, *Acad. Rom. Mem. Secț. Ist.*, 1909, p. 126.
[7] *Ibidem*, p. 38.

trecutului, Cantemir greşeşte: trecutul reprezenta în genere fărămiţarea feudală a autorităţii şi statul monarhic absolutist era în Europa un progres mai recent faţă de fărîmiţarea dinainte.

Pe temeiul acestei concepţii despre stat, Cantemir este, cum s-a văzut, un adversar al boierimii mari, al oligarhiei boiereşti care stăpînea pe atunci în Moldova. Rămîne întrebarea însă pe ce puteri sociale socotea Cantemir să sprijine absolutismul domnesc? Pe ţărănime nu era cu putinţă, ţăranii nu formau o putere economică şi politică; de altfel am văzut atitudinea lui Cantemir faţă de dînşii. Pe orăşeni de asemenea nu pare a se bizui, căci se vede uşor că ei sînt cu totul neglijaţi în *Descrierea Moldovei*. Socotim, deşi nu o spune clar, că ideea lui Cantemir, pentru întemeierea statului autoritar domnesc, era de a se sprijini pe o putere politică dinafara ţării, adică pe puterea şi autoritatea ţarului Rusiei, în cazul cînd Rusia ar birui pe turci şi ar înlătura dominaţia otomană.

Dacă lucrurile stau aşa, este clar că idealul statului autoritar înlăuntru este legat de independenţa faţă de Imperiul Otoman, ca o condiţie neapărată şi prealabilă.

4. Asuprirea turcească. *Descrierea Moldovei* se adresa lumii civilizate; ea trebuia să-i facă cunoscută starea nenorocită a ţării sub jugul turcesc, tot mai abuziv şi apăsător. Despre jugul turcesc scrisese Dimitrie Cantemir cu pătrundere şi cu revoltă şi în *Istoria Ieroglifică*, luptase împotriva lui ca domn şi acum această luptă pentru dezrobire este ilustrată în cartea despre starea veche şi cea de atunci a Moldovei. Se poate spune că pentru Cantemir lupta de dezrobire continuă. *Descrierea Moldovei* nu este o simplă descriere, ea înfăţişează un anume punct de vedere al autorului. Astfel, în privinţa dominaţiei otomane, Cantemir ia o atitudine hotărîtă de luptă împotriva asupririi turceşti şi face în acelaşi timp un apel către toată lumea pentru mîntuirea Moldovei.

Din punct de vedere istoric, suzeranitatea otomană este înfăţişată de autor ca un abuz treptat, tot mai asupritor, reprezentînd o situaţie relativ recentă, faţă de vechea independenţă a ţării. Dimitrie Cantemir spune cu dreptate că plata tributului n-a însemnat pentru moldoveni pierderea libertăţii, de vreme ce socoteau această plată ca o cumpărare a ocrotirii turceşti [1], dar nu este exact că acest tribut era numai un dar [2], de vreme ce în actul din 1456, cînd se plăteşte prima oară tributul, acesta e numit de turci „haraciu", iar de moldoveni, „dan", adică „bir" [3].

Cantemir distinge trei faze ale îngenunchierii succesive a ţării sub turci: prima de la Bogdan III (1504—1517), cînd începe plata tributului, pînă la Ioan vodă cel Cumplit (1574) cînd turcii impun întărirea domnilor de la Poartă. A treia fază începe de la Miron Barnovschi (1626—1629) cînd turcii încep să numească direct pe domni de la Poartă [4].

Această periodizare a jugului otoman nu se poate menţine: tributul a început să fie plătit de moldoveni, nu sub Bogdan III, ci sub Petru Aron, la 1456, ceea ce Cantemir ar fi putut şti şi din cronica lui Ureche; domni impuşi direct de la Poartă au fost cu mult înainte de Miron Barnovschi, astfel Ştefan Lăcustă la 1538, dată care este un moment important în istoria relaţiilor cu turcii, Petru Şchiopul, Aron vodă şi alţii.

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 37.

[2] *Ibidem*, p. 109.

[3] Cf. articolul nostru. *Supunerea Moldovei la tributul turcesc*, în „Studii", V, 3, p. 187 şi urm.

[4] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 48.

Am văzut că autorul, pe lîngă faptul că arată dominaţia turcească mai recentă decît a fost în realitate (pentru a nu recunoaşte „drepturi istorice"), a plăsmuit un tratat fals de suzeranitate între Moldova şi Turcia, în care se prevedea independenţa ţării în schimbul plăţii tributului şi a unui ajutor militar [1].

Acestea fiind argumentele de drept istoric, autorul proclamă cu tărie asuprirea de nesuferit sub care era supusă ţara din cauza lăcomiei turceşti: „Aşa îşi bat joc de pielea bieţilor moldoveni ambiţia şi lăcomia şi nu se lasă pînă cînd nu mulţumesc trufia nemăsurată care domneşte la curtea otomană şi lăcomia de a obţine tot mai mult" [2]. Moldova supusă cruntei exploatări a turcilor va pieri cu totul, dacă nu va fi mîntuită. Banii şi produsele pe care le cer turcii de la domnii Moldovei „sînt însă stoarse, cu orice mijloace, de la bieţii supuşi, pentru a sătura lăcomia de nesăturat a Porţii Otomane. De aceea, numărul nenorocirilor şi al năpăstuirilor crescînd pe zi ce trece, primejdia ruinei definitive este aproape" [3]. Socotim această frază de disperare ca un apel adresat lumii pentru salvarea Moldovei.

Cantemir, cunoscător al lucrurilor şi firii turceşti, înţelege bine că jefuirea sistematică a tuturor produselor ţării de către turci formează o exploatare economică, sub aparenţele unei autonomii politice. De aceea el scrie cu dreptate că sultanul a lăsat domnilor moldoveni stăpînire deplină numai în acele ramuri ale cîrmuirii din care nu puteau ieşi venituri pentru Poartă. Veniturile Moldovei, după Cantemir, au scăzut, ele sînt în vremea autorului „abia a şasea parte din veniturile de altă dată" [4], ceea ce firește este o exagerare, dar arată că autorul *Descrierii Moldovei* vedea bine că apăsarea turcească se sprijinea în primul rînd pe latura economică.

Dimitrie Cantemir se plînge că moldovenii n-au ştiut să lupte împotriva turcilor, nu au opus o rezistenţă puternică năvălitorului: Este, după părerea lui, o adevărată minune că turcii „nu au putut totuşi să silească la supunere prin sabie un popor atît de neînvăţat şi de slab faţă de turci" [5]. Aci, *Descrierea Moldovei* este în contrazicere cu cronicarii vechi, în special cu Ureche, care ridică imn de slavă luptei eroice a moldovenilor cu turcii pentru independenţă. Poate că nemulţumit de ridicarea moldovenilor cu prilejul războiului de la 1711, cînd ţara nu s-a aflat în întregime în luptă (nici nu a avut timpul s-o facă), a rostit Cantemir aceste cuvinte amare. Totuşi, el recunoaşte existenţa unei lupte populare, permanente, a ţăranilor din Moldova împotriva asupritorilor. După dînsul, ţăranii moldoveni socoteau ca o datorie să ucidă pe turci şi pe tătari şi hulesc pe cei ce se poartă îndurător faţă de aceştia [6]. Iar în altă parte adaugă tot despre ţăranii moldoveni: Ei socotesc că nu este păcat, şi cu atît mai puţin o crimă, să omoare sau să prade pe un turc sau pe un tătar" [7]. Este vorba aci de lupta haiducilor, lupta cu forme specific populare a moldovenilor pentru continuarea războiului pe care îl părăsise clasa stăpînitoare.

Însă el, Dimitrie Cantemir, este mîndru de rolul istoric pe care l-a jucat ca apărător al independenţei Moldovei şi subliniază acest lucru şi în *Descrierea*

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 109.
[2] *Ibidem*, p. 52.
[3] *Ibidem*, p. 109.
[4] *Ibidem*, p. 107—108.
[5] *Ibidem*, p. 126.
[6] *Ibidem*.
[7] *Ibidem*, p. 127.

Moldovei. Cînd ajunge în şirul domnilor Moldovei la domnia lui, scrie aceste cuvinte: „Dimitrie Cantemir, care lăsînd toate măririle şi foloasele pentru o singură mărire, a trecut cu oştile sale de partea creştinilor“ [1]. El înţelege prin aceasta că singura mărire care va rămîne în istorie este aceea de luptător pentru independenţă împotriva turcilor. În aceasta stă gloria lui istorică.

15. Independenţa Moldovei. Pe vremea cînd Cantemir scria *Descrierea Moldovei*, drepturile istorice erau acelea care hotărau de soarta popoarelor şi nu „dreptul natural“ al unui popor de a trăi liber. În legătură cu acest fel de a gîndi, el era silit să dovedească independenţa Moldovei înainte de supunerea sub turci, pentru a putea cere eliberarea ţării. De aceea, Dimitrie Cantemir neagă faptul istoric că înainte de suzeranitatea turcească Moldova a fost vasala Poloniei şi în anume perioade de timp şi a Ungariei. De fapt, suzeranitatea nu era o înstrăinare a independenţei, ci o suprapunere de autoritate militară, dar Cantemir nu mai înţelegea în vremea lui vechiul drept feudal din veacurile XIV—XV. Şi Ureche în cronica sa a negat existenţa suzeranităţii Poloniei asupra Moldovei şi acolo unde a aflat în izvoarele sale polone despre omagiul depus de domnii moldoveni regilor poloni, el nu le reproduce textul, ci unde spune izvorul despre vasalitate, el vorbeşte de alianţă şi prietenie [2]. Motivele lui Ureche erau aceleaşi ca ale lui Cantemir, ambii sînt luptători cu scrisul, pentru independenţa ţării lor.

„Afară de Dumnezeu şi de sabia lor (domnii Moldovei), spune Cantemir, nu cunoşteau pe nimeni mai mare în ţara lor, nu erau legaţi de nici un principe strein, nici ca vasali, nici prin omagiu“ [3]. El se întreabă de ce totuşi cronicarii poloni şi unguri afirmă că Moldova a fost vasală ţărilor lor. Este adevărat totuşi, spune Cantemir, că deşi unii cronicari poloni afirmă această suzeranitate, alţii, ca Paul Piasecki, o neagă [4]. În realitate, Piasecki nu neagă existenţa vasalităţii Moldovei faţă de Polonia, dar deoarece cronica lui începe povestirea evenimentelor cu sfîrşitul veacului al XVI-lea, nu are prilej să vorbească despre ea [5]. După Cantemir, anume domni şi boieri moldoveni au bejenit în Polonia şi au cerut ajutorul acestei ţări, de aceea, pentru acest motiv foarte simplu, polonii au inventat existenţa legăturilor de vasalitate între Moldova şi ţara lor [6]. Autorul *Descrierii Moldovei* mai adaugă şi altă explicaţie: răzeşii din Cîmpulung moldovenesc s-au răsculat adesea împotriva domnului Moldovei, din cauza dărilor grele şi au cerut sprijinul polonilor, „fapt care a dat unor istorici poloni prilejul de a se lăuda că Moldova ar fi fost tributară Poloniei“ [7]. Răscoala la care face aluzie Cantemir şi ajutorul dat de poloni cîmpulungenilor au avut loc în anii 1691—1693 [8], dar vasalitatea Moldovei faţă de Polonia datează din secolul al XIV-lea. Azi documentele diplomatice din vechile arhive polone au fost date la iveală şi se ştie că există tratate de vasalitate şi omagiu între Moldova şi Polonia, începînd din anul 1387, aşa că aceste

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 47.
[2] Gr. Ureche, *Letopiseţul ţării Moldovei*, ediţia P. P. Panaitescu, p. 15—16.
[3] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 36.
[4] *Ibidem*, p. 70, 123—124.
[5] Paul Piasecki, *Chronica gestorum in Europa singulariorum*, Cracovia, 1648.
[6] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 70.
[7] *Ibidem*, p. 123.
[8] Cronica lui Pseudo-Nicolae Costin, *Letopiseţul...* la M. Kogălniceanu, *Letopiseţele Moldovei*, ediţia a II-a, II, p. 33.

fapte nu mai pot fi contestate [1]. Cantemir le-a contestat, însă nu de pe o poziție științifică, ci de pe una politică: el voia să demonstreze că Moldova a fost întotdeauna independentă, că are dreptul de a recăpăta independența ei, care i-a fost furată de turci.

În *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*, Dimitrie Cantemir urmează să arate unitatea de origine și istoria comună a ramurilor răzlețite ale poporului romîn, idee pe care n-o dezvoltă în *Descrierea Moldovei*, destinată numai uneia dintre provinciile romînești. În *Descrierea Moldovei*, e de observat că nu trece măcar numele lui Mihai Viteazul, care cîteva luni a cîrmuit Moldova, între stăpînitorii acestei țări, deci îl consideră ca uzurpator. El nu poate trage, pe vremea lui, din unitatea neamului, concluzia necesității unificării politice de stat a romînilor, idee care apare numai în perioada capitalistă. Faptul mărunt al omiterii pomenirii lui Mihai Viteazul din istoria Moldovei ne arată limitele gîndirii sale politice. *Descrierea Moldovei* nu rămîne mai puțin cea mai înaintată scriere politică din literatura noastră pînă la mijlocul veacului al XVIII-lea.

HARTA MOLDOVEI

Descrierea Moldovei a fost însoțită de o hartă desenată de autor. Adusă de Antioh Cantemir la Paris, harta Moldovei a lui Dimitrie Cantemir a fost gravată și publicată prin grija fiului său în Olanda la 1737 sub titlul, *Principatus Moldaviae nova et accurata descriptio delineante Demetrio Cantemirio* (Nouă și îngrijită descriere a principatului Moldovei, desenată de Dimitrie Cantemir) [2]. În timpul cînd a fost ambasador al Rusiei la Paris, Antioh Cantemir a dat geografului francez d'Anville harta manuscrisă a tatălui său și acest geograf a executat o copie, după care se pot corecta multe greșeli ale hărții gravate în Olanda. Titlul acestei copii manuscrise, păstrate în Biblioteca Națională din Paris, este *Moldaviae principatus, delineante principe Demetrio Cantemirio* [3]. Harta care însoțește traducerea ediției germane din 1771 [4] și a fost apoi reprodusă și de alte traduceri ale *Descrierii Moldovei*, este o reducție fără valoare a hărții desenate de Cantemir. Harta Moldovei face parte integrantă din *Descrierea Moldovei*, este o ilustrare și o explicare a textului. În text, autorul trimite la hartă, arătînd că spusele lui despre întinderea Moldovei se pot ușor controla, de „oricine dorește să consulte harta geografică alăturată acestei cărți" [5].

Harta Moldovei a fost desenată de Cantemir o dată cu redactarea textului, adică în Rusia, contrar părerii geografului G. Vîlsan, care credea că harta a fost desenată în Moldova [6]. În adevăr, în *Hronic*, autorul spune: „cu doi ani înainte toată hotărîrea țării Moldovei *cu tabla gheografică* cu cîtă oșîrdie și trudă s-au putut, deplin, precum mi se pare, s-au șiruit" [7]. Deci desenase harta cu doi ani înainte de scrierea *Hronicului*. În schimb în *Istoria Imperiului Otoman*, începută înainte de *Descrierea Moldovei*, dar terminată mai tîrziu,

---

[1] Publicate la noi de M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II și I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II.

[2] G. Vîlsan, *Harta Moldovei de D. Cantemir*, *Anal. Acad. Rom. Mem. Secț. Ist.*, VI, 1924.

[3] P. P. Panaitescu, *Opera geografică a lui D. Cantemir*, *Anal. Acad. Rom. Mem. Secț. Ist.*, VIII, 1928.

[4] Vezi mai jos bibliografia generală.

[5] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 5.

[6] G. Vîlsan, *Opera geografică a lui D. Cantemir*, în *Lucrările Institutului de Geografie*, Cluj, II, 1926, p. 9.

[7] D. Cantemir, *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*, p. 179.

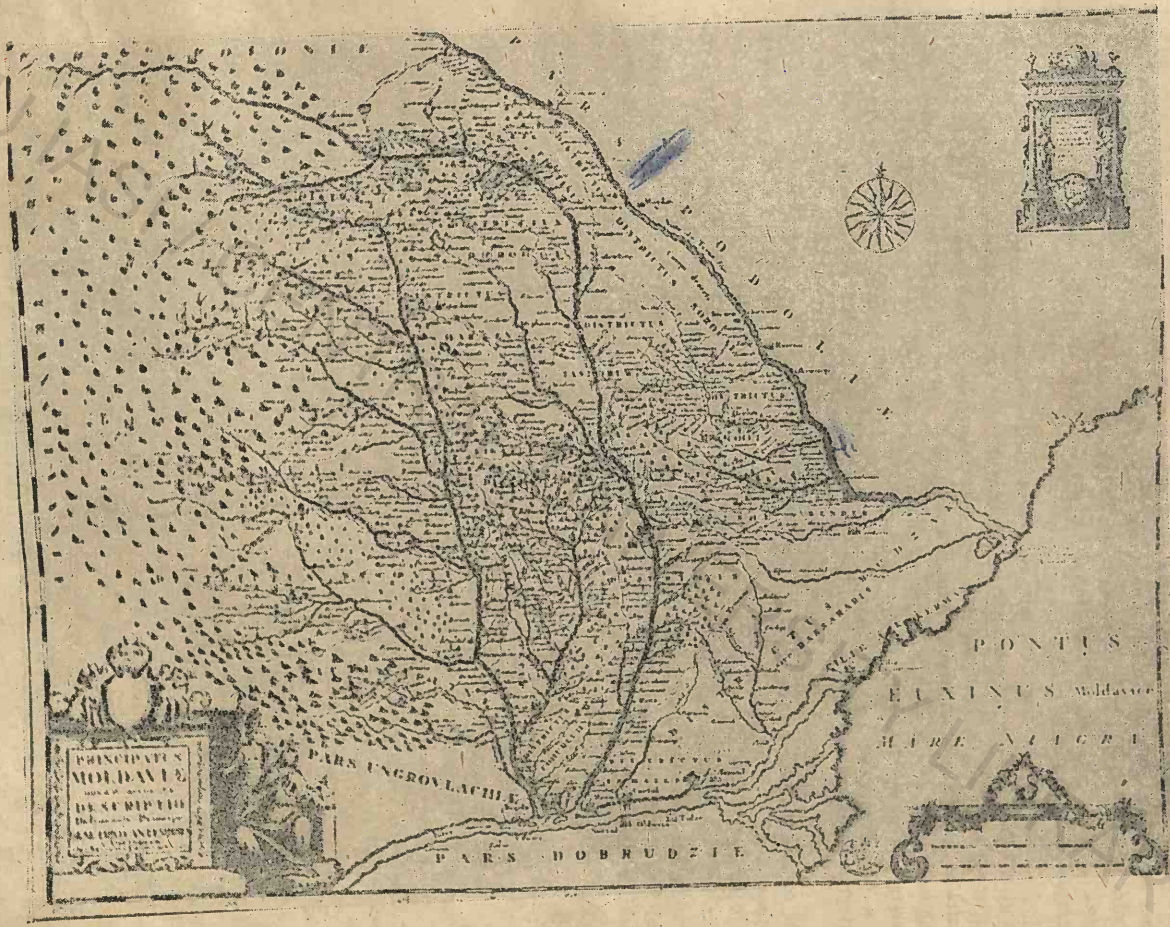

Harta Moldovei de D. Cantemir.

D. Cantemir se plînge că toate hărţile Moldovei şi Ţării Romîneşti au limitele greşite, şi sînt desenate „absurd şi eronat", fără să spună că el însuşi a desenat o hartă mai exactă[1]. Deci la această dată, probabil pe la 1714, harta Moldovei nu era încă desenată de D. Cantemir. Pe de altă parte, la Stănileşti, pe Prut, citim pe hartă: „*Hic Russi pugnarunt cum Turci*" (Aici au luptat ruşii cu turcii), aluzie la lupta din 1711, deci o notă scrisă după retragerea lui Cantemir în Rusia.

Aşadar Dimitrie Cantemir nu a avut prilej să ridice pe teren harta, să facă măsurători şi călătorii, ci a alcătuit harta sa pe temeiul altor hărţi geografice mai vechi, apoi după datele orale aflate de la moldovenii care l-au însoţit în Rusia şi din ce ştia din amintire. Astfel se explică anume greşeli: lăţimea exagerată a Moldovei în harta lui Cantemir faţă de lungimea de la sud la nord, aşezarea greşită a unor localităţi, de exemplu Adjudul şi Bacăul (acesta pus în susul Bistriţei şi nu la vărsare). Totuşi, harta Moldovei lui Cantemir, alături de a Ţării Romîneşti a lui Constantin stolnicul Cantacuzino, rămîne cea mai însemnată lucrare cartografică din trecutul nostru feudal, întîia hartă a Moldovei ridicată de un moldovean.

Pentru istorici ea este deosebit de interesantă, deoarece cuprinde indicaţia pădurilor azi tăiate, care acopereau pe atunci o mare parte a ţării, împărţirea veche a Moldovei în ţinuturi cu graniţele lor de la începutul veacului al XVIII-lea, precum şi un număr de sate cu numele lor vechi, azi dispărut sau schimbat. De asemenea se pot studia pe harta lui Cantemir limitele raialelor turceşti. În acest chip, harta Moldovei de Dimitrie Cantemir rămîne un complement preţios al textului *Descrierii Moldovei*. Autorul care ştia că geografia nu poate vorbi fără hartă, nu s-a mulţumit numai cu o descriere pur literară, ci s-a străduit la munca tehnica a cartografiei, în care este iarăşi un precursor.

[1] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, trad. I. Hodoş, p. 177, nota nr. 25.

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITARĂ

XIX. ISTORIA IMPERIULUI OTOMAN

IMPORTANȚA ȘI RĂSPÎNDIREA SCRIERII

Azi, în lumina valorificării pe care o face vremea, socotim că cea mai interesantă scriere a lui Dimitrie Cantemir, aceea care rămîne pentru studiu, cea mai bogată în considerații și idei, este *Descrierea Moldovei*. Nu tot așa erau cîntărite lucrările lui în veacul al XVIII-lea; pe atunci cea mai mare faimă era acordată *Istoriei Imperiului Otoman*. Această scriere, despre valoarea căreia vom discuta mai jos, a făcut din Cantemir un istoric european, iar cartea a rămas multă vreme un îndreptar pentru toți cercetătorii istoriei turcești.

Cu toată această faimă, sau tocmai din cauza ei, deoarece mulțimea traducerilor a făcut inutilă publicarea originalului latin, textul latin al *Istoriei Imperiului Otoman* a rămas pînă astăzi inedit și așteaptă editarea. O copie după manuscrisul autograf, aflător în Rusia, se păstrează la Academia R.P.R. [1]. Din comparația lui cu toate traducerile publicate, se poate constata că textul nu este lipsit de greșeli în nici una din traduceri, chiar în cea engleză, care este cea mai bună. Mai mult chiar, în originalul latin se află o sumă de pasaje, fraze, numiri, note, care lipsesc în toate traducerile, deci sînt complet inedite.

În originalul latin, titlul lucrării este *Incrementa atque decrementa aulae othomanicae*; creșterea și descreșterea curții otomane. Prin curte, Cantemir înțelege dinastia Osmanilor și în genere cîrmuirea imperială, aula corespunde cu Înalta Poartă. Din acest text latin a fost publicat numai un fragment la Iași în 1833, sub îngrijirea lui G. Asaki, *Excerptum ex operibus latinis Demetrii Cantemiri, vajvodae Moldaviae, Imperii Romani et Russiae principis, membri Accademiae* (sic) *Berolinensis et Petropolitensis, qui regnavit anno 1710, Iassiis, in typographia Apis, 1833*, 4 p. (care cuprinde pretinsul discurs al lui Ștefan cel Mare pe patul de moarte).

Răspîndirea în Europa a *Istoriei Imperiului Otoman* se datorește fiului său, poetul și diplomatul Antioh Cantemir, în timpul șederii lui ca ambasador al Rusiei întîi la Londra, apoi la Paris. Întîi a fost publicată traducerea engleză la Londra în două volume, în anii 1734—1735. Antioh Cantemir, ambasador al țarinei Ana pe lîngă regele Angliei, George II, adusese manuscrisul tatălui său cu

[1] Academia R.P.R., manuscrise latine, manuscrisele D. Cantemir, nr. 72 (textul) și 73 (notele).

dînsul din Rusia şi-l încredinţase pastorului N. Tindal [1], autor al mai multor scrieri asupra istoriei Angliei şi a Palestinei în antichitate [2]. Cînd Antioh Cantemir a trecut la Paris ca ambasador al ţarinei Elisabeta pe lîngă regele Ludovic al XV-lea, el a pus la cale şi o traducere franceză a *Istoriei Imperiului Otoman*, tot după manuscrisul latin, apărută în 1743, în patru volume mici. Traducătorul a fost M. de Jonquières [3]. În sfîrşit, abia la 1745, după moartea lui Antioh Cantemir, apare la Hamburg traducerea germană a lui Schmidt, după textul englez [4].

Dar încă înainte de apariţia acestor traduceri, care făcură renumele european al cărţii fostului domn al Moldovei, lucrarea fusese folosită în manuscrisul latin al autorului de către mai mulţi eruditi şi s-au alcătuit chiar şi unele traduceri, rămase însă în manuscris. Astfel, încă din timpul vieţii lui Dimitrie Cantemir, la 1721, cînd ţarul se gîndea la expediţia împotriva musulmanilor de la Marea Caspică, de care am vorbit mai sus, elevul Şcoalei superioare latino-greco-slave din Moscova, Dimitrie Grozin, a fost însărcinat să traducă în rusește *Istoria Imperiului Otoman* a lui Dimitrie Cantemir. Ţarul Petru I dăduse poruncă rectorului Academiei să pună la cale această traducere, şi acesta o încredinţase elevului său, Dimitrie Grozin. Peste cîtva timp, Grozin înfăţişa manuscrisul complet al traducerii împăratului Petru I [5]. Weber, rezidentul saxon la curtea rusească, afirmă chiar că această traducere rusească ar fi fost tipărită din ordinul ţarului Petru şi că Dimitrie Cantemir ar fi dedicat-o amintirii împăratului german Leopold I [6]. Cred că în ceea ce priveşte tipărirea este vorba de o confuzie cu cealaltă scriere a lui Cantemir despre turci, *Sistema religiei mahomedane*, care în adevăr a văzut lumina tiparului în rusește la 1722.

După moartea lui Dimitrie Cantemir, învăţatul Bayer, profesor la Academia din Petersburg, începuse tipărirea textului original latin al *Istoriei Imperiului Otoman*, care însă nu a fost dusă la bun sfîrşit [7]. În adevăr, Antioh Cantemir a luat cu sine manuscrisul tatălui său la Paris şi Londra, oprind tipăritura lui Bayer [8]. Suedezul C. R. Berch a cercetat şi el în Rusia la 1735 *Istoria Imperiului Otoman* după copia lui Bayer, şi face o dare de seamă asupra ei, socotind textul propriu-zis al istoriei turceşti de mică valoare, compilat după un autor mediocru, dar spune în schimb că notele bogate cu care autorul a însoţit povestirea faptelor istorice sînt foarte preţioase [9].

Antioh Cantemir pusese la cale, în timpul şederii sale în străinătate, mai întîi o traducere italiană care n-a apărut [10]. În acest chip, *Istoria Imperiului*

[1] D. Cantemir, *The history of the growth and decay of the Othman Empire*, ed. Londra, 1734, 1735, II volume, trad. N. Tindal, vicar de Greath Waltham, în Essex; ed. II, Londra, 1757.

[2] Robert Watt, *Bibliotheca Britanica*, Edimbourg, 1824, sub voce, cf. *Remarques historiques et critiques sur l'historie d'Angleterre de Rapin Thoyras*, par. N. Tindal, maître ès arts et vicaire de Grand Waltham, Haga, 1733.

[3] Vezi titlurile complete în bibliografie, sînt ediţii la patru librari.

[4] Titlul exact la bibliografie.

[5] P. P. Panaitescu, *Le prince D. Cantemir et le mouvement intellectuel russe sous Pierre le Grand*, „Revue des Études Slaves", VI, p. 250.

[6] H. Weber, *Mémoires*, Haga, 1725, p. 324.

[7] *Raportul lui Gr. Tocilescu despre misiunea sa în Rusia*, în *Analele Academiei Romîne*, ser. I, XI, 1879, p. 45 şi urm.

[8] D. Cantemir, *Beschreibung der Moldau*, în „Büsching's Magazin", 1769, p. 540.

[9] C. I. Karadja, *Operele lui Dimitrie Cantemir în biblioteca Academiei din Petrograd după însemnările unui suedez din anul 1735*, în „Revista Istorică", XV, 1929, p. 2—3.

[10] M. Guer, *Mœurs et usages des Turcs*, Paris, 1747, introducerea, I, p. V.

Otoman, a fostului domn al Moldovei, s-a răspîndit în toată Europa învățată și pînă la lucrarea monumentală a lui Hammer Purgstall, apărută la 1827, a fost temelia tuturor cercetărilor și izvorul principal de informație despre istoria turcilor, întreprinse de toți învățații Europei.

Dimitrie Cantemir era omul potrivit pentru a întreprinde o istorie a Imperiului Otoman; locuise ani de zile la Constantinopol, trăise în preajma învățaților și cîrmuitorilor politici turci, cunoștea secretele și slăbiciunea imperiului și venise clipa să le dea pe față.

DATA

Pentru *Istoria Imperiului Otoman*, chestiunea datării prezintă un interes deosebit, deoarece scrierea aceasta se leagă atît de preocupările despre Turcia ale autorului, în vremea cînd trăia în capitala imperiului, în mijlocul culturii orientale, cîntărind slăbiciunile și puterea turcilor în vederea eliberării poporului său, cît și de speranțele de a recăpăta domnia și libertatea țării cu ajutorul rușilor, după 1711.

Data ultimă istorică cuprinsă în paginile istoriei osmane a lui Cantemir este amintirea bătăliei de la Peterwaradin între austriaci și turci [1]. Această luptă are loc la 3 august 1716, stil nou [2]. Deci *Istoria otomană* a fost terminată după această dată, puține luni mai tîrziu, deoarece nici o altă dată istorică nu se află într-însa, posterioară acestei date. Pe de altă parte, Dimitrie Cantemir spune într-alt loc din aceeași carte că în timpul cînd scria, era domn în Țara Românească, Nicolae Mavrocordat, iar fratele acestuia, Ioan, este mare terziman al Porții [3]. Numai între ianuarie și noiembrie 1716 a fost această situație, cînd amîndoi frații au ocupat în același timp cele două demnități amintite [4]. Așadar *Istoria Imperiului Otoman* a fost terminată în 1716, după august și înainte de noiembrie.

Dar cînd a fost începută? În scrisoarea amintită, adresată unui învățat german și publicată într-o revistă din Leipzig la 1714, Dimitrie Cantemir înșiră lucrările pe care le are și pe care le-ar putea trimite în Germania spre publicare. Între acestea, menționează și „un rezumat (synopsis) al istoriei turcești, pe care am vrut s-o denumesc Creșterea curții Otomane și o am în mînă chiar acum" [5]. Este de observat că la acea dată, Cantemir nu avea decît o prescurtare a istoriei turcești și anume numai partea întîi, creșterea Imperiului Otoman, nu scrisese încă partea doua, a descreșterii. Prescurtarea nu poate fi decît traducerea cărții lui Saadi, care este baza textului primei părți a istoriei otomane a lui Cantemir. Lucrarea lui Saadi este de altfel precis citată de Cantemir ca: *Synopsi historiarum* [6], adică tocmai titlul din scrisoarea amintită.

Așadar la 1714, Cantemir nu făcuse decît să adune material, adică să traducă pe Saadi effendi și eventual alte izvoare turcești. Totuși deși, cum am dovedit, întreaga istorie a *Imperiului Otoman* este redactată în Rusia, este foarte

---

[1] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms., p. 527, trad. I. Hodoș, p. 773.
[2] J. W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, V, Gotha, 1857, p. 533.
[3] D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 387, trad. Hodoș, II, p. 595 nota.
[4] N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, II, p. 425—426.
[5] O. Densușianu, *Notițe asupra lui D. Cantemir*, în „Revista critică literară", II, 1894, p. 66—67.
[6] D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 18—19, trad. Hodoș, p. 13.

probabil că anume lucrări pregătitoare au fost făcute încă înainte de trecerea în această țară. Pentru aceasta avem un argument tehnic: citarea cărților și manuscriselor: turcești, arabe, persane, pe care se bazează istoria otomană, nu pot fi decît rezultatul unei adunări de texte în capitala și în provinciile Imperiului turcesc, căci în bibliotecile din Rusia de atunci nu ar fi găsit așa ceva. Același lucru se poate spune despre unele din cronicile bizantine, citate în manuscris. Chiar dacă Dimitrie Cantemir ar fi cumpărat aceste manuscrise, și le-ar fi dus cu el în Rusia, încă este o dovadă că înainte de a trece în această țară, el începuse să adune material pentru scrierea *Istoriei Imperiului Otoman*. Pe de altă parte, preocupările sale despre originea, puterea, organizarea Imperiului turcesc se văd și în *Istoria Ieroglifică*, și anume nu întîmplător, ci formează acolo o pasionată cercetare. *Istoria Imperiului Otoman*, cu toată deosebirea între o lucrare de știință și un roman alegoric, cade în același moment de preocupări ca *Istoria Ieroglifică*. *Istoria Imperiului Otoman* este, socotim, singura dintre lucrările scrise în Rusia de Cantemir, cu caracter științific, care să fi fost începută, în privința strîngerii materialului de izvoare, încă înainte de trecerea autorului în țara de la răsărit. Dar redactarea, care se leagă și de prezentarea lucrării în privința planului și a concepției istorice, este în întregime lucrată între *1714 și 1716*, adică în timpul ședерii în Rusia de sud [1].

Nu împărtășim însă părerea unor istorici, părere destul de curioasă, cum că textul istoriei ar fi fost scris în Constantinopol, iar notele adaose în Rusia, cum vom vedea mai jos.

VALOAREA ȘTIINȚIFICĂ

Anume calități deosebitoare ale *Istoriei Imperiului Otoman* au apărut îndată ca evidente pentru cititorii occidentali, cînd cartea s-a ivit în librăriile din Londra și Paris. Iată cum salută un recenzent al vremii apariția traducerii franceze: Autorul este „un savant judicios, imparțial, nu poate fi niciodată bănuit de ură. Faptele povestite sînt scoase din izvoarele cele mai sigure și mai autentice. El așează faptele cu metodă, expune cu exactitate, povestește în chip clar ... Dezvoltă acțiunea, zugrăvește pe actori, nu caută să înfrumusețeze subiectul pentru a distra pe cititori, nu rîvnește la alt merit decît de a spune adevărul și de a-l face înțeles" [2]. Aceste laude sînt în mare parte meritate, *Istoria Imperiului Otoman* este o carte care urmărește descoperirea adevărului, ca atare alcătuiește o scriere cu caracter științific.

În schimb, erorile și confuziile de metodă au ieșit la iveală mult mai tîrziu. La începutul veacului trecut, un mare învățat orientalist, J. Hammer, autorul unei Istorii a Imperiului Otoman în nemțește, care se folosește și azi, a

[1] În traducerea romînă a *Istoriei Imperiului Otoman* (de I. Hodoș), p. 123, este o greșeală de traducere. Vorbind de bătălia de la Zenta (1697), autorul nu spune că a fost în „războiul din anul trecut", ci „în ultimul an al războiului trecut" (ms., p. 83), ceea ce arată că *Istoria Otomană* nu a fost scrisă la 1698, ci în timpul războiului al doilea al austriacilor cu turcii, început la 1716. Cf. însă I. Minea, *Cînd a redactat D. Cantemir Istoria... curții Aliosmăneștі*, în „Cercetări istorice", II—III, 1927, p. 256—257.

[2] *Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux arts*, în *Mémoires de Trévoux*, septembrie, octombrie și noiembrie 1743, p. 2329; 2663—2673; 2738—2744. Această recenzie mi-a fost semnalată de V. Mihordea, pentru care îi aduc mulțumiri.

supus *Istoria* lui Cantemir unei critici severe, de la înălțimea unui secol de experiență istoriografică, de la scrierea ei. Critica lui Hammer a apărut în „Journal Asiatique" din Paris, în 1824. Forma criticii este violentă: „Sînt puține cărți care s-au bucurat de o reputație mai puțin meritată ca Istoria Otomană a principelui Cantemir. Ea a ocupat primul rang între lucrările care au uzurpat pînă acum în Europa numele de istorie otomană și a fost o autoritate în tot ce privește evenimentele istorice, moravurile și limba turcilor. Nu numai în Rusia, unde a scris autorul, cartea aceasta a trecut drept un oracol, dar și în Germania, în Franța și chiar în Anglia". Autorul recenziei își propune să dărîme această faimă nejustificată a predecesorului său și se înțelege că numai opera lui Hammer urma să rămînă singurul oracol al istoriei turcești. „Principele Cantemir în loc să fie eminamente savant, este eminamente ignorant în arabă și persană". Trei sînt, după Hammer, scăderile *Istoriei Otomane* a lui Cantemir: folosirea ca izvor al narațiunii a compilației lui Saadi effendi, un cronicar din secolul al XVII-lea, în locul folosirii cronicarilor turci contemporani cu evenimentele, ceea ce dă naștere la confuzii cronologice și la lipsa unor evenimente importante (de exemplu, asediul Constantinopolului de către turci, 1422); în al doilea rînd, confuziile geografice: numele turcești ale localităților din Asia Mică sînt identificate greșit de Cantemir cu numele lor respectiv bizantin. În al treilea rînd, Cantemir încearcă să explice etimologia unor cuvinte orientale: dregătorii, porecle, ceremonii etc., dar nimerește greșit mai totdeauna, căci deși cunoaște limba turcă vorbită, nu cunoaște pe cea istorică. Concluzia lui Hammer este aceasta: „Această istorie s-a bucurat greșit de o reputație uzurpată" [1].

Desigur că multe din obiecțiile lui Hammer sînt întemeiate, totuși el nu recunoaște un fapt care astăzi este evident: notele lui Cantemir despre persoane istorice turcești contemporane, biografia lor, instituții, școli, viața creștinilor sub turci, monumente, amintiri personale, sînt o mină de informații neprețuite, care nu pot fi înlocuite cu nici un alt izvor istoric.

Critica lui Hammer este nedreaptă, în sensul că reprezintă o condamnare a unei cărți vechi de peste o sută de ani, pe baza progreselor științei mai noi. Astăzi cartea lui Hammer despre Istoria Imperiului Otoman este la rîndul ei învechită; s-a dovedit că cronologia istoriei turcești în secolele XIV—XV este greșită la Hammer, că nu se poate pune bază pe datele ei, așa că vremea se răzbună.

Trebuie să recunoaștem că erorile istorice, în special cele de cronologie, abundă în *Istoria Imperiului Otoman*, multe din ele privesc și istoria Moldovei, în care autorul ar fi putut corecta greșelile compilatorilor turci pe povestirea cărora se întemeiază. Astfel, Ștefan cel Mare este făcut contemporan cu Baiazid I, care a trăit un secol înaintea lui, și după Cantemir, domnul Moldovei ar fi învins pe Ilderim Baiazid în două bătălii, între care una pe malurile Prutului [2]. Tot Ștefan cel Mare, după Cantemir, ar fi așezat ca domn al Țării Românești pe un anume Vintilă, pe care istoria nu-l cunoaște pe acea vreme [3]. Despre luptele lui Mircea cel Bătrîn cu turcii nu pomenește nici un cuvînt. Cunoscuta luptă de la Ankara din 1402 între Baiazid și Timur Lenk este deplasată greșit la Brussa [4].

---

[1] J. de Hammer, *Sur l'histoire ottomane du prince Cantemir*, în „Journal Asiatique", Paris, III-e sèrie, t. IV, 1824, p. 24—45.

[2] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms., p. 65, trad. I. Hodoș, p. 61—62.

[3] *Ibidem*, ms., p. 65, trad. I. Hodoș, p. 62.

[4] *Ibidem*, ms., p. 39—40, trad. I. Hodoș, p. 72.

Logofătul Tăutu, care ar fi adus primul tribut al Moldovei la Poartă, este făcut contemporan cu sultanul Soliman Magnificul (1520—1566), în vremea căruia acest boier moldovean murise de mult [1]. La capitolul privitor la ultimii ani ai secolului al XVI-lea nu se spune nici un cuvînt despre luptele lui Mihai Viteazul cu turcii, el apare însă la sfîrşit, într-o notă despre istoria Ţării Romîneşti, în care se arată greşit că a domnit după Radu Şerban, în realitate urmaşul său, şi că vrînd să se răscoale împotriva turcilor, a fost bătut de aceştia şi nevoit să fugă în Transilvania unde a fost omorît de G. Basta [2].

O mare parte din greşelile lui Cantemir în *Istoria Imperiului Otoman* se datoresc faptului că el a urmat foarte de aproape izvoarele turceşti, în care avea mare încredere, şi în orice caz le vedea ca un lucru nou în istoriografie, necunoscut ştiinţei europene. Cine citeşte *Istoria Imperiului Otoman* este impresionat de felul cum e prezentată istoria sultanilor în textul primei părţi a scrierii. Anume, peste tot turcii sînt priviţi, cu o exagerată părtinire, creştinii, dimpotrivă, sînt socotiţi demni de ocară şi dispreţ. Numai în notele ce însoţesc textul, autorul ia o atitudine critică, îndrăzneşte să socoată afirmaţiile turceşti, care ocupă loc de cinste în text, ca greşite şi calomnioase. Astfel, sultanul Murad II trecu în Europa cu ajutorul bizantinilor, spune textul. Nota arată: „Mai bine cred că este o calomnie inventată de turci contra grecilor" [3]. Corcud, fiul lui Selim, voia să ceară sprijinul creştinilor. spune textul. „Eu cred că aceasta este numai o ironie din partea turcilor", găsim în notă [4]. Moldovenii se purtau, nu ca soldaţi, ci ca nişte călăi, scrie textul. „Această purtare nu se poate atribui tuturor moldovenilor", zice nota [5].

Unii istorici, lipsiţi de critică [6], au tras concluzia din astfel de contraziceri că Dimitrie Cantemir ar fi scris *Istoria Imperiului Otoman* în două perioade. Întîi ar fi tradus analele turceşti, însuşindu-şi părerile lor, în vremea cînd era turcofil, apoi a completat istoria sa cu note favorabile creştinilor, după ce a trecut de partea ruşilor. Din exemplele înfăţişate mai sus se vede că textul nu reprezintă punctul de vedere al lui Cantemir, ci al izvorului turcesc, pe care autorul îl reproduce şi-l comentează. Putem oare admite că a fost o vreme cînd Cantemir socotea că moldovenii sînt nişte călăi şi că a trebuit să vină noua orientare a politicii lui, ca să-şi schimbe părerea? Noi ştim, din cele spuse mai sus, că şi atunci cînd era la Constantinopol, Cantemir nu iubea pe turci şi era un adversar al lor, dovadă *Istoria Ieroglifică*.

În realitate, textul (în partea întîi, a „creşterii", Imperiului Otoman) este traducerea cărţii lui Saadi effendi din Larissa, o prescurtare a istoriei turceşti scrisă la 1696, după Idrisi şi alţii [7]. Cantemir voind să pună la îndemîna cititorilor săi europeni o istorie autohtonă a turcilor, o traduce în întregime, iar numai în note face observaţiile sale critice, cu ajutorul scriitorilor bizantini şi apuseni şi a cunoştinţelor sale despre stările otomane. Deci. numai notele sînt partea originală a operei, restul fiind traducere. Că textul (în partea întîi) reprezintă o tra-

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 150, 221, trad. I. Hodoş, p. 271.
[2] *Ibidem*, ms., p. 405, trad. I. Hodoş, p. 626, nota.
[3] *Ibidem*, ms., p. 71 (note), 83 (text), trad. I. Hodoş, p. 106.
[4] *Ibidem*, ms., p. 123 (text), 163 (note), trad. I. Hodoş, p. 207.
[5] *Ibidem*, ms., p. 271 (text), 354 (note), trad. I. Hodoş, p. 492.
[6] I. Minea, *Despre D. Cantemir*, Iaşi, 1923, p. 72—78; M. Romanescu, *Cantemir, Montesquieu şi Marsigli*, în *Omagiu lui C. Giurescu*, Bucureşti, 1944, p. 417—418.
[7] D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 18, trad. I. Hodoş, p. 12—13.

ducere din turcește, se vede din aceea că acolo datele sînt după anii Hegirei [1], iar numele proprii sînt date în forma turcească, însuși numele lui Ștefan cel Mare apare în textul latin, ca Istefan [2].

Această constatare, a reproducerii fără intervenția autorului a unei cronici turcești, ne îngăduie să înlăturăm multe învinuiri de greșeli, atribuite lui Cantemir, de vreme ce multe din ele sînt corectate în note.

Tocmai aceste note, comentarii vaste, cu informații asupra vieții otomane și a popoarelor din imperiu sau vasale lui, formează valoarea și pentru vremea noastră a *Istoriei Imperiului Otoman*. Pe lîngă note, partea de la urmă, a „descreșterii" imperiului de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și din secolul următor, pînă la 1711, pentru care Dimitrie Cantemir a fost în mare parte martor ocular și în situația de a fi perfect informat, constituie un fel de memorii, deosebit de valoroase. Nu trebuie să căutăm în *Istoria Imperiului Otoman*, ceea ce nu ne poate da, adică o istorie a Evului Mediu otoman, ci numai, și mai ales, informații asupra vieții politice, culturale, religioase, a imperiului în vremea autorului.

MODELE ȘI INDEMNURI

Istoria Imperiului Otoman a lui Dimitrie Cantemir a fost scrisă la începutul războiului austro-turc, din 1716, în cursul căruia fostul domn al Moldovei a încercat zadarnic, cum am văzut, să atragă și pe ruși în război împotriva Porții, în vederea eliberării Moldovei [3]. Aceste preocupări politice ale autorului, despre care am vorbit, sînt paralele cu activitatea lui de a informa lumea asupra regimului de asuprire otomană, asupra cuceririlor sale, care au subjugat popoare odinioară libere, asupra slăbiciunilor interne ale imperiului, datorite exploatării, rivalităților și tiraniei. *Istoria Imperiului Otoman* este o carte oportună, venită la momentul cînd era necesară, numai că împrejurările au împiedicat apariția ei atunci. Dacă ar fi fost tipărită în Rusia la 1716—1717, cartea ar fi apărut în lumina exactă a împrejurărilor politice care au cerut-o. Se poate că tocmai faptul că țarul Petru a fost nevoit să rămînă neutru în războiul austro-turc, a fost o piedică la tipărirea cărții în Rusia, atunci, cînd publicarea ei ar fi îmbrăcat o semnificație politică: o carte de luptă datorită unui exilat politic, adversar al Imperiului Otoman.

În Rusia, *Istoria Imperiului Otoman* era cerută și socotită pe atunci necesară, date fiind acțiunile politice ale imperiului rusesc față de cel turcesc în domnia lui Petru cel Mare. Dovadă că exista un curent în acest sens este faptul că și Petru Tolstoi, ambasador al Rusiei la Constantinopol, în vremea cînd se afla acolo Dimitrie Cantemir, mai tîrziu coleg cu dînsul în senat, a scris și el o istorie a Imperiului Otoman, rămasă nepublicată. Tolstoi a tradus în rușește cunoscuta istorie a lui P. Ricaut, *Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman*, apărută la Paris în 1670 [4], dar, după mărturia unui contemporan, a îmbogățit-o cu observații și comentarii proprii, din experiența sa de ambasador la Poartă [5].

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 227, trad. I. Hodoș, p. 416.
[2] *Ibidem*, ms., p. 65. În trad. I. Hodoș, p. 62, este corectat de traducător: Ștefan.
[3] Vezi mai sus, p. 136—137.
[4] Ed. a II-a, Amsterdam, 1696, a treia Haga, 1709
[5] M. Schendo, *Praesens Russiae litterariae status*, în *Acta physico medica Academiae Caesareae Leopoldino-Carolinae*, Nürnberg, 1727, anexe, p. 146.

În Europa apuseană şi centrală apăruseră, înainte de *Istoria* lui Cantemir, o sumă de scrieri asupra istoriei turcilor, ca aceea a lui Leunclavius (Löwenklau), o traducere preţioasă a analelor otomane [1] a lui Filip Lonicer de la Frankfurt a. Mein [2], ambele din veacul al XVI-lea, lucrările lui Ricaut, cea tradusă de P. Tolstoi şi ale francezului La Croix [3], acestea din veacul al XVII-lea. Toate aceste lucrări dovedesc existenţa unui interes al Europei, din diferite motive, în special politice, pentru istoria turcească. Istoriile pomenite, în special a lui Leunclavius, care este valabilă şi azi, cunoşteau izvoarele istorice otomane, deci în privinţa folosirii analelor autohtone, cartea lui Cantemir nu constituie o noutate. Cărţile amintite mai sus au fost cunoscute şi citate de Dimitrie Cantemir în istoria sa, ele i-au putut servi de model [4]. Totuşi, faţă de predecesorii săi europeni, *Istoria Imperiului Otoman* a lui Cantemir a însemnat un progres, cartea lui nu este nici o simplă traducere a izvoarelor turceşti, ca a lui Leunclavius, nici o expunere din punct de vedere european apusean, ci este scrisă, ca să zicem aşa, din mijlocul societăţii otomane, privită în toate manifestările ei sociale, politice şi culturale. Avem deci a-face cu un plan mai vast şi mai complet, o concepţie istorică nouă faţă de aceea a predecesorilor săi.

IZVOARE

Ca şi celelalte cărţi scrise în perioada activităţii sale în Rusia, *Istoria Imperiului Otoman* a lui Dimitrie Cantemir cuprinde un mare număr de citate, folosind scrieri orientale, occidentale, romîneşti, bizantine, multe din ele în manuscris.

Baza scrierii pentru partea întîi, adică pînă la începerea decăderii, este „sinopsisul", prescurtarea istoriei turceşti scrisă în turceşte de un oarecare Saadi effendi din Larissa, publicată (ceea ce nu înseamnă tipărită) la 1696, dedicată sultanului Mustafa [5]. Am arătat că această scriere a fost nu numai folosită, dar şi tradusă probabil în întregime de Dimitrie Cantemir în prima parte a istoriei sale. Cartea lui Saadi nu a mai fost găsită pînă acum de către orientalişti, ceea ce nu înseamnă, cum bănuieşte F. Babinger, că ea n-a existat şi a fost inventată de Dimitrie Cantemir [6].

Alături de acest izvor turcesc, care formează o compilaţie tîrzie a analelor turceşti şi căruia autorul *Istoriei Imperiului Otoman* i-a acordat o încredere exagerată, el a folosit şi alte scrieri turceşti, adunate în timpul şederii la Constantinopol, toate păstrate în manuscrise orientale: astfel sînt istoria Neşri [7], diferite compilaţii anonime de anale [8], precum şi poemele poetului persan Saadi, care nu

[1] J. Leunclavius, *Historiae Musulmanea Turcorum*, Franckfurt, 1596.

[2] Ph. Lonicerus, *Chronicarum Turcicarum*, Frankfurt, 1578, III vol.

[3] La Croix, *État général de l'Empire Ottoman*, Paris, 1695, 3 vol.

[4] Nu însă şi cartea lui Marsigli, *L'état militaire de l'empire Ottoman*, apărută la Amsterdam în 1732; vezi însă M. Romanescu, *Cantemir, Montesquieu şi Marsigli*, în *Omagiu lui C. Giurescu*, 1944, p. 413—434.

[5] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms., p. 18—19, trad. I. Hodoş, p. 12—13.

[6] F. Babinger, *Die osmanischen Quellen D. Kantemir's* în *Omagiu lui I. Lupaş*, Bucureşti, 1943, p. 37—46.

[7] D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 18 şi 35 (greşit Heşri), trad. I. Hodoş, p. 13 (introducere) şi 28.

[8] *Ibidem*, ms., p. 26, trad. I. Hodoş, p. 19 (introducere).

trebuie confundat cu omonimul său, istoricul amintit mai sus [1]. Unele din izvoarele orientale ale lui Cantemir nici nu sînt cunoscute azi de orientaliști, care nu au regăsit manuscrisele folosite de dînsul, ca, de pildă, acel *Nimetullah*, dicționar persan, compilat în turcește de Calil Sofi [2], geograful nubian [3], alții sînt folosiți abia de orientaliștii din veacul al XIX-lea, ca, de pildă, Idris [4].

De un mare interes este folosirea de către Cantemir în *Istoria Imperiului Otoman* a cronicilor bizantine. Pe lîngă L. Chalkokondyl, care fusese publicat și tradus în vremea lui Cantemir, el mai folosește și pe Franți, cronicarul sfîrșitului Imperiului Bizantin, după a cărui cronică poseda o copie manuscrisă [5], și de asemenea și opera cronicarului Nicefor Gregoras din secolul al XIII—XIV-lea [6].

Numărul scrierilor occidentale despre turci, mai toate publicate în limba latină, folosite și citate de Dimitrie Cantemir, este foarte mare. Nu numai lucrările generale asupra istoriei turcești, ca scrierile lui Leunclavius, Lonicer, Ricaut și La Croix, amintite de noi mai sus, au fost cunoscute de Cantemir, care era astfel în curent cu istoriografia generală, dar și lucrări mai mărunte ale unor călători în Orient, ca a lui Busbequius [7], manuale ca ale lui Calvisius [8], Gaudier [9] și altele, sînt puse la contribuție.

Cunoscuta scriere cu tendințe panslaviste a lui Mauro Orbini *(Il regno degli slavi*, Pesaro, 1602), care a fost tradusă în rusește de Sava Vladislavovici Raguzanul, din ordinul lui Petru cel Mare [10], este citată de Cantemir cu cuvinte de dispreț; el numește pe Mauro Orbini „rușinea istoricilor" [11].

Interesantă este urmărirea izvoarelor romînești ale *Istoriei Imperiului Otoman* a lui Cantemir, întrucît avea nevoie de asemenea izvoare pentru descrierea luptelor romînilor cu turcii. El citează de mai multe ori „analele moldovene" [12], prin care înțelege probabil cronica lui Grigore Ureche, deși citatele nu se potrivesc, ceea ce ar fi o dovadă că o citise în Moldova, și o folosea din memorie. De asemenea Cantemir amintește de „analele muntenești" care descriu cea de-a doua bătăile de la Cossovo din 1448 [13]. Aceste anale nu au fost publicate pînă acum, dar pasajul despre bătălia de la Cossovo a fost cunoscut dintr-un manuscris inedit de cronică munteană de către N. Bălcescu, care îl numește cronica lui Stoian ot Tunșii [14].

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 21 (lipsă în traducere).
[2] *Ibidem*, ms., p. 20, trad. I. Hodoș, p. 13, introducere, nota 9.
[3] *Ibidem*, ms., p. 2 (note), trad. I. Hodoș, p. 4.
[4] *Ibidem*, ms., p. 48, trad. I. Hodoș, p. 20, cf. F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen*, Leipzig, 1927, p. 45—49.
[5] D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 42 (note), 46 (note), 76 (note), trad. I. Hodoș, p. 75, 79, 111.
[6] *Ibidem*, ms., p. 18, trad. I. Hodoș, p. 12 (introducere).
[7] *Ibidem*, ms., p. 34 (note), trad. I. Hodoș, p. 65, A. G. Busbequius, *Legationis turcicae epistolae*, IV, Paris, 1589.
[8] *Ibidem*, ms., p. 12, trad. I. Hodoș, p. 10, S. Calvisius, *Opus Chronologicum*, Leipzig, 1605.
[9] *Ibidem*, ms., p. 31, trad. I. Hodoș, p. 24 (introducere), J. Gaudier, *Annales sultanorum Othomanidarum* (completarea lui Leunclavius), Frankfurt, 1588.
[10] Vezi mai sus, p. 121.
[11] D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 28 (note), trad. I. Hodoș, p. 57.
[12] *Ibidem*, ms., p. 221 (note), 249 (note), trad. I. Hodoș, p. 272, 295.
[13] *Ibidem*, ms., p. 87 (note), trad. I. Hodoș, p. 127.
[14] N. Bălcescu, *Comentarii asupra bătăliei de la Cossovo*, în *Opere*, I, Ed. Acad. R.P.R., București, 1953, p. 43—50.

Ca și în *Descrierea Moldovei*, Dimitrie Cantemir introduce în *Istoria Imperiului Otoman* documente și texte false, cu un anume scop de propagare a unor idei ale lui. Astfel este un extras citat între ghilimele din prima capitulație a Moldovei cu Poarta Otomană, încheiată de Bogdan III, despre care am arătat că este un fals [1]. De asemenea discursul lui Ștefan cel Mare pe patul de moarte, dezvoltat dintr-un pasaj al lui Ureche, în care domnul Moldovei îndeamnă pe urmași să se supună turcilor [2]. La Cantemir, acest îndemn devine un lung discurs, citat în oratie directă, în care bătrînul domn profetizează că va veni, peste veacuri, un monarh salvator al Moldovei și o va elibera de sub jugul turcesc [3]. Aluzia pe care Cantemir o pune în gura lui Ștefan cel Mare este evident adresată lui Petru cel Mare.

Dar dacă izvoarele *Istoriei Otomane* sînt aparent bogate — lipsesc firește actele de arhivă și cele diplomatice, privind relațiile cu țările străine — ele nu au scutit pe autor de numeroase erori, așa cum am văzut. Ceea ce este prețios în *Istoria Imperiului Otoman* este informația dinafara izvoarelor. Această informație o capătă autorul prin șederea îndelungată la Constantinopol, ea formează experiența lui personală. Fie că este vorba de descrierea monumentelor, a instituțiilor culturale, școli, instituții religioase, armată, fie iarăși că e vorba de biografia unor contemporani turci, caracterizați prin anecdote, trăsături fizice sau morale, toate acestea sînt o adevărată comoară pentru istorici, deoarece nu le pot găsi nicăieri aiurea. Ca observator atent și priceput al istoriei turcești din vremea lui, Cantemir arată în partea a doua a scrierii sale decăderea imperiului după amintirile lui proprii. Așadar, *Istoria Imperiului Otoman* nu este atît de valoroasă prin izvoarele folosite, cît mai ales prin „memoriile otomane" ale unui principe crescut în mijlocul turcilor.

CONCEPȚIA ISTORICĂ

Istoria Imperiului Otoman se cheamă, cu titlul său exact, *Creșterea și descreșterea curții otomane*. Acest titlu care înseamnă în aparență o concepție evolutivă a istoriei statelor, care, ca și ființele, au o evoluție de creștere apoi de decădere, atrage după sine ideea de cauzalitate: societățile evoluează datorită unor cauze politice, economice, morale. S-a afirmat că această idee a curbei evolutive a vieții de stat a imperiilor a trecut de la Cantemir la Montesquieu, marele filozof al veacului al XVIII-lea, precursor al revoluției burgheze. „E o concepție originală, scrie N. Iorga, care va trece prin manuscrisul acestei opere *(Istoria Imperiului Otoman)*, aflător în mîinile fiului lui Dimitrie, Antioh, ambasador la Paris, la amicul acestuia, Montesquieu însuși" [4]. Dacă în adevăr *Istoria creșterii și descreșterii curții otomane* stă la baza concepției istorice din cartea lui Montesquieu, *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, atunci rolul lui Cantemir este mai mare decît l-am putut concepe pe baza activității sale cunoscute, căci opera lui Montesquieu este o piatră de hotar în istoria filozofiei sociale.

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 276—277 (note), trad. I. Hodoș, p. 275.
[2] Gr. Ureche, *Letopisețul țării Moldovei*, ediția P. P. Panaitescu, p. 112.
[3] D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 221—223 (note), trad. I. Hodoș, p. 272—273, nota 37.
[4] N. Iorga, *Istoria literaturii romînești*, ed. II, II, p. 431.

Socotim însă că afirmația este grăbită și necontrolată. Mai întîi cronologiceşte este imposibil ca opera lui Montesquieu să fi fost influențată de a lui Cantemir, deoarece a apărut înaintea ei, adică a primei traduceri engleze (ambele în 1734) și, pe de altă parte, la acea dată Antioh Cantemir nu era încă ambasador la Paris și nu cunoaștea încă pe Montesquieu, ca să putem presupune că i-a încredințat manuscrisul tatălui său [1].

Dar ceea ce ne interesează nu este atît dacă Montesquieu a cunoscut pe Cantemir, cît, mai ales, dacă și aceasta a avut concepția istorică a evoluției statelor. De observat, de la început, că titlul studiului lui Montesquieu cuprinde formularea ideii despre „cauze", deci cauzalitatea în evoluția istorică, ceea ce lipsește din titlul *Istoriei Imperiului Otoman* a lui Cantemir.

Dar nu numai din titlul lipsește, ea lipsește și din tratare, nu o găsim nicăieri în cartea lui Dimitrie Cantemir. Creșterea Imperiului Otoman merge pînă la 1672, cucerirea Cameniței de către turci, ultima lor cucerire teritorială [2], după care începe partea a doua a decăderii, sau descreșterii. Ce înțelege Cantemir prin creștere și descreștere este limpede, e vorba de teritoriu, nu de progresul general al statului și de decăderea forțelor sale. Cînd vorbește de începerea decăderii Imperiului Otoman, el spune: „De la anul acesta (1672), a fost cea din urmă biruință care a adus ceva folos statului otoman, fie prin achiziționea unor cetăți, fie prin anexarea unor provincii... De aci înainte ... puterile Osmanilor au scăzut foarte tare prin pierderea multor regate și provincii" [3]. Despre cauzele acestei schimbări în soarta imperiului nu vorbește nicăieri, nu este o problemă care să se pună pentru dînsul.

Din punct de vedere politic este interesant faptul că Dimitrie Cantemir constată că Imperiul Otoman este în decădere și că această decădere este un proces istoric, nu constituie o trecătoare slăbire, de vreme ce „decăderea" formează o fază, o perioadă a istoriei sale. Aceasta era de dovedit, pentru a constitui un îndemn puterilor europene, în special rușilor să atace pe turci și să libereze popoarele subjugate Porții. Dar din punct de vedere al filozofiei istoriei nu se vede că ideea cauzelor evoluției statelor să fi preocupat pe Cantemir.

Titlul *Istoriei Otomane* promite mai mult decît îndeplinește cartea. Față de această constatare, încercarea istoricilor care s-au ocupat de *Istoria Otomană* a lui Cantemir spre a căuta originea titlului și a „concepției" lui rămîne fără obiect [4]. Dacă în adevăr acest titlu, și convingerea că după o perioadă de creștere, Imperiul Otoman a intrat într-o perioadă de descreștere, au fost împrumutate de Cantemir de la cineva, apoi nu e vorba de eruditul italian Marsigli, pe care nu-l folosește [5], ci mai degrabă de lucrarea lui La Croix, *État général de l'Empire Ottoman*, pe ale cărui scrieri, Dimitrie Cantemir le cunoaște și le citează în cartea lui [6] și care este o prelucrare a unei scrieri grecești a lui Alexandru Mavrocordat Exaporiton [7], cunoscut diplomat grec, cu care Dimitrie Cantemir avusese atîtea relații personale. În cartea lui La Croix se află un capitol despre „cauzele creșterii acestui imperiu și de unde vin cauzele scăderii sale" (les causes de l'augmentation

1 R. Dragnea, *Cantemir și filozofia istoriei*, în „Scrisul românesc", I, 1927, p. 43—59.
2 D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 224, trad. I. Hodoș, p. 408.
3 *Ibidem*, ms., p. 225, trad. I. Hodoș, p. 409.
4 Marcel Romanescu, *op. cit.*, R. Dragnea, *op cit.*
5 Marcel Romanescu, *op cit.*
6 D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 308, (note), trad. I. Hodoș, p. 402.
7 La Croix, *Etat général de l'Empire Ottoman*, Paris, 1695, foi liminare.

de cet empire et d'oú proviennent celles de sa diminuation) [1]. După La Croix, cauzele creşteri puterii otomane sînt: discordia între creştini, disciplina turcilor, fanatismul lor religios, iar ale decăderii: stricarea moravurilor, faptul că împăratul nu mai cîrmuieşte direct. Spre deosebire de Cantemir, La Croix pune începutul decăderii turcilor la moartea lui Soliman II Magnificul, încă din 1566 [2]. Sîntem însă departe de o concepţie filozofică a istoriei.

Istoria Imperiului Otoman a lui Cantemir este o carte de ştiinţă pentru că urmăreşte adevărul şi foloseşte o metodă critică istorică, prin comparaţia şi judecarea izvoarelor şi a valorii lor. Pe lîngă aceasta, are o concepţie vastă de istorie a civilizaţiei, nu se mulţumeşte cu istoria politică, ci descrie instituţiile, cultura, religia, organizarea statului şi viaţa socială. Dar această carte nu este o carte de filozofie a istoriei, o aplicare la istoria turcească a unor concepţii filozofice asupra societăţii şi statelor.

Firește, titlul nu este întîmplător : el corespunde concepţiei evoluţiei monarhiilor, dezvoltată în mica sa scriere *Cercetare asupra monarhiilor pe baza filozofiei fizice*, scrisă la 1712, despre care va fi vorba în capitolul următor. Deşi Cantemir a pus scrierii sale despre Imperiul Otoman acest titlu, care corespunde unor preocupări filozofice, el s-a mulţumit să constate cele două faze ale evoluţiei imperiului, din punct de vedere numai teritorial şi s-a oprit la atîta, în ce priveşte partea filozofică.

ATITUDINEA ANTITURCEASCĂ A ISTORIEI IMPERIULUI OTOMAN

Dacă izvoarele turceşti citate de Cantemir în forma lor integrală lasă să se strecoare în *Istoria Imperiului Otoman* unele accente de simpatie la adresa turcilor; dacă, pe de altă parte, studiul instituţiilor, al vieţii poporului turcesc, în această carte cu orizont larg, sînt scrise cu interes şi înţelegere, totuşi prin tendinţele ei generale, ea este o scriere antiturcească. Este uşor de constatat, din lectura cîtorva pagini numai, că scopul autorului a fost de a denunţa barbaria turcească şi primejdia pe care o reprezintă turcii faţă de popoarele vecine, de libertatea şi de civilizaţia lor.

Este surprinzător a vedea generozitate la un sultan, un principe barbar [3]. Coranul este o colecţie de injurii împotriva creştinătăţii [4]. Ceea ce subliniază mai des Cantemir din firea cîrmuirii turceşti, şi exemplele revin mereu în decursul povestirii, este nesinceritatea turcilor, în special în domeniul relaţiilor internaţionale: „De aci pot înţelege principii creştini cît de puţin statornică este pacea pe care li-o făgăduiesc turcii" [5]. Soliman Magnificul a violat alianţa ce o avea cu ungurii, ocupînd Buda şi făcînd din Ungaria un paşalîc [6]. „Turcii nu-şi fac nici o conştiinţă de a viola tratatele şi a-şi călca jurămintele" [7]. Concluzia era evidentă pentru cine ar fi citit cartea în timpul cînd a fost scrisă: tratatul de la Prut încheiat între Petru I şi turci nu are nici o valoare morală, deoarece turcii îl

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 71—75.
[2] *Ibidem*, p. 75.
[3] D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 61—62 (note), trad. I. Hodoş, p. 97.
[4] *Ibidem*, ms., p. 313 (note), trad. I. Hodoş, p. 415.
[5] *Ibidem*, ms., p. 69 (note), trad. I Hodoş, p. 102.
[6] *Ibidem*, ms., p. 218 (note), trad. I. Hodoş, p. 268.
[7] *Ibidem*, ms., p. 220 (note), trad. I. Hodoş, p. 271.

vor călca îndată ce vor avea prilejul. Ar fi cazul ca rușii s-o ia înainte și să profite de războiul austro-turc, care tocmai era în curs și să pornească lupta de eliberare.

Tot în legătură cu aceste împrejurări este pasajul despre discordia între creștini. „Dumnezeu, zice Cantemir, urăște puterea otomană, pentru că ea amenință creștinătatea cu pieirea și această amenințare provine numai din discordia dintre principii creștini. Vai, va trebui să plîngem cu veșnice lacrimi discordia dintre principii creștini" [1]. La data cînd scria aceste rînduri, Cantemir spera într-o alianță între Habsburgi, care porniseră războiul împotriva turcilor și Petru cel Mare, care rămăsese neutru și vedea că speranța sa începe să dea greș.

Într-o carte destinată să fie citită de ruși, se află avertismente adresate acestora că turcii sînt o primejdie pentru ei. Anume, declară Cantemir „am auzit adesea din gura turcilor", că ei intenționează să cucerească Ucraina, „ea trebuie recucerită la cel dintîi prilej binevenit", spun musulmanii [2].

Convins că alianța popoarelor europene va porni odată războiul contra turcilor, autorul *Istoriei Imperiului Otoman*, ca un cunoscător al tacticii oștirilor turcești, dă sfaturi creștinilor, cum vor putea bate mai bine pe turci. Dacă turcii se prefac, după metoda lor, că fug, ca să prindă în cursă pe dușmanii lor, „generalul creștin nu trebuie să lase a-i scăpa prilejul", să nu-i lase să se întoarcă, ci să-i atace cu toate puterile îndată, înainte de a se depărta [3]. La Zenta, în 1697, Cantemir luptase în armata turcească împotriva austriacilor și văzuse care era mijlocul de a-i bate, acum el pune la dispoziția adversarilor Imperiului Otoman experiența sa. Aceasta s-ar putea spune despre întreaga carte, ea este destinată dușmanilor imperiului, cărora li se înfățișează toate cunoștințele folositoare despre turci, trecutul, moravurile și slăbiciunile lor.

Cum era firesc, Dimitrie Cantemir se gîndea în primul rînd la Moldova, care suferea sub tirania turcească și trebuia liberată: „Moldovenii, care odinioară luptau pentru libertățile lor, acum însă sînt siliți de tirania turcească, nu numai să taie pentru ei cu securea copacii din pădurile lor, dar să supuie aceleiași securi, nenorociții, însăși capetele lor. Pînă cînd, Doamne, va mai domni nelegiuirea"? [4].

Am amintit de cuvîntarea pe care o atribuie Cantemir lui Ștefan cel Mare pe patul de moarte. Acest discurs profetic, redactat de autorul *Istoriei Imperiului Otoman*, este una din paginile cele mai caracteristice pentru înțelegerea tendințelor acestei cărți. Mai întîi arată că sultanul ca un leu fioros amenință libertatea Moldovei; turcii au înghițit deja numeroase țări și provincii, Țara Românească „geme sub jugul acelui tiran". „Nu știți voi că el (turcul) nutrește o ură implacabilă împotriva creștinilor ? ... Acum singura soluție este supunerea, răscumpărarea libertății pe bani. Dar va veni o zi a mîntuirii: „Dumnezeul părinților noștri ... va apleca odată mila sa asupra voastră, mișcat de lacrimile robilor săi și va trimite pe cineva care vă va mîntui pe voi sau pe urmașii voștri de jugul barbarilor și vă va reda vechile drepturi și vechea libertate". Și Cantemir adaugă de la sine: „Acum însă, vai, cred că nici un om învățat nu ignorează sub ce mizerabilă tiranie geme Moldova" [5]. Cine este acela, omul providențial prevăzut

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 209 (note), trad. I. Hodoș, p. 257, ultima frază lipsește în traducere.

[2] *Ibidem*, ms., p. 311 (note), trad. I. Hodoș, p. 403—404.

[3] *Ibidem*, ms., p. 453 (note), trad. I. Hodoș, p. 711.

[4] *Ibidem*, ms., p. 250 (note), trad. I. Hodoș, p. 297, traducerea defectuoasă.

[5] *Ibidem*, ms., p. 221—223 (note), trad. I. Hodoș, p. 272—273.

de Ştefan cel Mare, care va veni să salveze Moldova, este uşor de înţeles. Cantemir se gîndeşte la Petru cel Mare, pretinsa profeţie este de fapt un apel la ajutor.

Supunerea lui Bogdan III la tributul turcesc însemna numai plata unei sume de bani, şi Cantemir „reproduce" capitulaţiunile lui Bogdan faţă de Poartă (în realitate un fals), adăugînd că turcii le-au călcat şi au obligat Moldova să plătească mult mai mult, ca niște „vampiri nesăturaţi" ce sînt [1].

RUSIA IN ISTORIA IMPERIULUI OTOMAN

De vreme ce salvarea Moldovei de sub jugul turcesc o vede Cantemir prin ajutorul şi intervenţia rusească — o repetare de astă dată biruitoare a campaniei de la 1711 — era firesc ca în *Istoria Imperiului Otoman* preocupările de istorie rusească să fie prezente şi subliniate.

Numele şi faptele lui Petru I sînt pomenite de mai multe ori în cursul povestirii. Cruzimile sale împotriva streliţilor răsculaţi sînt scuzate, căci stăpînirea lui Petru era aprobată de tot poporul, iar răsculaţii, „fiare sălbatice", au pus la cale fapte primejdioase pentru stat [2]. Expediţia cea dintîi a ruşilor împotriva Crimeii la 1685, care nu avu rezultat, a eşuat după Cantemir, din vina regentei Sofia, sora lui Petru cel Mare, care încercase să uzurpe tronul fratelui său [3]. Diplomatul rus Petru Tolstoi, prietenul lui Cantemir, e amintit în legătură cu pacea de la Carlovit [4]. Figura lui Petru cel Mare apare în *Istoria Imperiului Otoman* a lui Cantemir într-o apoteoză, este comparat cu Alexandru cel Mare şi după autor, sultanul, duşmanul său, ar fi spus despre ţar: „din faptele sale anterioare văd că el ca un alt Alexandru cel Mare aspiră la stăpînirea lumii întregi" [5].

Bineînţeles că *Istoria Imperiului Otoman* cuprinde în mai multe paragrafe descrierea campaniei de la Prut din 1711. Cauzele războiului sînt intrigile regelui Suediei, Carol XII, care sperie pe turci, vorbind de progresele militare ale ruşilor. Dimitrie Cantemir, numit de turci domn al Moldovei, ca un credincios al lor, trece de partea ruşilor, „socotind mai bine să pătimească cu Hristos, decît să aştepte comorile înşelătoare ale Egiptului" [6]. Cauza nereuşitei expediţiei a fost lipsa de aprovizionare a armatei ruse în Moldova şi vina o poartă Brîncoveanu, care făgăduise să aprovizioneze armata rusă, dar nu se ţinuse de cuvînt, iar în Moldova recolta fusese distrusă de lăcuste [7]. Cantemir, cu ostaşii săi moldoveni, s-a purtat vitejeşte şi a scăpat într-un rînd pe ruşi, aflaţi într-o situaţie grea [8]. La încheierea păcii, turcii cer ţarului să le predea pe Dimitrie Cantemir, dar Petru răspunde eroic : „Aş putea să dau turcilor toată ţara pînă la Kursk, pentru că-mi rămîne nădejdea de a o recuceri, dar nu-mi pot călca credinţa şi să predau pe un principe care şi-a lăsat domnia pentru mine, căci este cu neputinţă a repara onoarea, care s-a pierdut odată" [9].

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 226—227 (note), trad. I. Hodoş, p. 275.
[2] *Ibidem*, ms., p. 352, trad. I. Hodoş, p. 606.
[3] *Ibidem*, ms., p. 319—320, trad. I. Hodoş, p. 555.
[4] *Ibidem*, ms., p. 183 (note), trad. I. Hodoş, p. 229.
[5] *Ibidem*, ms., p. 459 (şi text turcesc), trad. I. Hodoş, p. 784.
[6] *Ibidem*, ms., p. 463, trad. I. Hodoş, p. 789.
[7] *Ibidem*, ms., p. 463—464, trad. I. Hodoş, p. 788—789.
[8] *Ibidem*, ms., p. 465, trad. I. Hodoş, p. 791.
[9] *Ibidem*, ms., p. 467, trad. I. Hodoş, p. 793.

Cu aceste cuvinte de apoteoză, atît pentru Petru, cît și pentru autor, care se complace a apare alături de eroul său, se încheie *Istoria Imperiului Otoman*. Cartea cerea această încheiere: lupta comună împotriva turcilor, a romînilor cu rușii, în care apar pe primul plan cele două figuri principale: Petru I și Dimitrie Cantemir.

IDEILE SOCIAL-POLITICE

În *Istoria Imperiului Otoman*, ideile sociale și politice despre cîrmuirea țării apar mai puțin marcate ca în alte scrieri ale autorului, de pildă *Istoria Ieroglifică* și *Descrierea Moldovei*, deoarece subiectul se preta mai puțin la așa ceva. Istoria turcilor nu îngăduia decît excursuri din istoria Moldovei și nu din acelea privitoare la politica internă și viața socială din această țară.

Totuși idealul unei monarhii autoritare în Moldova, opusă anarhiei boierești, care a fost urmărită peste tot în gîndirea lui Cantemir, apare și în *Istoria Imperiului Otoman*. Și aci el afirmă că această autoritate centralizată în mîinile domnului, ar fi o veche tradiție încălcată recent de boieri. Cînd Soliman II ocupă Moldova (la 1538), el pune în țară un domn nou (Ștefan Lăcustă), căruia îi îngăduie „să-și păstreze puterea regească fără margini, ca mai înainte". În notă, autorul adaugă: „Aceasta a rămas pînă acum neclintită la domnii Moldovei și Țării Romînești. După voie pot destitui pe demnitari din demnitățile lor, ei fac legi noi și au drept de viață și de moarte asupra tuturor". Turcii nu pot interveni împotriva sentințelor capitale date de domni [1]. Aceasta este în parte adevărat, dar dreptul de judecată (limitat și acesta de legea țării, obiceiul pămîntului și de intervenția de fapt a boierilor) nu este o putere regească, în sensul de putere absolută, așa cum o înțelegea Cantemir. În realitate, în secolul al XVII-lea și la începutul secolului următor, Moldova și Țara Romînească devin înlăuntru niște republici aristocratice, în afară supuse turcilor. Dar dorința autorului era de a stabili pe baze istorice, viitoarea stăpînire autoritară și centralizată a Moldovei, după chipul monarhiilor apusene sau a celei rusești.

În *Istoria Imperiului Otoman*, nu mai întîlnim atacuri împotriva boierimii moldovene, anarhice, lacome de bani și de supuși reduși la robie, în felul polemicii din *Istoria Ieroglifică* și din *Descrierea Moldovei*. Dimpotrivă, Cantemir pare a arăta acum o oarecare prețuire pentru un anume fel de nobilime, neclar definită însă. Vorbind de boierimea din Țara Romînească, el spune că în acea țară aproape unicul semn de nobleță este moșia părintească, „care trece prin moștenire de la tată în fiu" [2]. Care sînt celelalte semne, acelea cu care se puteau mîndri nobilii din alte țări, se vede din fraza precedentă, în care spune că Brîncoveanu, domnul Țării Romînești, nu-și putea dovedi descendența din Basarabi, pentru că în acea țară n-au fost pînă la Șerban Cantacuzino, istorici sau „monumente genealogice" [3]. Așadar, pentru a fi adevărat nobil trebuie să figurezi în genealogii, care arată vechimea familiei și serviciile aduse țării, faptele eroice etc. O astfel de nobilime, cu merite, nu numai cu avere, o admiră acum Cantemir, de vreme ce, pentru a

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 159 și 248 (note), trad. I. Hodoș, p. 296.
[2] *Ibidem*, ms., p. 401—403 (note), trad. I. Hodoș, p. 624—625.
p. 624—625.
[3] *Ibidem.*

scoborî pe Brîncoveanu, îi aruncă învinuirea că nu a moştenit aşa ceva de la strămoşii lui.

Este vădit că s-a modificat ceva din concepţia lui Cantemir despre nobilime. În *Istoria Ieroglifică*, el recunoştea cu oarecare mîndrie că tatăl său, Constantin Cantemir, a fost „din părinţi oaie", ceea ce, alegoric, înseamnă om de jos, sărac [1]. În *Descrierea Moldovei*, uitînd ce scrisese înainte despre familia sa, arată că strămoşul său, Teodor Cantemir, a căpătat privilegiu de la Ştefan cel Mare, cu donaţie de sate, un act vădit falsificat [2]. Acum, în *Istoria Imperiului Otoman*, el amplifică şi mai mult nobleţea familiei sale, spunînd despre Cantemireşti că sînt de origine tătară, vestiţi la tătari prin nobleţe şi averi. „Tradiţia tătarilor spune că ea se trage din acel mare cuceritor al Asiei, Timur Lenk" [3]. Nici mai mult, nici mai puţin ! De la „părinţii oaie", pînă la Timur Lenk, împăratul Asiei, este o distanţă, care arată cum a evoluat mîndria genealogică a lui Dimitrie Cantemir. Acum, în Rusia, Dimitrie Cantemir era un om bogat, cu moşii, cu titlul de cneaz al imperiului rusesc. Desigur, se vede şi din cele spuse mai sus, nu-şi schimbase părerile despre forma cea mai bună a stăpînirii, care trebuie să fie monarhia autoritară. Boierii nu vor cîrmui ţara peste capul domnului, cum făceau pînă atunci în ţările romîne, dar o nobilime ascultătoare, strînsă în jurul monarhului, o nobilime cu podoabe de cultură, cu genealogii ce se trag din adîncul veacurilor, ilustrate cu fapte eroice, nu poate fi decît o întărire a monarhiei. Aşa cugetau de altfel toţi teoreticienii monarhiei absolute din secolul al XVII-lea.

Fireşte că pe conducătorii de pînă acum ai ţărilor romîne, care fuseseră emanaţia cîrmuirii oligarhiei boiereşti, continuă să-i atace şi să-i dispreţuiască. În *Istoria Imperiului Otoman* nu mai aflăm atacuri în masă împotriva acestei oligarhii, dar am văzut că în *Descrierea Moldovei*, scrisă aproape în acelaşi timp, am întîlnit aprecieri de ură împotriva boierilor care înrobesc pe ţăranii liberi şi împotriva dregătorilor care nu au nici o calitate şi sînt oameni cu totul decăzuţi. În *Istoria Imperiului Otoman*, sînt însă atacuri individuale care vizează pe aceiaşi adversari despre care îşi bate joc în *Istoria Ieroglifică*. Atacurile sînt şi aci destul de veninoase şi adesea calomnioase: unele privesc pe Brîncoveanu, care de curînd fusese omorît, el este arătat ca un om perfid, care niciodată nu a fost de partea creştinilor, ci s-a prefăcut numai că-i serveşte, ca să-i atragă în cursă [4]. Altele privesc pe Constantin stolnicul Cantacuzino, care ar fi otrăvit pe fratele său, Şerban Vodă, tocmai cînd acesta voia să treacă la răscoala pe faţă împotriva turcilor pentru independenţa ţării, învinuire incontrolabilă, dar puţin verosimilă [5]. În sfîrşit, Alexandru Mavrocordat, marele dragoman al Porţii şi fiul său Nicolae, domn al Moldovei, apoi al Ţării Romîneşti, sînt înnegriţi în ceea ce priveşte ascendenţa lor. După Cantemir, ei s-ar trage dintr-un oarecare Scarlatos, surugiu îmbogăţit, a cărui fată se căsătoreşte cu Matei Basarab, domnul Ţării Romîneşti, dar ea fiind desfigurată de vărsat, e repudiată, iar la bătrînţe o ia în căsătorie, pentru bani, un nobil sărac, Panteli Mavrocordat, tatăl lui Alexandru şi bunicul

[1] Vezi mai sus, p. 27.
[2] Vezi mai sus, p. 159.
[3] D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 366—367 (note), trad. I. Hodoş, p. 539.
[4] *Ibidem*, ms., p. 350—351 (note), trad. I. Hodoş, p. 476.
[5] *Ibidem*, ms., p. 360 (note), trad. I. Hodoş, p. 507.

lui Nicolae vodă [1]. S-a dovedit în chip neîndoielnic că această genealogie este falsă şi înadins ticluită spre a ponegri pe Mavrocordaţi [2]. Indiferent de mijloacele mai mult sau mai puţin recomandabile folosite de autorul *Istoriei Imperiului Otoman* spre a-şi scădea duşmanii în ochii posterităţii, socotim că aceste atacuri repetate împotriva cîrmuitorilor şi fruntaşilor Moldovei şi Ţării Romîneşti din vremea lui, nu au numai un caracter personal. Dimitrie Cantemir atacă prin ei oligarhia de boieri noi, greci şi romîni, care se ridicase prin avere şi care stătea în calea unei ordini monarhice autoritare în ţările romîne, ce rămîne idealul său politic.

CONCEPŢIA DESPRE CULTURĂ

Anume idei despre valoarea culturii, a civilizaţiei, se ivesc din primele scrieri ale lui Dimitrie Cantemir, în special în *Istoria Ieroglifică*. Acum, în timpul şederii în Rusia, cu relaţiile sale cu învăţaţii din această ţară şi cu cei din străinătate prin Academia din Berlin, al cărei membru era, Dimitrie Cantemir dezvoltă concepţia sa despre cultură, despre valoarea ştiinţei, a artei, a civilizaţiei, în genere, care fac valoarea vieţii sociale omeneşti. După aşezarea sa în capitala Imperiului Rusesc, la Petersburg, în ultima sa operă, *Hornicul romîno-moldo-vlahilor*, Dimitrie Cantemir va arăta în chip cu totul larg, preţuirea sa pentru civilizaţia umană şi rolul acesteia în istoria lumii [3].

În *Istoria Imperiului Otoman*, se găsesc risipite în diferite note ale cărţii aprecieri despre cultură şi civilizaţie, care ar fi foarte surprinzătoare pentru un scriitor romîn din secolul al VXIII-lea, din vremea cronicarilor, dacă n-am şti că e vorba de un romîn care trăia în contact cu oamenii civilizaţi ai Europei de atunci.

Se ştie că la 1687, flota veneţiană condusă de dogele Morosini a bombardat Atena şi a dărîmat în parte mai multe temple de pe Acropole, între altele şi Partenonul. Despre acest eveniment scrie Dimitrie Cantemir în *Istoria Imperiului Otoman*: „Veneţienii printr-o bombă de foc, au incendiat templul celebru închinat odinioară zeului necunoscut, şi au aruncat astfel în aer în întregime acel templu. Tocmai neamul cel mai civilizat al Italiei, veneţienii, au nimicit monumentele pe care barbarii le-au păstrat întregi la Constantinopol şi la Athena... Amintirea acestor veneţieni merită să rămînă neştearsă alături cu a lui Herostrat" [4]. (Herostrat este cel ce a dat foc în antichitate templului Dianei din Efes). Nu numai ideea despre valoarea culturală a operelor de artă, care sînt un bun al omenirii, reiese din acest pasaj al lui Cantemir, dar şi deosebirea dintre un popor civilizat şi unul barbar. Veneţienii care sînt civilizaţi nu trebuiau să făptuiască o crimă împotriva civilizaţiei, distrugînd opere de artă ale antichităţii elenice.

Despre valoarea civilizaţiei antice greceşti, Cantemir scrie ca un adevărat umanist: „Eu nu numesc greci pe cei născuţi sau care se nasc în Ellada, ci pe cei care şi-au însuşit învăţăturile şi podoaba vieţii elinilor" [5]. Civilizaţia pentru

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, ms. p. 214—217 (note), trad. I. Hodoş, p. 265—267.
[2] A. G. Mavrocordato, *Despre originea Mavrocordaţilor*, în „Arhiva", Iaşi, V. 1894. p. 170—188.
[3] Vezi mai jos, capitolul despre *Hronic*, p. 255—257.
[4] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms., p. 322 (note), trad. I. Hodoş, p. 557.
[5] *Ibidem*, ms., p. 62 (note), trad. I. Hodoş, p. 97.

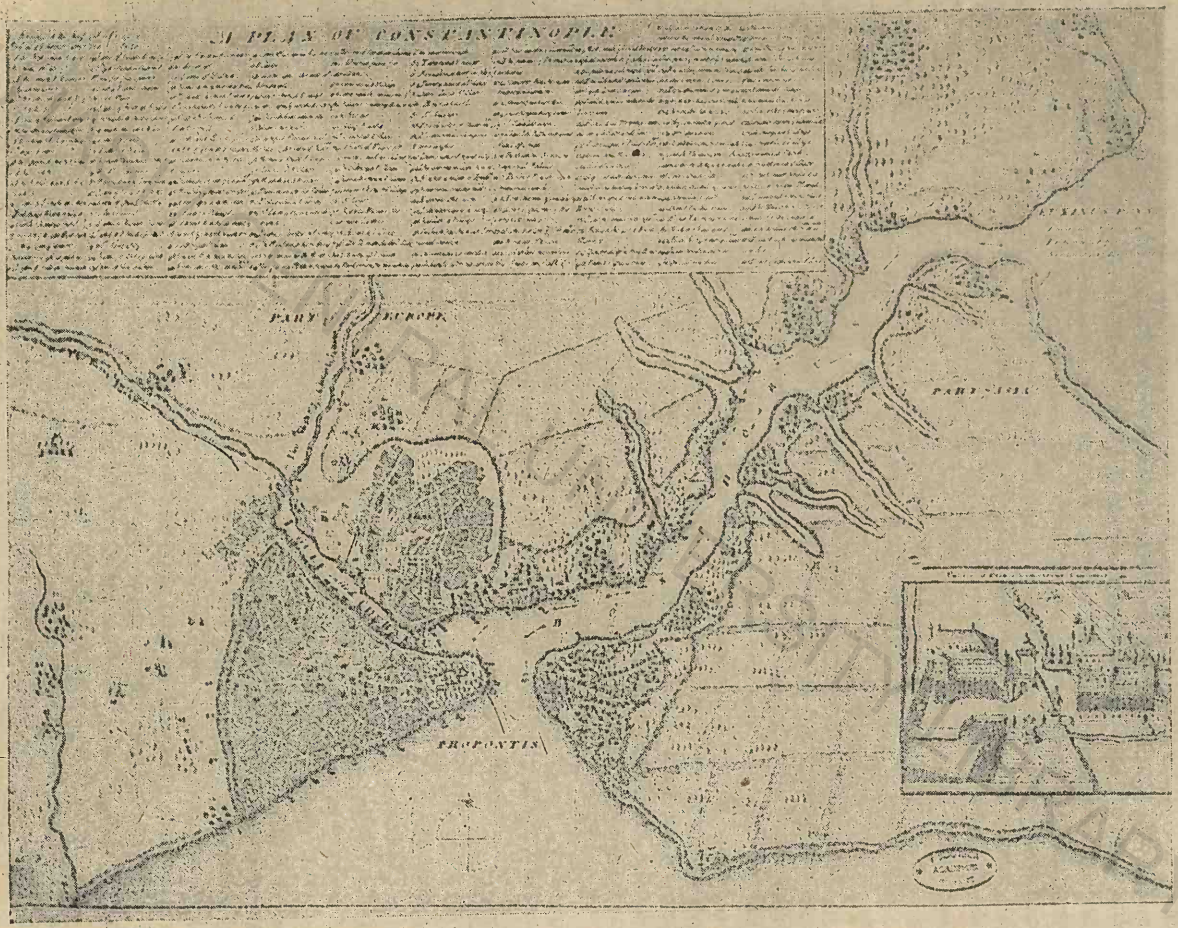

Harta Constantinopolului de D. Cantemir.

Cantemir stă în învățături *(scientias)*, prin care se înțelege știința și artele, și, pe de altă parte, în „podoaba vieții" *(vitae cultum)*, bunele și alesele purtări, moravuri rafinate. Dar această civilizație nu este apanajul unui singur popor, nu are un caracter etnic, am zice azi, ci este aceeași pentru omenire, orice om cult și cu moravuri bune este un elin, adică un om civilizat. Ideea unicității civilizației umane apare în aceste cuvinte.

El știe că pe vremea lui, Franța este socotită țara cea mai civilizată, mai ales prin mode, care erau urmate apoi de toți. Această imitare a modelor franceze ale marelui secol (Ludovic XIV murise un an înaintea terminării *Istoriei Imperiului Otoman)* este privită de Cantemir cu oarecare ironie. Vorbind de tătari, spune că între ei se află un trib numit Cabarte. Aceștia „întotdeauna născocesc cîte ceva nou, fie în îmbrăcăminte, fie în privința armelor, pe care ceilalți tătari le imită cu atîta înflăcărare, încît poți să-i numești francezii tătarilor" [1]. Trăind în Rusia unde, la curte și în nobilime se introduseseră modele franțuzești, Cantemir știa că moda vine de la Paris, dar ca om de știință, privește cu surîsul pe buze aceste imitații, care în definitiv se întîlnesc și la barbari.

HARTA CONSTANTINOPOLULUI DE DIMITRIE CANTEMIR

Activitatea cartografică a lui Dimitrie Cantemir nu se reduce la harta Moldovei, care trebuia să însoțească *Descrierea Moldovei*, ci el mai este autorul unui plan al orașului Constantinopol, care însoțește ediția engleză a *Istoriei Imperiului Otoman* [2]. Această lucrare a fost gravată încă în timpul vieții lui Cantemir. Harta Constantinopolului gravată cu legenda în rusește, cuprinzînd două foi mari, cu data 1717, se afla într-o vreme în biblioteca cneazului Lobanov Rostovski [3] dar azi nu se mai cunoaște, cel puțin în bibliotecile mari, nici un exemplar al acestei hărți rusești. E interesant faptul că în Rusia, în timpul cînd era în curs războiul austro-turc, și se pregătea de unii și intervenția Rusiei, se tipărea în această țară planul Constantinopolului. Acest plan, împreună cu *Sistema religiei mahomedane*, tipărită în 1722, sînt singurele opere ale lui Dimitrie Cantemir, tipărite în Rusia în timpul vieții lui.

Harta Constantinopolei, care făcea parte integrantă din *Istoria Imperiului Otoman*, a fost reprodusă, cum am spus, în ediția engleză a acestei scrieri, dar legenda, titlul și toate însemnările de pe ea au fost traduse în englezește. Planul orașului este foarte amănunțit, desenat după vechiul sistem geografic, cu căsuțe, indicînd aglomerațiile locuite, cu copăcei, indicînd pădurile. Legenda cuprinde 162 de denumiri de locuri și de monumente. Se vede din citirea acestora care erau preocupările autorului ; pe lîngă satele din jurul orașului, se indică principalele porți de ieșire prin ziduri, marile moschei ale sultanilor cu denumirile bizantine ale vechilor biserici transformate de turci în temple ale religiei mahomedane, apoi palatele antice și noi, piețele, indicîndu-se îndeosebi acelea pe care puteau tîrgui supușii creștini ai padișahului. Firește este indicat Fanarul, patriarhia ortodoxă, apoi diferite instalații militare, pe care făceau exerciții turcii, locul unde se turnau tunurile, locul unde se exercitau arcașii otomani. În sfîrșit, nu lipsesc indicațiile despre monumente antice, ca, de pildă, columna atribuită lui Pompei, și nici despre apele minerale.

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, ms., p. 135 (note), trad. I. Hodoș, p. 180.

[2] Idem, *The history of the growth and decay of the Othman Empire*, I, Londra, 1734, p. 4—5.

[3] B. P. Hasdeu, *Notiță asupra duor opere a lui Cantemir voevod*, în „Foița pentru istorie și literatură", I, col. 69.

Această hartă exactă şi amănunţită nu a putut fi desenată de autorul ei decît la faţa locului, în timpul şederii lui în oraş, ea nu are greşelile şi impreciziile hărţii Moldovei. Acest fapt este încă o dovadă că Dimitrie Cantemir a început să adune material pentru *Istoria Imperiului Otoman* încă din vremea cînd stătea la Constantinopol, de vreme ce planul oraşului

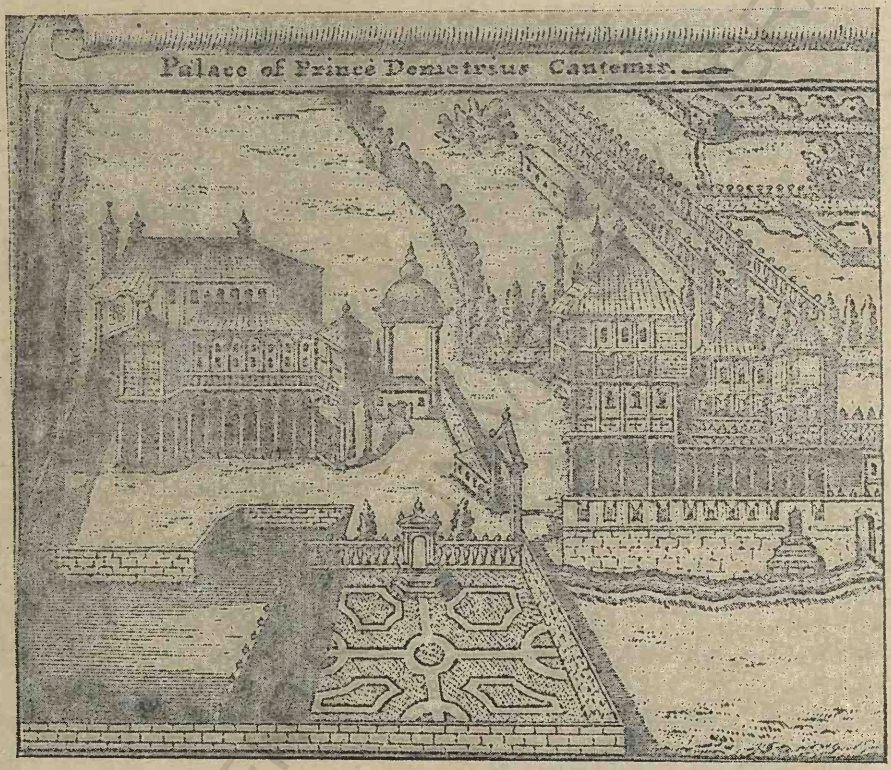

Palatul lui D. Cantemir la Constantinopol.

făcea parte din această carte. Planul este deosebit de preţios pentru cercetătorii topografiei fostei capitale a turcilor, căci cuprinde amănunţit indicaţii de monumente, azi dispărute sau transformate.

În colţul din dreapta al planului se află desenat, „palatul principelui Dimitrie Cantemir", de pe malul Bosforului. Acest palat, construit în stil oriental cu arcade în faţă, cuprindea două corpuri de case, unul cu două, celălalt cu trei caturi. Grădinile mari înconjurate cu ziduri cuprindeau un pîrău, care uda un parter de flori şi se vărsa într-un lac.

O indicaţie, la dreapta, arată distanţa în mile pe Bosfor, de la Marea Neagră pînă la marea de Marmara. Toate acestea dovedesc grija pentru exactitatea ştiinţifică a autorului.

XX. LUCRĂRILE MAI MICI ALE LUI CANTEMIR DIN PRIMII ANI AI ŞEDERII LUI ÎN RUSIA

Trebuie să considerăm lucrările scrise de Dimitrie Cantemir în primii ani ai şederii lui în Rusia, pînă la încheierea păcii de la Pojarevaţ (1718), ca fiind influenţate de o preocupare politică principală. Fostul domn al Moldovei a crezut pînă la această dată, cînd încheierea păcii cu turcii i-a spulberat speranţele, că înfrîngerea de la Stănileşti a fost un incident trecător, că menirea Rusiei era să salveze Moldova şi în general popoarele ortodoxe supuse turcilor, să le redea libertatea, încă în timpul vieţii lui. El, Cantemir, urma atunci să fie începătorul unei dinastii care va pune capăt în Moldova anarhiei boiereşti, începătorul unei ere noi în ţara dezrobită. Pentru a atrage atenţia Rusiei şi a Europei întregi asupra ţării sale, asupra exploatării turceşti şi asupra momentului favorabil de a doborî imperiul sultanilor, acum cînd a început decăderea, el a scris *Descrierea Moldovei* şi *Istoria Imperiului Otoman*, care erau în acelaşi timp opere de propagandă politică şi de informaţie ştiinţifică pentru acele împrejurări.

Pe lîngă aceste două opere capitale, Dimitrie Cantemir a mai scris în aceeaşi perioadă cîteva lucrări mai reduse, animate de acelaşi spirit şi scrise cu acelaşi scop

PANEGIRICUL LUI PETRU CEL MARE

Alături de planul Constantinopolului şi de *Sistema religiei mahomedane*, Dimitrie Cantemir a mai văzut tipărită în timpul şederii sale în Rusia şi o mică scriere în rusește şi în latineşte, tipărită, fără indicarea locului tipăririi, în anul 1714. Titlul este acesta: *Închinare în formă de panegiric lui Petru Întîi... împărat, domn şi protector al său, rostit şi oferit de soldatul din regimentul Preobrajenski, fiul de principe al Imperiului Rusesc şi al Moldovei, rob supus, Şerban Cantemir, în Petersburg, anul de la naşterea Domnului, 1714, martie, în anul al şaptelea al vieţii sale, rostit în limba elinească.* Textul este întîi în latineşte, după care urmează traducerea în rusește. Biblioteca Academiei R.P.R. posedă numai o copie manuscrisă după textul latin [1].

[1] Ms. latin al Academiei R.P.R., nr. 44: *Panegyricum juvenis principis Russiae et Moldoviae sept. aetatis, imperatorix Petri, anno 1714*, copie după textul fost la Academia de Ştiinţe din Petersburg, 13 p. (numai textul latin). Despre broşura tipărită la 1714, P. Pekarski, *Nauka i literatura pri Petre Velikom*, St. Petersburg, II, 1862, p. 320 şi urm. Textul în rusește este reprodus şi de T. S. Bayer (Beer), *Istoriia o jizni i delah moldavskago gospodarea Constantina Cantemira*, Moscova, 1783, p. 323—328.

Cu prilejul vizitei făcute în capitală de Dimitrie Cantemir la 1714, despre care am vorbit, el pune pe fiul său, Șerban, în vîrstă de șapte ani, soldat nominal în regimentul Preobrajenski, să rostească o cuvîntare în greceşte pentru lauda lui Petru cel Mare. Panegiricul a fost apoi tradus în latină şi rusă şi publicat în aceste limbi. Este evident că nu copilul îl compusese, ci învățatul său tată, ținînd seamă de compoziția stilistică savantă şi de tendințele politice strecurate în tot cuprinsul cuvîntării. Panegiricul este format mai ales din pasaje din Psaltire şi altele din Biblie, alese anume ca să formeze aluzii, pe de o parte la lauda lui Petru cel Mare, pe de altă parte la aşteptarea moldovenilor ca să fie mîntuiți de dînsul. Pasajele extrase din cărțile sfinte sînt legate cu o serie de laude şi explicații proprii ale autorului.

Presupusul copil autor începe spunînd că, deşi se bîlbîie încă, cu buzele umede de lapte, îşi înalță sufletul spre această laudă, *„plus quam audaci, minus quam maturo“* (prea îndrăzneț şi prea puțin matur). Subiectul panegiricului este lauda împăratului creştin, care prin faptele sale este nemuritor. La baza figurii împăratului creştin stă ideea învierii, care înseamnă înfrîngerea păcatului, a diavolului. Această alegorie religioasă în gustul *Istoriei Ieroglifice* este aluzie la învierea întru independență a popoarelor subjugate şi la biruința asupra păgînilor turci. În adevăr, împăratul creştin stă în fața dușmanului păgîn al întregii republici creştine. „Pînă cînd, doamne, se vor sumeți păcătoşii ? Iată, dușmanii tăi au sunat din trîmbițe şi cei ce te urăsc au ridicat capul ... Pe poporul tău, doamne, l-au umilit şi moştenirea ta au chinuit-o... sîntem ruşinea vecinilor noştri ... Pînă cînd, doamne, va ține mînia ta“ ? Şi la aceste întrebări prelucrate din Psaltire, răspunsul este: *„Usque ad tempora Petri“* (Pînă în zilele lui Petru). Oratorul se adresează apoi din nou divinității: „Întoarce deci mînia ta împotriva neamurilor care nu te recunosc şi împotriva țărilor care nu invocă numele tău. Ajută-ne pe noi, doamne, căci noi sîntem poporul tău şi oile păşunii tale, mîntuieşte-ne pe noi, ca să nu zică păgînii : unde este Dumnezeul lor“ ? După aceste rugăciuni cu aluzii politice, oratorul se adresează direct împăratului : „Aşa credem, aşa mărturisim, aşa nădăjduim, cu venirea ta pe lume, a venit şi timpul împlinirii şi Dumnezeu prin dreapta ta nebiruită, împărate prea evlavios, a arătat puterea ta pentru redobîndirea celor ce am pierdut noi, fiii durerii“. Apelul cu accente patetice ale celor robiți de turci continuă. Oratorul arată că precum Hristos a mîntuit omenirea în vremea împăratului Claudiu, „aşa şi sub tine, Petre împărate, marea biserică a lui Dumnezeu va recăpăta vechea ei libertate. Precum urmaşii lui Adam au trăit veacuri lungi în robie şi totuşi niciodată n-au pierdut nădejdea dezrobirii, aşa şi noi, fiii cei noi ai lui Adam, deşi robiți de mai puțini ani, *socotim că a sosit termenul predestinat pentru liberarea noastră*“. În acest pasaj stă esența scrierii.

Prezentarea lui Petru ca un suveran cu misiune religioasă este desigur departe de adevărata figură a țarului reformator, om politic practic. Dar această viziune a creştinilor supuşi turcilor, îi convenea pentru calculele şi credințele sale politice de viitor. Faptul că acest apel cu accente biblice pentru eliberarea din robia turcilor, în special a romînilor, a fost imediat tipărit, pe cînd alte scrieri ale lui Cantemir au aşteptat decenii şi secole pînă să vadă lumina tiparului,

Portretul lui Petru cel Mare.

înseamnă că ţarul a dat poruncă să se tipărească această scriere (Tot din porunca ţarului a fost tipărită şi *Sistema religiei mahomedane)*. La începutul veacului al XVIII-lea, nu erau încă în Rusia tipografii particulare, ci numai acelea ale împăratului şi ale bisericii. Aşadar apelul autorizat al lui Cantemir a aflat un fel de aprobare oficială prin tipărirea lui, şi aceasta însemna o promisiune, măcar pentru un viitor îndepărtat.

Textul latin, destul de bine ritmat, este o compoziţie în gustul iezuit al vremii, o scriere politică sub haină religioasă, cerută de împrejurări ocazionale.

CERCETAREA MONARHIILOR PE BAZA FILOZOFIEI FIZICE

De curînd, profesorul Gh. Haupt a descoperit în Biblioteca Academiei de Ştiinţe din Leningrad manuscrisul latin al unei scrieri inedite a lui Dimitrie Cantemir, cunoscută pînă acum numai prin titlul ei *Monarchiarum physica examinatio* [1], titlu pe care trebuie să-l traducem *Cercetarea monarhiilor pe baza filozofiei fizice,* deoarece prin *fizică,* şi în această lucrare şi în *Istoria Ieroglifică* şi în *Imaginea ştiinţei sacre,* Dimitrie Cantemir înţelege acea parte a filozofiei care se ocupă cu legile, originea şi dezvoltarea lumii materiale, spre deosebire de metafizică, al cărei obiect este lumea eternă şi nevăzută.

Lucrarea a fost redactată de Dimitrie Cantemir în 1714, o dată cu *Panegiricul lui Petru cel Mare,* de care am vorbit mai sus. Pentru această datare militează faptul că textul *Cercetării monarhiilor* se află într-un manuscris provenit din hîrtiile particulare ale ţarului Petru, manuscris ce cuprinde şi *Panegiricul,* ambele scrise de mîna lui Dimitrie Cantemir [2]. Aşadar, acest manuscris este cel prezentat ţarului la 1714 cu prilejul vizitei autorului la Petersburg, cînd s-a rostit şi *Panegiricul,* de unde rezultă că ambele scrieri au fost redactate şi prezentate împreună.

Cercetarea monarhiilor este un curios amestec de idei mistice, cu gîndire filozofică, o încercare de altfel foarte interesantă, de filozofie a istoriei, care luminează şi alte laturi ale operei lui Dimitrie Cantemir.

Lucrarea începe cu amintirea celor patru monarhii din Biblie, din profeţia lui Daniel, pe care mulţi învăţaţi le-au luat ca bază a unor istorii universale, măcar pînă la sfîrşitul veacului al XVI-lea. Istoria lumii, împărţită în patru perioade, care corespunde cu patru monarhii universale, ce predomină asupra statelor şi stătuleţelor, a fost o temă cunoscută în istoriografia apuseană şi cea răsăriteană, Miron Costin, între alţii, a cunoscut-o.

Dimitrie Cantemir întăreşte teoria biblică a celor patru monarhii cu teorii asemănătoare ale arabilor, dar, ca un filozof, nu se mulţumeşte cu profeţii, ci caută să întemeieze periodicitatea istoriei universale, sub forma celor patru

---

[1] Gh. Haupt, *Studiu asupra naturii monarhiilor. Un document inedit al lui D. Cantemir,* în „Studii", I, 1951, I, p. 210—222 (traducerea romînească a studiului lui Cantemir, la p. 218—222). Textul latin inedit a fost copiat de prof. Gh. Haupt, care a avut amabilitatea să mi-l pună la dispoziţie, pentru care îi aduc mulţumiri. Traducerea titlului şi a unor pasaje făcută de noi diferă întrucîtva de aceea a prof. Gh. Haupt.

[2] Gh. Haupt, *op. cit.,* p. 213.

monarhii, prin considerații „fizice", adică de filozofie fizică. Aci este pentru gîndirea lui Cantemir cea mai interesantă parte a acestei mici lucrări: conform logicii aristotelice (împărtășită de scolastică), noțiunile se împart în generale (abstracte) și particulare. Cele particulare, adică finite (concrete), trebuie să aibă în chip necesar un sfîrșit: „Toate cele ce sînt numite și sînt în esența lor particulare, trebuie să se nască și să moară, să se schimbe și să se transforme și în cele din urmă să aibă un sfîrșit și la termenul uneia, din desfacerea ei, trebuie să urmeze nașterea alteia, după cum ne învață și rațiunea și experiența" [1]. Între „particulare" sînt și monarhiile, deci și acestea urmează un circuit oarecare imuabil, de la origine la moarte, „așa încît și acestea (monarhiile), ca și celelalte din prezent și viitor, își păstrează rînduiala". În adevăr „Dumnezeu și natura nu cunosc și nu fac nimic fără ordine" [2].

Deși pornește de la revelație, ca să dea mai multă tărie afirmațiilor sale, Dimitrie Cantemir se arată partizanul evoluției în istorie. Monarhiile, statele (principatele) evoluează ca și ființele vii, se nasc, se transformă și mor și generează alte monarhii pe urma lor. Această concepție evoluționistă a lumii, se înțelege, nu este bazată pe un studiu științific, care cere analiza cauzalității. Este totuși interesant să constatăm că, spre deosebire de cronicari și de cei mai mulți istorici ai vremii, Dimitrie Cantemir vede o „rînduială" (ordo) în istorie, care urmează o anume evoluție. Această evoluție, după Cantemir, este *ciclică*, ea se desfășoară după o regulă care se repetă, pentru cele patru cicluri ale istoriei universale. Asemenea filozofie a istoriei era ceva destul de nou, dar mai nouă încă este aplicarea pe care o face Cantemir acestor cicluri: anume ciclurile monarhiilor, în număr de patru, au o secvență geografică, sau mai bine-zis, monarhiile urmează una după alta, schimbîndu-și centrul de putere după linia unui mare cerc trasat pe harta lumii : întîi a fost monarhia de la răsărit, asiatică, a Asiriei, Babilonului, Persiei, apoi a fost cea de la sud, cea egipteană, după care a urmat cea de la Apus, Imperiul Roman. Imperiul Roman acum este în decădere (Cantemir, ca oamenii vremii sale, considera Imperiul Germano-Roman ca o continuare a vechiului Imperiu Roman), deci în mod logic acum trebuie să vină rîndul ascensiunii Imperiului de la Nord, a patra și ultima monarhie [3]. Această demonstrație este pentru Cantemir esența lucrării și scopului ei: dovedirea pe baza filozofiei istoriei a ridicării Rusiei, ca a patra monarhie universală.

Punctul de vedere al lui Cantemir despre evoluția istoriei generale, ca o mutare ciclică a centrelor de forță, care concentrează în jurul lor puterea politică, nu este lipsită de interes, nici mai ales de noutate. Deși această teorie nu se bazează pe o cercetare științifică a evoluției societăților, ceea ce nici nu se putea aștepta pentru vremea lui, totuși ea reprezintă o încercare de a pune ordine și de a da o explicație filozofică istoriei.

Scopul urmărit de Cantemir nu era însă teoretic, ci practic, el urmărea un anume scop politic. Aceasta se vede din continuarea lucrării despre *Cercetarea monarhiilor*. Anume, spune el, se întîmplă ca în dezvoltarea ordinii naturii să se nască un monstru, ceva care să contrazică mersul firesc al ordinii prestabilite, adică a mișcării ciclice *(motu circulari)*, ceva contrar legilor naturii *(praeter*

[1] D. Cantemir, *Monarchiarum physica examinatio*, ms., f. 13—14 (după reproducerea manuscrisă de Gh. Haupt).

[3] *Ibidem*, f. 14 v. — 16 v.

naturae institutum quaedam a naturali deviari via). „Una ca aceasta poate fi socotită barbara monarhie a otomanilor". Creşterea nelegitimă şi antinaturală a acesteĭ monarhii a întîrziat întrucîtva ajungerea monarhiei de nord „la monarhie" (*Borealis Monarchiae in monarchatum aliquantus perretardavit*) [1]. Prin *monarchatum*, Cantemir înţelege aci sensul etimologic al cuvîntului, adică „singură stăpînire", monarhie universală. Concluzia este firească din asemenea premise; pentru a-şi îndeplini menirea, monarhia nordului, Rusia, trebuie să distrugă Imperiul Otoman. Că Rusia este menită să formeze o monarhie universală se vede din aceea că alte popoare care au trăit pe teritoriul ei nu au izbutit să unifice acest teritoriu, aşa sciţii şi goţii nu au ocupat decît o parte a lui. În schimb, ruşii au fost de la început un popor unificator, ei au venit de peste Ister (Dunăre) (aci Cantemir repetă legenda cronicii lui Nestor, că slovenii au venit în Rusia de la Dunăre) şi s-au întins apoi peste toată ţara, pînă la *Golful Venetic* (numele antic al golfului Riga) [2]. Deci numai ruşii sînt în aceste părţi un popor unificator. Monarhia lor universală este încă împiedicată de creşterea antinaturală a Imperiului Otoman, dar această formaţie fiind împotriva naturii, natura trebuie să revină la mersul ei firesc şi „avortonul" înlăturat [3].

Dimitrie Cantemir declară că a făcut o astfel de demonstraţie pe bază filozofică, pentru că nu vrea să fie învinuit de linguşire, să nu fie socotit între cei ce captează bunăvoinţa prin cuvinte uşuratice. Cu alte cuvinte, nu vrea să fie socotit ca un linguşitor al ţarului prin prevederea unui mare viitor ţării lui, ci aceasta reiese dintr-o demonstraţie bazată pe cercetarea ciclurilor istoriei [4].

„Se apropie timpurile, prin progresul continuu al acţiunii naturale ... cînd va începe să se ridice a patra monarhie, cea de la nord" [5]. Se va ridica atunci într-însa, în aceste părţi de la nord, un principe „foarte înţelept şi foarte războinic (o, doamne, să fie aşa, încît nici unul dintre monarhii omenirii să nu-l întreacă în omenie şi evlavie), să fie doar acela la care ne gîndim" [6] (adică Petru cel Mare).

În concluzie, Dimitrie Cantemir declară că nu îi este dat lui să cunoască „care sînt timpurile şi ocaziile", ci aceasta se cuvine celui căruia i s-a încredinţat puterea [7]. Aceasta înseamnă că el, autorul, vrea să arate numai mersul general al istoriei, nu grăbeşte, nu sfătuieşte, ci numai ţarul va fi acela care va hotărî momentul cînd va începe războiul cu turcii.

Cercetarea monarhiilor este deci o carte cu tîlc politic, este altă latură a *Panegiricului*, tot ca şi acesta un apel la ţarul Petru cel Mare să salveze popoarele supuse Imperiului Otoman. Acest apel este făcut sub pretextul unui studiu filozofico-ştiinţific, care arată că Rusia este predestinată de legile naturale, cele ce cîrmuiesc evoluţia monarhiilor, să devină o monarhie universală şi să înlăture singura piedică ce stă în calea „ciclului" ei, Imperiul Otoman. Indiferent de scopul politic al scrierii — care a fost scopul permanent al activităţii literare a lui Dimitrie Cantemir — şi de adularea unor tendinţe expansioniste ale unor cercuri de la curtea ţarului, lucrarea despre „cercetarea monarhiilor" rămîne interesantă pentru gîndirea ei asupra istoriei. El nu apare ca un cercetător al cauzelor evoluţieĭ

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, f. 16 v.
[2] *Ibidem*, f. 14.
[3] *Ibidem*, f. 16 v.—17.
[4] *Ibidem*, f. 17.
[5] *Ibidem*, f. 17 v.
[6] *Ibidem*, f. 17 v.
[7] *Ibidem*, f. 17.

istoriei, în genul lui Montesquieu, dar nici nu este un simplu înregistrator al faptelor trecutului, ci caută să pună o ordine în succesiunea lor, o explicație de lege ciclică evolutivă. Această scriere despre „cercetarea monarhiilor", ne explică titlul *Istoriei creșterii și descreșterii curții otomane*, de care am vorbit. Titlul acela nu era o simplă etichetă, ci corespundea gîndirii filozofice a autorului asupra istoriei, deși, cum am arătat, în textul *Istoriei Imperiului Otoman* lipsește dezvoltarea și aplicarea acestei idei. Se vede bine că după 1714 (dată la care *Istoria Imperiului Otoman* nu era scrisă), Dimitrie Cantemir s-a îndepărtat tot mai mult de filozofie, pentru a se apropia de istoria propriu-zisă.

VIAȚA LUI CONSTANTIN CANTEMIR

A treia scriere din această perioadă a vieții lui Cantemir în Rusia, adică înainte de așezarea lui la Petersburg în 1719, este scrierea în limba latină intitulată *Vita Constantini Cantemyrii cognomento senis, Moldaviae principis* (Viața lui Constantin Cantemir, supranumit cel Bătrîn, domnul Moldovei) [1]. Această lucrare cuprinde viața tatălui lui Dimitrie Cantemir, nu numai istoria domniei lui (1685—1693), ci și întreaga lui biografie, tinerețea și cariera lui ca boier înainte de domnie. Scrierea s-a păstrat într-un singur manuscris, copiat de eruditul german T. S. Bayer, după originalul lui D. Cantemir, copie destul de defectuoasă, cu deformarea datelor și a numelor proprii. Scrierea este neterminată în această copie, ultima frază arată pe boieri retrăgîndu-se din camera în care Constantin Cantemir se afla pe patul de moarte, pentru a desemna pe urmașul său [2]. Viața a fost totuși terminată în manuscrisul original al lui Dimitrie Cantemir. Bayer, pe lîngă copia manuscrisului lui Cantemir, a alcătuit și o prelucrare, sub semnătură proprie, a vieții lui Constantin Cantemir. În această prelucrare a lui Bayer, nu lipsește sfîrșitul firesc: alegerea lui Dimitrie Cantemir ca domn de către boieri, și comunicarea rezultatului alegerii tatălui, care moare liniștit [3]. Este clar că această concluzie, care provine din amintirile lui Dimitrie, se afla și în manuscrisul său original. În general, de altfel, dat fiind faptul că manuscrisul ce ni s-a păstrat este defectuos, textul trebuie controlat după prelucrarea tot în limba latină a lui Bayer.

Cei mai mulți critici au socotit această lucrare ca un fragment detașat din *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*, am zice un fragment anticipat, căci nu ajunsese cu scrierea istoriei romînilor pînă acolo. Dimitrie Cantemir n-a apucat să termine *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*, ci a ajuns numai pînă la întemeierea celor două state, Moldova și Țara Romînească, dar după acești critici, ar fi scris înainte două capitole din volumul de la sfîrșit, care urmau să fie intercalate mai tîrziu la locul lor. Unul din ele ar fi această viață a lui Constantin Cantemir, care astfel nu ar trebui socotită ca o biografie de sine stătătoare, ci ca un fragment dintr-o istorie generală. Argumente pentru această ipoteză sînt că lucrarea este neterminată, că povestește domnia unui domn al Moldovei în lati-

[1] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, în *Opere*, ediția Acad. Rom., tom. VII, București, 1883; și *Viața lui Constantin vodă Cantemir*, ed. și trad. N. Iorga, București, 1923 (după care citățm), cf. prelucrarea lui T. S. Bayer, *Istoriia a jizni i delah Moldavskago gospodarea Constantina Cantemira*, Moscova, 1783 (text latin și rusesc cu anexe genealogice).

[2] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. N. Iorga, p. 92.

[3] T. S. Bayer, *op. cit.*, p. 258—260.

neşte, limbă în care începuse să scrie *Hronicul* şi că altfel nu am înţelege de ce şi pentru cine ar fi scris această biografie în timpul şederii în Rusia [1].

Am arătat mai sus că în realitate *Viaţa lui Constantin Cantemir* nu e neterminată decît în copia folosită de editori şi posedăm sfîrşitul ei. Scrierea nu e concepută pe acelaşi plan ca marea lucrare de la sfîrşitul vieţii lui Dimitrie Cantemir. Dacă *Viaţa lui Constantin Cantemir* ar fi o parte a istoriei Moldovei, nu ar fi încăput în ea descrierea pe larg a episoadelor din biografia lui Constantin vodă dinainte de domnie, evenimente politice de interes general, războaie, schimbări de domnie, care ar fi fost intercalate la domniile respective. În textul biografiei nu se află nici o aluzie la capitolele anterioare ale istoriei Moldovei şi de asemenea nu avem în *Viaţa lui Cantemir*, planul de împărţire în capitole scurte ca în *Hronic*. Dar dovada principală stă în data *Vieţii lui Constantin Cantemir*, care este scrisă înainte de *Hronic*, nu în vremea redactării lui (între 1717—1722), deci nu poate fi o parte şi cu atît mai puţin o continuare a lui.

Viaţa a fost redactată în timpul războiului austro-turc din 1716—1718, şi face parte din aceeaşi serie de preocupări, de care am vorbit, la care răspund *Istoria Imperiului Otoman şi Descrierea Moldovei*, ca şi *Panegiricul lui Petru cel Mare*. O indicaţie cronologică din conţinutul *Vieţii* ar fi aceea din pasajul privitor la moartea lui Şerban Cantacuzino, în care, ca şi în *Istoria Imperiului Otoman*, Dimitrie Cantemir învinuieşte pe Constantin stolnicul Cantacuzino că ar fi otrăvit pe fratele său, Şerban vodă, în complicitate cu Constantin Brîncoveanu. Acesta însă a fost pedepsit de Dumnezeu, pedeapsă dreaptă, de care nu a putut scăpa [2]. Este vorba, firește, de decapitarea lui de către turci, în anul 1714. Dar, precum se ştie, doi ani mai tîrziu, Constantin stolnicul a fost la rîndul său ucis de turci şi despre această pedeapsă Dimitrie Cantemir nu spune nimic, deşi ar fi trebuit în chip logic s-o pomenească alături de a lui Brîncoveanu, de vreme ce îl face deopotrivă şi pe stolnic părtaş la otrăvirea lui Şerban vodă. Aşadar, este de crezut că la data uciderii lui Constantin stolnicul, la 7 iunie 1716, sau la data cînd vestea despre execuţie a sosit în Rusia, Dimitrie Cantemir terminase de scris viaţa părintelui său. *Viaţa lui Constantin Cantemir* a fost aşadar scrisă între 1714 şi 1716, mai probabil în acest din urmă an, căci atunci începuse războiul austro-turc şi tendinţele lucrării se potrivesc cu această epocă, în care Dimitrie Cantemir spera în izbucnirea unui nou război ruso-turc şi în reluarea domniei în Moldova, ca urmare a acestui război [3].

Care a fost imboldul care l-a determinat să scrie despre viaţa lui Constantin Cantemir? Ce a făcut pe Dimitrie Cantemir să descrie viaţa şi domnia tatălui său anume în limba latină, adică adresîndu-se lumii învăţate şi stăpînitorilor din Rusia şi din Europa? Constantin Cantemir nu a fost domn cu importanţă europeană, puţini oameni se mai preocupau de dînsul la douăzeci şi ceva de ani după moartea lui. De aceea scrierea vieţii lui s-a făcut cu un anume scop politic momentan. Dimitrie Cantemir a scris viaţa lui Constantin Cantemir la 1716, cînd, cu prilejul războiului cu turcii, credea că-şi va putea relua domnia şi anume cu

[1] N. Iorga, *Istoria literaturii romîneşti*, ed. II, vol. II, p. 330—332.

[2] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. N. Iorga, p. 53.

[3] Aluzia la pedeapsa lui Lupu Costachi, la care se referă Iorga (*op.* cit., II, p. 331), nu priveşte evenimente tîrzii, din 1716; ea nu se referă la acest boier, căci textul nu a fost înţeles, ci priveşte pe boierii necredincioşi domnului, care au fost pedepsiţi de turci, cum povesteşte Dimitrie Cantemir mai departe în aceeaşi scriere (D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, p. 98, aluzia priveşte faptele povestite la p. 104—105).

titlul ereditar, conform tratatului încheiat cu Rusia la 1711. Aceste drepturi, care acum erau puse din nou în cauză, ar fi ieşit întărite de tradiţia moldovenească, dacă putea dovedi că dreptul său la moştenirea tronului se bizuia pe o ascendenţă domnească. Acest domn, tatăl său, după cum caută să arate Dimitrie Cantemir, a fost un mare domnitor, un erou în tinereţea sa, un om plin de înţelepciune şi energie; ca domn a cîrmuit cu autoritate, înfrînînd pe boierii neascultători. Guvernează ţara cu dreptate şi cînd boierii conspiră împotriva lui şi a liniştii ţării, este nevoit să acţioneze cu energie şi de aceea cad capetele fruntaşilor boierimii, Miron şi Velicico Costin.

Acest portret este complet denaturat, Constantin Cantemir nu a fost o mare figură cu o personalitate puternică, dimpotrivă. Am arătat mai sus că era un oştean incult şi sărac, ridicat la domnie de boieri ca un instrument al lor. A fost întîi sub tutela Gavriliţeştilor apoi a Ruseteştilor. Departe de a înfiinţa o autoritate centrală în Moldova, domnia lui a însemnat culmea guvernării oligarhiei boiereşti, sub un domn slab, fără sprijin şi fără domenii mari, pe care să se poată bizui. Uciderea celor doi boieri, dintre care unul a fost o lumină a culturii moldoveneşti, nu a fost un act de salvare a autorităţii domneşti, ci rezultatul rivalităţii dintre factiunile boiereşti.

Pe de altă parte, Dimitrie Cantemir, în biografia pe care a scris-o, caută să arate pe tatăl său ca un luptător pentru independenţa Moldovei de sub jugul turcesc, un predecesor al lui în lupta de dezrobire. Nici aceasta nu a fost slabul Constantin voievod. El a urmat o politică şovăitoare. Avînd un fiu ostatec la Poartă, el nu a trecut de partea oastei ligii creştine, cînd învingătorul de la Viena, Sobieski, aureolat de faimă europeană, a intrat în Moldova, şi numai pe ascuns şi fără efect a tratat cu polonii şi cu austriecii [1]. Retragerea lui Constantin Cantemir în faţa oştilor polone, care erau oştile ligii creştine, faptul că el a luptat contra lui Sobieski, erau oricum lucruri care nu se puteau nega şi nu fuseseră uitate de toţi. De aceea fiul lui Constantin vodă caută să ponegrească pe poloni şi pe regele lor, vrînd să arate că din vina lor nu a putut trece domnul de partea creştinilor: cînd polonii au intrat în Iaşi s-au apucat de beţii şi de prădăciuni, regele Sobieski a luat cu forţa în retragerea sa pe mitropolitul Dosoftei, care se ruga de iertare [2]. Lucrurile stau tocmai dimpotrivă. Dosoftei, văzînd că domnul s-a dat de partea turcilor, n-a mai vrut să stea în scaun şi a plecat în Polonia cu oştile lui Sobieski, ceea ce arunca o pată morală asupra lui Constantin Cantemir [3]. Această pată trebuia ştearsă cu orice mijloace, acum după ce Dimitrie Cantemir devenise reprezentantul luptei de independenţă a ţării, şi de aceea el inventează o pretinsă răpire a mitropolitului de către poloni. În plus, polonii cu Sobieski, adaugă el, s-au purtat inuman şi au ars Iaşii, cînd s-au retras [4]. Dintre toate scrierile lui Dimitrie Cantemir, aceasta este cea mai tendenţioasă, aceea care trebuie primită cu mai multă rezervă de istoricii de azi, cînd o folosesc ca izvor.

În schimb, dacă figura principală a naraţiunii necesită atîtea explicaţii, reticenţe, şi de-a dreptul falsificări, autorul găseşte în calea povestirii sale altă figură, care corespunde întocmai cu idealul său politic şi constituie o justificare istorică a politicii lui, este vorba de Şerban Cantacuzino, domnul Ţării Romîneşti, contemporanul lui Constantin Cantemir. Şerban vodă era un duşman hotărît al

[1] Despre politica lui Constantin Cantemir, vezi mai sus p. 32.
[2] D. Cantemir, *Vita Constantini Cantemyrii*, ed. N. Iorga, p. 48.
[3] Vezi mai sus, p. 32.
[4] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 48.

turcilor, „împins de zel dumnezeesc“ [1], el „nu putea suferi nici măcar mirosul turcilor“ [2]. Se subliniază că domnul muntean intrase în legături de alianţă cu Rusia, fiind astfel un predecesor al lui Dimitrie Cantemir, iar alianţa sa cu Austria este lăsată pe planul al doilea în povestire [3]. Acest Şerban Cantacuzino, declară Dimitrie Cantemir, era din sîngele împăraţilor bizantini şi de aceea, în cazul alungării turcilor din Europa, urma să fie recunoscut de ţarul Rusiei şi de Austria ca stăpînitor al Constantinopolului, împărat al Răsăritului. Toate pregătirile erau făcute în acest sens, cînd Şerban Cantacuzino a fost otrăvit şi înlocuit cu nedemnul Brîncoveanu [4]. Şi acest campion al independenţei ţării sale, al eliberării tuturor creştinilor de sub jugul turcesc, Şerban vodă, a fost socrul lui Dimitrie Cantemir; fiica sa (după moartea lui Şerban) a fost soţia lui, copiii lor sînt deci urmaşii primului luptător pentru acest ideal, urmaşii împăraţilor de la Bizanţ. Pe larg, în mai multe locuri, Dimitrie Cantemir arată că încă în viaţă fiind, Şerban vodă îl alesese ca ginere pe el, recunoscînd într-însul mari calităţi [5].

Episodul omorîrii lui Miron Costin şi a fratelui său este pregătit cu abilitate de autorul vieţii lui Constantin Cantemir, subliniind cu grijă, încă dinainte de urcarea în scaun a lui Constantin vodă, necredinţa şi duşmănia acelor boieri faţă de tatăl său, învinuindu-i de înţelegere cu duşmanii dinafară. Uciderea lor este prezentată ca o pedeapsă dreaptă împotriva boierilor anarhici, a regimului boieresc ce se instaurase în Moldova. Nu numai Costinii, dar şi alţi boieri, Ruseteştii, Gavriliţeştii, trădau şi unelteau cu Brîncoveanu împotriva Moldovei [6]. De fapt, amîndouă aceste familii din urmă fuseseră cîrmuitoare în Moldova în vremea lui Constantin Cantemir şi conflictul Cantemireştilor cu Ruseteştii, de care este plină *Istoria Ieroglifică*, datează din vremea lui Antioh şi Dimitrie Cantemir, deci autorul face aci un voit anacronism [7]. În orice caz, Dimitrie Cantemir vrea să prezinte pe tatăl său ca un domn convins de nevoia autorităţii centrale domneşti, care cu energie ar fi impus-o împotriva boierilor, ceea ce nu este de loc adevărat.

Se văd deci clar tendinţele operei: într-un moment cînd spera să recapete domnia Moldovei, Dimitrie Cantemir caută pe de o parte să scuze politica de fapt deosebită de a lui, a tatălui său, pe de alta să dovedească tocmai, că înăuntru şi în afară, Constantin Cantemir a fost condus de aceleaşi idealuri ca şi dînsul: independenţa faţă de turci, domnia centralizată şi autoritară faţă de boieri. Deci, el, Dimitrie Cantemir, domn ereditar al Moldovei, este urmaşul de drept al scaunului tatălui său.

Cu tot aspectul său foarte tendenţios, *Viaţa lui Constantin Cantemir* este una din cele mai plăcute şi interesante scrieri ale lui Dimitrie, prin prezentarea plastică, plină de amănunte familiale a faptelor: cum boierii au fost surprinşi de domn jucînd cărţi, cum Dimitrie Cantemir citea tîrziu tatălui său din cărţile pioase. De asemenea sînt tablouri tragice: găsirea cadavrului lui Velicico Costin

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 51.
[2] *Ibidem*, p. 34.
[3] *Ibidem*, p. 52.
[4] *Ibidem*, p. 53.
[5] *Ibidem*, p. 34.
[6] *Ibidem*, p. 51.
[7] Vezi mai sus p. 68.

de către nepotul său, noaptea în întuneric, în faţa curţii domneşti [1]. Nici unul dintre cronicarii Moldovei nu intră aşa de adînc în viaţa de toate zilele a curţii şi boierimii Moldovei ca Dimitrie Cantemir, în această scriere. Aceasta face tot preţul ei.

EVENIMENTELE CANTACUZINILOR ŞI ALE BRÎNCOVENILOR

A patra lucrare scrisă de Dimitrie Cantemir în aceeaşi perioadă este intitulată *Evenimentele Cantacuzinilor şi ale Brîncovenilor*. Scrierea a fost redactată în ruseşte de Dimitrie Cantemir şi publicată întîia oară în anexele *Jurnalului lui Petru cel Mare*, apărut la Petersburg, în 1772, intitulată *Minunata revoluţie a dreptăţii lui Dumnezeu asupra familiei vestiţilor Cantacuzini din Ţara Romînească şi a Brîncovenilor* [2]. Editorul jurnalului lui Petru cel Mare spune că această scriere este extrasă din „arhivele de cabinet", adică ale cabinetului particular al ţarului, sub nr. 14. După această ediţie rusească a scris o traducere în nemţeşte eruditul german de la curtea rusească H. L. C. Bacmeister, în colecţia sa *Russische Bibliothek*, în volumul VIII, apărut la Petersburg, în anul 1783, sub titlul *Wunderbare Fügung der ... berühmten Kantakuzenen ... und Brankowanische Familie* [3]. Traducătorul declară că autorul scrierii este Dimitrie Cantemir, ceea ce nu spusese ediţia rusească şi că lucrarea a fost scrisă înainte de 1722, căci Petru cel Mare este numit ţar şi nu imperator, titlu pe care şi l-a luat la această dată. De asemenea recunoaşte că a lăsat de o parte o serie de pasaje din text. În adevăr, singură ediţia rusă a păstrat cuvîntarea lui Brîncoveanu către urmaşul său în scaun, Ştefan Cantacuzino, în clipa cînd trebuia să părăsească ţara, precum şi o pildă spusă de Constantin stolnicul Cantacuzino, cu tîlc politic, pe lîngă o serie de mici amănunte [4].

După traducerea germană, care, cum am spus, este incompletă, s-a făcut o nouă traducere în greceşte de G. I. Zaviras, apărută la Viena în 1795 [5] după care apoi scrierea a fost tradusă în romîneşte, adică traducerea unui text incomplet, care a trecut prin prelucrarea a patru limbi [6].

Evenimentele Cantacuzinilor şi Brîncovenilor încep cu moartea lui Şerban Cantacuzino, la 1688, urmînd apoi cu descrierea rivalităţii dintre noul domn Brîncoveanu, şi Cantacuzini, legăturile lor politice cu Austria şi cu Rusia, intervenţia ruşilor în Moldova la 1711 şi lupta de la Stănileşti, decapitarea lui Constantin Brîncoveanu, la 1714, apoi sugrumarea lui Ştefan vodă Cantacuzino, domnul Ţării Romîneşti şi a tatălui său, Constantin stolnicul la 1716, cu care se termină povestirea.

Şi despre această scriere s-a spus că ar fi o parte detaşată din marea istorie a romînilor a lui Dimitrie Cantemir, *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*,

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 68, 73.

[2] *Jurnal ili podennîia zapiski blajenîia i vecinodostoinnîia pameti imperatora Petra Velikago s 1698 daje do Niştatskago mira*, II, Petersburg, 1772, p. 291—313.

[3] H. L. C. Bacmeister, *Russische Bibliothek*, Petersburg şi Riga, VIII, 1783, p. 147—184.

[4] Jurnalul lui Petru cel Mare, *op. cit.*, II, p. 302—303 şi 309.

[5] D. Cantemir, Ἀξιομνημόνευσα ἐν βλαχίᾳ συμβεβηκότα, Viena, 1795.

[6] Traducerea lui V. Vîrnav, în „Arhiva Romînească", a lui Kogălniceanu, ed. I, II, p. 207—242 şi a lui G. Sion, în *Operele* lui D. Cantemir, ed. Acad. Rom. vol. V—I.

scrisă înainte de redactarea părţii a doua, un capitol ce urma să-şi găsească locul pe la sfîrşitul acestei opere, care a rămas neterminată [1].

În realitate, ca şi pentru *Viaţa lui Constantin Cantemir*, avem a face cu o scriere din prima perioadă a şederii lui Cantemir în Rusia, o mică lucrare independentă, fără nici o legătură cu marea sa scriere asupra istoriei romînilor. *Evenimentele Cantacuzinilor şi ale Brîncovenilor* sînt un raport prezentat ţarului de către autor. Spre sfîrşitul războiului austro-turc, Dimitrie Cantemir voia să înfăţişeze situaţia politică din ţările romîne lui Petru cel Mare; asemenea rapoarte îi erau cerute ca unui specialist în astfel de chestiuni. Acest raport nu este singurul prezentat ţarului asupra situaţiei politice în ţările romîne şi în Imperiul Otoman în timpul acelui război, dimpotrivă ni s-au păstrat mai multe [2]. *Evenimentele* sînt cel mai lung dintre aceste rapoarte, dar ca formă şi ca stil se aseamănă cu celelalte. Toate aceste rapoarte scrise în ruseşte, într-un stil foarte concis, se deosebesc de stilul literar al celorlalte lucrări ale lui Dimitrie Cantemir.

Întocmai aşa se prezintă aşa numitele *Evenimente*. Este singura dintre lucrările lui Cantemir, afară de rapoartele amintite, păstrată numai în ruseşte, pe cînd, de obicei, pentru marele public învăţat, scria în latineşte; este păstrată într-un manuscris unic, în arhivele particulare, politice, ale ţarului, nu între actele rămase de la Cantemir. Stilul şi forma în paragrafe, pe puncte, este întocmai ca al celorlalte rapoarte trimise ţarului în timpul războiului.

Amintind anume fapte în legătură cu alianţa lui Dimitrie Cantemir cu Petru cel Mare la 1711, autorul spune: „aceasta este cunoscut cabinetului imperial“ [3], se adresează deci acestui cabinet, nu publicului cititor al *Hronicului*. Era deci un raport oficial, pasajul acesta nu mai lasă umbră de îndoială asupra acestui lucru.

De altfel, şi data redactării se opune părerii că am avea a face cu un fragment din *Hronic*. Un adaos pentru sfîrşitul *Hronicului* ar fi trebuit să fie redactat la sfîrşitul vieţii lui Cantemir, cînd el scria partea din secolele XII—XIII a acestei lucrări şi va fi văzut că nu o putea termina. Dimpotrivă, *Evenimentele* sînt scrise între 1717 şi 1718. Povestirea faptelor se opreşte cu anul 1716 şi fiind un raport este clar că trebuia să ajungă la faptele imediat recente, pentru a putea informa exact pe ţar. Într-un loc, Cantemir spune că după moartea lui Constantin Brîncoveanu familia lui s-a întors în ţară, „trei ani mai tîrziu“ [4]. Brîncoveau a fost ucis în 1714, deci aluzia priveşte anul 1717. Nici o aluzie nu se află însă privitoare la pacea austriecilor cu turcii la Pojarevaţ, la 27 iulie 1718, care ar fi trebuit menţionată, de vreme ce războiul cu Veneţia şi cu imperialii este amintit în text. De altfel, rapoartele politice ale lui Dimitrie Cantemir adresate ţarului Petru asupra situaţiei politice în Orient încetează o dată cu încheierea păcii cu turcii şi acesta este unul dintre acele rapoarte.

Evenimentele au fost deci scrise între 1717 şi 1718.

De altfel şi cuprinsul raportului confirmă datarea şi indică motivele pentru care a fost scris. Autorul caută să arate că Brîncoveanu şi Cantacuzinii

---

[1] N. Iorga, *Istoria literaturii romîneşti*, ed. II, II, p. 330—332: „pentru aceasta n-avem argumente hotărîtoare“.

[2] Şt. Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, *Anal. Acad. Rom. Mem. Secţ. Lit.*, 1924, p. 130—137.

[3] D. Cantemir, *Evenimentele*, ed. rusă citată, în „Jurnalul lui Petru cel Mare“, II, p. 296 (anexe).

[4] *Ibidem*, p. 310—311.

n-au fost sinceri față de ruși și de puterile creștine (afară de Șerban Cantacuzino). Ei au avut o politică trădătoare, căderea expediției țarului în 1711 se datorește vinii lor. Pentru a ajunge la această concluzie, Dimitrie Cantemir folosește argumente tendențioase: astfel șovăielile lui Brîncoveanu de a trece pe față de partea creștinilor, explicabile prin faptul că se afla în mîinile turcilor, sînt date ca dovezi de trădare. Constantin Brîncoveanu și Constantin stolnicul ar fi otrăvit pe Șerban Cantacuzino, ei ar fi denunțat alianța secretă a lui Dimitrie Cantemir cu Rusia lui Carol al XII-lea, care a spus-o turcilor, ambele afirmații necontrolabile, dar puțin probabile. După Cantemir, Brîncoveanu și Cantacuzinii au fost dușmanii permanenți ai Rusiei, au trădat în orice ocazie. În urmă s-au certat pentru putere și Constantin stolnicul a denunțat pe Brîncoveanu, fiind cauza martiriului său, dar în cele din urmă a avut aceeași soartă. Uciderea lor, a tuturor, a fost o pedeapsă meritată a cerului pentru infamiile și trădările lor, iar adăpostul acordat văduvei lui Ștefan Cantacuzino și celorlalți Cantacuzini în Rusia este o exemplificare a doctrinei „fă binele pentru rău".

Această demonstrație plină de ură este puțin dibace. Oricine ar putea întreba, cum se face, dacă Brîncoveanu și Cantacuzinii au trădat politica creștină, că ei au fost pedepsiți cu moartea de către turci. O politică prudentă și acoperită era necesară pentru cei ce se aflau, ca ei, sub puterea otomană, dar aceasta nu însemna trădare. Banul Mihai Cantacuzino, urmașul Cantacuzinilor rămași în Rusia, scrie cu dreptate în *Genealogia Cantacuzinilor* — în care se răspunde punct cu punct învinuirilor lui Cantemir: „Iar lui Cantemir îi dă mîna a-și descoperi a sa credință către împăratul Petru cel Mare și a împlinit făgăduințele că de grabă l-au năpădit ajutorul oștilor rusești și însuși parusia (prezența) împăratului" [1].

Din aceste considerații de mai sus reiese limpede motivul pentru care Dimitrie Cantemir face un asemenea raport țarului Petru, în timpul războiului, cînd spera că Rusia va interveni pentru eliberarea țărilor creștine supuse Porții. El căuta să înlăture trecerea de care se bucurau Cantacuzinii refugiați în Rusia, în frunte cu Toma Cantacuzino, venit o dată cu dînsul în această țară și numit general în armata rusească. De asemenea Brîncovenii se bucurau de faima de martiri, după omorîrea lui Constantin Brîncoveanu și a tuturor fiilor lui la Constantinopol. Această trecere și această faimă caută Dimitrie Cantemir să le dărîme: Cantacuzinii și Brîncovenii n-au fost în realitate luptători pentru independența țării, n-au fost credincioși rușilor, ci niște trădători. Rămîne numai el, Dimitrie Cantemir, ca singurul reprezentant al luptei pentru libertate între romîni, singurul de care s-ar fi putut folosi țarul în cazul unui război cu turcii.

Aceste laturi ale politicii și ale caracterului lui Dimitrie Cantemir, dezvăluite în această scriere mai ales, dar și în altele de care am vorbit, nu sînt prea frumoase. Nu trebuie însă să facem dintr-însul un erou fără prihană, ci să-l înțelegem ca un om în mijlocul vremii sale plină de rivalități și intrigi. Meritele lui Dimitrie Cantemir ca istoric, ca om de știință și ca gînditor social și politic sînt mari; trebuie să-i recunoaștem meritul luptei pentru independența Moldovei, dar pentru a avea o imagine completă a personalității sale, trebuie să privim cu curaj și înțelegere și umbrele ce se întîlnesc asupra acestei interesante și complexe personalități.

---

[1] Mihail Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, p. 312.

XXI. DIMITRIE CANTEMIR ŞI PROBLEMA RELIGIOASĂ ÎN RUSIA

Cîtă vreme Dimitrie Cantemir a trăit în Ucraina şi la Moscova cu privirile îndreptate spre Moldova, cu credinţa că trebuia să pregătească întoarcerea sa triumfală în scaun într-o ţară liberă, toate lucrările lui ştiinţifice din această perioadă priveau acest ţel al activităţii sale: informarea lumii ruseşti şi europene despre Moldova şi Imperiul Otoman în vederea reluării luptei în Orient. După terminarea războiului austro-turc (1716—1718), la care Rusia nu luase parte, Dimitrie Cantemir îşi dă seamă că nu va putea să-şi vadă visul său împlinit. Era însă un om plin de activitate şi de viaţă, cu o mare putere de creaţie şi de aceea el caută alte căi de manifestare, se îndreaptă spre viaţa rusească, în mijlocul căreia trăia, spre problemele ce agitau cîrmuirea şi poporul rusesc. În activitatea sa politică din această perioadă, am văzut că întîlnim o schimbare esenţială. După ce stătuse opt ani în Ucraina, informînd despre cele ce se petrec în Orient, urmează perioada a doua a activităţii sale (1719—1723), cînd se mută la St. Petersburg, devine ministru al ţarului, membru al senatului, participă activ la războiul din Caucaz, nutreşte speranţa de a avea un urmaş al său pe tronul rusesc. Această schimbare se resimte şi în activitatea literară a lui Dimitrie Cantemir. Deşi el nu renunţă la vechile sale preocupări, dovadă *Hronicul romîno-moldo-vlahilor* şi *Sistema religiei mahomedane*, preocupări de cercetare a lumii romîneşti şi a celei orientale, care formau temelia pregătirii sale ştiinţifice — acum măcar o parte din scrierile lui Cantemir din această perioadă sînt închinate unor subiecte ce privesc probleme ruseşti sau interesînd îndeosebi pe ruşi.

Între acestea, prima este critica lui împotriva Catehismului pentru copii al lui Theofan Prokopovici. Această critică are o însemnătate mult mai mare decît s-ar părea la prima vedere, întrucît înseamnă intervenţia lui Dimitrie Cantemir, într-un moment critic, în lupta bisericească din Rusia sub domnia lui Petru I, împotriva celui mai important reprezentant al reformei bisericeşti din Rusia de atunci.

Petru cel Mare aflase, la ridicarea sa la putere, biserica ortodoxă rusă sub conducerea patriarhului Adrian, care-l ajutase să înlăture regenţa surorii sale, Sofia, şi sub influenţa ierarhilor greci din Orient, în special a patriarhului Dositei de Ierusalim [1]. În lupta sa pentru ridicarea culturală a Rusiei, pentru reformele cu modele apusene, laice, Petru şi partizanii reformelor se ciocniseră de opoziţia

[1] Cf. P. P. Panaitescu, *Nicolas spathar Milescu*, Paris, 1925, p. 119—125.

clerului tradiţionalist cu vederi strîmte, precum şi de a grecilor, care nu vedeau cu ochi buni îndreptarea Rusiei spre Occident şi îndepărtarea ei culturală de Orientul ortodox. De aceea, după moartea patriarhului Adrian, Petru nu mai numeşte alt patriarh al bisericii ruseşti, ci pune în fruntea ei pe un locţiitor, anume pe mitropolitul Kievului, Ştefan Iavorski. Iavorski era reprezentantul cultural al Academiei din Kiev, fundată de Petru Movilă. În această şcoală predominau influenţele occidentale, latine, sub forma renaşterii iezuite, nu însă sub forma modernă, laică, aşa cum aprecia „cultura de stat" Petru cel Mare. De aceea, perioada conducerii bisericii ruseşti de către clerul cult de la Kiev, deşi reprezenta un progres faţă de vederile strîmte ale clerului moscovit, nu a putut rămîne forma definitivă a reformei spiritului şi cîrmuirii bisericii ruseşti sub Petru cel Mare [1]. Ştefan Iavorski era un călduros partizan al intervenţiei Rusiei în sprijinul creştinilor ortodoxi şi scria cuvinte înflăcărate lui Petru cel Mare despre „monarhia pravoslavnică": „...ascute-ţi sabia împotriva chinuitorului creştinilor, duşmanul lui Hristos", să aibă mereu treaz „gîndul mîntuirii creştinilor, curăţarea lor de pata musulmană" etc. [2]. La 1700 Ştefan Iavorski era omul de încredere al lui Petru I pentru trebile bisericeşti, dar dizgraţia lui începe o dată cu procesul ţareviciului Alexei, cîştigat de elementele retrograde bisericeşti împotriva tatălui său (1717—1718) [3]. Aceasta dovedea că biserica nu era cîştigată, că trebuia o reformă mai adîncă. Pe de altă parte, Petru era un adversar al spiritului papalităţii, al puterii bisericeşti cu pretenţii de a sta deasupra regilor şi împăraţilor. Şcoala de la Kiev, deşi ortodoxă, avea aderenţe spirituale cu catolicismul, influenţele acestea fură denunţate de alţi prelaţi ruşi. Theofan Prokopovici, prelat rus care studiase în Germania protestantă, scrie atunci un pamflet intitulat *Despre pontificele Romei*, în care descrie umilirea împăraţilor apusului de către papă. O altă scriere mai violentă, apărută atunci în ruseşte, *Papa Antihrist*, este atribuită aceluiaşi autor [4]. Aceste polemici erau sensibile pentru ţarul Petru, care dorea o biserică de stat şi nu îngăduia piedici în calea monarhiei centralizate şi autoritare.

Theofan Prokopovici studiase şi el la Kiev, dar rupsese apoi legăturile cu această şcoală şi se afla sub influenţa învăţatului german protestant, F. Buddeus, pe ale cărui idei se întemeiază în scrierile sale [5]. Prokopovici în opera sa, apărînd biserica de stat împotriva celei universale, respinge totodată tradiţionalismul în biserică şi rezolvă problema mîntuirii în sens protestant [6]. Între şcoala de la Kiev şi clericii din jurul lui Theofan Prokopovici începe o lungă luptă, în care ia parte în primul rînd Dimitrie de Rostov, trecut de biserica rusească în rîndul sfinţilor. Aderent al curentului kievian, el apără pe mitropolitul Iavorski şi învinuieşte de erezie protestantă pe Theofan. Autor al mai multor scrieri, traduse în parte şi în romîneşte, Dimitrie de Rostov se bucura de o mare autoritate, dar

---

[1] P. Morozov, *Theofan Prokopovici kak pisatel*, St. Petersburg, 1880, p. 61.

[2] *Ibidem*, p. 148, nota 1.

[3] *Ocerki istorii SSSR* (sec. XVIII, primul sfert), Moscova, 1954, p. 371—380.

[4] D. Izviekov, *Otnoşenie Russkago pravitelstva k katoliceskoi propagande XVIII veku*, în „Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveşcenia", 1870, sept., p. 61—63.

[5] R. Stupperich, *Theofan Prokopovič und Johann F. Buddens*, în „Zeitschrift f. Ost. Europ. Geschichte", IX, 1935, p. 341—361, P. Pierling, *La Sorbonne et la Russie (1717—1747)*, Paris, 1882, p. 47, 53—54 şi 95.

[6] H. Koch, *Die russische Ortodoxie im Petrinischen Zeitalter*, Breslau, 1929.

Petru cel Mare, după moartea lui, se pronunță împotriva curentului kievian [1]. Un alt polemist favorabil școlii de la Kiev era rectorul Academiei din Moscova, Teofilakt Lopatinski, un om învățat, teolog, scriitor în limba latină [2]. Fost prieten al țarului, pentru care scrisese o *Apoteoză* a luptei de la Poltava, se legase mai ales de Iavorski și de Dimitrie Cantemir, căruia îi închină versuri publicate în fruntea *Sistemei religiei mahomedane* [3]. Lopatinski este autorul unei scrieri polemice împotriva teologului protestant Buddeus, inspiratorul lui Prokopovici și chiar al unei scrieri în care atacă direct învățămintele acestui cleric rus [4]. În genere, doctrina școlii de la Kiev se oglindește în scrierea *Piatra Credinței*, lucrare întinsă, de doctrină antiprotestantă, scrisă de Ștefan Iavorski, care urma să fie criticată aspru de Buddeus [5]. Totuși, Petru I se pronunță în favoarea lui Theofan, îl chiamă în 1716 la Moscova și-i dă mînă liberă în lupta sa împotriva școlii de la Kiev [6]. Cu concepțiile sale luterane, Prokopovici era mai aproape de ideile lui Petru cel Mare asupra bisericii supuse statului. Deși numeroase broșuri scrise de Lopatinski și Iavorski circulau împotriva lui Prokopovici, totuși acesta este însărcinat de țar la 1719 să scrie *Regulamentul eclesiastic*, pentru reorganizarea cîrmuirii bisericii în sensul vederilor sale, acuzînd totodată pe Iavorski că a alunecat de la dreapta credință [7]. Theofan, ajuns acum episcop de Pskov, devine de fapt șeful bisericii rusești, după instituirea sinodului — conducere colectivă — care înlocui pe cea a lui Ștefan Iavorski. Organizarea sinodului este opera lui Theofan Prokopovici, cu aprobarea lui Petru I [8]. Culmea puterii o ajunge Prokopovici în 1722, cînd publică o scriere despre *Dreptul monarhului de a numi pe urmașul său* (Petersburg, 1722, februarie), în legătură cu hotărîrea senatului de a acorda lui Petru I dreptul de a-și numi urmașii la tron [9]. În răstimpul dintre publicarea *Regulamentului eclesiastic* și acela al *Dreptului monarhului*, Prokopovici publică o scriere didactică, *Prima învățătură a copiilor*, tipărită la Petersburg în 1720 din ordinul țarului. Cartea a avut o mare răspîndire, fiind destinată să fie un manual oficial pentru școlile de copii din Rusia și a fost apoi tradusă și în limba germană [10]. Curînd după apariția ei în Rusia, s-a tipărit și o traducere românească a acestui manual. Moise Petrovici, mitropolitul Belgradului, care avea supremație și asupra bisericii din Oltenia, în vremea stăpînirii acestei provincii de către austriaci, pune să se tipărească la Rîmnicul Vîlcii textul rusesc al cărții lui Prokopovici pentru copii, împreună cu o traducere românească. Cartea apare la 1726, fără numele autorului [11]. Scrierea despre educația copiilor privește în primul

[1] I. Șliapkin, *Sv. Dimitrie Rostovski i ego vremea (1651—1709)*, St. Petersburg, 1891.

[2] A. Arhangelski, *Duhovnoe obrazovanie v Rossii pri Petra Velikom*, Kazan, 1883, p. 58—64.

[3] Vezi mai jos, capitolul XXIII, despre *Sistema religiei mahomedane*.

[4] N. Pokrovski, *Theofilakt Lopatinski*, în „Pravoslavnoe Obozrenie", 1872, II, p. 684—710.

[5] A. Arhangelski, *op. cit.*, p. 97 și urm. și I. Morev, *Kamen verî Ștefana Iavorskago i ego mesto srédi protivo protestanskih socinenii*, St. Petersburg, 1904.

[6] M. Morozov, *op. cit.*, p. 64—168.

[7] D. E. Izvekov, *Odin iz maloizvestnîh literaturnîh protivnikov Theofana Prokopovicia*, I. St. Petersburg, 1871, p. 5—8.

[8] P. Morozov, *op. cit.*, p. 100 și urm.

[9] Th. Prokopowicz, *Das Recht der Monarchen*, Berlin, 1724, p. 64.

[10] A. Arhangelski, *op. cit.*, p. 18—45.

[11] I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, II, p. 30—32. Cf. Dan Simonescu, *Activitatea lui D. Cantemir în Rusia*, în „Cercetări istorice", XIX, 1946, p. 13.

rînd educaţia religioasă a copiilor şi poate de aceea să fie socotită ca o carte bisericească.

Împotriva acestei cărţi cu caracter oficial şi tipărită cu învoirea ţarului se ridică Dimitrie Cantemir cu o broşură polemică, ce a circulat numai în manuscris, intitulată: *Loca obscura in Cathechisi, quae ab anonymo authore slaveno idiomate edita et Pervoe ucenie otrokom intitulata est, dilucidata autore Demetrio Cantemirio.* (Locuri întunecate în Cathechismul publicat de un autor anonim în limba slavonă şi intitulat Pervoe ucenie otrokom, lămurite de principele Dimitrie Cantemir). Manuscrisul autograf al acestei scrieri se afla la Biblioteca Lavrei sf. Sergiu, alături de celelalte scrieri ale lui Cantemir, un volum de 247 p. in 4°, cu stema lui Dimitrie Cantemir. După acesta s-a făcut o copie pentru biblioteca Academiei R.P.R. [1].

Există şi o traducere contemporană în rusește a aceleiaşi scrieri, tot manuscrisă, datorită probabil secretarului lui Cantemir, Ilinski [2].

Scrierea despre „locurile obscure" a rămas pînă azi inedită, cuprinde o serie de pasaje reproduse în rusește din *Prima învăţătură a copiilor*, fără a se cita numele autorului, bine cunoscut atunci, Theofan Prokopovici, pasaje urmate fiecare de comentarii critice în latinește. De la prima pagină se ivește învinuirea de calvinism. Afirmaţia lui Prokopovici că omul se naşte rău, cu viciile ce decurg din păcatul originar, este pusă în legătură cu comentariul la Geneză al lui Calvin. Această doctrină, zice Cantemir, este contrară spiritului ortodoxiei, căci Hristos a zis: „Veniţi cu toţii către mine". Autorul catehismului spune că educaţia copiilor trebuie să înceapă cu Vechiul Testament şi anume cu învăţarea Decalogului şi explicarea lui. La aceasta Dimitrie Cantemir răspunde că Decalogul nu deosebeşte pe păgîn de creştin, căci chiar mahomedanii îl cinstesc, deci creştinul trebuie să înceapă cu legea lui Hristos. În ce priveşte *interpretarea* legii, aceasta e treaba „scribilor şi fariseilor", nu a credincioşilor. Deşi nu o spune, atacul se îndreaptă împotriva doctrinei Reformei, care dă precădere Vechiului Testament şi admite ca un credincios să „interpreteze". „Tot ce nu se cuprinde în cuvîntul lui Dumnezeu este superstiţie", zice Prokopovici. „Trebuie adăugat, zice Cantemir, şi ceea ce face parte din tradiţia bisericii ortodoxe şi în dogmele sfinţilor părinţi ... Altfel cădem în erezia Evanghelicilor" (protestanţilor), care sînt singurii dintre sectele creştine ce nu admit tradiţia bisericii, ci se întemeiază numai pe textul sfintei scripturi, „al cărei sens îl corump după propria lor furie şi-l pervertesc". Discuţia continuă apoi în jurul formelor sau a simulacrelor în biserică: icoane, punerea mîinilor, împărtăşanie. Cu o mare erudiţie, Dimitrie Cantemir lămureşte sensul terminologiei latine, citînd exemple din autorii clasici: Cicero, Plinius, apoi din actele Sinoadelor Ecumenice, citate în greceşte. Descrie aşezarea tipică a icoanelor din biserici, luînd ca exemple biserica sf. Petru şi biserica sf. Ioan, ambele la Moscova, precum şi bisericile din Kiev şi Petersburg (Alexandru Nevski). Ca apărător al tradiţiei ortodoxe, Dimitrie Cantemir apără existenţa icoanelor făcătoare de minuni. „În toată lumea creştină, scrie el ... pînă în zilele noastre, pline sînt cetăţile, oraşele, satele, mănăstirile, schiturile şi mai ales sfînta cetate a Ierusalimului de asemena dovezi". În schimb, scriitorul se ridică împo-

[1] Acad. R.P.R., ms. latin, nr. 76, D. Cantemir, *Scrieri diverse*, f. 101—224 şi ms. romînesc nr. 325, f. 17.

[2] D. Izvekov, *op. cit.*, p. 10, Un ms. la Academia Teologică, Moscova, nr. 277 cu corectări ale autorului, şi ms. rusesc în Biblioteca Publică din Leningrad.

triva pasajului din *Prima învățătură a copiilor* a lui Prokopovici, în care îndeamnă pe copii să creadă pe toți cei ce vin la ei în numele domnului, căci sînt inspirați de el. Sînt cazuri, zice Cantemir, cînd ierarhi ai bisericii sînt eretici, aluzie la Theofan Prokopovici, și nicidecum sfinți și cuvioși. Păstorul adevărat se cunoaște după aceea că predică doctrina ortodoxă fără interpretări, fără expresii cu două înțelesuri, fără pasaje încurcate și obscure. Falsii doctori ai bisericii sînt, dimpotrivă, aceia care, sub masca sfințeniei, infectează cu venin sufletele simple prefăcîndu-se că uzează de rațiune, dar în realitate fiind împotriva rațiunii. „Odinioară, striga Cicero, acel părinte al elocvenței: O, tempora, o, mores (o, timpuri, o moravuri), acum trebuie să strigăm: o, biserică, o, păstori" [1]. Pasajul în care Cantemir apără instituția monahismului împotriva Reformei, care a desființat mănăstirile, doctrină pe care o regăsește în *Prima învățătură a copiilor* a lui Prokopovici, cuprinde citate din literatura clasică: *Eneida* lui Virgil, *Istoria filozofiei* a lui Diogene Laertius, poemele lui Tibul, în favoarea celibatului și a lepădării de lume, care erau practicate și în antichitate [2].

O altă parte a criticii lui Cantemir tratează despre doctrina liberului arbitru, conform ortodoxiei și împotriva doctrinei grației (a predestinației) susținută de protestanți și în parte și de autorul *Primei învățături* [3]. Autorul, pe de altă parte, zice Cantemir, trece grăbit, ca influențat de protestantism, asupra cultului sfintei Fecioare, pe care protestanții l-au repudiat [4].

În general, toată critica teologică a lui Dimitrie Cantemir este o apărare a doctrinei ortodoxe în formele ei tradiționale, fără exagerări de bigotism, dar cu hotărîrea de a nu admite inovații și reforme, cînd este vorba de creșterea copiilor. Cantemir se dovedește un erudit cunoscător al chestiunilor religioase, dar reușește să păstreze, în textul său latin, o claritate și o simplitate de expunere remarcabile.

Critica nu cuprinde numai chestiuni pur teologice, deși este menită să apere în primul rînd educația copiilor în spirit religios ortodox. Cantemir se îndreaptă și spre chestiunile pedagogice. La începutul criticii sale se află un lung pasaj, în care arată felul său de a vedea asupra educației copiilor. Copilul mic, de patru, cinci ani, zice Cantemir, nu poate înțelege explicații și interpretări. El trebuie să înceapă cu învățarea unei rugăciuni simple, Cruce ajută, căci ortodoxii nu au nimic mai vechi și mai sfînt decît crucea. Totuși, în întreaga carte criticată, nu este menționat cultul sfintei cruci. Apoi trebuie să urmeze în educația copilului creștin învățarea celorlalte rugăciuni. „Psalmii să-i citești toată viața". Numai după această primă învățătură religioasă, trebuie să urmeze studiul limbilor, anume gramatica latină și greacă, gramatica limbilor clasice ce trebuie să formeze hrana sufletească a tinereții. Numai după ce toate acestea s-au solidificat în suflet ca o piatră a dreptei credințe, numai atunci se poate trece la studiul și explicarea Vechiului Testament. „Aceasta este ordinea stabilită de biserica ortodoxă, printr-un obicei secular. Dovadă biserica grecească, arabă, georgiană, ruso-moscovită, ruso-căzăcească, moldovenească, ungrovlahă, a slavilor de peste Dunăre, bulgarii, iliri, albanezi, dalmați și cea transilvăneană, precum și în genere toate bisericile ortodoxe răsăritene" [5].

---

[1] D. Cantemir, *Loca obscura*, ms. citat la Acad. R.P.R., f. 102—104, 117 v, 179 v.
[2] *Ibidem*, f. 180—184 v.
[3] *Ibidem*, 203 v—205 v.
[4] *Ibidem*, f. 207.
[5] *Ibidem*, f. 106—116 v.

În epilog, Cantemir constată că autorul *Primei învăţături* nu a împlinit făgăduiala sa de a expune în chip limpede, pe înţelesul copiilor, problemele religioase şi de educaţie. El făgăduieşte, e adevărat, încă o scriere, mai clară, care va fi ca o interpretare a interpretării, o doctrină a doctrinei. Autorul e numit în derîdere „sublimul doctor". Cantemir termină cu cuvintele: „Fericit este acela pe care primejdiile în care a căzut altul îl fac prudent". Aluzia este voalată: primejdia este erezia luterană, de care să se ferească cititorii *Primei învăţături*, dar învinuirea nu este rostită pe faţă, e lăsată numai subînţeleasă [1].

Tonul ironic nu devine niciodată violent. Cantemir este prudent faţă de favoritul ţarului, prefăcîndu-se, de altfel, că nu cunoaşte numele autorului *Primei învăţături*, publicată anonim.

Critica lui Cantemir are o însemnătate mai mare decît simpla combatere a unei cărţi de educaţie religioasă, însemnătatea ei reiese întreagă, dacă o aşezăm în cadrul conflictului bisericesc din acea vreme din Rusia. Sîntem tocmai în momentul cînd şcoala bisericească de la Kiev, în frunte cu mitropolitul Ştefan Iavorski, este înlăturată din fruntea bisericii ruseşti şi înlocuită cu Theofan Prokopovici şi şcoala lui. Cantemir nu face o simplă recenzie a unei cărţi, el ia poziţie în polemica bisericească din Rusia, cînd reprezentanţii şcolii de la Kiev acuzau pe Prokopovici de erezie protestantă, iar acesta, la rîndul său, îi învinuia pe kievieni de alunecare spre catolicism. Dimitrie Cantemir crede că e datoria sa de principe ortodox să intervină şi o face cu destul curaj, de vreme ce nu ia partea celor favorizaţi de ţar, ci dimpotrivă se alătură pe faţă partidei bisericeşti de la Kiev. În *Loca obscura* este citată de repetate ori *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă, cartea de temelie ca doctrină, a şcolii de la Kiev [2]. Motivul acestei atitudini a fostului domn al Moldovei este întîi legătura sa de prietenie şi colaborare intelectuală cu ierarhii de la Kiev. Şi Cantemir, ca şi aceştia, era un spirit de formaţie umanisto-iezuită; el era prieten cu Theofilakt Lopatinski, rectorul Academiei din Moscova. Dar atitudinea lui Cantemir în această polemică nu este aceea a unui obscurantist [3], ci el dă numai un avertisment împotriva pericolului spiritual al influenţei protestante.

Cartea, deşi răspîndită în manuscris, a avut o mare circulaţie şi influenţă în societatea vremii din Rusia [4]. Theofan Prokopovici se văzu deci nevoit să răspundă tot sub forma unei scrieri răspîndite în manuscris. El se preface că nu cunoaşte numele criticului său şi i se adresează cu titlul: „părinte", deci unui preot. Tonul răspunsului este aspru şi violent, el învinuieşte pe critic că se mulţumeşte cu mici efecte de erudiţie filologică, ale unui „tîlcuitor de cuvinte", că nu a înţeles textul şi că discută avocăţeşte, ca un sofist [5], ceea ce este nedrept, căci Cantemir scoate din amănunte ideea generală a abaterilor autorului *Primei învăţături* de la doctrina ortodoxă şi alunecarea lui spre luteranism, fapt pe care răspunsul nici nu-l relevă.

Critica lui Cantemir avea autoritate, întîi pentru că venea de la cineva care nu era interesat în cauză, ca de pildă ceilalţi critici ai lui Prokopovici, ca Iavorski şi Lopatinski, membri ai clerului rusesc, apoi pentru că venea de la un

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 224—224 v.

[2] *Ibidem*, f. 126 v, 140 r, 141 v, 155, 158 v.

[3] Cum afirmă P. Morozov, *op. cit.*, p. 282.

[4] Cf. P. Sîrku, *Znacenie rumîno vedenia dlia slavianski nauki*, în *Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveşcenia*, 1884, februarie, p. 244.

[5] I. Cistovici, *Theofan Prokopovici i ego vremea*, St. Petersburg, 1868, p. 54—55.

ortodox din altă țară cu veche tradiție religioasă și de la un cunoscător al culturii orientale grecești. Cantemir era și el un sfetnic ascultat al țarului Petru I și toate acestea făceau să atîrne greu cuvîntul său. Fostul domn al Moldovei era un om cu atitudine independentă și în același timp un om de știință în sens european, intervenția sa nu era în numele vechilor ierarhi obscurantiști ruși, dar el voia să păstreze, în era reformelor, și tradiția civilizației vechi ortodoxe. Aceasta era poziția ideologică pe care stătea Dimitrie Cantemir.

Un istoric rus care a analizat critica lui Dimitrie Cantemir împotriva *Primei învățături* a lui Theofan Prokopovici se exprimă astfel cu dreptate despre această critică și despre efectul pe care l-a avut în societatea rusească a vremii: „Stăpînind o erudiție teologică bogată, deosebindu-se de curentul vremii și fiind de acord cu curentul istoric și cu tradiția, Dimitrie Cantemir a dat un avertisment societății rusești, care-și căuta atunci drumul, avertisment care era departe de a fi nefolositor. În acea vreme de criză, cînd în Rusia își face loc curentul influenței protestante și cînd tineretul rusesc și noile generații erau gata să pornească pe alte drumuri, avertismentul inteligent și nepasionat al lui Dimitrie Cantemir despre erorile lui Prokopovici și, în legătură cu acestea, cu inovațiile religioase nesăbuite de origine protestantă, a putut avea o influență de trezire a spiritelor. Aceasta cu atît mai mult, cu cît Cantemir prin știința și prin situația sa nu era interesat personal în reforma bisericească a lui Petru cel Mare, ceea ce îi dădea mai multă autoritate“ [1].

Adăugăm că Dimitrie Cantemir nu era un adversar al reformelor lui Petru I, ci, precum am văzut, un sprijinitor și un colaborator al lor. Dar el înțelegea că reformele se pot desfășura și fără a atinge credința religioasă. De altfel, însuși Petru cel Mare, cu toată lupta lui împotriva ierarhilor cu vederi obscurantiste din biserica rusească, nu era nici un ateu, nici un protestant, ci a rămas întotdeauna un credincios al bisericii ortodoxe. El înțelegea însă să se folosească de biserică pentru ridicarea culturii în Rusia și pentru ca ea să dea autoritate puterii monarhice centrale, nu să întîmpine piedici din partea bisericii pentru reformele sale culturale și politice [2]. De aceea, a încercat întîi o colaborare cu reprezentanții curentului bisericesc de la Kiev, apoi, cînd a văzut deosebirea dintre cultura lor umanisto-iezuită și cultura nouă a Europei „marelui secol“, al raționalismului, s-a îndreptat către clericii cu cultură apuseană. Nu înțelegea însă prin aceasta să lovească în dogme și în situația ce o avea biserica ortodoxă rusă. Acest punct de vedere în problema bisericească era desigur și al lui Cantemir, cu o nuanță de simpatie, în parte politică, pentru școala umanistă de la Kiev. În orice caz este interesant de constatat că fostul domn al Moldovei se îndrepta spre probleme interne rusești. Aceasta înseamnă, firește, o nouă orientare în activitatea lui spirituală.

[1] D. E. Izviekov, *op. cit.*, p. 30.
[2] *Ocerki istorii SSSR* (primul sfert al sec. XVIII), p. 371—380.

XXII. SCRISOAREA CĂTRE CONTELE GOLOVKIN DESPRE CONȘTIINȚĂ

Între lucrările lui Dimitrie Cantemir din timpul celei de-a doua perioade a șederii lui în Rusia, lucrări care nu mai privesc preocupările lui moldovenești, este o încercare în domeniul filozofiei etice, *Despre conștiință*, sub formă de scrisoare adresată contelui Gavril Golovkin, cancelarul imperiului rusesc și coleg al lui Dimitrie Cantemir în senatul imperiului. G. Golovkin era unul dintre sfetnicii mai bătrîni ai lui Petru cel Mare, care stătuse pe lîngă dînsul de la primele lui începuturi în lupta cu regenta Sofia, apoi fusese vistiernic și în cele din urmă cancelar, adică ministru al afacerilor externe [1].

Scrisoarea lui Dimitrie Cantemir către G. Golovkin pare a fi fost scrisă direct în rușește, în orice caz textul rusesc este singurul cunoscut. Ea s-a păstrat în cîteva copii manuscrise și a fost publicată abia în 1909 într-o revistă rusească din Moscova [2]. Pînă acum, nici unul dintre istoricii romîni care s-au ocupat cu opera lui Dimitrie Cantemir nu a cunoscut această publicație. Scrisoarea nu poartă dată, și se întinde numai pe trei pagini de tipar. În ce privește data, deoarece face aluzie la relațiile prietenești ce existau între Dimitrie Cantemir și cancelarul Golovkin și la convorbirile dintre dînșii, este evident că a fost scrisă în anii 1721—1722, cînd Dimitrie Cantemir se afla la Petersburg, coleg în senatul imperiului cu Gavril Golovkin.

Scrisoarea începe cu aceste cuvinte: „Serenisimului conte Gavril Golovkin, Dimitrie Cantemir îi urează sănătate". În introducerea micului studiu autorul amintește de prietenia lor strînsă, dar declară că, precum omul bun este ca pămîntul roditor pe care cresc plantele, dacă sămînța bună cade asupra lui, tot astfel pămîntul neroditor rămîne sterp. El, Cantemir, ca un leneș, este întocmai ca pămîntul uscat și pietros. Numai îndemnul cancelarului Golovkin l-a făcut să simtă datoria de a scrie. Această declarație din partea unui scriitor așa de fecund, cum a fost Dimitrie Cantemir, este mai mult o eleganță în modestie. El vrea însă să ajungă la concluzia că numai întrebările și iscodirile prietenului său l-au împins să scrie această încercare filozofică, pe care de la sine nu s-ar fi gîndit s-o compună.

„Nu demult mi-ai pus o întrebare grea și vrednică de gîndire: Ce este conștiința" ? Se simte, așadar, dator să răspundă la întrebarea ce i s-a pus, pe

[1] *Ocerki istorii SSSR* (prima jumătate a sec. XVIII), p. 297, 413, 416.

[2] N. Titov, *Pismo kneazea Dimitriia Cantemira k grafu Gavriilu Golovkinu*, în *Cteniia imp. obșcestvo istorii i drevnostei rossiiskih*, Moscova, tom. CCXXX, 1909, p. 25—27.

cît îi vor ajuta slabele sale puteri intelectuale, spune el cu modestie. Răspunsul, adică scurta încercare „despre conștiință", este împărțit în patru paragrafe scurte și concise, dar foarte clare. Sîntem departe de prolixitatea și obscuritatea lucrărilor filozofice ale lui Cantemir din tinerețe și chiar de stilul foarte încurcat din *Cercetarea monarhiilor*, scris cu opt ani mai înainte.

„Conștiința, zice Cantemir, are două forme în grecește și două înțelesuri: *sinidisis* și *sintirisis*". Prima indică pur și simplu cunoașterea, nu constituie o putere spirituală sau o calitate. Cealaltă este judecata, cuprinde cîntărirea și judecarea morală a faptelor omului, este conștiința morală, sau precum se exprimă în stil literar Dimitrie Cantemir: „conștiința este cunoștința inimii". Autorul face deosebire între conștiința psihologică și cea etică, întocmai ca în filozofia modernă.

Al doilea punct tratează despre conștiința morală, în care autorul distinge conștiința bună și cea rea, pe care le cercetează în vederea unei definiri. În al treilea paragraf al lucrării spune că din punct de vedere metafizic, conștiința este o mărturie a faptelor, despre valoarea lor morală. Este singura mărturie care nu este mincinoasă. Pentru a ilustra și a dovedi această afirmație, Dimitrie Cantemir aduce citate din Biblie. E de observat un fapt interesant: ca umanist, Dimitrie Cantemir citează Biblia nu în grecește sau în slavonește, ca în biserica rusească, ci după Vulgata, adică după traducerea latină. Din aceste citate și din altele din operele părinților bisericii, autorul trage concluzia existenței unei conștiințe în sens religios, adică „prigonitoarea celor răi".

Al patrulea punct sau paragraf cuprinde pasaje despre conștiință extrase din *Omiliile* lui Ioan Gură de Aur. În concluzie, autorul declară, împotriva teologilor ortodocși și catolici, care văd în conștiința bună pe îngerul păzitor și în cea rea pe diavol, că nu este vorba în conștiință de asemenea influențe supranaturale, ci de simpla cunoaștere a inimii, care cuprinde în sine un principiu moral.

Dar, deoarece Dimitrie Cantemir nu era un scriitor bisericesc, ci un umanist, partea de la urmă a scrierii cuprinde mărturii despre conștiință extrase din scriitorii clasici. Mai întîi „o istorioară plăcută", despre un filozof pitagoreic, care nu plătise pantofii pe care îi comandase și creditorul său murise. El ar fi putut să nu mai plătească datoria, însă conștiința lui îi arată că dacă creditorul său a murit, ea, conștiința, este martoră a existenței datoriei. Urmează apoi un pasaj din *Epistolele* lui Seneca și o anecdotă din cartea *Apoftegmelor* (atribuită lui Plutarc, dar Cantemir nu pomenește numele lui), în care se reproduc cuvintele lui Iulius Drusus, care a spus că vrea să locuiască într-o casă cu pereții de sticlă, în care să poată privi toți vecinii și toți cetățenii, căci viața lui este așa de curată, încît nu are nimic de ascuns. Această anecdotă este pilda ce ilustrează conștiința curată, sau, cum zice Cantemir, „conștiința bună".

Această mică scriere a lui Cantemir dezvăluie un colț din viața socială în mijlocul căreia trăia fostul domn al Moldovei în capitala Rusiei. Era un cerc de prieteni dintre sfetnicii apropiați ai țarului reformator, care în orele libere se ocupau cu discuții asupra subiectelor filozofice. Dimitrie Cantemir, ca un cunoscător al filozofiei și literaturii antice și bisericești, putea face în mijlocul lor figură de înțelept. Gîndurile și sentințele compuse de dînsul sau culese de el din autorii clasici erau gustate de auditoriu și el era iscodit, cerîndu-i-se să le pună în scris. Această încercare filozofică, rod al unei astfel de conversații, a circulat în manuscris în mai multe case de oameni culți ai vremii. Astfel, un

manuscris, cel care a fost publicat, se păstra în biblioteca Sinodului [1], altul în biblioteca cneazului Viazemski [2]. Aceasta este o dovadă a noilor legături sociale și a noilor preocupări intelectuale ale lui Dimitrie Cantemir. Din punct de vedere filozofic, lucrarea *Despre conștiință* nu este o scriere de valoare a lui Cantemir, ci numai un eseu plăcut. Ca filozofie, ea nu aduce nimic nou, nu se depărtează mult de punctul de vedere bisericesc, pentru care conștiința este o oglindă morală a sufletului. Cel mult este de observat deosebirea în ce privește respingerea intervenției diavolului și îngerului păzitor în conștiință, care arată pe Cantemir ca un spirit independent.

Dar mica scriere *Despre conștiință* trebuie privită ca ceea ce este, un eseu. Este o lucrare care aduce o definiție, cuprinzînd cîteva citate plăcute din autorii clasici, cu discutarea unor probleme ca într-un salon. Aceasta este scrisoarea către contele Golovkin, și nu putem să căutăm ceva mai adînc în scurtele ei pagini.

[1] N. Titov, *loc. cit.*

[2] T. M. Glagolev, *Materialî dlia polnago sobraniia socinenii A. D. Cantemira*, în „Izvestiia otdeleniia russkogo iazîka i slovesnosti Akademii Nauk", XI, 1900—1901, p. 180.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSI

XXIII. SISTEMA RELIGIEI MAHOMEDANE

Afară de scurtul Panegiric rostit de Şerban Cantemir în cinstea ţarului Petru şi de harta Constantinopolului, lucrări de mică întindere, Dimitrie Cantemir nu a văzut tipărite în timpul şederii sale în Rusia decît cartea publicată în rusește la 1722 sub titlul, *Sistema religiei mahomedane.* Această lucrare a fost scrisă de Cantemir, ca şi celelalte opere literare ale lui, în limba latină. Manuscrisul latin poartă titlul *Curanus,* adică cartea despre Coran [1]. Din comparaţia textului latin, aşa cum ni s-a păstrat, cu textul tipărit în rusește, constatăm că cel dintîi este mult mai scurt, cuprinzînd numai cîteva capitole de la începutul cărţii, şi acestea incomplete. În schimb, textul latin nu cuprinde nimic în plus faţă de cel rusesc, este deci numai un fragment din *Sistema religiei mahomedane,* poate o schiţă mai veche a lucrării. Forma definitivă şi completă în latinește, după care s-a făcut traducerea rusească, nu s-a păstrat între hîrtiile lui D. Cantemir, în orice caz, ea nu se găsește în copiile alcătuite pentru Academia R.P.R. Traducătorul scrierii din latinește în rusește este secretarul lui Dimitrie Cantemir, autorul însemnărilor zilnice, despre care am vorbit, Ivan Ilinski [2].

Încă din 1714 Cantemir în scrisoarea amintită publicată într-o revistă din Leipzig, în care înşiră scrierile sale, pomeneşte şi de o lucrare a lui, „despre judecata la turci, moravurile, instituţiile palatului, dogmele, orînduirea oştirii şi despre numărul paşalîcurilor şi al demnitarilor", o scriere mică *(opusculum),* în formă de ciornă, prima ieşită de sub condei [3]. La această dată Dimitrie Cantemir lucra la redactarea *Istoriei Imperiului Otoman,* şi o mare parte din informaţiile privitoare la viaţa culturală şi organizaţia imperiului adunate de dînsul au intrat sub formă de note despre instituţiile otomane în această carte. În adevăr, după cum se vede din scrisoarea amintită, el nu se gîndea pe atunci la o carte tratînd în primul rînd despre religia mahomedană, la toate popoarele care împărtăşesc

---

[1] S. A. Belokurov, *Greceskiia i latinskiia rukopisi biblioteki Moskovskago Arhiva Ministertva inostranîh del,* în „Sbornik Ministerstva Innostranîh del". VII. Moscova, 1900, p. CXC—CXCI. Copia textului latin la Academia R.P.R., ms. latin, D. Cantemir, nenumerotat. O traducere romînească după textul latin de I. Georgescu, în „Analele Dobrogei", 1927 şi extras, 59 p. Părerea traducătorului că scrierea *Curanus* ar fi o lucrare aproape independentă faţă de *Sistema religiei mahomedane* e complet neîntemeiată.

[2] P. Pekarski, *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom,* II, p. 585.

[3] O. Densuşianu, *Notiţe asupra lui D. Cantemir,* în „Revista critică literară", II, 1894, p. 66.

această religie, ceea ce formează subiectul *Sistemei religiei mahomedane*, ci se referă la o lucrare despre partea civilă și politică a vieții Imperiului Otoman. Numai mai tîrziu, pe baza materialului ce poseda și a amintirilor sale, Dimitrie Cantemir a ajuns la redactarea scrierii despre *Sistema religiei mahomedane*, titlu sub care se înțelege religia în sens foarte larg, cu creația artistică, școala, filozofia și chiar medicina și dreptul, legate, după părerea autorului, de religie, cel puțin la mahomedani. De aceea a și pus în titlu cuvîntul „sistema", care arată că lucrarea tratează despre tot complexul de cultură în legătură cu religia. Dacă, față de schița latină, intitulată *Curanus*, această lucrare este cu mult mai dezvoltată, în schimb, față de programul anunțat în scrisoarea din 1714, lipsesc capitolele politice anunțate acolo, despre pașalîcuri, despre demnitari, oștire și palatul sultanilor.

Împrejurarea care a determinat darea la tipar a *Sistemei religiei mahomedane* a fost războiul Rusiei cu Persia în 1722. Atingerea rușilor cu diferite popoare de religie mahomedană din Caucaz, care trebuiau să fie cîștigate și cîrmuite, a făcut necesară scoaterea unei cărți cuprinzînd cunoștințe practice despre religia și cultura musulmană. Dimitrie Cantemir a terminat și a completat vechea lui schiță (*Curanus*) așa că putem socoti că și această carte este dintre cele cerute de nevoile politicii lui Petru cel Mare. Din porunca țarului cartea a fost trimisă spre tipărire sfîntului Sinod, ca să fie publicată în tipografia lui. După ce părinții din sinod citiră cartea lui Dimitrie Cantemir în manuscris, ei se îngroziră de cuprinsul ei, văzînd atîtea „superstiții" păgînești necurate și stricătoare de suflete, ce urmau să fie tipărite tocmai în tipografia bisericii, și se temură să devină răspînditorii ereziei lui Mahomed. De aceea trimiseră o adresă autorului, cerîndu-i să-și ia răspunderea scrierii sale, cu un atestat, care se va tipări la începutul sau la sfîrșitul cărții, în care să declare că tot ce a scris în ea este exacta reproducere a credințelor înțelepților Islamului sau ale eresurilcr populare. „Acest atestat este necesar, scria sinodul, pentru ca mahomedanii să nu ne învinuiască pe noi de calomnii, cînd descriem credințele lor păgînești și nici ai noștri, citind și văzînd că sinodul publică asemenea învățături păgînești, să nu-l ia în derîdere și să facă și scăderea numelui împăratului" [1]. În această scrisoare bănuim și inspirația adversarului lui Dimitrie Cantemir, Theofan Prokopovici, care, de fapt, avea conducerea sinodului [2].

Răspunsul lui Dimitrie Cantemir la scrisoarea sinodului cuprinde oarecare ironie. El declară că nu vede necesară altă mărturie specială, decît însuși textul care apare sub iscălitura lui. „Nu am nevoie să confirm scrierile mele prin alte scrieri". Cît privește grija sinodului față de numele împăratului, el observă că însuși împăratul a poruncit să se tipărească această carte. Și nu numai atît: „Din ordinul împăratului am scris". Cît privește autenticitatea celor scrise în *Sistema religiei mahomedane*, care pare a fi pusă la îndoială de sinod, el declară că toate acestea le-a cunoscut și le-a studiat timp de 22 de ani, adică în timpul ședерii lui în mijlocul mahomedanilor [3].

Petru cel Mare era interesat, cum am spus, în apariția cărții și de aceea, văzînd tergiversările sinodului, îi scrie de la Astrahan, unde se afla după pornirea expediției împotriva Persiei, la 18 iulie 1722, întrebînd dacă e gata tipărită

[1] P. Pekarski, *op. cit.*, p. 567—569. Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 142—144.
[2] Vezi mai sus, capitolul XXI.
[3] P. Pekarski, *op. cit.*, I, p. 569—570 și Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 144—145.

cartea lui Dimitrie Cantemir despre legea mahomedană, precum și cartea despre slavi tradusă de Sava Vladislavovici Raguzanul (Mauro Orbini) și cerînd să le trimită îndată la Astrahan [1]. Sinodul continuă să ridice obiecții: nu are litere turcești în tipografie pentru tipărirea cîtorva cuvinte turcești, date în original, în cartea lui Cantemir, deoarece literele turcești din tipografia sinodului fuseseră luate chiar de Dimitrie Cantemir pentru tipografia ambulantă condusă de dînsul în Caucaz, în vederea publicării manifestelor adresate popoarelor musulmane din acele părți în numele țarului [2]. Sinodul nu începe tipărirea cărții decît în urma poruncii lui Petru I și la 13 august face o încheiere, dînd cartea la tipar [3]. La 12 octombrie Petru I scrie din nou sinodului despre cartea lui Dimitrie Cantemir, răspunzînd la obiecțiile anterioare, spunînd că nu are însemnătate faptul că sînt în carte cîteva cuvinte turcești. Ele nu trebuie scrise neapărat cu litere turcești, „căci nu pentru turci, ci pentru știința rușilor se tipărește această carte" [4]. Din cauza acestor întîrzieri, scrierea lui Cantemir apăru abia la 22 decembrie 1722, cu titlul complet: *Cartea sistemei sau a stării religici mahomedane. S-a tipărit din porunca măriei sale Petru cel Mare, împărat și autocrat a toată Rusia, în tipografia imperială din Sanct Petersburg, anul 1722, decembrie în 22 de zile.* Cartea, apărută într-un singur volum, urma să cuprindă cel puțin încă un volum, de vreme ce la sfîrșitul volumului tipărit se afla însemnarea: sfîrșitul tomului I. Probabil că al doilea urma să cuprindă partea politică, la care face aluzie Cantemir în scrisoarea amintită din 1714, dar despre această parte nu a rămas nici o urmă în manuscrise, se poate presupune că ea nici n-a fost redactată.

Cartea *Sistemei religiei mahomedane* este dedicată lui Petru cel Mare de către autor, și cuprinde la început, afară de această dedicație, versuri de laudă la adresa lui Dimitrie Cantemir în limba latină, scrise de Theofilakt Lopatinski, rectorul Academiei din Moscova: *Ode in laudem operis serenissimi principis Dimitrii Kantemirii*, precum și alte versuri, tot în latinește, pentru lauda autorului, ca principe al imperiului rusesc și domn ereditar al țării Moldovei, semnate Ghedeon Vișnevski, cu data 22 noiembrie 1722. În dedicația către țar autorul amintește că de zece ani se află sub ocrotirea sa, adăpostit în Rusia și că a scris cartea din porunca lui. În cuvîntul către cititor, Dimitrie Cantemir declară că a scris această carte ca un fel de avertisment, ca să arate popoarelor creștine viclenia rafinată a mahomedanilor, pentru ca ei să știe să se ferească de dînșii.

Cu toate acestea, cartea despre *Sistema religiei mahomedane* nu este o lucrare polemică, un pamflet împotriva mahomedanilor, ci o operă de informație exactă, care în gîndul autorului și al patronului său, țarul, avea un scop practic de cunoaștere și de informare pentru oamenii politici și șefii militari ruși.

Materialul informativ al lui Dimitrie Cantemir pentru alcătuirea acestei scrieri este de diferite feluri. Ea cuprinde Coranul, viața și învățăturile lui Mahomed. Pe lîngă această parte oficială a religiei mahomedane, autorul, în timpul lungii sale șederi la Constantinopol, putuse face cunoștință cu credințele poporului, religia populară: superstiții, rituri tradiționale la sărbători, nunți, înmormîntări, pe care le pune alături de legea propriu-zisă a lui Mahomed. De aceea, cartea învățatului moldovean este prețioasă, formînd, între altele, și o culegere siste-

[1] N. A. Voskresenski, *Zakonodatelskie aktî Petra I*, Academia de Științe a U.R.S.S., Moscova-Leningrad, 1945, p. 112—113.

[2] P. Pekarski, *op. cit.*, II, p. 585.

[3] *Ibidem.*

[4] N. A. Voskresenski, *op. cit.*, p. 114.

matică a folclorului religios mahomedan. Ca și în *Descrierea Moldovei*, în care studiază cu interes credințele poporului moldovean, și în această carte, Dimitrie Cantemir dă dovadă că pentru el credințele și cultura poporului intră ca parte integrantă în istoria culturii.

În al treilea rînd, tot în privința informației, intră în carte descrierea unei serii de instituții ale turcilor și ale altor mahomedani din vremea cînd Dimi-

Alegoria Imperiului Otoman în Sistema Religiei Mahomedane.

trie Cantemir i-a cunoscut la fața locului; e vorba de legile lor și de practica juridică, despre sectele religioase și obiceiurile lor, apoi literatura turcească și arabă, persană etc., școlile și felul de predare în aceste școli în vremea lui Cantemir, despre muzica turcească, notele muzicale și instrumentele sonore. De asemenea, Dimitrie Cantemir poseda informații din experiența personală asupra retoricii religioase, științele practice, istorie și cronici, științele naturii la musulmani, magie și vrăjitorie, ereticii ieșiți din sînul comunității musulmane. Toate aceste informații, așa de variate, îmbrățișînd întreaga cultură mahomedană, sînt valabile pentru viața mahomedanilor la sfîrșitul veacului al XVII-lea, și la începutul celui de-al XVIII-lea și sînt extrem de prețioase, fiind adesea unice în literatura științifică europeană. E regretabil că pînă acum au rămas să fie cercetate numai în

cartea foarte rară, tipărită la 1722, din care nu au mai fost traduse în nici o limbă de circulație mare, nici măcar nu au fost reproduse în original. O traducere romînească a acestei cărți se impune pentru știința romînească de azi. Este probabil că tocmai partea aceasta despre instituțiile culturale și nu partea folclorică, ce speriase pe părinții sinodului, a atras atenția lui Petru cel Mare și l-a făcut să ordone tipărirea cărții.

În sfîrșit, pe lîngă informația asupra religiei, a folclorului și a culturii în genere, și în această carte, ca în toate celelalte ale lui Dimitrie Cantemir, acest scriitor viol și fără liniște, intervine mereu cu amintiri și observații personale, cu cugetări și aluzii la evenimentele contemporane, așa că și *Sistema religiei mahomedane* cuprinde date biografice și tendințele politice și științifice ale autorului, ca și celelalte cărți ale scriitorului analizate pînă acum.

Cartea întîi începe, cum era și de așteptat, cu Coranul, viața lui Mahomed, după care urmează cartea a doua, care cuprinde analiza dogmelor cuprinse în Coran. Cartea a treia tratează despre prorocirile lui Mahomed, a patra despre sistema teologiei, despre îngeri și diavoli la mahomedani, despre facerea lumii, Adam și Eva, creația lumii în credința lor. Capitolele următoare vorbesc despre ceilalți proroci adoptați de mahomedani din Biblie și de aiurea: Avraam, Moise, Maria, Alexandru cel Mare, Isus Hristos, despre sfinți și despre sfîrșitul lumii, despre judecarea sufletelor. Cu această parte se termină textul latin, intitulat *Curanus*. Cartea a cincea tratează despre „religia mahomedană", prin care, spre deosebire de partea închinată Coranului, Dimitrie Cantemir înțelege superstițiile și credințele populare, precum și anume obiceiuri tradiționale, cum este de pildă pelerinajul la Meca. A șasea carte cuprinde 41 de capitole, este cea mai lungă a operei, înfățișînd toate aspectele culturii mahomedane, puse în legătură cu credința religioasă. Această carte este intitulată: *Despre celelalte așezăminte ale acestei religii.* Așezămintele de care vorbește Cantemir sînt căsătoria, circumciziunea, divorțul, înmormîntarea, serbări religioase și cele politice, despre sectele religioase, erezii, apoi despre cultură în genere: învățămîntul, legile, literatura, muzica, logica și retorica la musulmani, medicina și teologia etc.

În volumul al doilea urma probabil să fie cuprinsă partea politică și administrativă, care nu s-a păstrat. Cantemir anunță și în introducere intenția sa de a scrie această parte, spunînd că dorește să scrie în grai simplu, pe înțelesul tuturor, nu numai despre religia mahomedanilor, ci și despre stăpînirea politică a lor. Totuși, în text face aluzie la această parte ca la o scriere deosebită, numind-o: „cartea despre cîrmuirea politică otomană", în care se va găsi și un capitol despre felul turcilor de a încheia pacea cu statele creștine [1].

Ca și celelalte scrieri ale lui Cantemir redactate în Rusia și *Sistema religiei mahomedane* cuprinde numeroase aluzii politice, din care se vede bine că această carte are un scop practic imediat. Astfel, chiar din introducerea către cititor ne întîmpină o interesantă aluzie la opera de reforme a lui Petru cel Mare: „Măria sa țarul, după ce, cu atîta osteneală, a învățat pe supușii sfintei sale împărății tot felul de științe și meșteșuguri folositoare, vrînd să-i călăuzească și spre rădăcinile virtuților, a cugetat că nu sînt de ajuns numai cele ce privesc partea politică, ci mai trebuie mai cu seamă cele ce țin de cultul religios ... De aceea, după ce a îndreptat întîi cîrmuirea politică și cea bisericească prin tot felul de legi, constituții, orînduieli și încercări costisitoare, el nu a stăpînit numai ca un

[1] D. Cantemir, *Sistema... muhamedanskoi religii*, p. 231.

împărat pe supușii săi și ca un general pe ostașii lui, ca un învățător pe elevi, ci și ca un părinte pe fiii lui" [1]. Deși frazele acestea au un ton panegiric, ele sînt totuși interesante pentru că exprimă o apreciere asupra operei de reforme a lui Petru I. De remarcat la început menționarea „meșteșugurilor", între creațiile țarului reformator, ceea ce înseamnă că Dimitrie Cantemir ținea seamă de importanța manufacturilor întemeiate atunci în Rusia, ca de un element principal al „reformelor".

În ce privește pe mahomedani, cu toată expunerea exactă a faptelor culturii lor, atitudinea autorului, ca întotdeauna, este aceea a unui adversar, nu al poporului turc, față de care are simpatie, ci a cîrmuirii și a principiilor religioase și politice ale acestei cîrmuiri. Despre religia oficială, Dimitrie Cantemir spune că ea este în adevăr o religie păgînă și decăzută din punct de vedere moral, dar noi avem datoria s-o cunoaștem, tocmai pentru că această religie, care a lăsat frîu liber viciilor și a dat putință de satisfacere a poftelor, a izbutit să se întindă pe trei continente, alcătuind un mare imperiu, care prezintă tot felul de primejdii pentru creștini. La popoarele creștine, romîni, greci și bulgari, „au slăbit virtuțile, a pierit disciplina militară, s-a prăbușit adevărata stăpînire politică" și de aceea au căzut sub stăpînirea turcilor. Care este pentru Dimitrie Cantemir *„adevărata stăpînire politică"* știm din celelalte scrieri ale lui, e vorba de stăpînirea monarhică autoritară și centralizată. Stăpînirea feudală a boierilor este deci aceea care a dus la decăderea și la pierderea libertății [2].

La sfîrșitul introducerii se află iar un avertisment politic privitor la necesitatea de a porni lupta de eliberare împotriva turcilor, în frunte cu Imperiul rusesc: „Cunoscînd acestea, poporul rusesc să cugete la proverbul: fericit cel ce învață din pățania altuia (adică din căderea celorlalți creștini sub turci) și să zdrobească capul viperei, înainte ca aceasta să muște" [3]. Prezența acestui avertisment politic chiar în introducere arată lămurit că intenția autorului, scriind această carte, era de a făuri arme ideologice împotriva turcilor.

Despre felul cum a căpătat toate aceste informații despre lumea musulmană, el face aluzie în diferite locuri în decursul expunerii: „Cînd eram tînăr, învățam limbile orientale și fără încetare, timp de 22 de ani, am stat la Poarta Otomană, avînd convorbiri cu oameni de tot felul de ranguri și cuvintele lor s-au lipit de mintea mea ca ceara. Dar acum de atîția ani, mă preocupă atîtea alte lucruri publice și private, care m-au depărtat de acele convorbiri, care, deși n-au pierit din amintirea mea, totuși au pălit. Sîntem dintre acei învățați, a căror știință nu se află în inimă, ci se ascunde în cărți și în biblioteci" [4]. Acest pasaj, foarte interesant pentru metoda lui Cantemir, dovedește că el a folosit în lucrarea sa despre religia mahomedană amintirile, deși metoda sa era bazată de obicei pe interpretarea izvoarelor istorice scrise. În Imperiul Rusesc, scrie Cantemir, deși biblioteca imperială este foarte bogată, ea nu cuprinde deajuns cărți turcești și persane [5].

Amintirile personale sînt numeroase în cartea despre religia mahomedană: astfel sînt cele ce privesc pe medicul Likinios din Epidaur, medic al familiei Cantemir, care mai tîrziu a fost ucis de turci în Moreia. El nu cutează să ia

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 7—8.
[2] *Ibidem.*
[3] *Ibidem.*
[4] *Ibidem*, p. 167.
[5] *Ibidem.*

pulsul sultanului Ahmed, cînd padişahul se îmbolnăveşte, dar medicul francez, Le Duc, răspunde cu îndrăzneală vizirului, care-i spunea să nu se atingă de persoana sfîntă a sultanului, că medicina nu este ca învăţătura lui Mahomed, să crezi, fără să vezi, ci stă în observaţii [1].

Se ştie că Dimitrie Cantemir este autorul unui sistem de note muzicale pentru muzica turcească. Despre aceasta spune în capitolul închinat muzicii la mahomedani: „Cînd eram la Constantinopol, am dedicat sultanului actual Ahmed, care era mare iubitor de muzică, o carte în limba turcă, în care se află teoria şi toate regulile muzicii, carte pe care turcii o apreciază mai mult ca cele vechi, găsind-o mai clară. Chiar am fabricat eu la Moscova un instrument matematic, pe care l-a văzut măria sa ţarul şi a binevoit să-l aprecieze, căci este el însuşi iscusit în muzica bisericească şi în muzică în genere". Instrumentul „matematic" este de fapt un instrument muzical, cu care „se pot produce sunete simple, întregi, jumătăţi, pînă la puncte, fără întrebuinţarea coardelor, precum se poate vedea" [2].

Era firesc ca autorul să nu se laude numai cu operele sale muzicale, ci apreciază în primul rînd pe cele istorice. Astfel, *Istoria Imperiului Otoman* este citată de mai multe ori, carte despre care Cantemir spune că o terminase cu cîţiva ani înainte, „pe baza istoricilor demni de încredere ... care operă, cu ajutorul lui Dumnezeu, e scrisă în întregime în limba greacă şi latină". (Este singura ştire despre existenţa unui text grecesc al *Istoriei Imperiului Otoman* de Dimitrie Cantemir). „Iar măria sa ţarul a privit-o cu plăcere şi a pus să fie tradusă în întregime, cu adnotaţiile ei foarte întinse, în limba simplă rusească" [3].

Nu lipsesc date şi asupra istoriei Moldovei, dintre care cea mai interesantă este aceea despre Vasile Lupu, care a obţinut depunerea patriarhului de Constantinopol (Chiril Lucaris), punînd în locul lui pe Ieremia. Biserica luterană engleză şi cea olandeză credeau că au cîştigat pe patriarh de partea lor şi că vor uni biserica ortodoxă cu cea protestantă. Dar Vasile Lupu l-a învinuit pe patriarh de trădare în faţa vizirului şi acesta l-a condamnat la moarte. Sub pretext de a fi trimis în exil, a fost aruncat în mare din porunca sultanului [4]. Este o contribuţie istorică necunoscută pînă acum, în ce priveşte rolul lui Vasile Lupu la sfîrşitul lui Chiril Lucaris şi ea îşi are preţul ei.

Expunerea este întreruptă peste tot cu excursuri neaşteptate: cîteva versuri din Ovidiu traduse în ruseşte de autor [5], lista darurilor trimise cu prilejul sărbătorii Bairamului sultanului de către domnii Moldovei şi Ţării Romîneşti [6]. Deosebit de interesantă pentru scopurile şi tendinţele scrierii este profeţia arabă, de care mai vorbise şi în cartea despre „cercetarea monarhiilor", asupra poporului blond care urmează să pună capăt puterii musulmane. Cantemir subliniază că e vorba fără îndoială de poporul rus [7].

Dimitrie Cantemir trăia în mijlocul societăţii ruseşti, cu care avea legături multiple şi de aceea toate cărţile lui, chiar cînd este vorba de simple informaţii cu caracter ştiinţific, sînt împletite cu tot felul de aluzii politice şi amintiri. Numai aceasta ar fi de ajuns să demonstreze că acei istorici, ca N. Iorga şi

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 362.
[2] *Ibidem*, p 354.
[3] *Ibidem*, p. 356.
[4] *Ibidem*, p. 195.
[5] *Ibidem*, p. 317.
[6] *Ibidem*, p. 281.
[7] *Ibidem*, p. 145.

Şt. Ciobanu, care au văzut pe Cantemir în Rusia ca pe un scriitor complet izolat de mediul în care trăia, au greşit. Tocmai aspectul acesta al scrierilor lui Cantemir, cu aluziile la vremea, la persoanele şi la credinţele politico-sociale, le fac mai interesante.

Faptul că *Sistema religiei mahomedane* a apucat să fie tipărită în timpul vieţii autorului, şi anume în traducere rusească, a făcut ca ea să poată fi citită şi apreciată în Rusia în vremea aceea, precum şi de străinii care ştiau ruseşte. Astfel, scriitorul german I. P. Kohl, învăţat stabilit în Rusia în vremea lui Petru cel Mare, profesor la Academia din St. Petersburg, în scrierea sa, în limba latină, *Introducere la istoria şi literatura slavilor*, apărută în Germania cu cîţiva ani după cartea lui Cantemir, spune în prefaţa cărţii că „acum cîţiva ani a publicat serenisimul principe al Moldovei Dimitrie Cantemir, la Petersburg, *Sistema religiei mahomedane*, lucrare alcătuită cu cea mai mare grijă şi demnă de încredere. După îndemnul cîtorva învăţaţi, a fost tradusă în ruseşte şi adausă cu variate observaţii, fiind dedicată ţarului". Kohl afirmă că a scris despre această carte o dare de seamă amănunţită în *Acta eruditorum* din Leipzig [1].

Alţi scriitori nu primiră însă tot aşa de favorabil scrierea fostului domn al Moldovei. Sava Raguzanul, diplomatul care încheiase la 1711 legătura între Dimitrie Cantemir şi Petru cel Mare, într-o introducere la traducerea sa din italieneşte în ruseşte a „sfaturilor înţelepte", se pronunţă cu dispreţ despre „poveştile mahomedane", aluzie la cartea despre *Sistema religiei mahomedane* a lui Dimitrie Cantemir, care cuprindea aşa de mult material folcloric, deci „poveşti" de dispreţuit pentru un fost negustor de unt, devenit nobil peste noapte [2]. Se ştie, de altfel, că şi Dimitrie Cantemir, în *Istoria Imperiului Otoman*, vorbeşte cu un egal dispreţ de Mauro Orbini, „ruşinea neamului istoricilor", a cărui carte o tradusese în ruseşte Sava Raguzanul [3].

Soarta *Sistemei religiei mahomedane* a fost deosebită de a celorlalte opere ale lui Cantemir. De unde fusese la început singura lui operă mai mare care văzuse lumina tiparului în timpul vieţii autorului, a rămas după aceea o scriere uitată a lui Cantemir, despre care abia vorbesc istoricii literari. Ea nu a fost reprodusă în colecţia operelor lui publicate de Academia Romînă şi nu a fost niciodată tradusă.

Totuşi, ea a avut o răspîndire în anume cercuri dinafara Rusiei. Unul dintre pionierii renaşterii culturale a bulgarilor la sfîrşitul veacului al XVIII-lea şi la începutul celui următor, Sofronie, episcop de Vraţa (Vraceanski), a tradus *Sistema religiei mahomedane* în bulgăreşte. Într-un manuscris al acestui erudit ierarh bulgar, care cuprinde mai multe cărţi traduse de dînsul din ruseşte, manuscris studiat de învăţaţii ruşi A. I. Soboleski şi A. Iaţimirski, se află tradusă în limba bulgară întreagă această carte a lui Dimitrie Cantemir. Manuscrisul traducerii poartă data 1805 [4]. Aşadar, cartea lui Dimitrie Cantemir tipărită în Rusia ajunge, 80 de ani după publicare, să fie tradusă în bulgăreşte şi această traducere este una dintre cele mai vechi scrieri de literatură cultă tradusă în limba bulgară modernă, la începuturile acestei literaturi.

[1] I. P. Kohl, *Introductio in historiam et rem literariam Slavorum*, Altonaviae, 1729, p. IV (introducere) şi p. 20.

[2] P. Pekarski, *op. cit.*, I, p. 254—255.

[3] D. Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, ms., p. 27—28 (note), trad. I. Hodoş, p. 57.

[4] A. I. Soboleski, *Neizvestnîe trudî Sofroniia Vraceanskago*, în „Izvestiia otdelenia russkogo iazîka i sloveanosti Akademii Nauk", 1908—1, p. 93 şi A. I. Iaţimirki, *Melkie tekstî î zametki starinnoi slaveanskoi literaturî*, în aceeaşi publicaţie, XXI, 1916—II, p. 109—117.

XXIV. CERCETARILE LUI DIMITRIE CANTEMIR ÎN CAUCAZ

Am arătat în ce împrejurări a participat Dimitrie Cantemir la războiul lui Petru cel Mare împotriva Persiei în 1722, însoţind oastea rusească pe Volga cu corabia, apoi pe Caspica, luînd parte la luptele de la Derbent şi din munţii din apropiere şi rămînînd toată iarna la Astrahan. Pe lîngă anume motive de ordin intim, de care am vorbit, ţarul Petru a luat pe Dimitrie Cantemir cu dînsul în această expediţie ca pe un specialist în chestiunile musulmane. El era însărcinat cu redactarea proclamaţiilor către triburile din acele regiuni şi avea sub conducerea sa un număr de tîlmaci şi cunoscători ai limbilor locale. Tipografia ambulantă, alcătuită la Moscova şi trimisă în Caucaz, se afla sub supravegherea sa. Am putea să numim pe Cantemir şeful propagandei şi informaţiei de război.

Dar, pe lîngă această misiune politică, Dimitrie Cantemir avea în Caucaz şi o misiune de informaţie ştiinţifică. Petru cel Mare era un om de cultură, el înţelegea să se folosească de toate împrejurările, ca ştiinţa rusească să se poată îmbogăţi cu noi cunoştinţe în toate domeniile. Expediţia din Caucaz însemna străbaterea unor ţinuturi foarte puţin cercetate pe vremea aceea şi cunoaşterea lor mai amănunţită putea fi de folos, nu numai ştiinţei, dar şi pentru politica de urmat şi pentru determinarea poziţiilor geografice în vederea stabilirii unei cîrmuiri locale. Ţarul luase cu sine mai mulţi oameni învăţaţi pentru cercetările ce urmau să fie întreprinse, o adevărată misiune ştiinţifică. Între aceştia, Dimitrie Cantemir, cunoscător al limbilor orientale, al istoriei şi obiceiurilor musulmane, era foarte potrivit şi desigur destinat să joace un rol de frunte.

Încă în timpul drumului spre Caucaz, în călătoria pe Volga, s-au făcut unele cercetări ştiinţifice. La oarecare depărtare de oraşul Kazan se află ruinele oraşului Bolgari, care fusese odinioară capitala Bulgariei Mari de la Volga, de unde au pornit bulgarii care s-au aşezat în sudul Dunării. Acest oraş a cunoscut o a doua epocă de înflorire în vremea năvălirii tătarilor în veacul al XIII-lea şi în legătură cu stăpînirea Hoardei de Aur de la Volga, s-a format hanatul de la Bolgar, care în veacul al XV-lea, despărţindu-se de Hoarda de Aur, a alcătuit hanatul separat de la Kazan [1]. Din timpul stăpînirii mongole la Bolgari se păstraseră 50 de inscripţii arabe şi armeneşti, pe care Petru I a pus să fie traduse. Ţarul cu suita sa, din care, precum ştim, făcea parte şi Dimitrie Cantemir, au vizitat ruinele de

[1] B. D. Grekov şi A. I. Iakubovski, *Hoarda de Aur şi decăderea ei*, Bucureşti, Editura de Stat, 1955, p. 25—27, 96, 232.

la Bolgari și a pus să se adune aceste inscripții, azi pierdute. Din însemnările ce s-au păstrat, rezultă că cele în limba arabă au fost traduse de doi interpreți ai limbii arabe, Kadir Mahomed și Iusuf, fiul lui Izberlat [1]. Se pune problema dacă nu este vorba de tîlmacii care făceau parte din echipa lui Dimitrie Cantemir. În acest caz, și fostul domn al Moldovei va fi luat parte la această cercetare, mai ales că în Caucaz, cum vom vedea, el a fost acela care a transcris toate inscripțiile cu caractere arabe întîlnite de oștile rusești.

Îndată ce sosi în regiunile Caucazului, Dimitrie Cantemir începu o serie de cercetări pentru cunoașterea locurilor, luînd schițe după aspectul munților, precum și note cu descrierea monumentelor și transcrierea și traducerea inscripțiilor. Acest material adunat era, desigur, destinat să formeze temelia unei scrieri, cuprinzînd descrierea geografică, arheologică și considerații istorice asupra regiunilor din Caucaz. Se vede bine cum Cantemir lucra ca un om de știință modern, adunînd materiale și note la fața locului, și pe baza lor urma să sintetizeze lucrarea în biroul său. Dar, după cum am spus, fostul domn al Moldovei s-a întors bolnav de la Astrahan și a murit peste cîteva luni pe moșia sa. Din această pricină, notele sale din Caucaz au rămas în formă brută și lucrarea pe care o proiecta n-a mai putut-o scrie.

Notele geografice, istorice și arheologice ale lui Dimitrie Cantemir asupra regiunii Caucazului au încăput după moartea lui în mîinile învățatului german, T. S. Bayer, profesor la Academia din St. Petersburg. Bayer, care a avut la îndemînă și manuscrisul *Istoriei Imperiului Otoman*, a încercat să publice această scriere, dar Antioh Cantemir, fiul lui Dimitrie, i-a luat manuscrisul și l-a publicat în Apus. Se pare că învățatul fiu al lui Dimitrie Cantemir nu avea încredere în Bayer, deoarece acest profesor căuta să se împăuneze cu pene străine, adică să tragă asupra lui meritul lui Dimitrie Cantemir. În adevăr, în ediția *Vieții lui Constantin Cantemir*, tipărită în limba latină și rusă la Moscova, în 1783, apare numai numele Bayer, deși este vorba de o prelucrare a unei scrieri a lui Dimitrie Cantemir, la care Bayer, ca fapte, nu a adăugat mai nimic.

Cam la fel s-au petrecut lucrurile și cu unele dintre notele lui Dimitrie Cantemir din Caucaz. Dintre aceste note, Bayer a ales unele care privesc un „zid al Caucazului", care, după părerea lui Cantemir, se întindea odinioară de la Marea Caspică la Marea Neagră, un fel de zid chinezesc. Notele acestea, completate cu considerații proprii și cu extrase din diferite opere istorice, au fost publicate sub iscălitura lui Bayer în primul volum al *Comentariilor* Academiei Rusești, din anul 1726. Lucrarea lui Bayer din care nu știm sigur care este partea lui și care a lui Cantemir, poartă titlul: *De muro Caucaseo* (Despre zidul Caucazului) și cuprinde aproape 40 de pagini ale *Comentariilor* Academiei, în limba latină [2].

Bayer începe astfel, recunoscînd meritele fostului domn: „Cînd Petru cel Mare a cucerit în războiul cu perșii Derbentul și regiunea înconjurătoare, întrucît spiritul său nu era înclinat numai spre chestiunile de pace și război, ci ... și spre științe", a pus să fie cercetată acea regiune, fie prin martori oculari, fie culegînd mărturiile localnicilor. De la început, s-a arătat în fața ochilor oștenilor ruși care intraseră în Caucaz un zid care se întindea pe înălțimile munților Caucazului, zid

[1] Inscripțiile publicate de Klaproth. *Notice et explication des inscriptions de Bolghri*, în „Journal Asiatique", Paris, VIII, 1831, p. 483—484.

[2] T. S. Bayer, *De muro Caucaseo*, în *Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae*, I, 1726, St. Petersburg, p. 425—463.

întărit cu castele, foarte puternic și care, după cum spun cunoscătorii regiunii, se întinde pe o mare distanță, unind Marea Caspică cu Marea Neagră. Privelișteа acestor ruine, chiar pe vîrfurile munților, păstrînd patina vechimii, era minunată. „Înflăcărat la vederea acestor lucruri, Dimitrie Cantemir, domnul Moldovei, se duce la împărat și îi spune că el dorește să cerceteze un monument de gen atît de nobil, întreprinzînd o excursie de-a lungul zidului. Împăratul l-a lăudat pentru aceasta și i-a dat douăzeci de soldați, așa încît a putut vedea zidul de aproape, cercetînd traseul său, împrejurimile, fortificațiile, pe care apoi le-a descris. Nu s-a putut îndepărta prea mult, temîndu-se de atacurile triburilor din Daghestan, care ar fi putut prinde acea ceată în vreun loc de unde nu ar mai fi scăpat. După o cale cu primejdii multe, Cantemir s-a înapoiat în aceeași seară, neatins și a însemnat în scris observațiile sale. Acest principe era un om cu suflet mare, cu mari virtuți, obișnuit cu primejdia și avînd o dragoste de necrezut pentru știință, încît nu s-ar putea afla altul asemenea din vremurile vechi, la acele popoare. Mărturie stau comentariile lui istorice despre istoria turcilor și a moldovenilor, despre Dacia antică și alte lucrări"... „Paginile cu însemnările despre zidul Caucazului, adaugă Bayer, le-am primit de la Antioh Cantemir, emul al tatălui său în domeniul învățăturii. Ele cuprind numai foi desprinse, pe care principele însemna în grabă pentru memorie, pe scurt, cele văzute ... Cele mai multe observații lipsesc, căci desigur Dimitrie le-ar fi scris din memorie, dacă diabetul, care l-a cuprins în timpul expediției de la Derbent, nu l-ar fi răpit în curînd dintre cei vii. De aceea am crezut că trebuie să redactez eu lucrarea, pe care învățatul principe ar fi scris-o desigur cu mult mai mare strălucire".

Bayer arată după aceea că Dimitrie Cantemir a măsurat zidul, partea cît a fost cercetată de dînsul, în stadii rusești, a descris văile, înălțimile al căror relief îl urmează zidul Caucazului, precum și castelele de piatră legate de acel zid. Zidul începe de la capul Șirvan, la Marea Caspică, acolo, pe o stîncă se află o cetate cu o poartă și un șanț. Pentru toate acestea se dau dimensiunile. Este vorba apoi de un monument cu o inscripție care nu a putut fi citită, fiind scrisă cu litere cufice. Locuitorii atribuie zidurile și cetățile lui Alexandru cel Mare. Se dau, de asemenea, și înălțimile aproximative ale munților. Muntele Regilor, zic însemnările lui Cantemir, este al doilea ca înălțime după Ararat, socotit pe atunci ca cel mai înalt vîrf al Caucazului, și este veșnic acoperit cu zăpadă. În realitate, munții din ramura Daghestanului nu trec de 4 000 de metri și sînt mai puțin înalți ca cei din ramura apuseană a Caucazului (Elburs, Kazbek). Descrierea zidului continuă cu multă precizie, dîndu-se și măsurători, precum și înfățișarea amănunțită a porților și turnurilor. Turnurile zidului Caucazului sînt comparate cu vechile turnuri ale orașului Moscova, piatra lor este, zice Cantemir, cea locală, nu este cimentată, ci numai bine legată, fiind tăiată exact. Este interesant și faptul că autorul studiului asupra zidului Caucazului, Bayer, neavînd suficiente date, s-a adresat lui Constantin Cantemir, fiul mai mare al lui Dimitrie, care l-a însoțit pe tatăl său în această excursie și i-a putut da profesorului german o serie de amănunte în plus. El i-a povestit despre aspectul sălbatic al prăpăstiilor, numărul nesfîrșit al vîrfurilor muntoase și despre un sat de munte prin care au trecut ei, sat locuit de oameni care vorbeau limba persană și cea ebraică.(?)

La aceste date descriptive culese de Dimitrie Cantemir și de la fiul său, Bayer adaugă de la sine o serie de extrase din mitologia grecească despre regiunile Caucazului, extrase din autorii antici, precum și din geografii arabi și cîțiva călători moderni, cîți au scris despre regiunile așa de puțin cunoscute pe atunci

ale munților Caucazului. Autorul german caută, pe temeiul acestor date, să reconstituie o istorie a Caucazului, în care însă nu mai este vorba de Cantemir. Se pare că fostul domn al Moldovei se mulțumise numai cu note despre cele văzute de dînsul la zidul Caucazului și nu apucase să redacteze comentariul istoric.

Zidul acesta există și azi, sub formă de ruine, în regiunea Daghestanului. El nu s-a întins niciodată pe traseul colosal, bănuit de Bayer și probabil și de Dimitrie Cantemir, de la Marea Caspică pînă la Marea Neagră, ci pe o întindere mult mai scurtă, începînd de la orașul Derbent, port la Marea Caspică, străbătînd pe lanțul nordic al Caucazului din provincia Daghestanului de la răsărit la apus, cam 70—80 de kilometri. Cantemir, cum recunoaște el singur, n-a putut cerceta decît o mică întindere a zidului, în decursul unei singure zile, de aci provine greșeala lui asupra întinderii acestui zid. În orice caz, el are meritul de a fi primul învățat european care l-a cercetat și l-a descris. Despre data și poporul care a ridicat acest monument nu există nici azi o părere precisă.

Dar această descriere a zidului de la Derbent n-a fost singurul rezultat al cercetărilor lui Dimitrie Cantemir în timpul expediției lui Petru cel Mare împotriva Persiei. Pe lîngă descrierea zidului, dată de Antioh Cantemir, profesorului Bayer, s-a mai păstrat și o serie de alte însemnări cu caracter geografic și arheologic datorite lui Dimitrie Cantemir, însemnări luate cu prilejul cercetărilor întreprinse de dînsul în toate regiunile din Caucaz, pe unde a trecut atunci cu oastea rusească. Toate aceste însemnări, însoțite de schițe și desene executate de mîna lui, sînt scrise în limba latină și au fost publicate în colecția operelor lui Dimitrie Cantemir, editate de Academia Romînă după manuscrisul de la Muzeul Asiatic din Leningrad, sub titlul: *Collectanea Orientalia. Principis Demetrii Cantemiri variae schedae et excerpta e autographo descripta* (Colecție orientală. Diferite însemnări și extrase ale principelui Dimitrie Cantemir, scoase din manuscrisul autorului) [1].

Colecția cuprinde materialul adunat de Cantemir cu prilejul expediției din Caucaz în anul 1722, dar este de observat că din ea lipsește descrierea zidului Caucazului, probabil pentru că manuscrisul rămăsese la Bayer [2]. Colecția orientală nu formează o redacție unitară, ci numai note despărțite. Primul text este o descriere, mai bine-zis o înșirare a provinciilor, orașelor și triburilor de pe coasta apuseană a mării Caspice. Aci este pomenită provincia și orașul Baku; pentru prima oară această regiune cu mare viitor economic era amintită de un învățat european. Urmează numele apelor cu trimiteri la descrieri, pe care autorul nu a mai apucat să le scrie. Astfel, într-un loc citim: „Se va descrie situația, natura și furia Mării Caspice", în altă parte: „Se va descrie natura poporului din Derbent, cultura lui și alte împrejurări". Din această din urmă însemnare, vedem că pretutindeni Dimitrie Cantemir era călăuzit de preocupările sale etnografice, de cercetarea poporului și a culturii lui, ca în *Descrierea Moldovei*. Partea cea mai completă o formează descrierea monumentelor, afară de a zidului Caucazului, care, cum am spus, lipsește. Monumentele descrise de Dimitrie Cantemir sînt moscheele, mormintele, palatele, cu reproducerea inscripțiilor și a figurilor alegorice în desen, precum și cîteva planuri de localități. În genere, cele mai multe însemnări arheologice se referă la orașul Derbent.

---

[1] D. Cantemir, *Collectanea Orientalia*, în *Operele principelui Demetriu Cantemir*, publicate de Academia Romînă, tom. VII, București, 1883.

[2] În același manuscris se află și scurta biografie a lui Dimitrie Cantemir, despre care am vorbit mai sus (p. 14—15), pe care editorul o socoate greșit ca o autobiografie (deși vorbește și de moartea lui Dimitrie Cantemir).

Din indicațiile aflate în aceste însemnări la fața locului, se vede că Dimitrie Cantemir intenționa să scrie o istorie și o descriere a regiunii Daghestanului din Caucaz, pe care o vizitase. Urma să descrie poporul, cu religia și limba sa, apoi descrierea fizică a regiunii etc. Am fi avut, în acest chip, pentru această regiune a Caucazului, o replică a *Descrierii Moldovei*, însoțită de o hartă, la care Dimitrie Cantemir se referă mereu în notele sale, dar, în actuala stare a cercetărilor, putem socoti că nu a apucat s-o deseneze. Este posibil că însuși Petru cel Mare, care cel dintîi adusese oștile rusești în aceste regiuni, îndemnase pe învățatul său sfetnic să alcătuiască această lucrare științifică, destinată să fie o îndrumare pentru guvernarea și exploatarea bogățiilor acestor regiuni, ce urmau să fie alipite stăpînirilor sale.

O dovadă că în adevăr Dimitrie Cantemir voia să cuprindă în scrierea sa despre regiunile caucaziene și o parte istorică, este aflarea între însemnările sale adunate cu acest prilej și a unei traduceri în latinește din turcește a unui fragment de istorie despre începuturile Daghestanului, după istoricii persani și arabi. Această scriere începe cu războiul regelui perșilor Cyrus, zis și Cubad, împotriva lui Hacan (deci hagan, care este un titlu, nu un nume propriu), stăpînitorul turcilor. Cu acest prilej, spune autorul oriental, s-ar fi ridicat celebrul zid al Caucazului, despre care a fost vorba mai sus [1].

Dacă Dimitrie Cantemir n-a apucat să publice scrierea proiectată asupra Caucaziei, totuși însemnările sale au fost de folos. Păstrate de urmașii lui, ele au fost arătate și date spre folosire mai multor învățați, care se ocupau cu aceste regiuni puțin cunoscute. Am amintit de studiul profesorului Bayer, întemeiat pe însemnările lui Cantemir. Dar nu numai acest învățat străin stabilit în Rusia a cunoscut însemnările caucaziene ale lui Dimitrie Cantemir. În epoca care a urmat imediat după moartea acestuia, un învățat francez, care vizita și studia în Rusia, a cunoscut manuscrisele fostului domn al Moldovei. Este vorba de geograful J. N. Delisle. Făcea parte dintr-o familie de geografi, tatăl său, Guillaume Delisle, scrisese niște observații asupra hărții Mării Caspice trimise de Petru cel Mare Academiei de Științe din Paris. Harta fusese ridicată de un învățat olandez, Carl van Verden (pe la 1720—1721), care avusese o misiune din partea țarului să cerceteze această regiune. Petru cel Mare a trimis apoi harta la Paris, iar Delisle a comentat-o în Memoriile Academiei [2].

Fiul acestuia, Joseph Nicolas Delisle (1688—1768) cunoscuse pe Petru cel Mare cu prilejul vizitei țarului la Paris în 1717, iar mai tîrziu a fost chemat de dînsul în Rusia. Geograful francez sosi la Petersburg după moartea țarului reformator, dar a fost bine primit de împărăteasa Ecaterina I și a rămas în Rusia timp de 20 de ani, pînă la 1747, numit director al Observatorului Astronomic și membru al Academiei de Științe și a făcut numeroase călătorii în Rusia Asiatică [3]. Intrînd în legătură cu fiii lui Dimitrie Cantemir, încă din primul an al șederii sale în Rusia, a căpătat de la dînșii o serie de manuscrise și de acte ale tatălui lor, de pe care a scos copii și extrase. Aceste copii se află astăzi la Biblioteca Națională din Paris (secția geografică), sub titlul: „Copie de quelques mémoires du

[1] D. Cantemir, *Collectanea Orientalia (Opere*, vol. VII), p. 6—8.

[2] M. Delisle l'aîné, *Remarques sur la carte de la Mer Caspienne envoyée à l'Académie par sa majesté czarienne, în Histoire de l'Académie royale des sciences, année 1721*, Paris, p. 245—254.

[3] A. Isnard, *J. N. Delisle. Sa biographie et sa collection de cartes géographiques à la Bibliotèque Nationale*, extras din *Bulletin de la section de géographie*, Paris, 1915.

prince Démetrius Cantimir, dernier hospodar de Moldavie, qui m'ont été communiquées à Petersbourg par mr. Gross, par l'ordre du prince Cantimir, l'un des fils de Démetrius Cantimir, le 20 juillet 1726" [1]. Delisle adaugă o notă în franţuzeşte, în care arată că Dimitrie Cantemir a pierdut domnia în Moldova în urma trecerii sale de partea ţarului Petru I şi s-a retras la curtea rusească. „Era un principe învăţat, după cum reiese din memoriile sale geografice, istorice şi arheologice, pe care le-a alcătuit în timpul călătoriei sale împreună cu ţarul, la Derbent". Însemnările lui Delisle, scoase după manuscrisele lui Cantemir, sînt împărţite în zece fragmente sau memorii, cum le numeşte geograful francez. Primul este harta zidului Caucazului, care a fost reprodusă de Bayer în studiul său amintit mai sus, dar într-o formă redusă [2]. Munţii apar sub formă de muşuroaie, planul zidului cuprinde şi arătarea distanţelor. Restul însemnărilor este aproape în întregime reproducerea aşa-numitei *Colectanea Orientalia,* despre care am vorbit, publicată în operele lui Dimitrie Cantemir, precum şi fragmentul istoric despre războiul lui Cyrus cu Hacan şi despre originea zidului. În copiile lui Delisle se află în plus faţă de scrierile editate de Academia Romînă, afară de planul zidului Caucazului, şi un plan al munţilor cu indicarea limitei zăpezilor eterne pe partea mai înaltă a lanţului Caucazului [3]. Preocuparea pentru limita zăpezilor este cu totul modernă şi nu o aveau încă învăţaţii şi geografii vremii, aşa că în această privinţă Dimitrie Cantemir este un precursor [4].

Pe lîngă copierea notelor lui Dimitrie Cantemir privitoare la Caucaz, Delisle s-a interesat şi de *Descrierea Moldovei.* În al 11-lea memoriu, păstrat în acelaşi volum de însemnări ale geografului francez, se află o notă a lui Delisle, care spune că Dimitrie Cantemir a scris în latineşte o descriere a Moldovei intitulată: *Dacia vetus et nova,* carte care i-a fost comunicată la Petersburg în 1726 de fiul autorului. Manuscrisul era însoţit, spune geograful francez, de harta Moldovei de format mare, desenată de mînă. „Dar nu avui vreme să copiez nici pe una, nici pe cealaltă, afară de începutul cărţii, care se află în acest plic". Mai tîrziu, zice Delisle, am primit din Olanda o formă redusă a hărţii Moldovei gravată în acea ţară, la 1737 [5]. Se ştie că această formă, pe care Delisle o numeşte redusă, este singura cunoscută azi.

Aşadar, studiile geografico-istorice ale lui Cantemir în regiunea munţilor Caucazului şi a Mării Caspice au atras atenţia savanţilor străini, fiind cunoscute chiar în forma lor de însemnări manuscrise. Regiunea mai fusese cercetată de unii învăţaţi [6], dar Dimitrie Cantemir era dintre dînşii singurul orientalist. El s-a putut folosi de prilejul expediţiei armatei ruseşti conduse de ţarul Petru cel Mare în aceste părţi, stăpînite pînă atunci nominal de Persia, de fapt în mîinile triburilor din Daghestan, ceea ce împiedica cercetarea în linişte a provinciei.

Desigur că între cercetările întreprinse la Caspica şi în Caucaz de fostul domn al Moldovei şi curentul de cercetări din Rusia, dorinţa cîrmuirii şi învăţaţilor

[1] Ms. Bibliotecii Naţionale din Paris, Ge. DD. 2547 bis, 1—10.

[2] Despre deosebirea dintre harta zidului Caucazului, reprodusă de Bayer şi cea din copiile lui Delisle, vezi A. Isnard, *op. cit.*, p. 103.

[3] Publicat de G. Vîlsan, *Opera geografică a lui Dimitrie Cantemir,* în *Lucrările Institutului de Geografie din Cluj,* II, 1924—1925, p. 1—16.

[4] *Ibidem.*

[5] Manuscrisul citat al Bibliotecii Naţionale din Paris, memoriul 11.

[6] A. D. Andreev, *Osnovanie Akademii Nauk v Petersburge,* în volumul *Petr Velikii. Sbornik statei Akademiia Nauk SSSR,* Moscova, 1947, p. 302 (Şi pentru cercetările în Siberia în vremea lui Petru cel Mare, p. 300).

de a cunoaşte în chip ştiinţific regiunile din Rusia din vremea ţarului reformator, este o legătură strînsă; lucrările lui Dimitrie Cantemir în Caucaz sînt încadrate în acest curent din istoria civilizaţiei ruseşti. Este încă o dovadă că activitatea învăţatului romîn în timpul şederii sale în Rusia a stat în legătură cu cultura din această ţară. El a fost acolo un învăţat activ în mijlocul societăţii în care trăia.

Cercetările din Caucaz nu distrag pe Cantemir de la preocupările sale obişnuite. Ele fac parte din opera sa de orientalist, întrucît regiunea Derbentului, pe care în primul rînd a cercetat-o cu amănuntul, era o regiune de veche civilizaţie musulmană; inscripţiile, arhitectura, monumentele, sînt influenţate de limbile şi arta popoarelor musulmane. Sînt, deci, o completare a studiilor sale de orientalist: *Istoria Imperiului Otoman, Sistema religiei mahomedane.*

În opera lui Dimitrie Cantemir în Rusia, pe lîngă activitatea lui politică a cărei importanţă am arătat-o, se pot deosebi trei linii principale de preocupări: cercetările de orientalist, studiul problemelor religioase şi chestiunile romîneşti. El ducea împreună toate aceste lucrări, ca un adevărat om al Renaşterii, cu preocupări multilaterale. Dar ultimul cuvînt îl vor avea gîndurile pentru ţara lui, pe care nu avea s-o mai revadă.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY

53
27
26

XXV. HRONICUL ROMÎNO-MOLDO-VLAHILOR

IMPORTANȚA SCRIERII

Hronicul romîno-moldo-vlahilor, ultima scriere a lui Dimitrie Cantemir și totodată cea mai întinsă, era pentru epoca lui și cea mai însemnată — opera lui capitală — menită să cuprindă toată istoria romînilor de la origini pînă în vremea autorului. Trebuia să fie și este în parte, prima istorie critică și sintetică a tuturor romînilor considerați ca o unitate.

Azi raportul valorilor din opera lui Cantemir s-a schimbat: *Hronicul* este depășit de cercetările istorice ce i-au urmat, iar pentru noi *Descrierea Moldovei*, mărturie despre instituțiile țării în vremea autorului, și-a păstrat întregul preț. Totuși, în perspectiva istoriei noastre culturale, *Hronicul* rămîne o piatră de hotar, într-însul se pun întîia oară anume probleme asupra originilor noastre, de el se leagă dezvoltarea istoriografiei în perioadele următoare. O parte din concluziile lui Cantemir sînt valabile și azi, de pildă: continuitatea poporului romîn în Dacia, problemă pe care el a pus-o în discuție cel dintîi în istoriografia noastră, apoi concluzia despre viața neîntreruptă a romînilor pe toate ținuturile pămîntului țării și nu numai în regiunile muntoase etc.

Dimitrie Cantemir a scris numai tomul I al *Hronicului*, istoria poporului romîn de la originile sale pînă la fundarea statelor Țării Romînești și Moldovei [1] pe care el le datează din veacul al XIII-lea.

Autorul socotea că istoria trebuie să împrumute forma expunerii cronologice, de aci denumirea de *Hronic*, de aceea tot ceea ce nu intră în această expunere este trecut într-o lungă introducere, intitulată *Prolegomena*. Ele se ocupă în prima lor parte de daci, în a doua de romani, în a treia cuprinde polemici cu istoricii care au emis diferite teorii despre originea poporului romîn. Istoria romînilor pentru Cantemir începe cu cucerirea și colonizarea Daciei de romani, adică cu Traian; ceea ce este în afară și înainte de aceasta, se trece în *Prolegomena* [2].

Ideea principală a *Hronicului*, în tomul întîi, este romanitatea poporului romîn. Autorul socoate pe romîni ca urmași ai romanilor și numai ai romanilor,

---

[1] D. Cantemir, *Hronicul*, ed. Gr. Tocilescu, p. 50, 180, 462, 484.

[2] *Prolegomenele*, *ibidem*, p. 57—167, I. Minea, *Despre Dimitrie Cantemir*, Iași, 1926, crede că *Prolegomenele* au fost redactate mai tîrziu și formează o operă deosebită de *Hronic*, ceea ce, după explicațiile de mai sus, nu se poate menține.

iar dacii şi populaţia băştinaşă au fost exterminaţi. Cantemir este astfel un precursor al şcolii ardelene. Romanii, după Cantemir, au trăit fără întrerupere în Dacia şi el admite, nu numai o continuitate etnică, aşa cum o considerăm noi azi, dar şi una politică. Romanii din Dacia ar fi rămas întotdeauna ca parte politică, o provincie a Imperiului Roman, apoi a celui de Răsărit (Bizantin). Sub stăpînirea imperiului, romînii au trăit într-o unitate politică sub cîrmuirea şefilor lor politici, într-o unitate care a ţinut pînă la întemeierea principatelor. Despre argumentele lui Cantemir şi valoarea acestei concepţii, vom vorbi mai jos.

DATA

Dimitrie Cantemir a fost îndemnat de Academia din Berlin să scrie o istorie completă a romînilor: „împinşi şi poftiţi fiind de la unii priiatini streini şi mai cu deadins, de la însoţirea noastră, care iaste Academia Ştiinţelor de Berolin, nu numai odată sau de doaî ori, ce de multe ori îndemnaţi şi rugaţi fiind, pentru ca de începătura, neamul şi vechimea moldovenilor, precît adevărul poftéşte, măcar cît de pre scurt să-i înştiinţăm“ [1]. Ca atare, scrierea a fost redactată întîi în latineşte.

Data de pe titlul *Hronicului:* „în Sanct Petersburg, anul 7225 (1717)“ [2] este a terminării versiunii latine, deoarece din diferite aluzii din textul romînesc rezultă că acest text a fost terminat mult mai tîrziu. Astfel, în *Prolegomene* este o aluzie la pacea de la Pojoreviţ: „la anul trecut, la pacea între nemţi şi între turci, la Pazarovţi făcută“ [3], deci scrie la 1719, pacea fiind încheiată la 1718. Iar în cuvîntul către cititor se plînge de lipsa de timp, din pricina slujbei „senatorii“ [4], slujbă pe care o capătă în 1721. În capitolul II al ultimei părţi se află o notă marginală a autorului, despre expediţia în Caucaz, „la anul 1722“ [5]. Aşadar, versiunea romînească a fost scrisă între 1719 şi 1722, pe cînd cea latină a aceleiaşi scrieri era terminată în 1717 [6].

TEXTUL LATIN ŞI CEL ROMÎNESC

Încă din 1714, în scrisoarea amintită, publicată într-o revistă din Leipzig, Dimitrie Cantemir spunea că are gata pentru tipar o scriere despre originile romînilor, „scrisă în limba ţării, care urmează să fie tradusă în latineşte“ [7]. E vorba, probabil, cum am arătat, de scrierea lui Miron Costin, *De neamul moldovenilor*, pe care Dimitrie Cantemir voia s-o traducă în latineşte. Aceste preocupări pentru o istorie a ţării se dezvoltă apoi mai mult şi el redactează în latineşte prima formă a *Hronicului* sub titlul *Historia Moldo-Vlahica.* Manuscrisul în 96 foi se afla în

[1] D. Cantemir, *Hronicul*, p. 178—179.
[2] *Ibidem*, p. 1.
[3] *Ibidem*, p. 69.
[4] *Ibidem*, p. 50.
[5] *Ibidem*, p. 438.
[6] Tocilescu socoteşte că data 1717 este a începerii redactării textului romînesc (*ibidem, Introducerea editorului*, p. XI), dar din cele spuse mai sus se vede că se raportă la cel latin. Cf. observaţiile lui N. Iorga în „Convorbiri Literare“, XXXV, 1901, p. 1149—1151.
[7] O. Densuşianu, *Notiţe asupra lui Dimitrie Cantemir*, în „Revista critică-literară“, II, 1894, p. 65—66.

Arhiva Principală din Moscova, dar nu a fost copiat împreună cu celelalte manuscrise ale lui Cantemir, aflate azi în secția de manuscrise a Academiei R.P.R. Posedăm numai lista capitolelor cu titlurile lor, publicate în introducerea editorului la ediția *Hronicului* românesc din 1901. Din numărul de pagini ale manuscrisului și din lista capitolelor se poate vedea că *Historia Moldo-Vlahica* este o lucrare relativ scurtă, cu un cuprins identic cu al *Hronicului* și mergînd cu expunerea pînă la aceeași dată, dar mult mai redusă ca amănunte și ca probleme [1]. Planul este același ca al versiunii românești, cuprinzînd și *Prolegomenele*, dar în textul românesc se adaugă o serie de capitole care-l fac cam de patru ori mai întins (343 foi față de 96 ale manuscrisului latin). Se vede din titlurile capitolelor cum autorul a dezvoltat idei și fapte, abia schițate în forma latină. Astfel, la început, autorul a adăugat în versiunea română un capitol despre sciți, care lipsea în cea latină; a adaus de asemenea numai în versiunea română capitolele despre originea romanilor din legendarul Eneas. Ceea ce arată și o îmbogățire de idei este adăugirea în textul românesc la începutul cărții întîi a unui capitol asupra metodei istorice.

De asemenea, în forma românească a *Hronicului*, se mai află în plus față de cea latină o serie de capitole care urmau să facă dovada existenței românilor în Dacia după Aurelian. În special în această versiune s-a dat o mare extindere știrilor din izvor bizantin, asupra vlahilor din Balcani.

Se vede din această simplă comparare a capitolelor că *Hronicul* în românește este o remaniere și adăugire a textului latin. Este probabil că atunci cînd Dimitrie Cantemir scrie în titlul lucrării: „Hronicul ... întîi pre limba latinească izvodit, iară acmu pre limba românească scos“ [2], înțelegea că a scris întîi *Historia Moldo-Vlahica* în latinește, apoi a prelucrat-o, mărind-o considerabil, în românește. Gr. Tocilescu, editorul *Hronicului*, credea că a existat și un alt text mai dezvoltat al *Hronicului* în latinește, care ar fi pierit în naufragiul unei corăbii în Marea Caspică, cu prilejul expediției din 1722, cînd s-au pierdut unele manuscrise ale lui Cantemir [3]. Biograful cel vechi al lui Cantemir, despre care am vorbit [4], nu pomenește însă între manuscrisele pierdute cu acest prilej și *Hronicul* latin, ci numai o carte despre starea curții otomane. De aceea, socotim că nu a existat încă o formă latină a *Hronicului*, deosebită de scurta *Historia Moldo-Vlahica*. Aceasta reiese și din următorul pasaj din *Hronic*, în textul românesc: „Mărturisesc cititoriului că cînd scriiam Hronicul nostru la Mosc, unde cărțile de triabă încă sînt rari, aflîndu-ne pe Bonfin istoricul ... la mînă a avea n-am putut ... Iară acmu, cînd de iznoavă din lătinesc în limba romanească l-am prefăcut, nu numai Bonfin, ce și alți cîțiva istorici la mînă viindu-ne...“ [5]. Rezultă de aci că versiunea latină a fost scrisă de Cantemir, pe cînd locuia la Moscova, înainte de 1719, iar cea românească, după această dată, la Petersburg și că această din urmă versiune este mult amplificată, deoarece cînd scria în limba latină îi lipseau cărți esențiale, pe care le-a aflat numai în vremea cînd lucra la *Hronicul* românesc, cînd a putut să-și lărgească cunoștințele. Așadar, nimic nu ne împiedică să socotim *Historia Moldo-Vlahica*, textul redus ca întindere, ca singura formă latină a *Hronicului*.

---

[1] Tabla de materii din *Historia Moldo-Vlahica*, la Gr. Tocilescu, *Introducere* la D. Cantemir, *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*, p. XXII—XXV.

[2] D. Cantemir, *Hronicul*, p. 1.

[3] *Ibidem*, Introducerea editorului, p. XXI.

[4] D. Cantemir, *Opere*, ed. Acad. Rom., VII, p. 4.

[5] Idem, *Hronicul*, p. 443—444.

Deci forma definitivă a *Hronicului* este cea românească. Scrierea latină fusese cerută de Academia din Berlin şi scriind în această limbă Dimitrie Cantemir îndeplineşte o operă de informare a lumii ştiinţifice despre poporul din care făcea parte. Ce l-a făcut însă pe autor să se depărteze de la preocupările sale de erudit european, căci în afară de *Hronic* nici una dintre scrierile redactate în Rusia nu sînt scrise româneşte ? O mărturiseşte însuşi: „Însă acestea toate fiind de noi în limba lătinească scrise şi alcătuite, socotit-am că cu strîmbătate, încă şi cu păcat va fi, de lucrurile noastre deciia înainte mai mult streinii decît ai noştri să ştie. De care lucru acmu de iznoavă osteninţă luînd, din limba lătinească iarăşi pre cea a noastră romîniască le prefacem. Slujească-să dară cu osteninţăle noastre niamul moldovenesc şi ca-ntr-o oglindă curată chipul şi statul, bătrinéţele şi cinstea neamului său privindu-şi, îl sfătuiesc“ [1].

Este o cotitură, ultima, cu substrat afectiv, în activitatea lui Dimitrie Cantemir, ca scriitor. Rămăsese în inima lui ca o căinţă, parcă uitase de ai lui. Ar fi cu păcat, spune el, să ştie despre noi numai străinii. Refacerea cărţii despre originile noastre în limba ţării are un scop patriotic. Romînii rămăseseră sub robia turcească şi li se adresează ca o încurajare. Acum îşi dă seamă că poate nu-şi va mai revedea ţara, dar cartea lui va străbate peste oprelişti şi peste veacuri va fi citită. Astfel, *Hronicul* reuneşte opera de savant european a lui Cantemir cu tradiţia cronicarilor moldoveni. El nu mai este un savant, mîndru de ştiinţa sa, dispreţuitor de cei neînvăţaţi, ci un slujitor al ţării şi poporului său, faţă de care are datorii, de care nu se poate depărta.

IZVOARE

Hronicul este cea mai erudită lucrare a lui Dimitrie Cantemir, pentru care a depus cea mai mare sforţare de informare livrescă. În ţară şi la Constantinopol nu ar fi putut avea cărţile şi manuscrisele, de care a dispus în bibliotecile din Moscova şi Petersburg. O lungă listă bibliografică precede textul *Hronicului* [2], cuprinzînd 150 de nume de autori şi de titluri şi încă nu sînt toate cele folosite de autor. Ea aduce numele autorilor clasici latini şi greci, ale istoricilor mai noi, care scriu în limba germană, franceză, polonă, italiană, precum şi lucrările cunoscute de primul nostru orientalist, cronicile turceşti, persane şi arabe. Ca un cunoscător al limbilor slave, mai citează manuscrisele cronicilor sîrbeşti şi ruseşti. Din ţară adusese manuscrisele unor cronici moldovene şi muntene.

Cele mai multe dintre informaţiile istorice aduse de Dimitrie Cantemir despre istoria romînilor în înaltul ev mediu sînt prezentate întîia oară de dînsul în istoriografia românească, astfel de pildă toate ştirile din cronica lui Nichita Choniates din veacurile XII—XIII despre Imperiul romîno-bulgar al Asăneştilor, cu totul necunoscut cronicarilor anteriori. Unele dintre descoperirile lui Dimitrie Cantemir despre evul mediu romînesc au fost apoi „redescoperite“ de istoricii din zilele noastre, care nu ştiau că acestea fuseseră de mult cunoscute de Dimitrie Cantemir. Aşa e cazul cu răscoala de la Dunăre din secolul al XI-lea a lui Tatu,

[1] D Cantemir, *op. cit.*, p. 180.
[2] *Ibidem*, p. 53—55.

în care N. Iorga şi N. Bănescu văzuseră pe un romîn, Tatul [1] (despre care scrisese mult înaintea lor Dimitrie Cantemir) [2]. Tot el a descoperit cel dintîi în cronica bizantină a lui Nechifor Gregoras, căsătoria craiului sîrb Ştefan Milutin cu fiica domnului vlahilor, la 1274 [3], ştire redescoperită de B. P. Hasdeu, care a făcut mare caz de această informaţie [4]. În realitate, este vorba de domnul vlahilor din Tessalia şi nu de al Ţării Romîneşti, cum au crezut, atît Cantemir, cît şi Hasdeu [5].

Sînt însă şi unele pasaje din izvoarele medievale folosite de Dimitrie Cantemir, care pînă azi nu au mai fost „redescoperite", adică unele pasaje din cronici medievale privitoare la romînii în timpul feudalismului, care, deşi meritau o discuţie critică, au fost uitate şi au rămas necunoscute istoriografiei romîne moderne, aceasta pentru că *Hronicul* nu este citit de istoricii noi, care-l socotesc greşit, fără valoare pentru ştiinţa actuală.

Aşa sînt două ştiri extrase de Cantemir din cronica Poloniei a lui Dlugosz, cronicar care a folosit manuscrise latino-polone şi cronici ruseşti, azi pierdute [6]. Prima informaţie extrasă de Cantemir din cronica lui Dlugosz, sub anul 1070, priveşte pe Vişeslau, cneaz de Polock, care în lupta cu cneazul Kievului avea în oastea sa „ruşi, pecenegi şi valahi" [7]. A doua ştire din aceeaşi cronică, sub anul 1147, vorbeşte de trecerea cruciaţilor germani, în cruciata a II-a din Polonia, prin viitoarea ţară a Moldovei, pînă la mare [8]. Amîndouă ştirile au rămas necunoscute istoricilor care s-au ocupat cu istoria Romîniei şi chiar I. Minea, care a scris un studiu special despre ştirile de istorie romînească din cronica lui I. Dlugosz, le-a ignorat [9].

Adăugăm, pe lîngă informaţiile din cronica lui Dlugosz, şi pe cea extrasă de Cantemir din cronica polonă a lui M. Stryikowski, care spune că limba cumanilor (polovţilor), în secolele XII—XIII, era amestecată cu limba slavă şi cu cea romînă (voloscaia) [10], ceea ce înseamnă că în rîndurile cumanilor se aflau şi romîni, de vreme ce ţările locuite de romîni au fost ocupate pe atunci de către cumani. Şi Stryikowski a fost un scriitor care a folosit numeroase manuscrise de cronici, azi pierdute.

În sfîrşit, mai merită să fie menţionată şi ştirea adusă de Marino Sanudo cel Bătrîn, contemporan al năvălirii tătarilor, care arată cum vlahii şi secuii din munţii Carpaţi s-au bătut cu tătarii, respingîndu-i, informaţie preţioasă despre lupta romînilor cu tătarii în vremea marii invazii din 1241 [11].

Deşi această informaţie contemporană nu provoacă nici o îndoială, nu a fost totuşi relevată de la Cantemir încoace de nici un istoric romîn sau străin.

---

[1] N. Iorga, *Cele dintîi cristalizări de stat ale romînilor*, în „Revista Istorică", V, 1919, p. 103—113; N. Bănescu, *Cele mai vechi ştiri bizantine asupra romînilor de la Dunărea de Jos*, în „Anuarul Institutului de Istorie", Cluj, I. 1921—1922, p. 140—152.

[2] D. Cantemir, *Hronicul*, p. 387.

[3] *Ibidem*, p. 481.

[4] B. P. Hasdeu, *Negru Vodă*, în *Magnum Etymologicum*, IV, p. CXVI.

[5] C. Jirecek, *Geschichte der Serben*, I, p. 322—323.

[6] M. Bobrzyński şi St. Smolka, *Ian Dlugosz*, Cracovia, 1893, p. 73—76.

[7] I. Dlugosz, *Historia Polonica*, ed. Leipzig, I, 1712, c. 265; D. Cantemir, *op. cit.*, p. 385.

[8] I. Dlugosz, *op. cit.*, I, c. 479; D. Cantemir, *op. cit.*, p. 390.

[9] I. Minea, *Informaţiile romîneşti ale cronicii lui I. Dlugosz*, Iaşi, 1926.

[10] Matei Stryikowski, *Kronika Polska-Litewska*, Königsberg, 1582, p. 201 şi D. Cantemir, *Hronicul, 362—363.*

[11] Marino Sanudo, *Liber secretorum fidelium crucis*, în Bongars, *Gesta Dei per Francos*, II, Hanau, 1611; cf. D. Cantemir, *op. cit.*, p. 447.

Dimitrie Cantemir este cel dintîi istoric romîn care foloseşte vechea istoriografie cronicărească rusească pentru informaţiile despre romîni. Celebra ştire din cronica atribuită lui Nestor despre „volohi", care trăiesc la Dunăre şi au alungat de acolo pe sloveni, care s-au răspîndit în diferite regiuni [1], este cea mai veche ştire a unui scriitor contemporan despre romînii din nordul Dunării în evul mediu (cronica datează din anul 1116) şi a fost relevată prima oară în istoriografia romînească de Dimitrie Cantemir, care-i acordă importanţa meritată [2].

Pentru istoria Rusiei, căreia în *Hronic* autorul îi consacră un capitol special [3], izvorul principal este un manuscris numit *Cartea treptelor*, redactat în veacul al XVI-lea şi publicat în zilele noastre de istoricul rus P. Gr. Vasenko [4], dar pe vremea lui Cantemir nu era încă tipărită. Dintre cărţile ruseşti tipărite, Dimitrie Cantemir a folosit şi în *Hronic* (ca şi în *Descrierea Moldovei*) aşa numitul *Sinopsis al istoriei ruseşti* tipărit întîi la Kiev în 1674, după care urmează multe alte ediţii. Cartea a fost tradusă şi în romîneşte de mai multe ori, începînd de la sfîrşitul veacului al XVII-lea [5].

Dimitrie Cantemir, ca un istoric modern, nu foloseşte numai izvoare narative, ci alături de cronici, memorii şi anale, el se adresează şi documentelor (colecţia de diplome a regilor Ungariei) [6] şi chiar inscripţiilor romane găsite în Moldova de jos [7], precum şi monedelor antice [8].

Ceea ce este interesant este folosirea de către Dimitrie Cantemir a poeziilor populare ca izvor al istoriei: astfel, colindele cu „ler, aler, domnul", care ar aminti, după Cantemir, pe împăratul Aurelian, cel care a părăsit Dacia şi legenda populară despre „curţile lui Ler împărat" [9]. Se ştie că în realitate colindul cu „ler doamne" este o aliteraţie din cîntecul religios cu „aleluia" [10]. Aceasta nu este singura poezie populară folosită de Dimitrie Cantemir. Tot în *Hronic*, pomeneşte de o veche baladă populară care cîntă vadul de la Obluciţa şi pe Petru vodă, baladă azi pierdută: „încă şi în cîntecele cele prosteşti (citeşte: populare) pe la domniia lui Petru vodă, vadul Obluciţii să pomenéşte" [11]. Aşadar, Dimitrie Cantemir ştia că poporul păstrează în tradiţiile sale un tezaur de amintiri despre trecutul ţării, pe care un istoric nu poate să le treacă cu vederea.

Desigur că şi cronicarii dinaintea lui Cantemir, Miron Costin, Constantin stolnicul Cantacuzino, Nicolae Costin citează cîteodată o monedă, o inscripţie sau o poezie populară, dar nici unul nu are erudiţia uimitoare, pentru acel moment al culturii romîneşti, a lui Dimitrie Cantemir. Din punct de vedere tehnic mai este

---

[1] *Povest vremennîh lét*, ed. D. S. Lihacev, Moscova, 1950, I, p. 11.

[2] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 303.

[3] *Ibidem*, p. 371 şi urm.

[4] P. Gr. Vasenko, *Kniga stepennaia ţarskago radoslovii i ele znacenie*, I. St. Petersburg, 1904, în „Zapiski istoriko filologiceskogo fakulteta imp. St. Petersburskogo Universiteta". LXXIII, 260 p.

[5] Pentru ediţiile şi traducerile vechi romîneşti, P. P. Panaitescu, *Istoria slavilor în romîneşte în sec. XVII*, în „Revista Istorică Romînă", X, 1940, p. 80—129; cf. D. Cantemir, *op. cit.*, p. 357, 371—372, 380, 455.

[6] *Ibidem*, p. 446 şi 452.

[7] *Ibidem*, p. 161.

[8] *Ibidem*, p. 249.

[9] *Ibidem*, p. 217.

[10] A. Rosetti, *Colindele religioase la romîni*, *Anal. Acad. Rom. Mem. Sect. Lit.*, XI., 1920.

[11] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 241.

o deosebire în privinţa citării izvoarelor între Cantemir şi cronicarii dinaintea lui: aceştia adesea nu citau deloc sau numai cu numele autorului izvoarele lor şi-şi însuşeau cu nevinovăţie scrierile folosite. În schimb, Cantemir citează izvoarele cu titlul, volumul şi pagina, ca un om de ştiinţă conştiincios. Pe cînd cronicarii considerau izvoarele ca un mijloc de a-şi îmbogăţi cronica, Dimitrie Cantemir le consideră ca mărturii, ca dovezi de veracitate, ceea ce constituie cu totul altă atitudine: „toate părticelele Hronicului nostru din istorii şi istorici ca aceia să le alcătuim, pentru a căror credinţă nu iaste cine să să îndoiască ... pre a căror numere (nume) în catastivul (lista) ce urmează şi pre la marginile cărţii, unde mărturiia lor trebuiaşte, cu slove mai mărunte însămnate le veţi vedea“ [1].

METODA ISTORICĂ

Dimitrie Cantemir nu este un cronicar, ci un istoric, nu numai pentru că judecă faptele şi nu se mulţumeşte să le expună, nu numai pentru că stabileşte faptele pe baza unei argumentări, dar mai ales pentru că practică o metodă de critică istorică pentru a scoate adevărul din materialul brut al informaţiei date de izvoare. Metoda de cercetare critică este în toate disciplinele semnul distinctiv al ştiinţei, care o deosebeşte de descrierea literară, istorică sau a naturii.

Dimitrie Cantemir şi-a făurit principiile de critică din practica de istorie, fiind pus în faţa problemelor deosebit de grele ale istoriei medievale a romînilor. Aceste principii se pot desprinde şi din argumentaţia autorului, dar se află expuse şi teoretic în diferite locuri ale cărţii. El îşi dă seamă că pretenţia de a lupta cu armele criticii ştiinţifice pentru drepturile neamului său va fi primită cu mirare şi dispreţ: „Cine şi de unde eşti tu, o, omănaşule, din mijlocul varvarilor ieri-alaltăieri ieşind ? Ce caută la tine arme ca acelea ?“ Răspunsul său este că a luat armele adversarilor, de la apuseni care au lăsat în uitare trecutul poporului nostru şi l-au batjocurit, „pre nepriiatini cu ale lor arme a bate şi a birui vor putea“ [2].

Deşi elementare, o parte din principiile enunţate de Cantemir nu sînt luate în seamă în practică nici azi de toţi istoricii. Astfel este principiul că numai izvoarele scrise de contemporanii evenimentelor trebuie folosite, iar cele derivate, tîrzii şi compilate urmează să fie privite cu rezervă, „scuturînd adeverinţa istoriei nu din pîraie abătute, ce din sîngure izvoarăle şi fîntînele şi cele dinceput să scoatem“ [3]. Tot aşa de elementar este principiul de critică, după care veracitatea izvoarelor străine, care recunosc meritele unui popor străin într-o anume împrejurare, sînt mai importante decît cele interne, care pot fi bănuite de parţialitate. Cantemir ridică această observaţie la rangul unui adevăr filozofic, adăugînd: „ştiinţa pentru (despre) sine iaste mai grea decît toate ştiinţele, pentru aceia. pentri sine mai mult trebuie să criază pe altul decît pe sine“ [4]. De asemenea, în rîndul principiilor de bază ale istoriei stă, pentru Cantemir, şi acela că istoricul nu trebuie să fie călăuzit de fals patriotism, lăudînd pe ai săi şi hulind pe străini: „Mai iaste şi altă boală, cu carea zic precum a lucrurilor scriitori să fie pătimind,

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 52.
[2] *Ibidem*, p. 8.
[3] *Ibidem*, p. 62.
[4] *Ibidem*.

adică dragostea slavii neamului tău și dinpotrivă zavistiia cinstii altuia, carile adevărat nu puțin calea adevărului spre rătăcirea minciunii a abate pot" [1].

Faptele se stabilesc în istorie prin comparația izvoarelor istorice de proveniență deosebită care mărturisesc despre aceleași evenimente, mărturia unui singur izvor este îndoielnică, întocmai ca și în justiție : „iară amintreala, regulă de toți priimită iaste și de toți învățații întărită, adecă: dictum unius, dictum nullius" [2].

La începutul cărții întîi, după *Prolegomena,* Cantemir face o expunere de metodă istorică a „canoanelor" de care este călăuzit. Pe lîngă aceste „canoane" se găsesc și altele răspîndite în diferite pasaje ale cărții, dar aci, la începutul tratării sînt adunate cele mai însemnate principii științifice ale criticii cantemiriene, pe baza cărora se străduiește să descopere adevărul asupra romînilor în evul mediu. Primul principiu este că lipsa izvoarelor nu este o dovadă că un fapt sau o situație istorică nu a existat: „tăcerea nici nu pune, nici nu ridică lucrul" [3]. Pe baza aceasta se poate afirma existența romînilor în Dacia, într-o epocă în care avem foarte puține mărturii scrise despre dînșii. Al doilea principiu completează pe cel dintîi: „zisa îl și pune (lucrul) și-l și ridică" [4], care trebuie înțeles în sensul că izvoarele istorice dau existență unui fapt în istoriografie, sau arată sfîrșitul lui (îl ridică). Fără afirmația unui izvor, faptele nu au ființă în istorie. Al treilea principiu din această serie (la Cantemir al doilea, pentru că pe primele două le reunește într-unul singur) este următorul: „tăcerea după zisă adevereşte zisa odată" [5], adică un fenomen istoric o dată constatat poate fi considerat în ființă, pînă ce se dovedește din mărturii că el a încetat sau s-a schimbat; tăcerea ulterioară a izvoarelor nu dovedește că fenomenul a încetat, ci dimpotrivă că nu s-a produs o schimbare de la afirmarea lui. Pe acest temei Cantemir susține continuitatea romînilor în Dacia: de vreme ce izvoarele constată colonizarea Daciei cu romani și dacă apoi ele tac despre aceste colonii, aceasta este o dovadă că ele continuă să fie pe loc. Neștiința, necunoașterea faptelor „ființă n-are", nu este un fapt, adaugă el spre întărirea principiului de mai sus, cel mult ea întărește cele ce se știu [6]. Ca o consecință a celor de mai sus rezultă că ultima informație a izvoarelor este cea valabilă în cercetarea evoluției istorice: „căci totdeauna povestea cea mai de pre urmă trebuie să să ție" [7]. Așadar, nu numai tăcerea după afirmarea unui fapt sau fenomen este dovadă că acel fapt trăiește în continuare, dar și tăcerea înainte de un fapt, pe care îl constatăm un moment dat în ființă este o dovadă că nici înainte nu era altfel, ci este vorba de o continuare, o ieșire din neștiință, nu de un fapt nou. Astfel, exemplifică Dimitrie Cantemir, „căci nu am cunoscut noi, nici am știut ceva pentru America și nici am scris ceva pentru dînsa; tăcerea aceasta n-au rădicat pe America din lucrurile firii, căci ea adevărat era, precum iaste, măcar că nu (se) știia că iaste" [8]. La fel, apariția romînilor locuind pe pămîntul lor de azi, în lumina izvoarelor istorice, este o dovadă că ei existau și înainte și totdeauna aici, căci altfel ar trebui să avem izvoare, nu numai despre

[1] D. Cantemir, *op .cit.*, p. 177.
[2] *Ibidem*, p. 368.
[3] *Ibidem*, p. 182.
[4] *Ibidem.*
[5] *Ibidem*, p. 184.
[6] *Ibidem.*
[7] *Ibidem*, p. 185.
[8] *Ibidem*, p. 184.

plecarea romanilor din Dacia, dar şi despre „povestea înturnării lor iarăşi în Dacia... căci totdeauna povestea cea mai de pre urmă trebuie să să ţiie“ [1].

Această expunere este completată cu alte pasaje din *Hronic*, astfel, cu „axioma“ (cum o numeşte Cantemir) cum „de pe fapte a lucrurilor fiinţă se cunoaşte, adecă cînd un lucru iaste făcut, înţelegem că lucru acela pricină înainte mergătoare au avut, căci nici un lucru fără pricină să să facă nu să poate“ [2]. Aci ne ridicăm la o parte superioară a metodei de critică istorică: istoria nu este compusă numai din informaţiile izvoarelor, chiar cele verificate, ci din fapte se pot infera cauzele lor şi cauzele fac parte integrantă din istorie. Istoricul poate generaliza, poate trage din fapte consideraţii generale, care încadrează faptele ştiute: „Şi acestea, deciia din cele puţine... însemnări, istoriile vremilor trecute ca dintr-un adînc întunerec la lumină şi la prăvala lumii li-au scos şi li-au arătat, că precum cineva cînd află vreo parte de sferă sau de cerc de fier ... de pe încujbătura carea vede în partea cea aflată, prea lesne poate giudeca cît să fie fost sfera sau cercul, cînd au fost tot şi întreg“ [3]. Deci, nu numai cauzele, dar generalitatea faptelor se poate înţelege din fragmente de fapte, pe care ni le dau izvoarele incomplete. Sîntem departe de concepţiile simpliste ale cronicarilor: Cantemir vede în izvoare materialul brut; căpătînd informaţiile adevărate, pe baza criticii istorice, el generalizează şi capătă vederi de ansamblu.

Cantemir nu este hipercritic, dimpotrivă se ridică împotriva istoricilor care pun totul la îndoială, chiar datele Noului Testament; el păstrează respectul tradiţiei scriitorilor contemporani cu faptele, în marginile verificării critice pe baza principiilor propuse [4].

În aplicarea practică a principiilor enunţate, Cantemir le foloseşte în chip foarte interesant în rezolvarea problemei continuităţii romînilor în Dacia, problema centrală a primului tom al *Hronicului*. El ajunge în această problemă la rezultate valabile azi pentru această chestiune: continuarea elementului romîn în Dacia în evul mediu, cu toate greşelile de detaliu pe care le are, asupra cărora vom reveni.

Totuşi, nu întotdeauna autorul urmează principiile de critică enunţate de dînsul şi de aceea nu este scutit de greşeli. Principiul elementar, că nu trebuie să dăm crezare decît izvoarelor contemporane cu faptele, nu şi compilaţiilor tîrzii, nu este respectat întotdeauna. Astfel, el nu dă importanţă ştirilor lui Herodot despre sciţi [5], singurele ştiri literare contemporane din veacul al V-lea î. e. n. despre acest popor, în schimb consideră „izvoare“ cronologiile din veacul al XVII-lea, de pildă ale lui Calvisius [6] şi se bazează în expunere pe datele ei [7].

Alte ori, critica lui Cantemir este în deficienţă din cauza ideilor preconcepute, care-l fac să treacă peste textele clare ale izvoarelor folosite de dînsul. Un caz repetat adesea în *Hronic* este confuzia dintre Dacia lui Traian din nordul Dunării şi cea aureliană din sud. Deşi cunoaşte viaţa lui Aurelian de Flavius Vospiscus din *Scriptores Historae Augustae*, în care se arată clar că Aurelian a

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 185.
[2] *Ibidem*, p. 392.
[3] *Ibidem*, p. 299.
[4] *Ibidem*, p. 171—172 şi 259—260.
[5] *Ibidem*, p. 59.
[6] Seth Calvisius, *Opus chronologicum*, Leipzig, 1606.
[7] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 63.

înființat o Dacie „a sa" în sudul Dunării [1], Cantemir e convins că de cîte ori întîlnește în izvoarele din secolele următoare Dacia din sudul Dunării, ar fi vorba de cea din nord și trage concluzii din aceste informații despre continuitatea romînilor în Dacia.

Alte ori, asemenea deficiențe se datoresc fie interpretării greșite și citirii neatente a textului, fie necunoașterii unor fapte istorice, azi bine stabilite în știința istorică, dar puțin cunoscute atunci.

CONCEPȚIA DESPRE ISTORIE

Pe lîngă metoda în istorie, concepția generală a scriitorului despre valoarea și sensul istoriei fixează poziția lui Cantemir în vechea noastră cultură și istoriografie. Această concepție e mai slab reprezentată în *Hronic*, care urmărea scopul restabilirii adevărului asupra originilor romînilor și nu este o expunere de teorii generale asupra istoriei.

Cînd scria ultima sa operă, Dimitrie Cantemir ajunsese la maturitate, ieșise definitiv din faza de misticism și literatură și trecuse la aceea de istoric științific. Pentru el, istoria nu mai este acum, ca în faza dinainte de venirea în Rusia, un prilej de plăcute cugetări și sentințe filozofice și alegorii, ci devine o expunere critică a faptelor, pe baza unei argumentații. Cu toată atitudinea sa științifică, el nu este un scriitor obiectiv, scopul său nu este să ajungă numai la rezultate teoretice fără contingențe cu realitatea politică și socială în care trăia. Dimpotrivă, în această operă romînească, în special, este un luptător pentru patria și neamul său. Am văzut că însuși faptul de a traduce în romînește *Hronicul* latinesc reprezenta pentru Cantemir îndeplinirea unei datorii față de poporul romîn, care trebuia luminat asupra începuturilor sale.

În mai multe pasaje lupta pentru patrie, care este scopul *Hronicului*, se exprimă pe față. În *Predoslovie*, Cantemir arată că rușinea pe care trebuie s-o aibă cineva de a se lăuda pe sine nu trebuie păstrată cînd e vorba de meritele neamului și ale patriei [2]. El citează cuvîntul în grecește: „luptă-te pentru patrie", care stau la baza scrierii sale și adaugă: „într-a căriia cea după lége plinire, pre lîngă stidire (rușine) și frica iaste de rădicat (înlăturat)" [3]. Istoricii care scriu pentru cinstirea patriei, „pentru izbîndirea laudelor și slavii moșiii, pînă la vărsarea a cei mai de pre urmă a sîngelui picătură lupta vor suferi" [4]. Această descoperire a meritelor patriei în trecut este datoria istoricului, dar el nu o va obține prin coborîrea tendențioasă a altora, prin hulirea altor popoare și țări: „Că cine, mă rog, ar fi acela carile să gîndească, ca cu crieri de aramă, precum cu hulele altora, nu dea Dumnezeu, adaogerea laudelor sale c-ar dobîndi" [5]. Cantemir scrie cu mîndrie pentru poporul său, dar nu cu ură față de alții. „Slujească să dară cu ostăninţele noastre nimul moldovenesc și ca-ntr-o oglindă curată, chipul și statul, bătrînețile și cinstea neamului său privindu-și, îl sfătuiesc ca nu în trudele și sîngele moșilor, strămoșilor săi să să mîndrească, ce în ce au scăzut din calea vredniciei

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 222.
[2] *Ibidem*, p. 6.
[3] *Ibidem*, p. 7.
[4] *Ibidem*, p. 8.
[5] *Ibidem*, p. 10.

chiar (clar) înțelegînd, urma și bărbăția lor rîvnind, lipsele să-și plinească și să-și aducă amente că precum odată așea și acmu tot aciia bărbați sînt, carii cu multul mai cu fericire au ținut cinstești a muri, decît, cu chip de cinste și de bărbăția lor, nevrednic a trăi" [1].

Această lungă frază este caracteristică pentru concepția de istoric a lui Dimitrie Cantemir. Legat de tradiția cronicarilor moldoveni, ca și dînșii scrie ca să dea exemplu de virtute poporului său. Acesta, rîvnind la faptele și la viața liberă a strămoșilor, să-și „împlinească lipsurile" și să se lupte pentru întoarcerea aceleiași vieți de independență, pierdută în vremea lui. Mai observă Cantemir că „precum odată așia și acmu" sînt aceiași bărbați, adică același neam, alte generații ale aceluiași popor, care s-ar putea face demni de aceleași fapte și să trăiască în același chip. Este aci concepția continuității poporului prin generații succesive. Numai astfel se poate da un înțeles mai înalt istoriei, pildă și îndemn pentru prezent.

Cantemir era credincios, așa cum erau oamenii din perioada feudală, crezînd adică în providența divină pentru faptele oamenilor și ale societății. Deși ca metodă este un om de știință, în credința sa despre motorul faptelor istorice nu întrece stadiul explicației religioase. În precuvîntarea ce urmează după *Prolegomena*, Cantemir expune acest punct de vedere : „Într-adevăr puternica dreaptă a celui prea-puternic clătește și mută împărățiile dintr-un neam (neam cu sensul vechi romînesc: generație) într-altul" [2]. El arată cum, după imperiul egiptean, a urmat cel asirian, apoi al mezilor, perșilor, grecilor, romanilor, peste care au trecut stăpînirile popoarelor migratorii, „barbarii", azi Împărăția Turcului, care are provincii în Asia, Europa și Africa, „în carea (împărăție) și împărăteasa cetăților, zic orașul lui Constantin Marele, stă cu mare jale și durere inimii și prăpădenia împregiurașilor" [3]. În aceste schimbări Cantemir nu vede nici o ordine naturală, nici măcar atît cît încercase să demonstreze zece ani mai înainte, în *Cercetare asupra monarhiilor*. De aceea vorbește de „a lucrurilor omenești mascara" (în sens de comedie, cu măști la teatru) și de „a strămutărilor giocuri" [4]. Totuși, sînt alte pasaje din *Hronic* în care, întocmai ca în *Cercetarea asupra monarhiilor*, afirmă existența unei ordini evolutive în istoria lumii, provocată, după concepția vremii, de rațiunea divinității. La începutul capitolului în care expune soarta schimbătoare a imperiilor, se află o frază care începe cu cuvintele: „a lucrurilor omenești strămutătură", din care se vede că oricare ar fi originea acestor schimbări e vorba de o schimbare continuă și veșnică. Autorul nu folosește cuvîntul schimbare, care cuprinde ideea de dezordine, ci „strămutătură", adică, am zice în vremea noastră, *evoluție*. Caracterizarea „strămutăturii" este aceasta: „acea dintr-un nalturi în toate și preste toate Minte cu a sa ocîrmuire" [5]. Firește, cum am spus, este vorba de o concepție religioasă, dar în cadrul ei își face loc o privire raționalistă a istoriei. Ea nu mai este efectul hazardului, căci o minte, o rațiune (acesta este sensul cuvîntului minte în fraza lui Cantemir) cîrmuiește în chip ordonat desfășurarea istoriei omenirii. Prin această cugetare asupra istoriei, Cantemir se apropie de școala raționalistă istorică din Franța secolului al XVII-lea, care nu și-a găsit deplina dezvoltare decît în veacul următor.

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 180.
[2] *Ibidem*, p. 169.
[3] *Ibidem*, p. 170.
[4] *Ibidem*.
[5] *Ibidem*, p. 169.

UNITATEA POPORULUI ROMÎN

Din concepția despre datoria patriotică a istoricului, pe care am arătat-o mai sus, se desprind principalele idei călăuzitoare despre trecutul nostru în *Hronicul* lui Cantemir. În primul rînd ideea unității poporului romîn, despărțit atunci în mai multe stăpîniri politice. Aceasta rezultă, nu atît din studiul limbii și al vieții poporului, cît din unitatea primitivă a istoriei diferitelor ramuri de romîni. Ideea și premisele ei istorice, formarea poporului romîn prin colonizarea romană în Dacia, nu era nouă în istoriografia noastră. Cronicarii, în primul rînd Miron Costin, în *De neamul moldovenilor*, o afirmaseră [1]. Planul de a scrie o istorie completă a romînilor de pretutindeni pornește de la Miron Costin, a fost urmat de Nicolae Costin și de munteanul Constantin stolnicul Cantacuzino, dar nici unul nu și-a terminat opera. Planul *Hronicului* este dezvoltarea planului Costinilor, care au legat istoria antică a romînilor, formarea poporului romîn, de istoria celor două principate. Polemica din *Hronic* împotriva lui Aeneas Silviu, despre numele poporului romîn (vlahi din Flaccus) și a lui Simion dascălul, cel care făcea pe romîni tîlhari aduși din temnițele Romei, se regăsește și la Miron Costin. În această privință Cantemir este un continuator al școlii cronicarilor.

Dar opera lui se ridică deasupra predecesorilor prin punerea întîia dată a problemei continuității romînilor în Dacia și a felului cum leagă istoria romînilor de istoria universală; de asemenea, și mai ales, prin conceptul de civilizație clasică, ai cărei moștenitori sînt romînii. Despre toate aceste puncte de vedere noi ale lui Cantemir vom vorbi în paragrafele următoare, ne mulțumim deocamdată să constatăm că la dînsul există ideea unității poporului romîn, la fel ca la cronicarii dinaintea lui.

Însuși titlul *Hronicului* este un program. Titlul în forma latină a scrierii, *Historia Moldo-Vlahica*, nu cuprinde decît numele celor două principate, fără Transilvania. În schimb, titlul versiunii romînești: *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*, adaugă un al treilea element în titlu, care se raportă la Transilvania cum se vede din titlul detaliat care urmează după *Predoslovie*: „Hronicon a toată Țara Romînească, carea apoi s-au împărțit în Moldova, Munteniască și Ardealul, din descălecatul ei de la Traian împăratul Rîmului; așijderea pentru numerele (numele) carele au avut odată și carele are acmu și pentru romanii carii de atuncea într-însa așezîndu-să, într-aceiași și pănă acmu necontenit lăcuiesc" [2]. De aci rezultă că pentru Cantemir romînii au format odinioară *o unitate politică*, Țara Romînească, despărțită apoi în trei părți, dar cu o continuitate neîntreruptă pe pămîntul Daciei.

În text, Dimitrie Cantemir se preocupă și de romînii macedoneni și, ca un cunoscător al Imperiului Otoman, pomenește de „Epirurile amîndoaî, unde acmu sînt arbănașii, coțovlahii" [3]. Romînii „de peste Dunăre din Țara Grecească" sînt și ei „dintr-aceiași romani a lui Traian" [4]. Ei locuiesc în munții Pindului

[1] Miron Costin, *Opere*, ediția P. P. Panaitescu, E.S.P.L.A. (sub tipar).
[2] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 57.
[3] *Ibidem*, p. 242.
[4] *Ibidem*, p. 153.

şi „sînt cu ceştialalţi, dachi, tot de o limbă“ [1]: „nici cum în ceva să deosebăsc de la vlahii carii la Dunăre lăcuiesc“ [2].

Deşi greşeşte asupra originii lor (ei nu sînt, cum crede Cantemir, veniţi din Dacia, ca urmaşi ai coloniştilor lui Traian, ci sînt urmaşii romanităţii balcanice), el are meritul de a fi cel dintîi istoric romîn care tratează pe larg despre această ramură a poporului nostru şi o include în unitatea neamului.

ROMÎNII ÎN ISTORIA UNIVERSALĂ

Cronicarii dinaintea lui Cantemir priviseră istoria dintr-un punct de vedere feudal, scriind istoria provinciei lor, a statului feudal respectiv, Moldova, Ţara Romînească şi Transilvania. E adevărat că cei doi Costini şi stolnicul Cantacuzino în cercetările despre originea romînilor legaseră istoria noastră de a Imperiului Roman, iar Miron Costin în *Letopiseţul ţării Moldovei* recunoscuse că o ţară mică, Moldova, trebuie să aibă istoria ei legată de a ţărilor străine, spre a putea fi înţeleasă [3]. Dar ei s-au mulţumit cu excursuri despre romani sau popoarele vecine moderne, fără a le lega organic de expunere.

Dimitrie Cantemir, dimpotrivă, socoate istoria romînilor, cel puţin pînă la întemeierea statelor, cît a scris, ca parte integrantă a istoriei universale. Acest fel larg de a vedea istoria noastră — un pas înainte faţă de cronicari — se explică prin vastele cunoştinţe istorice ale lui Cantemir, dar şi printr-un punct de vedere deosebit. El trăia în Rusia reformelor lui Petru I, în vremea începerii comerţului internaţional, al ridicării unei birocraţii intelectuale şi a unei culturi tehnice care era în strînsă legătură cu Europa centrală şi apuseană. Acest mediu social şi politic a deschis pentru Cantemir orizonturi mai largi ca ale cronicarilor, de care s-au resimţit şi operele sale istorice.

Prima parte a *Hronicului* studiază istoria Romîniei în cadrul istoriei Imperiului Roman, cu drept cuvînt de altfel, Dacia fiind o provincie a imperiului. Cantemir crede necesar, ca urmare, să înşire pe toţi împăraţii, cu date şi faptele lor. După aceea, ceea ce e mai interesnt, expune istoria poporului romîn în cadrul Imperiului Bizantin. Cantemir socoate că Dacia nord-dunăreană făcea parte integrantă din Imperiul de Răsărit, ceea ce este greşit. Totuşi, după Cantemir, s-a căzut în istoriografia noastră în greşeala contrarie, necuprinzîndu-se istoria Romîniei în veacurile IV—XI în cadrul influenţei economice, politice şi culturale a Bizanţului.

După aceste două cadre de istorie universală, Roma şi Bizanţul, Cantemir aduce şi pe al treilea, acela al legăturii romînilor cu statele fundate de migraţia popoarelor: Ungaria, Cumania, statele slave din sudul Dunării şi cele din nord (Rusia, Polonia). Aceasta nu înseamnă că el supraevaluează influenţele externe şi minimalizează acţiunea istorică a poporului romîn; dimpotrivă, căci exagerează chiar, vorbind de state independente, sau aproape independente romîneşti, stînd în legătură cu statele „barbare“. El neagă chiar aşezarea triburilor germanice, slave, cumane şi pecenege pe pămîntul romînesc, deşi izvoarele istorice nu ne

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 157.
[2] *Ibidem*, p. 398.
[3] Miron Costin, *Letopiseţul ţării Moldovei*, ediţia P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1944, p. 123.

îngăduie să trecem peste acest fapt istoric. Este limpede că legătura pe care o face Cantemir între istoria universală şi a romînilor stă în orizontul larg pe care-l dă acesteia din urmă şi nu în exagerarea influenţelor externe.

Trebuie însă să observăm că acest cadru de istorie universală al istoriei romîneşti la Cantemir este numai un cadru politic, nu şi de istorie socială şi culturală; el nu se preocupă de legăturile dintre romîni şi vecinii lor, sau cu popoarele care au trecut pe pămîntul nostru, nici de influenţele economice, culturale, bisericeşti. Faptul este de altfel în concordanţă cu stadiul de dezvoltare al istoriografiei vremii în Europa, care nu se preocupa încă pe atunci de asemenea lucruri pînă la *Essai sur les mœurs* a lui Voltaire. Rămîne totuşi remarcabil că măcar pe plan politic, *Hronicul* situează prima oară istoria romînilor în cadrul istoriei universale, rupînd cu tradiţia istoriografiei statelor feudale. Este drept că după Cantemir şcoala cronicarilor locali a continuat, dar el făcuse totuşi un început.

CONTINUITATEA ROMÎNILOR ÎN DACIA

Scopul principal al argumentaţiei în primul volum al *Hronicului* este dovedirea continuităţii elementului romîn în Dacia din nordul Dunării: „Deci dară într-această parte, pre carea acmu ... o videţi, toată socotiala noastră într-aceasta să stăruieşte, pentruca numele şi niamul dumniavoastră, caria demult s-au descălecat *şi de atunci pănă acmu necurmat* în Dachiia, adecă în Moldova, în Ţara Munteneasc㠚i în Ardeal... să vă arătăm“ [1]. Iar la sfîrşitul cărţii întîlnim această afirmaţie categorică : „Precum au început romanii din descălecătura lor de la Traian împărat prin toată Dachiia, aşea au şi ţinut“ [2].

Hronicul a fost scris mult înainte de începerea vestitei controverse asupra originii romînilor în evul mediu, îmbinată cu tendinţe antiromîneşti; înainte ca Sulzer şi Roessler să fi emis cunoscuta teorie reacţionară asupra emigrării romînilor din sudul Dunării în secolele XI—XIII [3]. Dimitrie Cantemir, parcă prevăzînd această teorie, a vrut să creeze arme şi argumente pentru apărătorii teoriei continuităţii. Este adevărat că găsise anume afirmaţii despre retragerea legiunilor romane din Dacia în vremea împăratului Aurelian şi despre faptul că limba romînă nu este curat latină la cronicarul polon din veacul al XVI-lea, Stanislav Sarnicki, care, totuşi, vorbind de retragerea stăpînirii romane în Dacia, recunoaşte cum „coloniştii (romani) şi alţii care începuseră să-şi aşeze gospodăriile, au rămas pe loc“ [4]. Cantemir a luat poziţie şi împotriva legendei absurde din interpolaţia lui Simion dascălul la cronica lui Ureche, după care romînii veniseră tîrziu în ţara lor, în vremea năvălirii tătarilor, aduşi din temniţele Romei de „Lăslău“ craiul unguresc, ca să lupte împotriva năvălitorilor [5].

Ca şi istoricii şcolii ardelene, care în aceasta au urmat de Cantemir, el este de părere că daeii au dispărut, nimiciţi de romani, iar romînii sînt de pură

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 50—51.

[2] *Ibidem*, p. 463.

[3] F. I. Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens*, Viena, III vol., 1781 ; R. Roessler, *Romänische Studien*, Leipzig, 1871.

[4] St. Sarnicki, *Annales Polonorum*, în anexe la I. Dlugosz, *Historia Polonica*, ed. Leipzig, II, 1713, col. 960.

[5] Gr. Ureche, *Letopiseţul ţării Moldovei*, ediţia P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1955, p. 62—63.

rasă romană. *Hronicul* cuprinde un capitol special despre pierirea dacilor: „Arată-se aşezarea romanilor în Dacia şi stîrpirea dachilor dintr-însa“ [1], dar negăsind nimic în acest sens la scriitorii antici, se mulţumeşte să spună: „de vreme ce (ţinînd seamă de) patimile romanilor cu dachii, nu era cum să-i mai poată răbda, să-i lasă a lăcui pre la locurile lor“ [2]. Pînă la Hasdeu, care cel dintîi a văzut adevărul, în articolul: *Pierit-au dacii ?* [3], această teorie a fost predominantă în istoriografia noastră şi istoricii nu şi-au dat seama că populaţia băştinaşă era capitalul cuceritorilor romani.

Cantemir, deşi întîlneşte în izvoare răscoale ale dacilor împotriva romanilor în vremea împăratului Marc Aureliu, crede că e vorba de o eroare şi respinge acest fapt ca neadevărat [4]. El proclamă puritatea romană a rasei romîneşti: „poporul romano-moldo-vlahilor nu din glogozala a naşteri de strînsură să fie scornit, *ce din cetăţeni romani, din ostaşi veterani şi din mari familii* să să fie ales. Apoi din buni şi tari romano-moldo-vlahii, din buni şi tari părinţi romani născîndu-să, *a sîngelui curăţenie şi a niamului evghenie* (nobleţe) nestricată şi nebetejită să fie ferit, precum şi astăzi tot aşea o feresc“ [5].

Rezultatele la care a ajuns istoriografia de după Cantemir nu pot întări asemenea teorie, ştim azi că dacii au rămas şi au fost romanizaţi; înşişi coloniştii romani nu erau, cei mai mulţi, originari din Italia, ci din provinciile răsăritene ale Imperiului, traci şi iliri romanizaţi. Romanizarea nu este un fapt de rasă, ci un fapt de cultură, ea a însemnat adoptarea limbii şi culturii latine de băştinaşi, iar popoarele romanice sînt popoare de limbă, nu de rasă romană, care de altfel nici nu a existat. Cetăţenii, veteranii şi cu atît mai mult nobilii nu au fost decît un ferment al romanizării, baza poporului o formează băştinaşii romanizaţi.

Cantemir cunoaşte şi comentează cunoscutele pasaje din *Breviarul* lui Eutropius şi din biografia lui Aurelian de Flavius Vopiscus, despre părăsirea Daciei de Aurelian şi mutarea provincialilor în sudul Dunării [6]. El răspunde la această afirmaţie a scriitorilor antici, nu cu interpretarea că părăsirea provinciei a însemnat numai plecarea oficialităţii, nu a poporului, ci susţinînd că, deoarece izvoarele nu pomenesc luarea în posesie a Daciei de către goţi, ci numai năvălirea lor, rezultă că romanii, după îndepărtarea primejdiei, s-au întors înapoi. Întemeiat pe experienţa sa de moldovean, Cantemir compară retragerea romanilor din Dacia cu retragerea poporului în ţara sa în faţa turcilor şi tătarilor, la munte şi în păduri, de unde oamenii se întorc, îndată ce au plecat năvălitorii, „lăcuitorii fietecine la locul şi la şederea cea dintăi să întoarce, precum şi astăzi videm...“ [7]. Retragerea lui Aurelian nu a însemnat astfel cedarea provinciei, ci o simplă bejenie, din care istoria Moldovei cunoaşte atîtea.

Ca să facă dovada persistenţei romane în Dacia, Cantemir expune o serie de argumente şi extrase din izvoare, care nu însă toate sînt valabile. Cea mai gravă greşeală a lui în această privinţă este confundarea Daciei Aureliene cu cea

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 190—191.

[2] *Ibidem*, p. 190—191.

[3] B. P. Haşdeu, *Perit-au dacii ?* în „Foiţa de istorie şi literatură“, I, 1860, col. 46—52, 70—73, 95—106, 137—152.

[4] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 200.

[5] *Ibidem*, p. 25.

[6] Vlavius Vopiscus, *Viaţa lui Aurelian*, la G. Popa Lisseanu, *Izvoarele istoriei romînilor*, IX, p. 97; Entropius, *Breviarium*, *ibidem*, X, p. 134; D. Cantemir, *op. cit.*, p. 216 şi 222.

[7] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 224.

Traiană. Zeci de pagini din *Hronic* cuprind datele istoricilor vechi care vorbesc de cele două Dacii, Ripensis și Mediterranea, din sud, ca fiind în stăpînirea Imperiului Roman și a celui Bizantin. Cantemir își închipuie că aceste pasaje sînt dovezi că Dacia din nord, Romînia de mai tîrziu, nu se afla sub barbari, ci în imperiu [1]. Greșeala provine, măcar în parte, de la geograful flamand din secolul al XVII-lea, Phillipus Cluverius, care confundă Dacia Mediterranea și Ripensis cu cea nord-dunăreană și le situează în Transilvania și în Moldova [2]. Și în *Descrierea Moldovei*, Cantemir acordase multă încredere lui Cluverius. Deși, cum am spus, cunoaște izvoarele contemporane, care vorbesc de fundarea Daciei Aureliene în sudul Dunării, preferă mărturia geografului din secolul al XVII-lea. Este o confuzie care strică aspectul științific al operei și mai sînt încă cîteva de acest fel. Astfel e știrea, căreia Cantemir îi acordă multă importanță, că niște „dati", deci daci, s-ar fi supus împăratului apusului, Carol cel Mare, pe la anul 800, deci o dovadă despre romînii nord-dunăreni în acea epocă [3]. În realitate, acei pretinși daci sînt dani, adică danezi.

Tot ca o confuzie trebuie privite lungile capitole despre luptele Asăneștilor cu Imperiul Bizantin. Cantemir, cel dintîi care a introdus acest capitol în istoria romînilor, nu știa că a fost o ramură a vlahilor, locuitori în evul mediu în munții Balcani și crede că Asăneștii au venit din nordul Dunării și centrul stăpînirii lor era acolo. Prezența lor în istorie ar fi un capitol din istoria romînilor nord-dunăreni: „Nărodul acesta a valahilor, precum în Misia (Bulgaria) mai mult întăi revărsîndu-se, apoi și pînă la Thessalia să să fie lățit" [4]. Și unii istorici moderni, ca D. Onciul, credeau că Imperiul vlaho-bulgar își avea temeiul în nordul Dunării, în ce privește partea sa romînească [5], deși textul cronicarului bizantin pe care se bazează expunerea lui Cantemir este clar și nu îngăduie astfel de interpretare. Vlahii aceștia, spune el, „locuiesc peste tot cuprinsul muntelui Hemos (Balcani)" [6].

Rolul popoarelor așa-zise „barbare" în istoria evului mediu și în special în istoria poporului romîn este privit în chip greșit de Cantemir. Aci e vorba de un punct de vedere special despre înțelesul istoriei evului mediu timpuriu. Pentru Cantemir și cei ce judecă ca dînsul, „barbarii" pustiesc și distrug, deci stăpînirea lor în Dacia ar fi însemnat nimicirea populației de acolo. De aceea, el caută să demonstreze, împotriva evidenței, că „părțile Dachii noastre au fost neclătite și de călcăturile varvarilor depărtate" [7]. Goții ar fi trăit numai în Crimeea și pe coastele de nord ale Mării Negre, nu în Dacia [8]. „Avarii, ghepidii, sclavonii și alte neamuri varvare, de carile s-au pomenit, toate mai sus de Volohiia să fie lăcuit" [9]. Așadar, după Cantemir, barbarii nu au stăpînit în Dacia, aceasta este una din tezele de bază ale lui Cantemir. Totuși, face concesii tezei opuse, recunoscînd că în anume momente s-ar putea ca barbarii să fi pătruns în Dacia, căci izvoarele sînt prea categorice, și în acest caz, își pune întrebarea despre raportul dintre aceste popoare

[1] Exemple între multe altele, Cantemir, *op. cit.*, p. 16, 19, 231, 250—251.
[2] Ph. Cluverius, *Introductionis in universam geographiam*, Leyda, 1641, p. 242—243.
[3] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 350—351.
[4] *Ibidem*, p. 397.
[5] D. Onciul, *Originile principatelor romîne*, București, 1899, p. 27—30, 149—150.
[6] G. Murnu, *Din Nichita Acominatos Honiatul. Traducere a părților privitoare la istoria asanizilor*, în *Anal. Acad. Rom. Mem. Secț. Ist.*, ser. II, tom. XXVIII, 1906, p. 377 și 381.
[7] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 277.
[8] *Ibidem*, p. 256, vezi și p. 264.
[9] *Ibidem*, p. 329—330.

şi băştinaşi: „romanii din Dachia de agiutorul împărătesc părăsiţi şi neapăraţi rămîind, le va fi căutat (au fost nevoiţi) într-un chip a-şi tocmi lucrurile cu varvarii şi cu deosebită republică (stat) cu dînşii şi cu alţi vecini de pen pregiur a să chivernisi“ [1]. Această ipoteză prea puţin dezvoltată are o mare importanţă, prevesteşte pe istoricii de azi, care admit o colaborare politică, socială şi economică a băştinaşilor cu marea migraţie a popoarelor.

Astfel, putem afla în *Hronic*, afară de părţile negative, o serie de consideraţii, privitoare la problema continuităţii, rămase bunuri definitive ale ştiinţei istorice şi a căror primă enunţare decurge de la Cantemir, precum însăşi punerea problemei continuităţii a fost pusă întîi tot de Cantemir.

Am arătat că în studiul metodei istorice, pe baza unor principii teoretice, Cantemir izbuteşte să ruineze argumentul *a silentio*, al tăcerii izvoarelor despre romînii din Dacia în prima parte a evului mediu, argument mult exploatat de Sulzer, Roessler şi alţi adversari ai continuităţii romînilor în Dacia. Argumentaţia lui Cantemir se rezumă astfel: de vreme ce romanii au fost în antichitate în Dacia şi găsim pe urmaşii lor pe loc, deoarece nu avem nici o ştire istorică despre momentul şi faptul venirii lor din sud, rezultă că romînii au continuat fără întrerupere să viţuiască aici [2].

Alături de această consideraţie, simplă şi convingătoare, este şi argumentul, reluat apoi de A. D. Xenopol, cum că băştinaşii nu-şi puteau părăsi pămîntul, care este patria şi hrana lor: „Mă criază cititoriul şi de pre inima sa să adeveriască că moşiia de atîta vreme, nu numai romanul, pre atuncea a lumii biruitorul, ce aşeaş nime din neamuri acestea a răbda ar o fi putut, că dulce iaste dragostea moşiei“ [3]. O spune doar un exilat.

Dimitrie Cantemir cunoaşte şi foloseşte şi argumentul reluat apoi mai pe larg de istoricul ceh L. Pič, pentru a dovedi continuitatea romînilor în Dacia, anume existenţa în Transilvania a unei străvechi clase nobile romîneşti, anterioare celei create de regalitatea maghiară, stăpînă de pămînt, care arată că romînii nu sînt emigraţi ci băştinaşi [4]. Prin acest argument Dimitrie Cantemir se apropie de istoriografia nouă, care vede în continuitate, de la sfîrşitul stăpînirii Imperiului pînă la întemeierea statelor feudale, Moldova şi Ţara Romînească, o lentă dezvoltare a societăţii spre feudalism.

Dar Cantemir nu vede în genere istoria ca dezvoltare a societăţii, nici ca istorie a poporului, ci numai ca o istorie politică a statelor. Acest fel de a vedea istoria, curent în vremea lui, are consecinţe şi în felul cum vede autorul *Hronicului* problema continuităţii romînilor pe pămîntul ţării lor. Noi, azi, o vedem ca o continuitate a poporului, chiar sub stăpîniri străine, căci „barbarii“ n-au împiedicat, ci dimpotrivă au influenţat dezvoltarea poporului băştinaş: a admite stăpînirea goţilor în Dacia înseamnă implicit şi existenţa populaţiei băştinaşe, muncitoare a pămîntului, care i-a hrănit. Aşa se pune problema tuturor statelor „barbare“ în provinciile Imperiului Roman. Cantemir însă socotea că o continuitate poate fi numai politică, de aceea face sforţări spre a dovedi stăpînirea Imperiului Roman şi Bizantin în Dacia şi crede în vechimea unui stat romînesc unitar

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 338.
[2] *Ibidem*, p. 185.
[3] *Ibidem*, p. 229; A. D. Xenopol, *Teoria lui Roessler*, Iaşi, 1884.
[4] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 472—475; I. L. Pič, *Die Abstammung der Rumaenen*, Leipzig, 1880.

independent, din care s-au despărţit apoi statele Transilvaniei, Moldovei şi Ţării Romîneşti, de aceea neagă stăpînirea barbarilor în Dacia [1]. Pentru el, aceste ţări s-au format din dinastia veche a tuturor romînilor; Negru vodă şi Bogdan, întemeietorii, sînt urmaşii direcţi ai lui Ioaniţă-Caloian, împăratul vlahilor şi bulgarilor [2], pe care, cum am văzut, Cantemir îl socoate un stăpînitor nord dunărean. De o continuitate a poporului sub stăpînire „barbară" Cantemir nici nu-şi pune problema. Acest punct de vedere pur politic îl depărtează de înţelegerea modernă a vieţii romînilor în evul mediu.

Totuşi, în privinţa altor laturi a problemei continuităţii, Dimitrie Cantemir se apropie surprinzător de poziţia ştiinţifică modernă. Astfel este teoria „retragerii romînilor în munţi". Miron şi Nicolae Costin afirmaseră că romînii, de la Attila încoace, se retrăseseră în munţi înaintea barbarilor, pînă la „al doilea descălecat", adică la întemeierea principatelor [3]. Cantemir respinge această teorie simplistă; pentru el, romînii au stat mereu pe pămîntul locuit de ei azi şi au fost liberi pe acest pămînt. Adăpostirea lor în munţi putea fi momentană, în faţa unui puhoi de nvălitori, dar „după ce trecea fortuna acelor prăzi vărvăreşti, iarăşi la locurile sale ieşiia" [4]. Respinge părerea lui Nicolae Costin despre ţara lăsată pustie: „greşéşte săracul Neculai Costin, Dumnezău să-l ierte, căci în istorioara sa de Dachia ... scrie precum ţara Dachii să să fie pustiit pre vremile Attilii şi să fie stătut pustie toată ţara aceasta unde trăim noi, mai bine de 600 de ani" [5]. Totuşi, în vremile noastre A. D. Xenopol admitea retragerea în munţii şi basmul descălecatului [6], ceea ce arată valoarea ştiinţifică de noutate a atitudinii lui Cantemir, faţă de o părere general admisă. Cantemir vede, cu drept cuvînt, continuitatea ca totală, pe pămîntul romînesc şi poate fi socotit în această privinţă un precursor în istoriografia noastră, care azi admite convieţuirea şi colaborarea economică dintre băştinaşi şi aşa zişii „barbari" — singurul punct de vedere valabil.

PROBLEMELE POLITICE ŞI SOCIALE ALE VREMII ÎN HRONIC

1. **Jugul turcesc.** În toate scrierile sale, Dimitrie Cantemir arată o ură nestinsă împotriva turcilor, el este un luptător împotriva jugului turcesc impus poporului său. Acelaşi lucru se întîlneşte şi în *Hronic*. Deşi volumul întîi, singurul existent, nu duce istoria romînilor pînă la vremea luptelor cu turcii, totuşi nu e lipsit de aluzii la această luptă şi la aspectele jugului turcesc. „Cu mare jale şi durere şi prăpădenia împregiuraţilor" s-a ridicat turcul şi a cuprins atîtea împărăţii şi ţări în trei continente [7]. „O, căci n-au dat Dumnăzău, nici noi, nici altă limbă creştinească vecini ca aceştia să nu fi avut [8]. Aluzia la vecinătatea periculoasă a turcilor este adresată în special Rusiei, atrăgîndu-i atenţia asupra primejdiei unei agresiuni turceşti.

---

[1] Vezi mai sus, p. 238.
[2] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 465.
[3] Miron Costin, *Poemă în versuri polone*, ediţia P. P. Panaitescu, *Anal. Acad. Rom. Mem. Secţ. Ist.*, 1928, p. 98 şi N. Costin, *Letopiseţul ţării Moldovei*, ediţia I. St. Petre, p. 163.
[4] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 463 şi 224.
[5] *Ibidem*, p. 290 şi 321.
[6] A. D. Xenopol, *Istoria romînilor*, ediţia a III-a, vol. II, p. 26, 44.
[7] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 170.
[8] *Ibidem*, p. 306.

Cînd ajunge cu povestirea istoriei la epoca ivirii lui Mahomed, ura lui Cantemir izbucneşte: „pseudo-profetul Muhammed, carile din suflarea şi şoapta Satanii au scornit legea şi cartea Coranului“ [1]. Aci nu vorbeşte fanaticul intolerant, căci Dimitrie Cantemir scrisese cu înţelegere despre credinţa musulmanilor, ci adversarul politic al turcilor.

Cantemir ştia că situaţia de azi a romînilor sub suzeranitatea turcească era un rezultat al luptei seculare, în care romînii obţinuseră păstrarea autonomiei lor politice şi religioase, cu toată exploatarea economică la care erau supuşi. Autorul *Hronicului* subliniază că, deşi ţările romîne „groazei lumii, împărăţiei Turcului, bani a da obligate sînt, însă bisericile, legea, giudecăţile, obiceele nesmentite şi nebetejite şi li-au păzit“. Obiceiul crud impus creştinilor din Imperiul Otoman de a da copii pentru înnoirea ienicerilor, nu este aplicat romînilor: „Copiii romînilor zăciuală păgînilor a fi ...n-au suferit“. Turcii n-au voie să-şi clădească mecete în aceste ţări şi „ceea ce este mai mare sămnul vrednicii şi slobozíí (libertăţii), puterea monarhicească, nici cum puternicii monarhii turceşti pînă astăzi nu şi-au plecat-o ... într-a cărora mînă stă viaţa şi moartea supuşilor“ [2]. Deci păstrarea domniei este cel mai de seamă semn al autonomiei politice romîneşti. Aceasta o spune pentru că scrierile lui nu sînt o plîngere a ţării, ci un îndemn la luptă.

Această atitudine urma să apară mai lămurit în a doua parte a *Hronicului*, în care trebuia să expună luptele romînilor cu turcii. Totuşi, în *Predoslovia* la tomul întîi, care rezumă planul şi ideile călăuzitoare ale întregii lucrări, proclamă pe larg faptul că turcii au transformat în stăpînire directă Grecia, Bulgaria, Serbia, Bosnia, Macedonia, pe cînd romînii au izbutit să-şi păstreze autonomia. Acest fenomen istoric s-ar datori, după Cantemir, vitejiei romînilor, împotrivirii lor neînfrînte (noi credem că în această împrejurare a jucat un rol important şi faptul că ţările romîne nu se aflau pe drumul direct al înaintării otomane spre Europa Centrală, ci au o poziţie lăturalnică [3]). Această constatare izvorîtoare de mîndrie pentru romîni este şi un îndemn la luptă pentru viitor. „Aceştia adecă sînt aceia romano-moldo-vlahii, carii, după ce au început zmăul cu şeapte capete, turcul, atîtea împărăţii şi crăii... a înghiţi... ei numai singuri cu minunat a fierului şi a aurului meşteşug... vii ... a strămoşilor săi icoane să fie arătat“ [4] Turcii „înţelegînd, precum împotriva romano-moldo-vlahilor cu neprietenie a merge, iaste cea mai desăvîrşit nebunie ... şi asupra a niam ca acesta cu armele nebiruit fiind, cu arme şi cu război mai mult a ispiti, altă să nu fie, fără numai lucru de batgiocură şi de primejdia slavii aliosmăneşti“, se resemnează să primească tributul, ca răscumpărare a robiei [5].

Fireşte că afirmaţia că romînii ar fi singurul popor care s-a împotrivit turcilor este exagerată, dar ea păstrează totuşi un ton de patriotism epic: „cîţi Muhamezi, cîţi Baeziţi, cîţi Muraţi în cîmpii moldoveneşti sfărămase şi mii şi mii de turcii săi valurile Dunării, a Prutului, a Siretului, a Bîrladului şi a Nistrului înghiţisă“ [6].

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 326.
[2] *Ibidem*, p. 170.
[3] P. P. Panaitescu, *Dece n-au cucerit turcii ţările romîne*, în *Interpretări romîneşti*, Bucureşti, 1947, p. 149—160.
[4] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 19.
[5] *Ibidem*, p. 22.
[6] *Ibidem*.

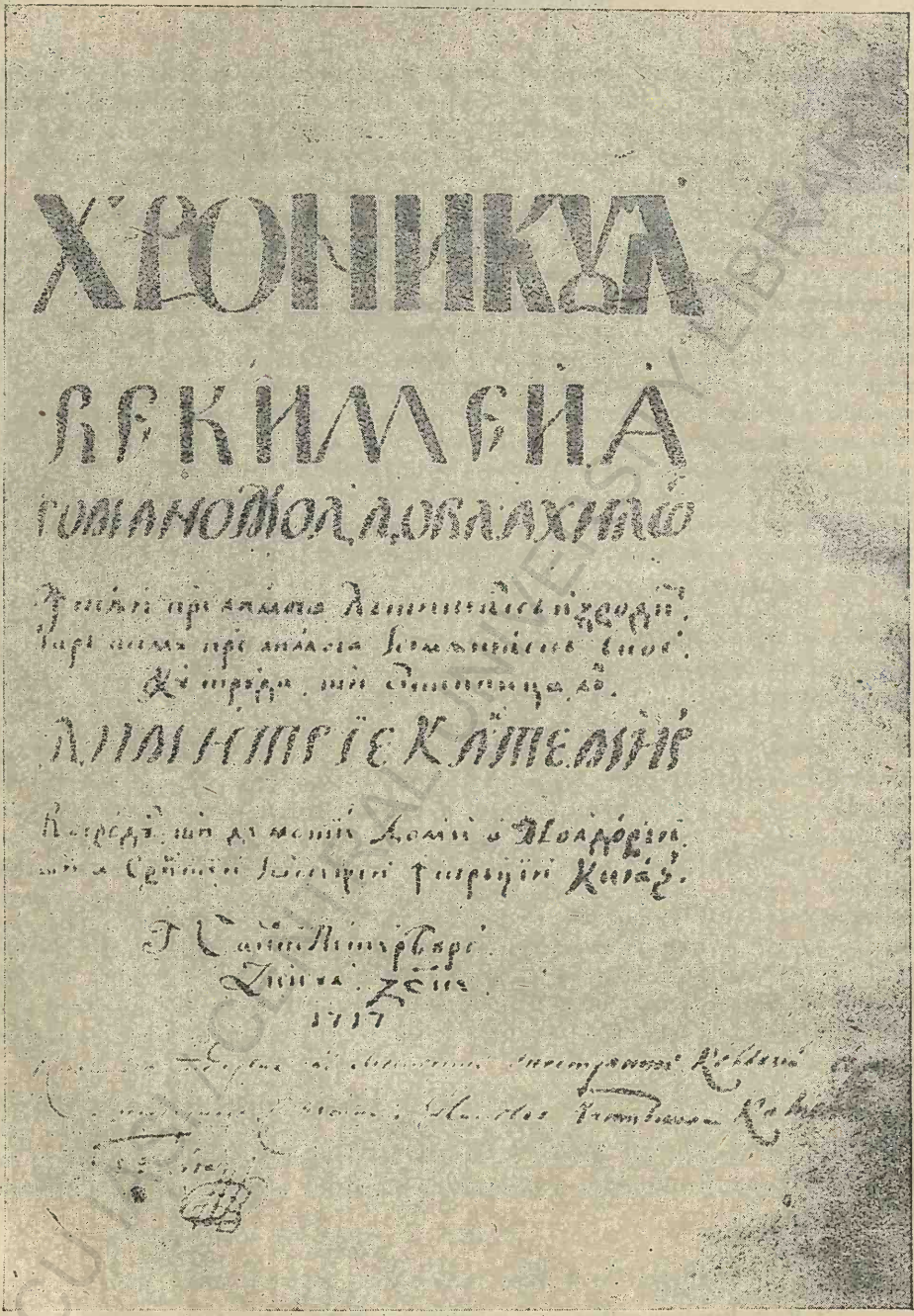
ХРОНИКУЛ
ВЕКИМЕНА
ГОМАНО МОЛДОВЛАХИЛО
ДИМИТРИЕ КАНТЕМИР
1717

Hronicul Romîno-Moldo-Vlahilor (titlul în manuscrisul autograf).

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

La Cantemir aflăm întîia oară ideea, pe care n-o avuseseră cronicarii, lipsiți de orizontul istoriei universale: lupta romînilor cu turcii a apărat civilizația europeană, ca după un zid: „Acea de sus pronie purtînd de grijă mîntuinții acestor crivățene (de nord) năroade, cu niamul romîno-moldo-vlahilor ca cu un zid prea vîrtos și nebiruit să să fie slujit, pre carile împotriva a vrăjmașe sărîturile (atacurile) păgînilor puindu-l, cu pieptul lor, întregi încă, pînă acmu și în scaunele sale înfipți și odihniți să-i fie păzit“ [1]. Adică, romînii au apărat Europa de turci; ea este datoare la rîndul său să-i apere. Această idee a rolului romînilor pentru apărarea Europei, formulată întîi de Dimitrie Cantemir, urma să fie reluată de alți istorici, în special de N. Bălcescu [2].

2. **Cantemir față de Rusia lui Petru cel Mare.** Aluziile politice la Rusia lui Petru cel Mare sînt în *Hronic*, cum era de așteptat, destul de numeroase. De la Rusia aștepta el eliberarea romînilor și un nou război împotriva turcilor. De aceea el flutură în fața rușilor spectrul amenințării turcești. Turcii, spune Cantemir, și-au întors armele „spre crivăț“ (nord), acum sînt amenințați leșii, rușii și cazacii, „pentru ca și pe aceste creștine țări într-o sughițătură să le înghită, spurcata-și și a sațiului neștiitoare gură ș-au căscat“ [3]. Așadar, interesul rușilor este să facă față amenințării turcești, acum, cînd au în fruntea lor un mare monarh, căruia Cantemir îi aduce laude ca unui erou al antichității: „Petăr Alecsievici împărat rusesc pre leși întulburîndu-să, numai cu numele și cu singure sunetele armelor în cîteva rînduri i-au domolit“. Urmează lauda biruinței de la Poltava (1709) : „Pre Carlus (Carol XII) craiul șfezesc, după cîteva a furtunii giocuri, întăi la locul ce să chiamă Lesnoe, apoi la tîrgul Ocrainii căzăcești, Poltava, cum l-au biruit și cum l-au cu armele asuprit și cum cu puțini, fuga agiutorindu-i, în umbra sultănească cîtva peste trii ani s-au răcorit (aluzie la șederea lui Carol XII la Bender), atîta iaste lumii de știut, pre cît cu toții șfedul nebiruit a fi îl credea“ [4]. În alt loc amintește de cuceririle făcute de același țar în Caucaz, la care luase parte însuși Dimitrie Cantemir [5]. Este în această laudă recunoștința celui care a fost sprijinit în lupta pentru eliberarea patriei, pe de alta ca dovada nădejdii că Rusia, în vremea lui Petru I, va împlini dorințele de libertate ale romînilor.

Scriind *Hronicul* în prima lui formă în latinește, Cantemir se adresează tuturor oamenilor culți din Europa, arătîndu-le originile „nobile“ și meritele istorice ale poporului romîn, în vederea sprijinului pentru eliberarea lui. În primul rînd se adresează oamenilor culți din Rusia, de aceea, ca și în *Descrierea Moldovei*, anume instituții sînt comparate cu cele rusești, ca să fie mai bine definite pentru cititori. Explicînd identitatea dintre daci și geți, dă ca exemplu pe ruși și cazaci: „precum ghetii și dachii tot o limbă să fie fost, precum noi am zice acmu că rușii cu căzacii tot o limbă au, măcar că cu numele lor despărțiți sînt“ [6]. Vorbind de reorganizarea provinciilor Imperiului Roman sub Constantin cel Mare, numește provinciile *gubernii*, numele provinciilor rusești în vremea lui [7].

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 21.

[2] N. Bălcescu, *Comentarii asupra bătălii de la Cîmpul Rigăi sau Cosova*, în *Opere*, Ed. Acad. R.P.R., I, p. 50 și A. D. Xenopol, *op. cit.*, ediția a III-a, vol. IV, p. 54.

[3] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 20.

[4] *Ibidem*, p. 176.

[5] *Ibidem*, p. 438.

[6] *Ibidem*, p. 71.

[7] *Ibidem*, p. 241.

Se mai află în *Hronic* diferite aluzii la fapte şi locuri din Rusia în vremea lui Cantemir: despre biserica sf. Arhanghel din Kiev, „adevărat lucru ei să véde a fi meşteşug (stil) grecesc“ [1]. Biserica de la Kremlin, la Moscova, „şi acmu aproape de giumătate în pămînt întrată, pre a cărie zidiuri şi aşeaşi în vîrful sclipului pentru turle are atîţea măstacăni crescuţi, cît să pare că iaste o grădină pe un munte de piatră“ [2]. Despre strîmtoarea Kerci şi peninsula Taman spune: „pot şti toţi carii spre aceste părţi au îmblat“ [3], ceea ce ar arăta că Dimitrie Cantemir a fost şi pe acolo.

În sfîrşit, o dovadă a legăturilor *Hronicului* cu viaţa rusească şi a faptului că, măcar în forma latină, era destinat mai ales oamenilor de cultură din Rusia, este prezenţa în această carte a unui capitol despre formarea poporului şi statului rusesc, cartea a VI-a, capitolul V: „Arată-se începătura stăpînirii ruseşti, care acmu iaste puternică Împărăţia Moscului“ [4]. Dar tocmai acest capitol din *Hronic* în manuscrisul autograf, pe care-l posedăm, este mutilat, deoarece în text se află o lacună de cinci foi. Dimitrie Cantemir justifică astfel introducerea acestui capitol în carte: „De vreme ce cursul istorii au sosit (adică am ajuns cu povestirea) în vremile în carile vestită şi puternică şi blagocistivă împărăţia Moscului temeliile ş-au aruncat“ ... „măcar că la trupul Hronicului nostru n-ar căuta“, totuşi, „pentru pomenirea a împărăţie ca aceasta“, nu se cuvenea să treacă. Cititorii pot fi „poftitori“, de a şti aceasta (se adresează romînilor). Din cronicile ruseşti a împrumutat multe ştiri despre istoria romînilor, deci trebuie să întoarcă datoria vorbind în *Hronicul* său despre ruşi: „Oarecum şi împrumutarea, precum şi alţii pentru noi au pomenit, cu carea vecinii ne au împrumutat, să plătim“ [5]. Capitolul de istorie rusească începe cu Ruric, şeful vareg, care se trage, după Cantemir, din August, împăratul roman. El este chemat de slavii de la Novgorod şi înfiinţează primul stat rusesc. De observat că această legendă tendenţioasă despre originea ruşilor se afla în vechile cronici ruseşti. Cantemir spunînd că Ruric este urmaşul lui Prus, fratele lui August, vrea să dovedească o înrudire de sînge între romîni şi dinastia cea dintîi a ruşilor. Ştirea a dezgropat-o înadins Dimitrie Cantemir dintr-o cronică polonă (Stryikowski), ca să arate legătura străveche între romîni, romani şi ruşi, sau, cel puţin, cu clasa stăpînitoare, despre care se credea pe atunci (greşit de altfel) că este de origină varego-norvegiană.

Cantemir continuă apoi schiţa sa de istorie a Rusiei pînă la creştinarea ruşilor sub Vladimir, cu care se opreşte, zicînd: „Alta n-am făcut, fără numai cele de la istoricii ruseşti însămnate am aflat, aicea pentru încredinţare pre scurt li-am pomenit“ [6].

3. **Domnul şi feudalismul în Moldova.** O problemă care a preocupat pe Dimitrie Cantemir în toate operele sale a fost aceea a relaţiilor de autoritate între domnie şi boierime. El era, cum am văzut, partizanul puterii centrale ereditare, a creării în Moldova a unui stat domnesc absolutist şi căuta să arate că aceasta este o tradiţie a ţării, pe cînd, în realitate, în alte ţări, domnia centralizată reprezenta o formă evoluată a monarhiei feudale, la care Moldova nu ajunsese pînă atunci, şi era inutil s-o caute în trecutul îndepărtat.

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 373.
[2] *Ibidem*, p. 374.
[3] *Ibidem*, p. 269.
[4] *Ibidem*, p. 371—374.
[5] *Ibidem*, p. 371.
[6] *Ibidem*, p. 374.

În *Hronic*, din cauza subiectului, care nu ajunge pînă la întemeierea statului feudal, autorul nu poate da aceeaşi dezvoltare acestei probleme ca în *Descrierea Moldovei*. În introducere, vorbind de drepturile Moldovei, menţionează şi domnia, pe care turcii nu au putut-o desfiinţa, „precum dinceput au avut-o stăpînitorii locurilor acestora, tot aşea o au şi o ţin, într-a cărora mînă stă viaţa şi moartea supuşilor săi. Una numai nesăţioasa lăcomiia păgînească a isprăvi au putut şi aceasta nu îndată, ce după multe vremii: că fiind stăpînirile acestea de moşie şi clironomitoare (ereditare), acmu alegerea domnului mai mult stă în voia tiranului, decît a lăcuitorilor“ [1]. Acest pasaj cuprinde doctrina lui Cantemir asupra domniei în Moldova: la început domnia a fost absolută, cu drept de viaţă şi de moarte şi în acelaşi timp ereditară. Numai stăpînirea turcească a făcut ca monarhia să devină electivă şi „după multe vremi“, domnii să fie aleşi de turci. Acelaşi lucru îl spusese şi în *Descrierea Moldovei*, cu cele trei faze ale instituţiei domniei: ereditară, alegere de către boieri, numire de către turci [2]. Am arătat că teoria nu se susţine istoriceşte: Moldova, ca toate monarhiile feudale, a avut la început un monarh ales de feudali, de marea adunare a ţării, dintre membrii unei anume dinastii [3]. Turcii, e adevărat, după cîtva timp, au început să numească pe domni, dar interesul lor nu era de a slăbi puterea internă a domnilor, cum crede Cantemir, ci dimpotrivă, ca ei să fie o garanţie a liniştii ţării faţă de turci. Numai evoluţiei sociale, creşterii puterii boiereşti în secolul al XVII-lea, i se datoreşte căderea vechii dinastii şi alegerea domnilor, nu numai de boieri, dar acum dintre boieri. Afirmaţiile lui Cantemir despre vechiul sistem al domniei în Moldova sînt în realitate argumente pentru o doctrină monarhică, ce urma să fie aplicată în viitor.

La sfîrşitul afirmaţiilor de mai sus despre vechimea puterii monarhice în Moldova, Cantemir adaugă o frază alegorică despre felul cum ar fi izbutit turcii, după părerea sa, să slăbească puterea domniei în Moldova: „Ce şi acestea n-ar fi fost, de nu s-ar fi împăcat sigiata cu penele vulturului, carele o îndreptiază şi ucide iară pre hultur“ [4]. Înţelesul alegoriei este că duşmanul a aflat în însăşi Moldova arme, cu care a lovit puterea domnească din această ţară. Care erau aceste coade de topor aflate de turci în Moldova, pe care autorul le indică foarte voalat, crezînd că va fi citit de mulţi, pe care nu voia să-i jignească pe faţă? Desigur, boierii Moldovei, care prin diviziunea lor şi sprijinul acordat turcilor, au slăbit autoritatea domnului şi a ţării. Este o învinuire evidentă adresată clasei boiereşti, aşa cum o învinuise şi în alte scrieri ale lui.

4. **Boierii şi ţăranii în Moldova.** Şi în *Descrierea Moldovei*, dar mai ales în *Istoria Ieroglifică*, avusese Cantemir accente de revoltă împotriva boierilor, care robesc (vecinesc) pe ţărani şi-i ţin în stare de şerbie. În *Hronic* aflăm aceleaşi tendinţe, dar puse în surdină. El declară că scrie o carte (azi pierdută) despre genealogiile familiilor boiereşti, dintre care unele se trag din bizantini, altele din Batoreştii din Ardeal. Aceasta nu o face ca să laude pe boieri, ci ca să aibă prilej de a introduce între aceste neamuri nobile pe Cantemireşti, descendenţi din Tamerlan [5]. De altfel, concluzia autorului nu e prea măgulitoare pentru boieri: ei se trag din străini, pe cînd poporul se trage din romani, această legătură a boie-

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 107.
[2] Idem, *Descriptio Moldaviae*, ediţia Acad. Rom., p. 35—38.
[3] Cf. P. P. Panaitescu, *Marea adunare a ţării*, în „Studii“, 1957, 1, p. 153—167.
[4] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 107.
[5] *Ibidem*, p. 25—26.

rimii „părtnicească (particulară) fiind şi numai a unor mai de niam case, nu să va cădea a să socoti ... cel de roman sînge să să fie stricat“ [1]. Rezultă deci că sîngele roman s-a păstrat aiurea decît în acele „mai de niam case“.

Faţă de ţărani, ca element politic, era firesc ca Dimitrie Cantemir, ca toţi oamenii vremii sale, să aibă o atitudine negativă. Lupta monarhilor pentru o stăpînire centralizată se întemeia nu pe ţărani, ci pe tîrgoveţi, clasă la care însă Dimitrie Cantemir nu se putea gîndi pentru Moldova. Autorul *Hronicului* aflase în cronica lui Ureche (atribuind greşit pasajul lui Simion dascălul) o legendă după care descălecatul Moldovei s-ar fi datorit unor păstori, aceştia ar fi făcut vînătoarea de zimbru care a adus fundarea statului [2]. „Îndrăznind dară ei scriu precum Dragoş vodă cu oamenii săi să fie fost strînsură de oameni proşti, adecă păstori, carii îşi ţin viaţa prin munţi cu oile“ [3]. Aceasta îl indignează: numai nobilii pot întemeia un stat, şi declară că a existat o nobilime romînă în Transilvania, din rîndurile cărora s-a făcut descălecatul: „nu ca nişte oameni proşti şi fără capete (căpetenii) sau nebăgaţi în seamă, să fie fost“ [4]. Dacă însă neagă rolul politic al ţărănimii, Cantemir arată şi în *Hronic* un sentiment de milă pentru suferinţele acestora. El aprobă cu laudă cuvintele împăratului Aurelian, care stabileşte purtarea ce urmează s-o aibă soldaţii romani: „Slujitoriul (citeşte: soldatul) din prada şi dobînda nepriatinilor; iară nu din *lacrămile ţăranilor* să trăiască“ [5].

Faptul că atît atitudinea de ostilitate faţă de boieri, cît şi cea de simpatie pentru ţărani deşi prezente şi în *Hronic*, sînt mai atenuate ca în alte scrieri ale lui, se datoreşte împrejurării că după terminarea *Descrierii Moldovei*, Cantemir se mutase la Petersburg, unde, prin căsătoria cu prinţesa Trubeţkoi ajunsese în rîndurile şi în mediul marii aristocraţii ruseşti.

5) **Umanismul lui Cantemir.** Cronicarii dinainte de Cantemir avuseseră contact cu umanismul în şcolile polone sau la Padova (Constantin Cantacuzino). Cum am spus, umanismul lor era de formă iezuită, adică caracterizat prin lipsa de libertate de cugetare. Totuşi, rămăsese umaniştilor cultul pentru autorii clasici şi pentru limba latină şi greacă şi mai ales o nemărginită admiraţie faţă de greci şi romani, socotiţi supraoameni. Cînd Miron Costin descoperise că romînii se trag din coloniştii romani, socotise aceasta ca o nepreţuită revelaţie şi în acest sens poate fi considerat ca influenţat de umanism.

Dimitrie Cantemir face un pas înainte pe această cale: nu numai că foloseşte ca înaintaşii lui opere în latină şi greacă, dar şi scrie latineşte, este primul autor romîn din ţările romîne, afară de Nicolae Milescu, care scrie latineşte. Dar umanismul lui Cantemir nu se opreşte aci, ceea ce este tipic umanist în cugetarea lui, ceea ce nu avuseseră cronicarii şi nu înţeleseseră este conceptul de civilizaţie. Am arătat cum se manifestă acest concept în *Istoria Imperiului Otoman*. În *Hronic* el apare sub un aspect şi mai interesant.

Costinii, Constantin stolnicul se mîndriseră de originea noastră romană, pentru că romanii fuseseră cuceritorii lumii, ei porunciseră regilor barbari, fundaseră cel mai mare imperiu din istorie. Cu alte cuvinte, ei admirau pe romani pentru opera lor politică. Adevăratul umanist însă admiră în antichitate clasi-

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 26—27.
[2] Gr. Ureche, *Letopiseţul ţării Moldovei*, ediţia P. P. Panaitescu, p. 63.
[3] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 472.
[4] *Ibidem*, p. 474.
[5] *Ibidem*, p. 230.

cismul, adică civilizația. Că această civilizație se ridicase pe socoteala muncii sclavilor nu se ținea în seamă pe atunci. Civilizația care cuprinde împreună nu numai artele și literatura, ci și organizația statului, formele vieții sociale, felul de a gîndi, de la mode pînă la filozofie, este o noțiune complexă și abstractă, greu de înțeles pentru o minte obișnuită cu idei simple și plastice.

Dimitrie Cantemir are conceptul de civilizație și-l exprimă clar în *Hronicul romîno-moldo-vlahilor* ; pentru el nobletea neamului romînesc nu stă în aceea că el se trage din cuceritori, ci pentru că se trage din fundatorii civilizației, adică, după umaniști, grecii și romanii (se admitea pe atunci că romanii se trag din emigranții troieni, deci greci, în frunte cu Eneas, veniți din Italia). Această idee despre civilizație o exprimă Cantemir foarte precis și surprinzător de hotărît: „de iaste vreun niam mai mult decît altele să să cinstească sau de mai mare nume și preț să se ție, nu numai singură vechimea lui și lățimea lui în toată sau în cea mai multă și mai mare a rătunzelii pămîntului parte, destulă iaste", căci atunci și tătarii ar fi un popor nobil, „ce încă spre agonisita acestui titlu trebuiesc *bunătățile obiceinice, cunoștința cinstii și nevoința spre dînsa, învățătura și vredniciile*, care singure numai cele proaste (simple) și varvare obicee a schimba și a strămuta pot și din varvari, elini, din păgîni, romani a-i preface meșteșugul și mijloacele arată" [1]. Această frumoasă definiție a civilizației este poate cea mai de preț parte a *Hronicului*. La acestea Cantemir adaugă cuvintele lui Socrate: „nu elin iaste cela ce în Ellada trăiește, ce cela ce obiceiele cele bune și cinstește a elinilor a învățat și le face" [2].

Pentru Cantemir romînii au o moștenire de civilizație, strămoșii lor, romanii, au fost fondatorii civilizației: „De vom lua sama faptelor mai marilor lor (a strămoșilor romînilor): nu prădători, nu adăosători, ce înmulțitori, ce lățitori ce mai din lontru și mai de treabă mădulare a împărății romanilor a fi îi vom găsi" [3]. Cu alte cuvinte, el crede că romanii nu au fost cotropitori (ceea ce istoriografia de azi a dovedit că totuși au fost, și politicește și economicește), ci răspînditorii civilizației. De această idee a originii dintr-un popor fundator al civilizației se leagă și ideea, amintită mai sus, a lui Cantemir că romînii prin lupta lor împotriva turcilor și tătarilor, au fost apărătorii civilizației europene: „De le vom căuta firea, inima și cea iroicească vitejie (a romînilor), aiave (vădit) iaste că a hotarălor lumii romînești (romane) împotriva sirepelor (sălbatece) niamuri tătărești [4] *ca niște ziduri de aramă puși* și nebiruiți apărători s-au socotit" [5].

Sîntem departe de concepția simplă, am zice ostășească, a vechilor boieri cronicari, ce se minunau numai de cuceririle nemăsurate ale romanilor, de oștile lor uriașe, de vitejia lor în război. Cantemir este un umanist, deși în formă tîrzie, care aduce idei noi în cultura romînească.

Nu lipsesc în *Hronic* cuvinte de admirație pentru artă, una din formele principale ale Renașterii. Astfel, Cantemir socoate că meritul mai de seamă al lui Justinian este clădirea bisericii sfintei Sofii de la Bizanț, nu ca operă de evlavie, ci ca operă de artă. „Iustinian atîta de vestit iaste în toată lumea istoricească ... iară din toate laudele lui mai vestite îi sînt zidirile ... biserica sfintei Sofii destulă

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 86.
[2] *Ibidem.*
[3] *Ibidem*, p. 13.
[4] Prin neamuri tătărești, Cantemir înțelege pe barbari în genere.
[5] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 13—14.

iaste pentru mierarea (admirația) a toată lumea, că nici întâi ca aceasta ... s-au zidit, nici după dînsa alta pînă acmu s-au văzut“ [1]. În aceste cuvinte nu găsim nici o aluzie la evlavia ctitorului de biserici, ci numai recunoașterea meritelor pentru artă (zidirile).

Umanismul lui Cantemir, mai evoluat și mai complex decît al Costinilor, trebuia în chip necesar să influențeze și asupra stilului său în scrierile în limba romînă.

6. **Stilul și limba.** *Hronicul romîno-moldo-vlahilor* este singura scriere a lui Cantemir în romînește din perioada șederii lui în Rusia, adică din perioada maturității. Limba acestei cărți este adînc influențată de cea latină, este o limbă voit construită, cu scopul de a crea o limbă literară romînească. Miron Costin înainte de Cantemir, mai ales în scrierea sa *De neamul moldovenilor*, încercase să creeze o limbă literară, ajutîndu-se cu lexicul și mai ales cu sintaxa limbii latine, dar acest cronicar era prea moldovean, trăit în mijlocul moldovenilor săi, ca să piardă diapazonul limbii moldovenești, să treacă adică măsura între firesc și artificial. Nu același lucru se poate spune despre Dimitrie Cantemir, care a stat 22 de ani în Turcia și 12 ani în Rusia. Se pare că acest om învățat, care cunoștea așa de bine geografia și istoria țării, pierduse oarecum simțul limbii. Stilul lui Cantemir este așa de greoi, încît *Hronicul* a fost puțin citit, chiar de specialiști, socotit fiind ca ilizibil. Nu atît așezarea verbului la sfîrșit ca în latinește, sau prezența a numeroase cuvinte grecești și latinești în scrisul său, precum și a unor formații gramaticale latine, îngreunează cititul și fac stilul său nefiresc, ci mai ales perioadele lungi, cu fraze aproape monstruoase, cu tot felul de incidențe, strică armonia și șirul expunerii.

Cantemir se afla în fața unei probleme grele, era cel dintîi, care, cînd scria istorie și mai ales filozofie, folosea idei complexe, argumente de logică, considerații abstracte, care cereau un limbaj deosebit de al analelor cronicărești și al scrierilor bisericești. El nu poseda de la înaintași instrumentul de limbă pentru a exprima aceste idei, și de aceea s-a apucat să-l construiască singur.

În aceasta nu putea izbuti, o limbă artificială nu poate crea o tradiție literară. Limba literară romînească nu s-a născut din alcătuirea savantă a lui Dimitrie Cantemir, ci din influența limbii poporului. Umanismul lui Cantemir, de altfel, nu era un umanism curat, ci apare în vremea latinismului tulbure al iezuiților, fraza lui se resimte de bombasticul iezuit, nu de armonia clasică. S-a încercat explicarea stilului lui Cantemir prin fraza orientală, și ea bombastică și lungă, dar frazeologia orientală are cu totul alt ritm și altă construcție. Fraza lui Cantemir din *Hronic* este o frază latină iezuită.

Totuși, lăsînd de o parte construcția frazelor, trebuie să recunoaștem că stilul lui Cantemir are multe frumusețí. Pînă și violența polemicii îl face interesant: „un Orbinus raguzău, ocara și necinstea numelui istoricesc ... iaste altul atocma acestuia lunatec, pre nume Maenburg, carile asudă și aspumă. să zică precum limba elinească iaste din limba șfezască abătută. Atîta aceasta să prinde, ca cum ar zice țiganul că iaste părintele iudeului“ [2], sau despre Simion dascălul: „acestea sînt dară războaiele ... pre carile hloricarii (băutorii de holircă, rachiu), iară nu hronicari, pomeniți, amestecîndu-le și schimonosindu-le blăstămățăște cu duhul minciunii le au spurcat și ca un stîrv lîngă drum, mort, carile nările drume-

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 314.
[2] *Ibidem*, p. 101.

ţilor bîntuieşte, aşa ei urechile a multora împlînd“ [1]. Comparaţiile lui Cantemir sînt adesea izbutite şi au valoare literară, astfel comparaţia între romani şi buciumii viei: „Romanii sînt buciumii viii Dachii noastre şi noi vlăstarele lor“ [2]. Greutăţile pe care le întîmpină autorul în cercetările lui sînt „ca troianii omeţilor de vivor şi viscol în toate părţile spulbăraţi şi aruncaţi, cărările cele mai denainte de alţii călcate, atîta le acopăr şi le ascund cît nu fără mare frica primejdii ne iaste ... cursul istorii noastre în adînci vîrtopi şi neîmblaţi codri, de povaţă lipsit, să cadă şi aşea la doritul popas şi odihnă să nu putem agiunge“ [3].

Scriitorul urmăreşte, prin limba folosită de dînsul, şi un scop educativ, el vrea să înveţe pe cititorul romîn cu anume noţiuni ale ştiinţei, cu numele lor, pînă atunci necunoscute cititorilor lui din ţară. Astfel se vede nevoit să explice ce înseamnă *teatru* : „theatru, adecă loc înalt pentru privală“ [4] sau *muzeu* : „museele, cămările unde stau la citială sau la învăţătură“ [5]. (Aci explicaţia se potriveşte mai degrabă cu biblioteca).

Totuşi, astăzi aspectul stilistic al *Hronicului* lui Cantemir, cu acel ciudat amestec de limbă veche romînească, în dialect moldovenesc din veacul al XVIII-lea, cu cuvinte greceşti şi latineşti, cu forma frazei retorice, apare ca ceva hibrid şi neestetic. Dar pe lîngă încercarea de fond, de a da întîia oară o istorie ştiinţifică a romînilor, cuprinde o încercare de a forma şi o limbă şi un stil ştiinţific romînesc, ceea ce rămîne ca un popas în istoria culturii noastre [6].

---

[1] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 150.
[2] *Ibidem*, p. 106.
[3] *Ibidem*, p. 296.
[4] *Ibidem*, p. 252.
[5] *Ibidem*, p. 298.
[6] Pentru studiul stilului şi limbii lui Cantemir s-au publicat cercetări amănunţite: Dragoş Protopopescu, *Stilul lui Dimitrie Cantemir*, în *Anal. Acad. Rom. Mem. Secţ. Lit.*, seria II, tom. XXXVII, 1915 şi Al. Rosetti, *Observaţia asupra limbii lui Dimitrie Cantemir*, în *Buletinul ştiinţific al Academiei R.P.R.*, Secţiunea de ştiinţa limbii, literaturii şi artei, I, 1951, nr. 1—2, p. 17—38.

CONCLUZII

Opera şi viaţa lui Dimitrie Cantemir se îmbină într-un tot, pe care nu l-am putea numi armonios, din cauza aspectului chinuit, cu contraziceri, accente de luptă, care merg de la marile concepţii politice generale pînă la rivalităţile personale, momente de seninătate ale umanistului şi omului de ştiinţă, toate împreunate într-o viaţă de pasiune şi de creaţie.

Deşi relativ scurtă, viaţa lui Cantemir (care moare la 50 de ani) se poate împărţi, în privinţa gîndirii şi a acţiunii politice şi ştiinţifice, în trei perioade. Prima este aceea a tinereţii, între 1693, data morţii tatălui său, cînd este ales întîia oară domn, dar rămîne neconfirmat de turci, pînă la 1700. În această perioadă, cu scurte întreruperi, şade la Constantinopol şi poate vedea pe de o parte tirania anarhică a partidelor oligarhiei boiereşti în ţările romîne, pe de alta tirania nu mai puţin lacomă şi apăsătoare a Imperiului Otoman în decadenţă. În *Divanul lumii* sînt accente de revoltă împotriva boierimii, în *Imaginea ştiinţei* sînt accente de descurajare. Oricum, în această epocă spiritul lui Cantemir nu este încă limpezit spre o cercetare ştiinţifică a împrejurărilor acestora, el se află sub influenţa dascălului său mistic Ieremia Cacavelas, erudit ortodox, retor bizantin. Am putea spune, dacă nu admitem influenţele personale ca fiind hotărîtoare, că Dimitrie Cantemir se afla în această perioadă sub înrîurirea vechii culturi bisericeşti teologice, de care nu izbutise încă să se facă independent în cugetarea sa. Totuşi, încă din această perioadă se pot distinge în germen principalele concepţii politice şi filozofice, care îi vor fi călăuzitoare în întreaga viaţă: o atitudine critică în faţa problemelor vieţii şi ale societăţii, cu soluţii originale în cele filozofice (de pildă în problema timpului). În concepţia sa politică îşi face drum de pe atunci ideea progresistă a vremii, pe care vrea s-o aplice la ţările romîne: crearea unui stat autoritar domnesc centralizat, în felul Rusiei, Franţei sau Spaniei din vremea lui. Această idee politică se leagă de lupta împotriva boierimii hrăpăreţe, anarhice, cotropitoare de pămînt şi de braţe de muncă înrobite. Cantemir se trăgea după tatăl său dintr-o familie de răzeşi săraci din Fălciu şi nici de la tatăl său, Constantin vodă, nu i-au rămas moşii în Moldova, el nu făcea parte din clasa moşierilor moldoveni. Măcar în parte, această situaţie socială a lui Dimitrie Cantemir explică

atitudinea lui progresistă împotriva feudalilor, complet deosebită de a cronicarilor boieri. Pe plan politic începe în această perioadă lupta lui Cantemir pentru domnie, desigur în vederea punerii în aplicare a ţelurilor sale înfăţişate în scrierile lui.

A doua perioadă, 1700—1711, de la începutul luptei active împotriva supremaţiei lui Brîncoveanu, pînă la sfîrşitul domniei lui în Moldova, este caracterizată prin treptata dezrobire de misticism. *Istoria Ieroglifică* este o scriere de tranziţie între operele de filozofie religioasă şi cele ştiinţifice. Ca formă este o operă literară, ca gîndire e la mijloc, între metafizică şi cercetarea istorică. Cartea scrisă pe ascuns este un pamflet politic, un strigăt de alarmă împotriva asupririi turceşti şi un avertisment despre începerea decăderii acestui monstruos imperiu bazat pe stoarcere şi impilare. Tocmai pentru că este o istorie secretă, *Istoria Ieroglifică* reprezintă mai liber cea mai clară viziune a gîndirii intime a lui Cantemir: ura sa împotriva boierimii, simpatia faţă de ţărani şi de răscoalele lor. El apare în această lucrare ca primul nostru scriitor social de nuanţă progresistă. Acţiunea politică a lui Cantemir în aceeaşi perioadă apare paralelă cu acţiunea sa de scriitor. El izbuteşte la sfîrşitul perioadei să dobîndească domnia Moldovei şi visul său, planurile urzite mai înainte la Constantinopol cu boieri munteni (Toma Cantacuzino) şi cu diplomaţii ruşi (Petru Tolstoi), capătă putinţă de îndeplinire cu prilejul expediţiei lui Petru cel Mare în Moldova la 1711. Tratatul încheiat atunci de Cantemir cu ţarul Rusiei are o dublă însemnătate, este primul act politic efectiv al luptei alături de Rusia pentru eliberarea ţărilor romîne de sub suzeranitatea Porţii Otomane, luptă care urma să ţină aproape două veacuri, şi, în acelaşi timp, este trecerea într-un act practic (dar fără urmări) a ideilor de politică internă a lui Cantemir: formarea unui stat domnesc, cu domnie ereditară şi putere absolută, cu umilirea boierilor, în Moldova.

A treia perioadă, aceea a exilului lui Cantemir în Rusia (1711—1723) pînă la moartea lui, se caracterizează prin influenţele mediului în care a trăit. Este vorba de Rusia reformelor lui Petru I, care urmăreau formarea unui stat absolutist de nuanţă civilă (cu predominarea pomestnicilor, ca bază socială a stăpînirii), cu o cultură laică şi tehnică. Necesităţile ştiinţifice ale noii stări de lucruri din Rusia, aspectul practic al reformelor şi al spiritului public, au înrîurit desigur asupra operei lui Cantemir. În această perioadă el scrie principalele lui lucrări. Complet dezbărat de misticism, el devine un om de ştiinţă în domeniul istoriei şi geografiei. Opera de expunere geografică, *Descrierea Moldovei*, cu vederi vaste asupra marginilor acestei ştiinţe geografice, care la Cantemir cuprind şi organizarea statului, cu evoluţia şi dezvoltarea în trecut a acestei organizări, şi mai ales cu viaţa poporului, cade în această perioadă. *Istoria Imperiului Otoman* alături de *Sistema religiei mahomedane* sînt operele de orientalistică ale lui Cantemir, cu care a rămas multă vreme ca o autoritate europeană. *Hronicul romîno-moldo-vlahilor* este încercare de critică şi explicaţie istorică, depăşită azi, dar care stă la baza concepţiilor şcolii ardelene despre istoria poporului romîn (puritatea latină a romînilor, continuitatea romînilor în Dacia din nordul Dunării).

Ideile politice de căpetenie (deşi nesubliniate pînă acum de istorici) ale operei şi vieţii lui Cantemir, se întîlnesc în scrierile din această perioadă: idealul politic pentru romîni, al unui stat domnesc autoritar, înfrîngerea atotputerniciei boiereşti, ca moşieri şi ca stăpîni politici ai ţării, simpatie faţă de ţărani, acestea toate mai ales în *Descrierea Moldovei*, iar în afară, independenţa faţă de turci, cu accentuarea începerii decăderii acestora (mai ales în *Istoria Imperiului Otoman*). Această independenţă el o vede în cadrul unui nou război al Rusiei cu turcii, o

eliberare a romînilor cu ajutorul Europei, eliberare pe care ei o merită deoarece au fost atîtea veacuri zidul de apărare al continentului şi al civilizaţiei sale împotriva năvălirilor „barbare“ (*Hronicul*).

În această epocă apare, mai ales, în opera lui Cantemir, conceptul de civilizaţie ; el este un umanist, admirator al civilizaţiei clasice, dar nu mai vede în romani, cum văzuseră cronicarii dinaintea lui, numai pe cuceritorii lumii, ci, alături de greci, pe fundatorii culturii clasice. El vede în civilizaţie un concept complex, cuprinzînd cultura ştiinţifică şi artistică, moravuri, organizare raţională a statului. Acţiunea politică a lui Cantemir în timpul şederii lui în Rusia este paralelă şi conjugată cu acţiunea sa de scriitor. Lucrările sale istorice şi geografice erau lucrări cerute, cerute de societate, de nevoile şi ţelurile politicii ruseşti a vremii, de învăţaţii europeni, doritori de a cunoaşte pe romîni şi pe orientali în interpretarea unui specialist şi martor al vieţii lor. Aceste scrieri cerute nu sînt simple mărturii, ci urmăresc un ţel politic, eliberarea romînilor şi dărîmarea Imperiului Otoman. La fel, în acţiunea sa politică, Dimitrie Cantemir este un sfetnic al ţarului pentru chestiunile orientale şi romîneşti, dovadă numeroasele sale rapoarte oficiale şi agenţii de informaţie pe care îi întreţinea. Este chiar mai mult decît un sfetnic, îl putem socoti un reprezentant activ al unei anume tendinţe pentru politica externă a Rusiei, reluarea luptei cu turcii, pe care stăpînirea lui Petru I nu a adoptat-o. Prezenţa lui Cantemir în expediţia din Caucaz şi de la Caspica în 1722 trebuie pusă în legătruă cu specialitatea lui de orientalist şi de sfetnic al cîrmuirii ruseşti în chestiunile orientale.

Perioada aceasta ultimă din viaţa şi opera lui Cantemir, vremea şederii în Rusia, se poate împărţi în două subperioade: de la 1711 pînă la 1719, cînd stă în Ucraina şi aşteaptă reînceperea războiului de eliberare, cu ochii aţintiţi asupra Moldovei, apoi după pierderea speranţelor unei eliberări imediate a ţării, după pacea de la Pojaroviţ (1718), care încheiase războiul austro-turc, fără participarea Rusiei, urmează perioada de la Petersburg (1719—1723), cînd se aşează în capitală, devine ministru al Rusiei, participînd la cîrmuirea ţării, căsătorindu-se cu o principesă rusă. În această din urmă perioadă se constată şi în opera lui Cantemir mai multe preocupări asupra problemelor vieţii interne ruseşti. Astfel, este lucrarea intitulată *Loca obscura* care formează o intervenţie a lui Cantemir în lupta religioasă din Rusia în acea vreme. De asemenea, lucrarea în ruseşte, *Despre conştiinţă*, reflectă anume convorbiri cu oamenii învăţaţi din Rusia, de la curtea de la St. Petersburg. Tot aceloraşi preocupări datorăm şi scurtul capitol de istorie a Rusiei intercalat în *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*.

Dimitrie Cantemir a fost un om al Renaşterii, desigur nu al Renaşterii din secolul al XV—XVI-lea, ci cu aspectele decadente ale Renaşterii iezuite din secolul al XVII-lea. Din Renaştere rămîne atunci pasiunea pentru cultura şi limbile clasice, pe care o are şi Cantemir, scriind într-o latină bombastică de gen iezuit-baroc şi aprecierea pentru oamenii de creaţie multilaterală — oameni de cultură completă, după concepţia vremii. Dimitrie Cantemir a fost unul dintre aceşti oameni creatori, de cultură completă. Istoric, geograf, filozof, orientalist, cunoscător al problemelor de teologie, inovator în muzică, amator de artă, avea pretenţii de specialist în fizică şi matematică. În filozofie are fără îndoială idei noi, în geografie, concepţii vaste despre materia de studiu şi este, în acelaşi timp, primul cartograf al Moldovei; în orientalistică studiile sale asupra vieţii musulmane rămîn un izvor pentru cercetările de azi. Dar în mijlocul acestor preocupări diverse, rămîne totuşi şi înainte de toate un istoric. Chiar *Descrierea Moldovei*, opera lui

geografică prin excelenţă, se vede bine că este o scriere geografică datorită unui istoric. Istoric al romînilor şi al turcilor, Cantemir a lăsat urme adînci în cultura istorică a posterităţii. Idei greşite, ca puritatea neamului roman în moştenirea romînească, dispariţia dacilor, existenţa unei continuităţi politice în nordul Dunării, a Imperiului Roman şi a celui de Răsărit, au fost adoptate şi lărgite de şcoala ardeleană, în special de Petru Maior. Alte idei asupra liniilor principale ale dezvoltării istorice a romînilor sînt valabile şi azi. Astfel sînt atitudinea lui în chestiunea continuităţii poporului romîn în Dacia, problemă pe care a prevăzut-o înainte de apariţia cărţilor adversarilor continuităţii, Sulzer, Roessler şi alţii. El priveşte problema aceasta total, mai ştiinţificeşte chiar decît Xenopol, care admitea retragerea romînilor în munţi şi basmul descălecatului, văzînd o continuitate a poporului nostru pe întreg teritoriul romînesc. Ca istoric, adoptă o metodă critică, ale cărei principii le expune în *Hronic*, lucrînd astfel ca un istoric ştiinţific.

În ce priveşte filozofia istoriei, el rămîne un istoric pragmatic, în sensul că reconstruieşte şi expune faptele, fără a introduce în cele mai multe scrieri factorul cauzal. Totuşi, are concepţia unei evoluţii a imperiilor, măcar sub forma ciclurilor. În acea ciudată lucrare despre *Cercetarea monarhiilor pe baza filozofiei fizice*, vede istoria omenirii în patru mari cicluri de preponderanţă imperială, sfîrşind cu cel rusesc. Imperiile (monarhiile) ca şi fiinţele au o naştere, o perioadă de creştere, apoi o decădere şi în cele din urmă o moarte. Aplicarea acestui principiu se vede în titlul *Istoriei Imperiului Otoman*: *Istoria creşterii şi descreşterii curţii Otomane*. E drept că titlul nu corespunde cu conţinutul, în sensul că autorul nu dezvoltă ideea de evoluţie în desfăşurarea ce o face a istoriei turceşti, dar totuşi din scrierea sa rezultă că după o perioadă de creştere a puterii turcilor, urmează o perioadă (şi nu o serie de întîmplări momentane) a decăderii otomane. Nu poate fi vorba însă de o influenţă a ideilor lui Cantemir asupra filozofilor iluminişti din secolul al XVIII-lea, în special a lui Montesquieu, în privinţa ideii evoluţiei în istorie, pentru că aceşti filozofi au la baza concepţiei lor problema cercetării cauzelor, a motorului evoluţiei istorice, ceea ce lipseşte cu totul la Cantemir. Aci se pot vedea limitele cugetării istorice a lui Dimitrie Cantemir.

Întrebarea: ce rămîne azi din opera lui Dimitrie Cantemir este firească, şi se poate pune, cu atît mai mult cu cît nu este vorba de un scriitor literat, de la care rămîne în orice caz valoarea literar-estetică a scrierilor sale. La cronicari, la un Ureche, sau un Neculce, se poate vorbi de aşa ceva, nu însă la Cantemir, ale cărui opere în romîneşte, din cauza încercării sale de a crea o limbă artificială, nu pot fi de lectură curentă. Discuţiile şi argumentările sale istorice sînt depăşite de darea la iveală a unor noi materiale istorice şi de concepţiile ştiinţifice asupra istoriei din vremea noastră. Istoria turcească a lui Cantemir, care s-a bucurat în veacul al XVIII-lea de o mare faimă, fiind tradusă în trei limbi europene, a fost criticată la începutul veacului al XIX-lea de J. Hammer şi nu mai corespunde cerinţelor orientalisticii.

Rămîne însă *Descrierea Moldovei*, nu partea în care se arată originea şi schimbările instituţiilor noastre în trecut, ci expunerea vieţii Moldovei în vremea autorului : este o mărturie a vieţii, organizării politice şi a relaţiilor Moldovei cu Imperiul Otoman la începutul veacului al XVIII-lea, şi mai ales a vieţii poporului romîn în acea vreme. Mai rămîn, din *Sistema religiei mahomedane*, aproape întreg textul privitor la instituţiile mahomedane şi la viaţa poporului în vremea autorului şi din *Istoria Imperiului Otoman* bogatele note privitoare la instituţiile şi cultura turcească şi a creştinilor din imperiu, biografiile demnitarilor otomani, a învăţa-

ţilor greci şi a fruntaşilor vieţii romîneşti. Chiar în *Hronic* rămîn descoperiri de făcut pentru istoric, izvoare importante, folosite întîi de Cantemir şi rămase uitate.

Aceasta pentru actualitatea lui Cantemir ca istoric. Ecoul operei sale a fost însă mult mai vast, deşi în anume privinţe nu a ajuns pînă în zilele noastre. Am amintit de traducerile, de vasta răspîndire în Europa Apuseană a *Istoriei Imperiului Otoman*. În cultura romînească, Cantemir a fost un precursor al şcolii ardelene. Lucrînd în marginea altei orînduiri, la începuturile capitalismului, ardelenii au adoptat din cultura veche ca model al lor pe Cantemir, nu numai în privinţa ideilor istorice: puritatea latină a romînilor şi discutarea problemei continuităţii, dar şi cu aspectul latinizant al limbii [1]. Aceasta constituie în primul rînd prelungirea gîndirii lui în cultura romînească, precum, la rîndul său, Cantemir este continuarea operei şcolii cronicarilor moldoveni.

Opera lui Cantemir se integrează în cultura noastră, cu rădăcini în trecut, cu prelungiri în viitor. El nu este o minune a culturii noastre, nici un izolat. În acest chip el apare, nu micşorat, ci mărit, de vreme ce întotdeauna, perspectiva unei creaţii este mai mare, cînd e pusă în cadrul societăţii şi al poporului din care face parte.

[1] Un manuscris al *Hronicului romîno-moldo-vlahilor* al lui Dimitrie Cantemir a fost cumpărat de Ioan Clain episcop de Făgăraş şi a fost de mai multe ori copiat în Transilvania, în veacul al XVIII-lea. Manuscrisul a fost folosit de Samuil Clain, de Petru Maior şi de Gheorghe Şincai (G. Pascu, *Viaţa şi operele lui D. Cantemir*, Bucureşti, 1923, p. 83—84). Azi, acest manuscris se află la Biblioteca Universitară din Cluj.

BCU IAŞI / CENTRAL UNIVERSITY

BIBLIOGRAFIE

SCRIERILE LUI DIMITRIE CANTEMIR ÎN ORDINEA CRONOLOGICĂ A REDACTĂRII

1. *1698* — *Divanul sau gîlciava înțeleptului cu lumea* (romînește și grecește), Iași, 1698; numai textul romîn: în B. P. Hasdeu „Arhiva istorică a Romîniei", II, București, 1865, p. 81—170, în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. V—2.
2. *1700* — *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago* (inedit, vezi manuscrise), trad. romînească: *Metafizica*, trad. N. Locusteanu, cu introducere de Em. Grigoraș, Biblioteca Universală, București, 1928.
3. *c. 1701* — *Compendiolum universae logices institutiones*, în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. VI.
4. *c. 1701* — *Ioannis Baptistae van Helmont, Phisices universalis doctrina* (inedit, necopiat pentru Academia R.P.R.), afară de introducerea intitulată: *Laudă către izvoditoriu și către virtutia învățăturii lui* (latinește și romînește), în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. VI.
5. *c. 1703—1704* — *Tarifu ilmi musiki ala vegni maksus* (Tratat de muzică turcească), fragmente la Yekta Raouf, *Le Pechrev, ouverture instrumentale*, în „Revue Musicale", VII, Paris, 1907, nr. 5, p. 117—122, și la T. T. Burada, *Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir*, *Anal. Acad. Rom., Mem. Secț. Lit.*, ser. II, tom. 32, 1910.
6. *1705* — *Istoria Ieroglifică*, în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. VI; o prelucrare sub titlul *Lupta între inorog și corb*, ed. Em. Grigoraș, București, 1927.
7. *1714* — *Panegyricum juvenis principis Russiae et Moldaviae sept. aetatis, imperatori Petri, anno 1714* (latinește și rusește), St. Petersburg, 1714, tipăritură menționată de P. Pekarski, *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom*, II, St. Petersburg, 1862, p. 320 și urm. Textul rusesc reprodus de T. S. Bayer, *Istoriia o jizni i dêlah moldavskago gospodarea Constantina Cantemira*, Moscova, 1783, p. 323—328.
8. *1714* — *Monarchiarum physica examinatio* (inedit în forma originală), o trad. romînească, la Gh. Haupt, *Studiu asupra naturii monarhiilor*, în „Studii", IV), 1, 1951, p. 218—222.
9. *1716* — *Descriptio Moldaviae* în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. I, traducerea germană *Beschreibung der Moldau*, în „A. F. Büsching's Magazin für die neue Histoire und Geographie", III, Hamburg, 1769, p. 537—574 și IV, Hamburg, 1770 p. 3—120, ed. II în volum *Historisch-geographisch und politische Beschreibung der Moldau*. Frankfurt u. Leipzig, 1771. Traducerea rusească *Istoriceskoe, gheograficeskoe i politiceskoe opisanie Moldavii B jizni socinitelea, s nemețkago, perevet Vasilii Levșin*, Moscova, 1789.

Traduceri romînești: *Scrisoarea Moldovei*, Mănăstirea Neamț, 1825, ediția a II-a, Iași, 1851, sub titlul *Descrierea Moldaviei*; *Scrisoarea Moldovei*, reeditată de T. Boldur Lățescu, Iași, 1865. *Descrierea Moldovei*, în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. II, aceeași, în Biblioteca pentru toți, București, 1909, aceeași, în Biblioteca Socec, cu o introducere de Miron Nicolescu, București, 1909, aceeași, traducere de G. Pascu, București, 1923 și ediția a II-a, București, 1938; aceeași, traducere de G. Adamescu, București, 1942, aceeași, traducere de P. Pandrea, cu o prefață de C. I. Gulian, Biblioteca pentru toți, București, 1956.

10. *1714—1716 — Incrementa atque decrementa aulae othomanicae* (inedit în forma originală, afară de un fragment publicat sub titlul: *Excerptum ex operibus latinis Demetrii Cantemiri, vaivodae Moldaviae*, Iași, 1833).
Traducerea engleză *The history of the growth and decay of the Othman Empire, translated into english by N. Tindal*, II, vol., Londra, 1734, 1735, ed. a II-a, II vol., Londra, 1756.
Traducerea franceză *Histoire de l'empire Othoman, ou se voyent les causes de son agrandissement et de sa décadence*, Paris, 1743, o ediție în 4° în 2 volume și o ed. în 12° în 4 volume.
Traducerea germană *Geschichte des osmanischen Reiches nach seinem Anwachsen und Abnehmen*, Hamburg, 1745.
Traducerea romînească de Iosif Hodoș, în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. III—IV.

11. *1716—1718 — Vita Constantini Cantemyrii*, text latin cu traducere romînească în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. VII; *Viața lui Constantin vodă Cantemir*, text latin și traducere romînească de N. Iorga, București, 1925, ediția a II-a (numai traducerea), îngrijită de Liliana Iorga, Craiova, f. dată (Clasicii romîni comentați). Prelucrare în limba latină și rusă de T. S. Bayer, *Istoriia o jizni i délah moldovskago gospodarea Constantina Cantemira*, Moscova, 1783.

12. *1717—1718 — Divnîia revoluții pravednago Bojiia otmiscenie na familiu Cantacuzinîh v Valahii slavnîh i Brankovanova* (fără numele autorului) în anexe la *Jurnal illi podennaie zapiska blajenîia i vecinodostoinniia pameati imperatora Petra Velikago, s 1698 daje do Nistatskago mira*, St. Petersburg, 1772, vol. II, p. 291—313.
Traducerea germană *Wunderbare Fügungen der göttlichen Rache an der Familie der in der Wallachey berühmten Kantakuzenen, wie auch der Brankowanischen Familie*, în H. L. C. Bacmeister, *Russische Bibliothek zur Kentniss des gegenwärtiges Russland*, Riga, St. Petersburg u. Leipzig, VIII, 1783, p. 147—184.
Traducerea greacă: Ἀξιομνημόνευτα ἐν Βλαχίᾳ συμβεβηκότα, trad. G. I. Zavira, Viena, 1795.
Traducerea romînească *Evenimentele Cantacuzinilor și ale Brîncovenilor*, trad. de V. Vîrnav, în „Arhiva Romînească", II, p. 207—242, trad. G. Sion, în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. V—1.

13. *1717 — Historia Moldo-vlahica* (inedit), reluată, mai amplificată, în *Hronicul romîno-moldo-vlahilor*.

14. *1720 — Loca obscura in Cathechisi quae ab anonymo authore slaveno idiomate edita et Pervoe ucenie otrokom intitulata est, dilucidata*, inedită.

15. *1721—1722 — Pismo kneazea Dimitriia Kantemira k grafu Gavriilu Golovkinu.* (Despre conștiință), publicat de N. Titov, sub titlul de mai sus, în „Citeniia imp. obșcestve istorii i drevnostei rossiiskih", Moscova, CCXXX, 1909, p. 23—27.

16. *1722 — Kniga sistima ili sostoianie muhammedanskoi religii*, St. Petersburg, 1722. Textul latin: *Curanus* (care cuprinde numai partea de la început), inedit. Traducerea romînească, *Despre Coran*, de I. Georgescu, în „Analele Dobrogei", VII, 1927, p. 67—121.

17. *1722 — De muro Caucaseo*, fragment intercalat în lucrarea cu același nume a lui T. S. Bayer, în *Commentarii Academiae Scientiarum Petropolitanae*, I., St. Petersburg, 1726, p. 425—463.

18. *1722 — Collectanea Orientalia. Principis Demetrii Cantemiri, variae schaedae et excerpta e autographo descripta*, în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. VII.

19. *1717—1723 — Hronicul vechimii romîno-moldo-vlahilor*, II vol., ed. G. Săulescu, II vol., Iași, 1835, 1836, ed. Gr. Tocilescu, în *Opere*, ediția Acad. Rom., vol. VIII. Din *Chronicul romîno-moldo-vlahilor* (autorii romîni vechi și contemporani), București, 1896.

Bucăți alese, Sentențiі, publicate după categorii, cu un vocabular de Em. Grigoraș, București, 1933 (Biblioteca Școalei).

Povești, cu o prefață de Em. Grigoraș (Biblioteca Dimineața).

Scrisori, memorii, acte, în H. Weber, *Das veränderte Russland,* I, Frankfurt a Mein, 1721, p. 217—219 (din 1716), O. Densușianu, *Notițe asupra lui Dimitrie Cantemir,* în „Revista Critică-literară", II, 1894, p. 62—68 (din 1714). P. Pekarski, *Nauka i literatura v Rossi pri Petre velikom,* I. St. Petersburg, 1862, p. 567—578; Șt. Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia,* în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secț. Lit.,* ser. III, tom. II, 1924, în anexe.

MANUSCRISELE OPERELOR LUI DIMITRIE CANTEMIR LA BIBLIOTECA ACADEMIEI R.P.R.

Manuscrise romînești: Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea, manuscrise nr. 758, 1267 și 1329 (copii din sec. XVIII și XIX, după ediția tipărită din 1698).

Istoria Ieroglifică, manuscris nr. 321 (copie cirilică din sec. XIX, după originalul din Arhivele rusești).

Descriptio Moldaviae, text latin, manuscris nr. 5312, copie din sec. XIX după originalul din Arhivele rusești (trecut între manuscrisele romînești, deși textul este latin).

Hronicul romîno-moldo-vlahilor, copie din 1835, ms. nr. 113; ms. nr. 293 și 294 (textul tipărit la Iași, în 1835—1836, colaționat de Gr. Tocilescu, după originalul aflător în Arhivele rusești).

Manuscrise latine: nr. 44. *Panegyricum juvenis principis Russiae* (vezi mai sus sub nr. 7). copie din sec. XIX.

nr. 74 și 75. *Incrementa atque decrementa aulae othomanicae* (nr. 74 textele, nr. 75 comentarii).

nr. 76. f. 1—38 v. *Compendiolum universae logices institutiones,* f. 39—100, v. *Curanus.*

f. 101—224 v. *Loca obscura in cathechisi quae ab anonymo authore slaveno idiomate edita.*

f. 227—238 v. *Ioannis Baptistae van Helmont, Physices universalis doctrina* (numai tabla de materii și *Laudă către izvoditoriu*) (romînește și latinește).

f. 239—359 și 367—405 v. *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago.*

f. 409—439. *Collectanea Orientalis.*

MICROFILME DUPĂ ORIGINALELE MANUSCRISE DIN ARHIVELE DIN RUSIA EXECUTATE PENTRU ACADEMIA R.P.R. (SECȚIA MICROFILME)

Istoria Ieroglifică	M.m	1
Loca obscura	„	2
Sacro sanctae scientiae	„	3
Van Helmont	„	4
Institutiones logices	„	5
Logica	„	7
Scrisori ale lui D. Cantemir	„	26

SCRIERI PRIVITOARE LA DIMITRIE CANTEMIR

— Albala Radu, *Dimitrie Cantemir într-o nouă tălmăcire romînească,* în „Gazeta Literară", 16 august 1956.

— Babinger F., *Izvoarele turcești ale lui Dimitrie Cantemir,* în „Arhiva Romînească, VII, 1941, p. 111—122.

— *Die osmanischen Quellen D. Cantemir's,* în *Omagiu lui I. Lupaș,* București, 1943, p. 37—46.

Bacmeister H. C. Chr., *Beyträge zur Geschichte Peters des Grossen*, III, vol., Riga, 1774—1784.
Bagdasar N., *D. Cantemir*, în *Istoria filozofiei moderne*, V, Buc., 1941, p. 3—19, 440—443.
Bantîş Kamenski D., *Kneaz D. Cantemir*, în *Slovar dostopamiatnîh liudei russkoi zemli*, III, Moscova, 1836, p. 34—42.
Bantîş Kamenski N., *Deaiania znamenitîh polkovodţev i ministrov Petra Velikago*, Moscova, 1821.
Bantysz Kamenski N., *Illustrations de la Russie ou gallerie des personnages les plus remarquables de cet empire sous le règne de Pierre le Grand*, Paris, 1829.
Bariţ G., *Dimitrie Cantemir principele Moldaviei*, în „Transilvania", III, 1873, p. 118 şi urm.
Bayer T. S., *Istoriia o jizni i délah cneaza Constantina Cantemira*, Moscova, 1783.
— *De muro Caucaseo*, în *Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae*, I, St. Petersburg, 1726, p. 425—263.
— *Opuscula ad historiam antiquam*, Halle, 1770 (*De muro Caucaseo*, p. 94—125).
Bedreag C. D., *Pohod na Charkov, 1711 sau însoţitorii prinţului D. Cantemir în exodul din 1711*, în „Studii şi Cercetări istorice", Iaşi, XVIII, 1943, p. 420—440.
Bell of Antermony John, *Travels from St. Petersbourgh in Russia to diverse parts of Asia*, II vol., ed. I. Glasgov, 1763, ed. II, Londra, 1764, ed. III, Edimbourg, 1788, ed. IV, Londra, 1806, trad. franceză, Paris, 1766 (III vol.), trad. olandeză, ed. I, Leyda, 1769, ed. II, Deel, 1776, ed. III, Deel, 1786, trad. germană, Hamburg, 1787.
Bergholz Fr. von, *Tagebuch welches er in Russland von 1721 bis 1725 als holsteinischer Kammeriunker geführet hat*, în „Büsching's Magazin für neue Histoire und Geographie", Halle, XIX, 1785, p. 71—211 şi XX, 1786, p. 392—592, trad. rusească de Ammon, Moscova, IV volume, 1857—1860.
Bianu I., *Două scrisori originale ale lui Antioh Cantemir*, în „Revista Nouă", IV, 1891, p. 408—412.
Bogdan G., *Zur Geschichte der drei moldavischen Fürsten Cantemir, vornemlich nach romänischen Quellen dargestellt*, în *Romänische Jahrbücher*", Sibiu, IX, 1893, p. 293—301, 472—493, 616—651, X, 1894, p. 145—161, 280—298, 361—378.
Boldur A., *Expediţia de la Prut din 1711*, în „Studii şi cercetări istorice", XIX, 1946, p. 47—86.
— *Jurnalul lui Petru cel Mare ca izvor de informaţie pentru istoria romînilor*, în „Studii şi cercetări istorice", XIX, 1946, p. 87—106.
Brükner Al., *Zur Geschichte Peters des Grossen*, în „Russische Revue", 1875, nr. 2 şi 3.
Burada T., *Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secţ. Lit.*, ser. II, tom. 32, 1910.
Campineanu-Cantemir I., *Voltaire au prince Antioh D. Cantemir*, Bucureşti, 1909 (extras din „l'Indépendance Roumaine", 19 mai 1909).
Cheresteşiu Victor, *Marele învăţat, om politic şi luptător activ pentru prietenia romîno-rusă, Dimitrie Cantemir*, în „Studii", VI, 4, 1953, p. 75—89.
Ciobanu Şt., *Dimitrie Cantemir în Rusia*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secţ. Lit.*, ser. III, tom. II, 1924.
Constantinescu Rîmniceanu G., *Vrajba dintre Cantacuzineşti, Cantemireşti şi Brîncoveanu* (1688—1705), Bîrlad, 1899.
Dan Pavel, *Despre concepţia economică a lui Dimitrie Cantemir*, în *Studii şi referate economice*, 1954, p. 129—132.
Demetrescu Dragomir, *Hatmanul Lupu Bogdan şi Dascălul Ieremia Cacavela*, în „Biserica Ortodoxă Romînă", XXXIII, 1909—1910, p. 394—401.
Densuşianu Ovid, *Notiţe asupra lui Dimitrie Cantemir*, în „Revista critică-literară", II, 1894, p. 62—68.
Dragnea R., *Cantemir şi filosofia istorici*, în „Scrisul Romînesc", I, 1927, p. 43—59.
G. N. *Petr Velikii na beregah Pruta*, în „Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveşcenia", LIII, 1847 ianuarie, p. 29—76, 85—113.
Gervescu Victor, *Dimitrie Cantemir domnul Moldovei*, Bucureşti, 1902.
Ghibănescu Gh., *Cantemireştii şi Cuzeştii*, în „Arhiva", XXII, 1911, p. 152 şi urm.

Grecu Alexandru (P. P. Panaitescu), *Vechii scriitori romîni şi Rusia*, în „Viaţa Romînească", II, 1949, nr. 7—8, p. 226—240.
Grigoraş Em., *Cantemir filosof*, în „Convorbiri Literare", LX, 1927, p. 268—272.
— *Dimitrie Cantemir om de ştiinţă şi literat*, în „Convorbiri Literare", LVIII, 1926, p. 800—807.
— *Cantemir teosof*, în „Propilee literare", I, 1927, nr. 8, p. 9—10.
— *Un poem gnomic de Dimitrie Cantemir*, în „Propilee literare", II, 1928, p. 10—17.
Gulian C. I., *Dimitrie Cantemir un mare patriot romîn*, în „Lupta de clasă", ser. V, a. XXXIII, sept. 1953, p. 65—73.
Hammer J. de, *Sur l'histoire ottomane du prince Cantemir*, în „Journal Asiatique", III-e série, tom. IV, 1824, p. 24—45.
Haneş P., *Istorie literară în călătorii. Istoria Imperiului Otoman a lui D. Cantemir*, în „Convorbiri Literare", LXVI, 1933, p. 210—224.
Hasdeu B. P., *Notiţă asupra duor opere a lui Cantemir voevod*, în „Foiţa pentru istorie şi literatură", I, 1859, col. 69—70.
Haupt G., *Studiu asupra naturii monarhiilor. Un document inedit al lui D. Cantemir*, în „Studii", IV—1, 1951, p. 210—222.
Herrman Ernst, *Russland unter Peter dem Grossen, Nach dem handschriftlichen Berichte I. G. Vockerodt's und O. Pleyer's*, Leipzig, 1872.
Iorga N., *Carol XII, Petru cel Mare şi ţările noastre*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secţ Ist.*, ser. II, t. 33, 1911.
— *Dimitrie Cantemir cu prilejul comemorării lui*, în „Cultura", I, 1924, p. 2—11.
— *Despre Dimitrie Cantemir cu prilejul aducerii în ţară a rămăşiţelor sale*, Vălenii de Munte, 1935.
— *O nouă ediţie a Hronicului lui D. Cantemir*, în „Convorbiri literare", XXXV, 1901, p. 1144—1151.
— *Practica domnească a unui ideolog Dimitrie Cantemir*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secţ. Ist.*, ser. III, XVI, 1935.
— *O suferinţă de cărturar romîn între străini, Dimitrie Cantemir în Rusia*, în „Revista Istorică", XI, 1927, p. 137—147.
— *Ştiri despre Dimitrie Cantemir din scrisori ale fiului său Antioh*, în „Convorbiri Literare", XXXVIII, 1904, p. 866 şi urm.
— *Veşti nouă despre Dimitrie Cantemir*, în „Floarea Darurilor", II, 1907, p. 33—35.
— *Zavira şi opusculul lui D. Cantemir, Evenimentele Cantacuzinilor şi Brîncovenilor*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secţ. Ist.*, ser. III, t. XXI, 1940.
Izviekov D. E., *Odin iz maloizvestnîh literaturnîh protivnikov Theofana Prokopovicia*, în *Pamiatniki novoi Russkoi Istorii*, I, St. Petersburg, 1871, otdel I, p. 1—35 şi în *Sbornik istoriceskih materialov i dokumentov*, ed. M. Mihailovia, St. Petersburg, 1873.
Karadja C., *Contribuţie la iconografia Cantemireştilor*, în „Revista societăţii istorice arheologice", XVI, 1925, p. 1—2.
— *Operele lui Dimitrie Cantemir în biblioteca Academiei din Petrograd după însemnările unui suedez din anul 1735*, în „Revista Istorică", XV, 1929, p. 2—3.
Kociubinski Al., *Mî i oni, 1711—1878, Ocerki istorii i politiki slavian*, Odesa, 1878.
— *Snoşenia Rossii pri Petra Pervom s iujnîmi slavianami i rumînami*, Moscova, 1872, extras din „Jurnal Ministerstva Narodnago prosveşcenia", CLXII, 1872, iulie, p. 52—140.
Lebedev A., *Pohod Petra Velikago v Persiiu*, în „Jurnal Ministerstva Narodnago Prosveşcenia", 1848, octombrie, p. 1—39.
Maikov L. N., *Kneajna Mariia Cantemirova*, în „Russkaia Starina", XXVIII, 1897, I, p. 49—69, 401—417, II, p. 425—451, III, p. 225—253.
— *Materialî dlia biografii kn. A. D. Cantemira*, în „Sbornik otdelenia russkago iazîka i slovesnosti Akademii Nauk", St. Petersburg, LXXIII, 1903, p. 1 şi urm.
Mavrocordato Al. G., *Din timpul rivalităţii între domnitorii Neculai Mavrocordat şi Dimitrie Cantemir*, în „Arhiva", Iaşi, V, 1894, p. 565—597.
— *Stănileşti*, în „Arhiva", XVI, 1905, p. 429—436, 477—491.
Minea I. *Cînd a redactat D. Cantemir, Istoria creşterii şi descreşterii curţii Aliosmăneşti*, în „Cercetări Istorice", II—III, 1927, p. 255—257.

Minea I., *Concepţia lui D. Cantemir în domeniul filosofiei istoriei*, în Cercetări Istorice", II—III, 1926—1927, p. 267—268.
— *Despre Dimitrie Cantemir*, Iaşi, 1924.
De unde a luat D. Cantemir ştirea despre Dumbrava Roşie, în „Cercetări Istorice", II—III, 1926—1927, p. 257—258.
— *Iaşii în vremea Cantemireştilor*, în „Viaţa Romînească", XV (vol. LV), 1923, p. 236—245.
— *Originea scrierii Vita Constantini Cantemyrii*, în „Cercetări Istorice", VIII—IX, nr. 3, p. 260.
— *Personalitatea şi activitatea literară a lui Dimitrie Cantemir*, în „Viaţa Romînească", XVI (tom. LX), 1924, p. 259—273.
(Moreau de Brassey comte de Lyon), J. N., *Mémoires politiques amusants et satyriques*, Amsterdam, 1716.
Myşlaevski A. Z., *Voina s Turţeiu, 1711 goda*, St. Petersburg, 1898.
Nestesuranoi Ivan (Rousset), *Mémoires du règne de Pierre le Grand*, La Haye, 1725—1726, IV volumes.
Netolitzky F., *Interpretarea unui pasagiu neclar la Dimitrie Cantemir*, în „Codrul Cosminului", II—III, 1924, p. 608—610.
Nistor I. I., *Pomenirea lui Dimitrie Cantemir*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secţ. Ist.*, ser. III, tom. II, 1924.
Panaitescu P. P., *St. Ciobanu, Dimitrie Cantemir în Rusia*, în „Dacoromania", IV, 1926, p. 1238—1251 şi extras.
— *Contribuţii la opera geografică a lui D. Cantemir*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secţ. Ist.*, ser. III, tom. VIII, 1928.
— *Dimitrie Cantemir*, în „Convorbiri Literare", LXXVI, 1943, p. 581—599.
— *Le prince Démètre Cantemir et le mouvement intellectuel russe sous Pierre le Grand*, în „Revues des études slaves", VI, 1926, p. 225—262 şi aparte.
Papadopol P. I., *Dimitrie Cantemir şi începuturile fabulei romîneşti*, în „Revista Moldovei", IV, 1926, nr. 3—5, p. 31—36.
Pascu G., *Cantemir şi ardelenii*, în „Revista Critică", I, 1927, p. 21—26.
— *Demetrio Cantemir*, în „Europa Orientale", Roma, III, 1923, p. 731—744.
— *Note despre Cantemir (Descrierea Moldovei)*, în „Revista Critică", II, 1928, p. 231—233.
— *Viaţa şi operele lui Dimitrie Cantemir*, Bucureşti, 1924.
Pascu Şt., *Des copies du Divan de Démètre Cantemir en Transylvanie*, în *Acad. Rom. Langue et litterature. Bulletin de la section littéraire*, II, 1943, p. 116—124.
Pekarski P., *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom*, II volume, St. Petersburg. 1862.
Perpessicius, *Locul lui D. Cantemir în literatura romînă*, în volumul *Menţiuni de istoriografie literară şi folclor*, Buc., 1957, p. 286—304.
Petr I Velikii, *Jurnal ili podennaia zapiska blajennîia i vecinodostoinîia pameati gosudarea imperatora Petra Velikago, s 1698 goda daje do zakliuceniia Nistatskago mira*, St. Petersburg, II, vol., 1770, 1772. Trad. franceză, Stockholm, 1774.
Piteşteanu Gherasim, *Familia Cantemir*, în „Biserica Ortodoxă Romînă", XI, 1881, nr. 4.
Pomescu Gilly A., *O recensie contemporană despre istoria otomană a lui Dimitrie Cantemir*, în „Universul", a. XLVII, 1929, nr. 187.
Predescu L., *Informaţiuni necunoscute asupra lui Dimitrie Cantemir*, în „Adevărul Literar şi Artistic", IX, 1930, nr. 476, p. 7.
— *Despre Descriptio Moldaviae a lui Dimitrie Cantemir*, în „Cercetări istorice", Iaşi, II—III, 1926—1927, p. 288.
Protopopescu Dragoş. *Stilul lui Dimitrie Cantemir*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secţ. Lit.*, ser. II, tom. XXXVII, 1915.
Rariştе Florea, *O reeditare neştiinţifică a operei lui Dimitrie Cantemir*, în „Steaua" (Cluj), I, 1956, p. 72—73.
Romanescu Marcel, *Cantemir, Montesquieu şi Marsigli*, în volum *Omagiul lui C. Giurescu*, Bucureşti, 1944, p. 413—434.
Rosetti Al., *Observaţii asupra limbii lui Dimitrie Cantemir în Istoria Ieroglifică*, în Acad. R.P.R., *Buletin ştiinţific, Secţiunea de ştiinţa limbii, literaturii şi artei*, I, nr. 1—2, 1951, p. 17—38.

Russo D., *Din corespondența doamnei Ana Racoviță*, București, 1914.
Sandu I., *Dimitrie Cantemir*, în *Anuarul liceului Mihai Viteazul din Alba Iulia pe anul 1924*, p. 25—45.
Șerban C., *Jurnalul lui Ivan Ilinski (1721—1730)*, în „Studii", VIII, 5—6, 1955, p. 119—135.
Șeremetiev B. P., *Perepiska i bumaghi (1704—1722)*, St. Petersburg, 1879, (tom. XXV, din *Sbornik russkago istoriceskago obșcestva*).
— *Sovremenîia izvestiia o Prutskom mire, 1711*, în „Russkii Arhiv", 1909, —2, p. 698 și urm.
— *Voenno pshodnîi jurnal*, St. Petersburg, 1898.
Simionescu I., *Dimitrie Cantemir*, în „Flamura", VII, 1926, nr. 2—3, p. 49—53.
Simonescu Dan, *Activitatea lui D. Cantemir în Rusia*, în „Cercetări Istorice", XIX, 1946, p. 9—17.
Tanoviceanu I., *Un document istoric*, în „Arhiva", Iași, IV, 1893, p. 335—350.
Titov N., *List knеazea Dimitriia Cantemira k grofu Gavriilu Golovkinu*, în „Citeniia Obșcestva istorii i drevnostei rossiiskih", Moscova, CCXX, 1900, p. 20—26.
Tocilescu Gr., *Raport despre misiunea în Rusia*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist.*, ser. I, XI, 1879, p. 45 și urm.
Verdeș I., *Despre „micul manual de logică generală", a lui Dimitrie Cantemir*, în „Cercetări filosofice", III, nr. 3, 1955, p. 119—126.
Vîlsan G., *D. Cantemir ca geograf*, în „Revista Științifică V. Adamachi", ianuarie 1926.
— *Harta Moldovei de Dimitrie Cantemir*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist.*, ser. III, t. VI, 1924.
— *Opera geografică a lui Dimitrie Cantemir*, în *Lucrările Institutului de Geografie*, Cluj, II, 1926.
Vockerodt J. G., *Russland unter Peter dem Grossen*, ed. E. Herrman, Leipzig, 1872.
(Weber H.), *Das veränderte Russland... in einem biss 1720 gehenden Journal*, 3 volume, Frankfurt a Main, 1721, ed. II, Hanovra, 1729, ed. III, Hanovra, 1740, trad. franceză (incompletă); *Mémoires d'anecdotes d'un ministre étranger résidant à St. Petersbourg*, ed. I, Haga, 1725, ed. II, Haga, 1729, ed. III, Haga, 1737, trad. engleză, *The present state of Russia*, 2 vol., Londra, 1722—1723.
Zotta Sever, *Despre neamul Cantemireștilor*, Iași, 1930.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

TABLA DE MATERII

	Pag.
Introducere	5
I. Dimitrie Cantemir în istoriografia romînă	9
Notă despre cea mai veche biografie a lui Dimitrie Cantemir	14
II. Moldova în vremea lui Dimitrie Cantemir	16
III. Literatura romînă pînă la Dimitrie Cantemir	21
IV. Familia lui Dimitrie Cantemir, Constantin Vodă Cantemir domn al Moldovei	27
V. Tinerețea și educația. Prima domnie (1673—1700)	37
VI. Divanul lumii cu înțeleptul	47
VII. Imaginea științei sacre	55
VIII. Logica și alte scrieri din prima perioadă	62
IX. Lupta lui Dimitrie Cantemir pentru tronul Țării Romînești. Activitatea lui politică la Constantinopol (1700—1710)	67
X. Istoria Ieroglifică	73
Importanța scrierii	75
Data	76
Subiectul istoric	76
Istoria Ieroglifică, pamflet politic	79
Ideile sociale și politice din Istoria Ieroglifică	82
Valoarea istorică și literară a Istoriei Ieroglifice	86
Ideile filozofice ale lui Dimitrie Cantemir în Istoria Ieroglifică	91
Locul Istoriei Ieroglifice în opera lui Cantemir	94
XI. Domnia lui Dimitrie Cantemir (1710—1711). Politica internă	95
XII. Alianța lui Dimitrie Cantemir cu Rusia	102
XIII. Campania lui Petru I în Moldova și lupta de la Stănilești	110
XIV. Dimitrie Cantemir și Rusia reformelor lui Petru cel Mare	118
XV. Dimitrie Cantemir în Rusia. Prima perioadă (1711—1718)	126
XVI. Dimitrie Cantemir sfetnic al lui Petru cel Mare (1719—1723)	134
XVII. Dimitrie Cantemir în Caucaz (1722). Sfîrșitul lui (1723)	142
XVIII. Descrierea Moldovei	148

ROMANIAN UNIVERSITY LIBRARY

Data 149
Modele și îndemnuri 149
Izvoare 153
Valoarea științifică 154
Atitudinea politică și socială. 1. Boierimea Moldovei; 2. Țărănimea Moldovei; 3. Statul domnesc autoritar; 4. Asuprirea turcească; 5. Independența Moldovei 158
Harta Moldovei 166
XIX. Istoria Imperiului Otoman 169
Importanța și răspîndiera scrierii 169
Data 171
Valoarea științifică 172
Modele și îndemnuri 175
Izvoare 176
Concepția istorică 178
Atitudinea antiturcească a Istoriei Imperiului Otoman 180
Rusia în Istoria Imperiului Otoman 182
Ideile social-politice 183
Concepția despre cultură 185
Harta Constantinopolului de Dimitrie Cantemir 187
XX. Lucrările mai mici ale lui Cantemir din primii ani ai șederii lui în Rusia 189
Panegiricul lui Petru cel Mare 189
Cercetarea monarhiilor pe baza filozofiei fizice 192
Viața lui Constantin Cantemir 195
Evenimentele Cantacuzinilor și ale Brîncovenilor 199
XXI. Dimitrie Cantemir și problema religioasă în Rusia 202
XXII. Scrisoarea către contele Golovkin despre conștiință 209
XXIII. Sistema religiei mahomedane 212
XXIV. Cercetările lui Dimitrie Cantemir în Caucaz 220
XXV. Hronicul romîno-moldo-vlahilor 227
Importanța scrierii 227
Data 228
Textul latin și cel romînesc 228
Izvoare 230
Metoda istorică 233
Concepția despre istorie 236
Unitatea poporului romîn 238
Romînii în istoria universală 239
Continuitatea romînilor în Dacia 240
Problemele politice și sociale ale vremii în Hronic. 1. Jugul turcesc; 2. Cantemir față de Rusia lui Petru cel Mare; 3. Domnul și feudalismul în Moldova; 4. Boierii și țăranii în Moldova; 5. Umanismul lui Cantemir; 6. Stilul și limba 244
Concluzii 254
Bibliografia 259

BIBL. CENTR. UNIVERSITARĂ „M. EMINESCU"
24.5 X 17 | Nr. 69/1958 | Lei 20,50
92(R3) (Cantemir Dimitrie) = 59
9(R3) u. 1710/1711" = 59

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

21 IV 1969.

E/
15
36

Dat la cules 03.01.1958. Bun de tipar 04.04.1958. Tiraj 3700 ex. Hîrtie semivelină 65/g.m.². Format 70×100/16. Coli editoriale 24. Coli de tipar 17+1 planșe typo pe hîrtie cretată, A. 04625/1957.

Indicele de clasificare pentru biblioteci mari;
9(498,3) «1710; 1711»; 859.09; 92
Indicele de clasificare pentru biblioteci mici;
9(R3) «1710/1711»; 8 R.09; 92

Tiparul executat sub com. nr. 233 la Întreprinderea poligrafică nr. 3
B-dul 6 Martie nr. 29. București R.P.R.

8

40216 ★ 1958

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY